www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

اطیب البیان

فی تفسیر القرآن

بقلم

سید عبدالحسین طیب

جلد پنجم

تهران

چاپخانه اسلامیه

بسم الله الرحمن الرحیم

اطیب البیان فی تفسیر القرآن

نویسنده:

عبدالحسین طیب

ناشر چاپی:

موسسه جهانی سبطین (علیهما السلام)

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۵ ----- ۱۸
مشخصات کتاب ----- ۱۸
اشاره ----- ۱۹
سوره الانعام ..... ص : ۲ ----- ۱۹
اشاره ----- ۱۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱] ..... ص : ۳ ----- ۲۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲] ..... ص : ۶ ----- ۲۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳] ..... ص : ۸ ----- ۲۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴] ..... ص : ۱۰ ----- ۲۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵] ..... ص : ۱۱ ----- ۲۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶] ..... ص : ۱۲ ----- ۲۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۷] ..... ص : ۱۴ ----- ۳۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۸] ..... ص : ۱۵ ----- ۳۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹] ..... ص : ۱۶ ----- ۳۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰] ..... ص : ۱۷ ----- ۳۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱] ..... ص : ۱۸ ----- ۳۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲] ..... ص : ۱۹ ----- ۳۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳] ..... ص : ۲۱ ----- ۳۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴] ..... ص : ۲۲ ----- ۳۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵] ..... ص : ۲۴ ----- ۴۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶] ..... ص : ۲۵ ----- ۴۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۷] ..... ص : ۲۶ ----- ۴۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۸] ..... ص : ۲۷ ----- ۴۴

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۹] ..... ص : ۲۸ ---- ۴۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۰] ..... ص : ۳۰ ---- ۴۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۱] ..... ص : ۳۱ ---- ۴۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۲] ..... ص : ۳۳ ---- ۵۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۳] .....ص : ۳۴ ---- ۵۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۴] ..... ص : ۳۵ ---- ۵۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۵] ..... ص : ۳۶ ---- ۵۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۶] ..... ص : ۳۹ ---- ۵۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۷] ..... ص : ۴۱ ---- ۵۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۸] ..... ص : ۴۳ ---- ۶۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۹] ..... ص : ۴۵ ---- ۶۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۰] ..... ص : ۴۶ ---- ۶۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۱] ..... ص : ۴۸ ---- ۶۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۲] ..... ص : ۵۰ ---- ۶۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۳] ..... ص : ۵۲ ---- ۶۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۴] ..... ص : ۵۳ ---- ۷۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۵] ..... ص : ۵۵ ---- ۷۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۶] ..... ص : ۵۷ ---- ۷۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۷] ..... ص : ۵۸ ---- ۷۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۸] ..... ص : ۵۹ ---- ۷۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۹] ..... ص : ۶۲ ---- ۷۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۰] ..... ص : ۶۳ ---- ۸۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۱] ..... ص : ۶۴ ---- ۸۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۲] ..... ص : ۶۵ ---- ۸۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۳] ..... ص : ۶۶ ---- ۸۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۴] ..... ص : ۶۷ ---- ۸۴

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۵] ..... ص : ۶۹ ---- ۸۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۶] ..... ص : ۷۰ ---- ۸۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۷] ..... ص : ۷۲ ---- ۸۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۸] ..... ص : ۷۳ ---- ۹۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۹] ..... ص : ۷۴ ---- ۹۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۰] ..... ص : ۷۵ ---- ۹۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۱] ..... ص : ۷۷ ---- ۹۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۲] ..... ص : ۸۰ ---- ۹۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۳] ..... ص : ۸۱ ---- ۹۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۴] .... ص : ۸۳ ---- ۱۰۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۵] ..... ص : ۸۵ ---- ۱۰۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۶] ..... ص : ۸۶ ---- ۱۰۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۷] ..... ص : ۸۷ ---- ۱۰۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۸] ..... ص : ۸۹ ---- ۱۰۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۹] ..... ص : ۹۰ ---- ۱۰۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۰] ..... ص : ۹۲ ---- ۱۰۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۱] ..... ص : ۹۴ ---- ۱۱۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۲] ..... ص : ۹۶ ---- ۱۱۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۳] .... ص : ۹۸ ---- ۱۱۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۴] ..... ص : ۹۹ ---- ۱۱۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۵] ..... ص : ۱۰۰ ---- ۱۱۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۶] ..... ص : ۱۰۲ ---- ۱۱۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۷] ..... ص : ۱۰۳ ---- ۱۲۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۸] ..... ص : ۱۰۴ ---- ۱۲۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۹] ..... ص : ۱۰۷ ---- ۱۲۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۰] .... ص : ۱۰۸ ---- ۱۲۵

[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۱] ..... ص : ۱۱۰ ---- ۱۲۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۲] ..... ص : ۱۱۲ ---- ۱۲۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۳] ..... ص : ۱۱۳ ---- ۱۳۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۴] ..... ص : ۱۱۴ ---- ۱۳۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۵] ..... ص : ۱۱۷ ---- ۱۳۴
[سوره الأنعام (۶): آیات ۷۶ تا ۷۹] ..... ص : ۱۱۸ ---- ۱۳۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۸۰] ..... ص : ۱۲۲ ---- ۱۳۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۸۱] ..... ص : ۱۲۴ ---- ۱۴۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۸۲] ..... ص : ۱۲۵ ---- ۱۴۲
اشاره ---- ۱۴۲
(اشکال و دفع) ..... ص : ۱۲۶ ---- ۱۴۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۸۳] ..... ص : ۱۲۶ ---- ۱۴۳
[سوره الأنعام (۶): آیات ۸۴ تا ۸۷] ..... ص : ۱۲۷ ---- ۱۴۴
[سوره الأنعام (۶): آیات ۸۸ تا ۹۰] ..... ص : ۱۳۱ ---- ۱۴۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۱] ..... ص : ۱۳۴ ---- ۱۵۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۲] ..... ص : ۱۳۶ ---- ۱۵۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۳] ..... ص : ۱۳۸ ---- ۱۵۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۴] ..... ص : ۱۴۲ ---- ۱۵۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۵] ..... ص : ۱۴۴ ---- ۱۶۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۶] ..... ص : ۱۴۵ ---- ۱۶۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۷] ..... ص : ۱۴۷ ---- ۱۶۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۸] ..... ص : ۱۴۸ ---- ۱۶۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۹] ..... ص : ۱۵۰ ---- ۱۶۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۰] ..... ص : ۱۵۳ ---- ۱۷۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۱] ..... ص : ۱۵۵ ---- ۱۷۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۲] ..... ص : ۱۵۶ ---- ۱۷۳

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۳] ..... ص : ۱۵۸ ---- ۱۷۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۴] ..... ص : ۱۵۹ ---- ۱۷۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۵] ..... ص : ۱۶۱ ---- ۱۷۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۶] ..... ص : ۱۶۳ ---- ۱۸۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۷] ..... ص : ۱۶۴ ---- ۱۸۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۸] ..... ص : ۱۶۶ ---- ۱۸۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۹] ..... ص : ۱۶۸ ---- ۱۸۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۰] ..... ص : ۱۷۰ ---- ۱۸۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۱] ..... ص : ۱۷۲ ---- ۱۸۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۲] ..... ص : ۱۷۴ ---- ۱۹۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۳] ..... ص : ۱۷۶ ---- ۱۹۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۴] ..... ص : ۱۷۸ ---- ۱۹۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۵] ..... ص : ۱۷۹ ---- ۱۹۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۶] ..... ص : ۱۸۱ ---- ۱۹۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۷] ..... ص : ۱۸۳ ---- ۲۰۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۸] ..... ص : ۱۸۵ ---- ۲۰۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۹] ..... ص : ۱۸۶ ---- ۲۰۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۰] ..... ص : ۱۸۸ ---- ۲۰۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۱] ..... ص : ۱۸۹ ---- ۲۰۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۲] ..... ص : ۱۹۱ ---- ۲۰۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۳] ..... ص : ۱۹۴ ---- ۲۱۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۴] ..... ص : ۱۹۵ ---- ۲۱۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۵] ..... ص : ۱۹۷ ---- ۲۱۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۶] ..... ص : ۱۹۹ ---- ۲۱۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۷] ..... ص : ۲۰۰ ---- ۲۱۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۸] ..... ص : ۲۰۱ ---- ۲۱۹

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۹] ..... ص : ۲۰۴ ---- ۲۲۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۰] ..... ص : ۲۰۵ ---- ۲۲۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۱] ..... ص : ۲۰۸ ---- ۲۲۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۲] ..... ص : ۲۰۹ ---- ۲۲۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۳] ..... ص : ۲۱۰ ---- ۲۲۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۴] ..... ص : ۲۱۲ ---- ۲۳۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۵] ..... ص : ۲۱۴ ---- ۲۳۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۶] ..... ص : ۲۱۵ ---- ۲۳۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۷] ..... ص : ۲۱۷ ---- ۲۳۵
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۸] ..... ص : ۲۱۹ ---- ۲۳۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۹] ..... ص : ۲۲۰ ---- ۲۳۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۰] ..... ص : ۲۲۱ ---- ۲۳۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۱] ..... ص : ۲۲۲ ---- ۲۴۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۲] ..... ص : ۲۲۴ ---- ۲۴۲
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۴۳ تا ۱۴۴] ..... ص : ۲۲۶ ---- ۲۴۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۵] ..... ص : ۲۲۸ ---- ۲۴۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۶] ..... ص : ۲۳۱ ---- ۲۴۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۷] ..... ص : ۲۳۳ ---- ۲۵۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۸] ..... ص : ۲۳۴ ---- ۲۵۲
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۹] ..... ص : ۲۳۶ ---- ۲۵۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۰] ..... ص : ۲۳۶ ---- ۲۵۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۱] ..... ص : ۲۳۸ ---- ۲۵۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۲] ..... ص : ۲۴۲ ---- ۲۶۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۳] ..... ص : ۲۴۵ ---- ۲۶۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۴] ..... ص : ۲۴۶ ---- ۲۶۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۵] ..... ص : ۲۴۸ ---- ۲۶۶

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۶] .... ص : ۲۴۹ ---- ۲۶۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۷] .... ص : ۲۵۱ ---- ۲۶۹
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۸] .... ص : ۲۵۳ ---- ۲۷۱
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۹] ..... ص : ۲۵۵ ---- ۲۷۳
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۰] ..... ص : ۲۵۶ ---- ۲۷۴
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۱] ..... ص : ۲۵۸ ---- ۲۷۶
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۲] ..... ص : ۲۵۹ ---- ۲۷۷
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۳] .... ص : ۲۶۰ ---- ۲۷۸
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۴].... ص : ۲۶۱ ---- ۲۸۰
[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۵] ..... ص : ۲۶۳ ---- ۲۸۲
سوره مبارکه الاعراف .... ص : ۲۶۶ ---- ۲۸۵
اشاره ---- ۲۸۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱] .... ص : ۲۶۶ ---- ۲۸۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲] .... ص : ۲۶۷ ---- ۲۸۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳].... ص : ۲۶۹ ---- ۲۸۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۴] ..... ص : ۲۷۰ ---- ۲۸۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵] .... ص : ۲۷۱ ---- ۲۹۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶] ..... ص : ۲۷۲ ---- ۲۹۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷] .... ص : ۲۷۴ ---- ۲۹۳
[سوره الأعراف (۷): آیات ۸ تا ۹] .... ص : ۲۷۴ ---- ۲۹۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰] .... ص : ۲۷۸ ---- ۲۹۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱] .... ص : ۲۷۹ ---- ۲۹۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲] .... ص : ۲۸۱ ---- ۳۰۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳] .... ص : ۲۸۳ ---- ۳۰۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴] ..... ص : ۲۸۴ ---- ۳۰۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵].... ص : ۲۸۴ ---- ۳۰۳

اشاره ----- ۳۰۳
اشکال و دفع) ..... ص : ۲۸۵ ----- ۳۰۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۶] .... ص : ۲۸۵ ----- ۳۰۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۷].... ص : ۲۸۶ ----- ۳۰۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۸] .... ص : ۲۸۷ ----- ۳۰۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۹] ..... ص : ۲۸۸ ----- ۳۰۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۰] ..... ص : ۲۹۰ ----- ۳۰۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۱].... ص : ۲۹۲ ----- ۳۱۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۲] ..... ص : ۲۹۲ ----- ۳۱۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۳] .... ص : ۲۹۴ ----- ۳۱۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۴] ..... ص : ۲۹۵ ----- ۳۱۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۵] .... ص : ۲۹۶ ----- ۳۱۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۶] ..... ص : ۲۹۷ ----- ۳۱۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۷].... ص : ۲۹۸ ----- ۳۱۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۸].... ص : ۳۰۱ ----- ۳۲۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۹].... ص : ۳۰۳ ----- ۳۲۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۰] .... ص : ۳۰۵ ----- ۳۲۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۱].... ص : ۳۰۶ ----- ۳۲۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۲] ..... ص : ۳۰۷ ----- ۳۲۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۳] .... ص : ۳۰۹ ----- ۳۲۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۴].... ص : ۳۱۱ ----- ۳۳۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۵].... ص : ۳۱۲ ----- ۳۳۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۶]..... ص : ۳۱۳ ----- ۳۳۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۷].... ص : ۳۱۴ ----- ۳۳۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۸].... ص : ۳۱۶ ----- ۳۳۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۹].... ص : ۳۱۸ ----- ۳۳۷

[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۰] ..... ص : ۳۱۹ ---- ۳۳۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۱] ..... ص : ۳۲۰ ---- ۳۳۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۲]..... ص : ۳۲۱ ---- ۳۴۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۳] .... ص : ۳۲۲ ---- ۳۴۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۴] ..... ص : ۳۲۴ ---- ۳۴۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۵] ..... ص : ۳۲۵ ---- ۳۴۴
[سوره الأعراف (۷): آیات ۴۶ تا ۴۹] ..... ص : ۳۲۶ ---- ۳۴۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۰]..... ص : ۳۳۰ ---- ۳۴۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۱] ..... ص : ۳۳۱ ---- ۳۵۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۲] .... ص : ۳۳۳ ---- ۳۵۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۳]..... ص : ۳۳۴ ---- ۳۵۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۴] ..... ص : ۳۳۶ ---- ۳۵۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۵]..... ص : ۳۴۱ ---- ۳۶۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۶]..... ص : ۳۴۲ ---- ۳۶۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۷]..... ص : ۳۴۴ ---- ۳۶۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۸]..... ص : ۳۴۶ ---- ۳۶۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۹]..... ص : ۳۴۷ ---- ۳۶۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۰]..... ص : ۳۴۹ ---- ۳۶۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۱] ..... ص : ۳۴۹ ---- ۳۶۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۲]..... ص : ۳۵۰ ---- ۳۶۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۳] ..... ص : ۳۵۱ ---- ۳۷۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۴]..... ص : ۳۵۲ ---- ۳۷۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۵]..... ص : ۳۵۵ ---- ۳۷۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۶] .... ص : ۳۵۶ ---- ۳۷۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۷]..... ص : ۳۵۸ ---- ۳۷۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۸]..... ص : ۳۵۸ ---- ۳۷۷

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۹].... ص : ۳۵۹ ---- ۳۷۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۰] .... ص : ۳۶۱ ---- ۳۸۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۱] ..... ص : ۳۶۲ ---- ۳۸۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۲].... ص : ۳۶۳ ---- ۳۸۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۳] .... ص : ۳۶۵ ---- ۳۸۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۴] .... ص : ۳۶۶ ---- ۳۸۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۵] .... ص : ۳۶۸ ---- ۳۸۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۶]..... ص : ۳۶۹ ---- ۳۸۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۷] .... ص : ۳۷۰ ---- ۳۸۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۸] ..... ص : ۳۷۱ ---- ۳۹۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۹] .... ص : ۳۷۲ ---- ۳۹۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۰] .... ص : ۳۷۳ ---- ۳۹۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۱] ..... ص : ۳۷۴ ---- ۳۹۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۲] ..... ص : ۳۷۶ ---- ۳۹۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۳] .... ص : ۳۷۷ ---- ۳۹۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۴] .... ص : ۳۷۸ ---- ۳۹۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۵] ..... ص : ۳۸۰ ---- ۳۹۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۶] ..... ص : ۳۸۳ ---- ۴۰۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۷].... ص : ۳۸۴ ---- ۴۰۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۸] ..... ص : ۳۸۵ ---- ۴۰۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۹] ..... ص : ۳۸۷ ---- ۴۰۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۰] .....ص : ۳۹۰ ---- ۴۰۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۱].... ص : ۳۹۱ ---- ۴۱۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۲] ..... ص : ۳۹۲ ---- ۴۱۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۳] .... ص : ۳۹۳ ---- ۴۱۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۴] .... ص : ۳۹۴ ---- ۴۱۳

[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۵] ..... ص : ۳۹۶ ---- ۴۱۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۶] ..... ص : ۳۹۷ ---- ۴۱۶
[سوره الأعراف (۷): آیات ۹۷ تا ۹۹] ..... ص : ۳۹۹ ---- ۴۱۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۰] ..... ص : ۴۰۱ ---- ۴۲۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۱] ..... ص : ۴۰۲ ---- ۴۲۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۲] ..... ص : ۴۰۴ ---- ۴۲۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۳] ..... ص : ۴۰۵ ---- ۴۲۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۴]..... ص : ۴۰۷ ---- ۴۲۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۵] ..... ص : ۴۰۸ ---- ۴۲۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۶] ..... ص : ۴۰۹ ---- ۴۲۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۷] ..... ص : ۴۱۰ ---- ۴۲۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۸] ..... ص : ۴۱۱ ---- ۴۳۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۹] ..... ص : ۴۱۲ ---- ۴۳۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۰] ..... ص : ۴۱۳ ---- ۴۳۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۱] ..... ص : ۴۱۳ ---- ۴۳۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۲] ..... ص : ۴۱۴ ---- ۴۳۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۳] ..... ص : ۴۱۵ ---- ۴۳۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۴] ..... ص : ۴۱۶ ---- ۴۳۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۵] .... ص : ۴۱۶ ---- ۴۳۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۶]..... ص : ۴۱۷ ---- ۴۳۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۷] .... ص : ۴۱۸ ---- ۴۳۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۸] ..... ص : ۴۱۹ ---- ۴۳۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۹]..... ص : ۴۲۰ ---- ۴۳۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۰]..... ص : ۴۲۰ ---- ۴۳۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۱]..... ص : ۴۲۱ ---- ۴۴۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۲] ..... ص : ۴۲۲ ---- ۴۴۱

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۳].... ص : ۴۲۲ ---- ۴۴۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۴]....ص : ۴۲۳ ---- ۴۴۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۵].... ص : ۴۲۴ ---- ۴۴۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۶].... ص : ۴۲۵ ---- ۴۴۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۷].... ص : ۴۲۷ ---- ۴۴۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۸].... ص : ۴۲۹ ---- ۴۴۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۹].... ص : ۴۳۰ ---- ۴۴۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۰].... ص : ۴۳۱ ---- ۴۵۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۱].... ص : ۴۳۳ ---- ۴۵۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۲].... ص : ۴۳۴ ---- ۴۵۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۳].... ص : ۴۳۵ ---- ۴۵۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۴].... ص : ۴۳۷ ---- ۴۵۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۵] .... ص : ۴۳۸ ---- ۴۵۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۶].... ص : ۴۳۹ ---- ۴۵۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۷].... ص : ۴۴۰ ---- ۴۵۹
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۸] ..... ص : ۴۴۳ ---- ۴۶۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۹] ..... ص : ۴۴۴ ---- ۴۶۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۰].... ص : ۴۴۵ ---- ۴۶۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۱].... ص : ۴۴۵ ---- ۴۶۴
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۲].... ص : ۴۴۷ ---- ۴۶۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۳] ..... ص : ۴۴۹ ---- ۴۶۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۴].... ص : ۴۵۳ ---- ۴۷۲
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۵].... ص : ۴۵۴ ---- ۴۷۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۶].... ص : ۴۵۶ ---- ۴۷۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۷] ..... ص : ۴۵۷ ---- ۴۷۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۸].... ص : ۴۵۹ ---- ۴۷۸

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۹] .... ص : ۴۶۱ ---- ۴۸۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۰].... ص : ۴۶۲ ---- ۴۸۱
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۱] ..... ص : ۴۶۶ ---- ۴۸۵
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۲].... ص : ۴۶۷ ---- ۴۸۶
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۳] ..... ص : ۴۶۸ ---- ۴۸۷
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۴].... ص : ۴۶۹ ---- ۴۸۸
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۵].... ص : ۴۷۱ ---- ۴۹۰
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۶] ..... ص : ۴۷۴ ---- ۴۹۳
[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۷].... ص : ۴۷۶ ---- ۴۹۵
درباره مرکز ---- ۴۹۹

اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۵

مشخصات کتاب

سرشناسه : طیب عبدالحسین ۱۳۷۰ - ۱۲۷۵

عنوان و نام پدیدآور : تفسیر الطیب البیان فی تفسیر القرآن بقلم عبدالحسین طیب مشخصات نشر : [تهران : کتابفروشی اسلام - ۱۳.

مشخصات ظاهری : ج ۵

شابک : ۹۶۴-۵۸۴۳-۰۳-۰ ۱۰۰۰۰ریال (دوره

وضعیت فهرست نویسی : فهرستنویسی قبلی یادداشت : این کتاب تحت عنوان "اطیب البیان فی تفسیر القرآن در سالهای مختلف توسط ناشران متفاوت منتشر شده است عنوان دیگر : اطیب البیان فی تفسیر القرآن موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴

موضوع : قرآن -- علوم قرآنی رده بندی کنگره : BP۹۸ /ط۲الف ۶ ۰۳۱ی۹

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۹

شماره کتابشناسی ملی : م ۷۸-۱۵۲۴۲

ص: ۱

اشاره

بسم اللّه الرّحمن الرّحیم الحمد للّه رب العالمین الذی جعل القرآن هدی للمتّقین و الصلاه و السّلام علی محمد المبعوث علی الجن و الانس اجمعین و جعله شاهدا و مبشرا و نذیرا و داعیا الی اللّه باذنه و سراجا منیرا الی قیام یوم الدین و علی آله و اهل بیته و خلفائه الاطیبین الحافظین لشریعته المعصومین الانجبین و اللعنه الدائمه علی اعدائهم ابد الابدین و دهر الداهرین

سوره الانعام ..... ص: ۲

اشاره

در اخبار بسیاری از حضرت صادق و حضرت رضا علیهما السّلام در کافی و تفسیر علی بن ابراهیم و عیاشی و طبرسی و کفعمی است که این سوره مبارکه جمله واحده نازل شده و هفتاد هزار ملک او را مشایعت نمودند، و در بعض اخبار تصریح شده که هفتاد موضع اسم اللّه در او ذکر شده و برای قضاء حوائج و دفع بلیات و رفع آلام و اسقام بسیار مفید است، حتی در بعضی اخبار از حضرت صادق علیه السّلام مرویست که چهار رکعت نماز بخواند (یعنی بدو سلام) و این سوره را بعد از حمد قرائت کند سپس دعائی است بخواند بعد از قرائت که اول آن

(یا کریم یا کریم یا کریم یا عظیم یا عظیم یا عظیم یا اعظم من کل عظیم یا سمیع الدعاء یا من لا یغیّره الایام و اللیالی صلّ علی محمّد و آل محمّد و ارحم ضعفی و فقری و فاقتی و مسکنتی فانّک اعلم بها منّی و انت اعلم بحاجتی یا من رحم الشیخ یعقوب حین ردّ علیه یوسف قرّه

عینه یا من رحم ایّوب بعد حلول بلائه یا من رحم محمدا علیه و آله السّلام لیتم آواه و نصره علی جبابره قریش و طواقیتها و امکنه منهم) تا آخر (یا مغیث یا مغیث یا مغیث)

است.

سپس حضرت قسم یاد میفرماید

(فو الّذی نفسی بیده لو دعوت بها بعد ما تصلی هذه الصلاه فی دبر هذه السوره ثم سئلت اللّه جمیع حوائجک ما بخل علیک و لاعطاک ذلک انشاء اللّه.)

و از حضرت رضا علیه السّلام مرویست که هفتاد هزار ملک تا روز قیامت برای کسی که این سوره را تلاوت کرده تسبیح میگویند، و از حضرت صادق علیه السّلام مرویست که هر که این سوره را با مشک و زعفران بنویسد و شش روز متوالی بیاشامد اصابه سوداء باو نشود و از تمام دردها و المها عافیت پیدا کند باذن الهی و اما این ختم که امروزه بین عوام متعارف شده و ادعیه که در اواسط آن میخوانند آنچه فحص کردیم مدرکی از اخبار بدست نیامد مثل بسیار از ختوم متعارفه بین عوام بلکه خواص مثل ختم أَمَّنْ یُجِیبُ یا بعدد اسم علی یا فاطمه یا ابا الفضل، یا طلسمات یا صورت مهر نبوت یا باطل السحر یا ادعیه مجعوله از شیّادین و جادوگران و کتاب فروشان و امثال اینها و بدعتهای زنانه که قطعا از معصوم صادر نشده در قرآن مجید میفرماید فَوَیْلٌ لِلَّذِینَ یَکْتُبُونَ الْکِتابَ بِأَیْدِیهِمْ ثُمَّ یَقُولُونَ هذا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِیَشْتَرُوا بِهِ ثَمَناً قَلِیلًا فَوَیْلٌ لَهُمْ مِمَّا کَتَبَتْ أَیْدِیهِمْ وَ وَیْلٌ لَهُمْ مِمَّا یَکْسِبُونَ معذرت میخواهم تکفیرم نکنید.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱] ..... ص : ۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ ثُمَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ (۱)

حمد مختص است بخداوند آن کسی که خلق و ایجاد فرمود آسمانها و زمین

را و قرار داد تاریکیها و روشنایی را پس از این آیات بزرگ کسانی که کافر شدند برگشتند بخدای خود و اعراض کردند و منکر پروردگار خود شدند.

الحمد للّه گذشت در مجلد اول در سوره مبارکه فاتحه الکتاب صفحه ۹۷ و ۹۸، معنای حمد و فرق بین آن و شکر و مدح و اینکه نسبت بین آنها عموم و خصوص مطلق است یا من وجه و بیان اختصاص جنس حمد بحضرت باری ذاتا و صفه و فعلا بنحو حقیقت و غیر آن سرتاسر ممکنات لیاقت حمد ندارند نه ذاتا و نه صفه و نه فعلا الا بنوع من العنایه بالعرض و المجاز، و معنای مقام محمود و احمد و محمد و معنای

(فلک الحمد علیّ فی جمیع ذلک)

در دعاء کمیل مراجعه فرمائید الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ مراد از سماوات طبقات علویات است و آنها هفت طبقه بنص آیات قرآن که تعبیر بسبع سماوات فرموده و تمام این کواکب و ستاره ها و منظومات شمسیه در طبقه اولی است بنص آیه شریفه إِنَّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِزِینَهٍ الْکَواکِبِ و الصافات آیه ۶، و کرسی احاطه باین هفت طبقه دارد وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ آیه الکرسی، و عرش محیط بکرسی و فوق عالم اجسام است وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ هود آیه ۹، دلیل نیست بر اینکه آب فوق عرش باشد بلکه کلمه علی دلالت بر برتری عرش میکند با اینکه کلمه علی الماء معلوم نیست مراد از این ماء چه مائیست ممکن است انهار بهشت باشد که بهشت زیر عرش است یا ماء دیگری که خدا میداند بعلاوه عرش بر دوش حمله عرش است و میفرماید وَ یَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّکَ فَوْقَهُمْ یَوْمَئِذٍ ثَمانِیَهٌ الحاقه آیه ۷، و اخبار در حمله عرش بسیار داریم.

و مراد از ارض کره زمین است که روی کره آب است و سه ربع کره زمین را آب گرفته و یک ربع خشکیست که ربع مسکون میگویند و این هم طبقاتی دارد در تخوم ارض که هر طبقه زیر زمین آثاری دارد و باین مناسبت در اخبار بارضین سبع

تعبیر شده.

وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ تعبیر بجعل نمود و بخلق نفرمود بمناسبت اینکه همان خلقت کره زمین در مقابل خورشید که از کرات علویه و جزو سماوات است تشکیل میشود که حرکت زمین بحرکت وضعی تشکیل شب و روز میدهد ظلمت شب و ضیاء روز، و تقدیم ظلمات بر نور برای اینست که قبل از خلقت نور ظلمات بوده چون ظلمت عبارت از امر عدمی است و نسبتش با نور عدم و ملکه است مثل عمی و بصر، و تعبیر بجمع در ظلمات و مفرد در نور ممکن است برای این باشد که منشأ نور فقط وجود منور است مثل شمس و اما سبب ظلمت اموری است: فقدان نور، عدم قابلیت استناره، وجود حاجب و غیر اینها مثلا غروب شمس، عمی، حدوث مرض در بصر، بستن چشم، رفتن در تاریکی، بر هم گذاشتن چشم، نوم، عطش، اضطراب خیال، تشویش خاطر و امثال اینها.

و از برای نور اطلاقاتی است: اطلاق بر ذات ربوبی اللَّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ سوره نور آیه ۳۵، زیرا خداوند ظاهر بالذات است لمقام واجب الوجودی و مظهر غیر است از ممکنات بایجاد اطلاق بر مجردات و ارواح مقدسه و عالم عقول و نفوس

(اول ما خلق اللّه نوری)

حدیث نبوی

(خلقکم اللّه انوارا)

زیارت جامعه

(اشهد انّک کنت نورا فی الاصلاب الشامخه و الارحام المطهره)

زیارت وارث، اطلاق بر قرآن و کتب سماویه إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْراهَ فِیها هُدیً وَ نُورٌ مائده آیه ۴۸ قَدْ جاءَکُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ کِتابٌ مُبِینٌ مائده آیه ۱۸، اطلاق بر ایمان اللَّهُ وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ بقره آیه ۲۵۸، و بر شمس و قمر و سایر نجوم و بر نار و سراج و غیر اینها.

ثُمَّ الَّذِینَ کَفَرُوا شامل جمیع طبقات کفار میشود حتی منتحلین بدین اسلام مثل خوارج: نواصب، غلات، منکر ضروریات دین اسلام، مبدعین بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ

یعنی یجعلون له عدلا و نظیرا و شریکا چه شرک در عبادت مثل مشرکین یا شرک در افعال از خلق و رزق و امثال اینها یا شرکاء در تشبیه مثل یهود و نصاری و مجسمه از فرق مسلمین، و این آیه شریفه در مقام تعجب است که با اینکه خداوند خالق آسمانها و زمین است و جاعل ظلمات و نور است چگونه کفار برای او مثل قرار میدهند

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲] ..... ص: ۶

هُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ طِینٍ ثُمَّ قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ (۲)

او است آن کسی که خلق فرمود شما را از گل پس از آن تقدیر فرمود برای شما مدت را و مدت دیگری است که معین شده نزد او پس از آن شما تشکیک و تردید میکنید.

هُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ طِینٍ اشاره بماده اصلیه بشر است که حضرت آدم علیه السّلام است چنانچه میفرماید در سوره ص آیه ۷۱ إِذْ قالَ رَبُّکَ لِلْمَلائِکَهِ إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِنْ طِینٍ بعلاوه ماده نطفه از مأکولات است که در زمین بعمل میآید و نیز میفرماید مِنْها خَلَقْناکُمْ وَ فِیها نُعِیدُکُمْ وَ مِنْها نُخْرِجُکُمْ تارَهً أُخْری طه آیه ۵۷ ثُمَّ قَضی أَجَلًا گذشت معانی قضی و اطلاقات آن در قرآن مجید در مجلد دوم صفحه ۱۶۵ مراجعه شود، اراده و مشیت اتمام فعل، حکم، اعلام امر، خلق صنع و در اینجا بمعنی تقدیر است، و اجل بمعنی مدت از بدو ایجاد تا زمان انقضاء و مراد مدت حیات است.

وَ أَجَلٌ مُسَمًّی بین مفسرین اختلاف است در فرق بین اجلین و تماما بی مدرک است و اخبار بسیاری داریم در اینکه مراد اجل محتوم که قابل تغییر نیست و در لوح محفوظ است و بسا انبیاء و ائمه (ع) خبر میدادند، و اجل غیر محتوم که در لوح محو و اثبات است و علمش مختص بخدا است و بسا تغییرپذیر

است که اجل مسمّی مینامیم و مسئله بداء که ضروریات مذهب شیعه و اخبار متواتره بتواتر معنوی بر طبق آن از ائمه (ع) رسیده و آیه شریفه يَمْحُوا اللَّهُ ما يَشاءُ وَ يُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتابِ رعد آیه ۳۹، دال بر آنست.

و بداء در حق باری نه بمعنای تغییر نظر است مثل بدائیات در بنده گان بلکه تغییر مصالح و حکم است که بصفات و اعمال بشر و عبادت و معصیت و ادعیه و توسلات و غیر اینها تغییر میکند مثلا صله رحم باعث طول عمر میشود و قطع آن موجب کوتاهی، صدقه باعث رفع بلاـ میشود، دعاء موجب اجابت میگردد، زکاه باعث زیادتی مال میشود ترکش موجب زوال میگردد، عبادت و بندگی و علم و صفات حمیده باعث توسعه و معصیت و ظلم و امثال آن موجب ضیق، توسلات سبب قضاء حوائج و اعراض از علماء موجب تسلط ظالم و غیر اینها و بعین مسئله بداء در تکوینیات مثل نسخ است در تشریعیات که بمقتضای مصالح و حکم و مقتضیات حکم تغییر میکند مثلا ظهور حضرت بقیه اللّه از حتمیات است لکن تقدیم و تأخیرش قابل بداء است لذا ائمه علیهم السّلام اصل ظهور را خبر داده اند لکن زمان آن را معین نفرموده اند و مسئله بداء را ما در جلد اول کلم الطیب در باب نبوت بمناسبت مسئله نسخ متعرض شده ایم.

عنده تعبیر بکلمه عنده اشاره باختصاص این علم است بخدا و احدی غیر از او اطلاعی ندارد مگر بوحی الهی.

ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ خطاب بکفار و کسانی که مثل آنها هستند شک میآورند و امتراء اشکال تراشیست و القاء شبهه که مورث شک شود و از همین باب است مراء و ماریه که جدال و مناظره باشد و بعید نیست اشاره بکسانی باشد که انکار معاد و بعث و نشور میکنند اگرچه آیه مطلق است و اللّه العالم بمراده.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳] ..... ص : ۸

وَ هُوَ اللَّهُ فِی السَّماواتِ وَ فِی الْأَرْضِ یَعْلَمُ سِرَّکُمْ وَ جَهْرَکُمْ وَ یَعْلَمُ ما تَکْسِبُونَ (۳)

و او است خدا در آسمانها و در زمین آگاه است بر بواطن و ظواهر شما و پنهان و آشکار شما و میداند آنچه را از اعمال بدست میآورید.

در مجمع البیان وجوهی در اعراب ذکر کرده و بر هر وجهی تفسیری بیان کرده سپس مدعی شده که این وجوه را احدی بر من سبقت نگرفته که با اصول عقائد منطبق شود و منافی نباشد.

اقول- سبقت گرفته بر او کسی که لم یسبقه احد امیر المؤمنین علیه الصلاه و السّلام فرمود

(داخل فی الاشیاء لا علی سبیل الممازجه و خارج عن الاشیاء لا علی سبیل المزاوله)

و در قرآن مجید میفرماید نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیدِ سوره ق آیه ۱۵.

توضیح کلام اینکه سرتاسر ممکنات از جواهر و اعراض مرکب از وجود و ماهیت است (الممکن زوج ترکیبی) حتی جواهر مجرده عالم عقول و نفوس زیرا جوهر تفسیر شده بما اذا وجد وجد لا فی الموضوع، و عرض بما اذا وجد وجد فی الموضوع و جواهر پنج است و اعراض نه است. جواهر خمسه و اعراض تسعه، جواهر عقول و نفوس و صور و مواد و اجسام. عقل جوهر مجرد عن الماده ذاتا و فعلا. و نفس جوهر مجرد عن الماده ذاتا لا فعلا. و صورت عبارت از صور اجسامیه که تشخص اجسام بصورت است. و ماده عبارت است از هیولای جسمانیه که در بقاء محتاج بصورت جسمانیست.

هیولا در بقاء محتاج صورت تشخص کرد صورت را گرفتار

اگرچه این حرف تمام نیست زیرا صور برزخیه در عالم مثال و مثل افلاطونیه و قالب مثالی صورت بلا ماده است و تشخص هم دارد فقط صور جسمانیه است آنهم صورت

شخصیه نه نوعیه و جنسیه، و پنجم از جواهر جسم است که مرکب از صورت و ماده است. و بالجمله تمام جواهرات مرکب از وجود و ماهیت است که تعبیر بهوهویه میکنند و مراد از ماهیت حد وجود است تماما محدود هستند حتی وجود منبسط باصطلاح حکماء که عبارت از نفس ایجاد است و امر ربطی است بین موجد بالکسر و موجد بالفتح و عبارت از فعل بمعنی مصدری است و در لسان اخبار تعبیر بمشیئت میکنند که فرمود

(خلقت الاشیاء بالمشیئه و خلقت مشیئه بنفسها)

که تمام موجودات بایجاد حق موجود میشوند و نفس ایجاد بنفسه موجود میشود و ایجاد محتاج بایجاد آخری نیست و الّا تسلسل لازم میآید تمام افعال الهی بمعنی اسم مصدری بفعل حق بمعنی مصدری موجود میشوند و نفس فعل بمعنی مصدری بنفسه موجود میشود، و اما وجود حضرت اله محدود نیست و ماهیت ندارد صرف وجود است غیر متناهی عده و مده و شده، پس جمیع مراتب وجود را داراست، پس داخل در اشیاء است چون جمیع مراتب وجود را دارا است، و خارج از اشیاء است چون غیر متناهی و غیر محدود است.

و باین بیان عینیه صفات کمالیه خوب واضح میشود چون صفات کمال هر یک مرتبه وجودیست و اعلی مرتبه وجود غیر متناهی جمیع مراتب را داراست، و از همین بیان غیر متناهی بودن صفات هم ظاهر میشود زیرا اگر علم محدود باشد فاقد مرتبه فوق این حد است و همچنین قدرت، حیات، عظمت، کبریایی و غیر اینها، بعد از این بیان تفسیر آیه شریفه روشن شد.

وَ هُوَ اللَّهُ فِی السَّماواتِ وَ فِی الْأَرْضِ همه جا هست باحاطه وجودیه و مکان ندارد بواسطه سلب محدودیه فضلا عن جسمیه.

یَعْلَمُ سِرَّکُمْ وَ جَهْرَکُمْ عالم است بجمیع موجودات از سر و علن و ظهر و بطن و روح و بدن، مجردات و مادیات، جواهرات و اعراض حتی علم ذات بذات

چون غیر متناهی است.

وَ یَعْلَمُ ما تَکْسِبُونَ از ازل علم تا ابد یکسان است زیاده و نقصان ندارد، گذشته و آینده مساویست وَ ما یَعْزُبُ عَنْ رَبِّکَ مِنْ مِثْقالِ ذَرَّهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی السَّماءِ وَ لا أَصْغَرَ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرَ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ یونس آیه ۶۱ وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحاطَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عِلْماً طلاق آیه ۱۲، و کلمه کسب شامل جمیع افعال صادره از انسان میشود چه افعال قلبیه و چه نفسیه و چه جوارحیه چه حسنه و چه سیئه، چه ظاهریه و چه باطنیه و هکذا سایر صفات کمالیه حق.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴] ..... ص: ۱۰

وَ ما تَأْتِیهِمْ مِنْ آیَهٍ مِنْ آیاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا کانُوا عَنْها مُعْرِضِینَ (۴)

و نمیآید آنها را از هر نوع آیتی از آیات پروردگار آنها مگر آنکه از آنها اعراض و رو برگردانند.

آیه عبارت از دلیل واضح و برهان قاطع و حجه باهره و نشانه و علامت است که دلالت دارد بر وجود صانع و وجوب وجود و توحید و صفات کمالیه باری تعالی از علم، قدرت، حیات، حکمت، کبریایی، عظمت و سائر کمالات و بر صدق انبیاء و نبوت آنها و بر عدل باری تعالی و سایر معتقدات حقه، و این آیات انواع مختلفه است: یک نوع نفس خلقت ممکنات از سری تا ثریّا که هر ذرّه دلیل بر وجود صانع او است. و یک نوع ریزه کاریها که در هر یک بکار برده که دلیل بر علم و قدرت و حکمت باری است. و یک نوع تغییرات و تبدلات که در عالم کون و فساد مشاهده میشود از شب و روز و ضعف و قوّه و بروده و حرارت و طلوع و غروب و رعد و برق و ابر و باران و عزّت و ذلّت و غنی و فقر و صحت و مرض و حیات و موت و غیر اینها که در مخلوقات مشاهده میشود که دلالت دارد بر وجود مدبّر

مدبّرب که بگل نکهت و بگل جان داد بهر که هر چه سزاوار حکمتست آن داد

و یک نوع معجزات که بدست انبیاء و اوصیاء صادر میشود که دلالت بر صدق دعوی آنها دارد، و یک نوع عنایات و تفضلات و قضاء حوائج و دفع بلیات و حفظ از آفات و استجابت دعوات است.

چنانش سر لطف با هر تن است که هر بنده گوید خدای من است

وَ ما تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مفسرین گفتند که من زائده است و مکرر گفته شده که کلمه زائده در قرآن نیست و من تبعیضیه است و اشاره بانواع است یعنی من ایّ نوع من الانواع چنانچه مِنْ آياتِ رَبِّهِمْ اشاره بافراد هر نوع است و آن هم تبعیضیه است.

إِلَّا كانُوا عَنْها ضمیر راجع بآیه است یعنی از آن آیه و دلیل و برهان و حجه معرضین اعراض میکنند و انکار مینمایند، بعضی از آنها را مستند بطبیعت میکنند و بعضی را باقدام و عملیات خود میدانند و بعضی را باسباب نسبت میدهند و بعضی را شانس و خوش بختی میدانند و بعضی را بسحر و جادو و شعبده رمی میکنند و بالجمله:

گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه بآب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد

فَما يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْياناً كَبِيراً اسراء آیه ۶۲ وَ ما يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُوراً سوره اسراء آیه ۴۳.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵] ..... ص: ۱۱

فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جاءَهُمْ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْباءُ ما كانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ (۵)

پس بتحقیق تکذیب کردند بآنچه از حق زمانی که آمد آنها را پس زود باشد که بیاید آنها را خبرهای آنچه را که بودند بآن استهزاء میکردند.

حق عبارت از قرآن و احکام دین و مواعظ و نصایح و عقائد و اخلاق و سایر اموریست که خداوند توسط رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای بندگان فرستاده.

فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جاءَهُمْ و زیر بار نرفتند و باور نکردند و العیاذ پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را کذّاب و جادوگر و ساحر و مجنون خواندند.

فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنْباءُ ما كانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ انباء خبرهای وارده بر آنها است از عذابهای دنیوی از قتل و ذلت و اسیری و این یکی از معجزات قرآن است که خبر از آینده میدهد که خداوند چه عزت و شوکتی بمسلمین داد و آنها را بر کفار چیره فرمود چنانچه در آیه دیگر میفرماید فَاصْدَعْ بِما تُؤْمَرُ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ إِنَّا كَفَيْناكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ حجر آیه ۹۴ و ۹۵، و از عذابهای آخرت که پس از مرگ میآید آنها را ابد الاباد مخلد در آنها هستند، و استهزاء عبارت از سخریه و متلک و تقلید و نحو آنها است که این بنفسه موجب کفر و عذاب شدید است، وای بحال کسانی که بدین و احکام دین و بمقدسات دین و بعلماء و صلحاء استهزاء میکنند که کافر و نجس و مرتد میشوند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶] ..... ص : ۱۲

أَ لَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ ما لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَ أَرْسَلْنَا السَّماءَ عَلَيْهِمْ مِدْراراً وَ جَعَلْنَا الْأَنْهارَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْناهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَ أَنْشَأْنا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْناً آخَرِينَ (۶)

آیا نمی بینند این کفار و مشرکین امم سابقه را مثل عاد و ثمود و قوم لوط و فراعنه و اکاسره و قیاصره که دارای چه قوتها و دولتها و ریاستها و مال و منال بودند که شما صد یک آنها را ندارید و بواسطه تکذیب انبیاء خود مثل نوح و هود و صالح و لوط و شعیب و ابراهیم و موسی و غیر اینها و استهزاء بآنها بچه عذابها گرفتار شدند از غرق و خسف و صاعقه و حجاره و غیر اینها و هلاک شدند و بجای آنها قرن دیگری جای گیر گشتند.

أَ لَمْ يَرَوْا مراد رؤیت بابصار نیست چون کفار و مشرکین زمان نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم

که در اعصار سابقه نبودند که مشاهده حال آنها را کنند بلکه بمعنی درک و فهم است که از اخبار انبیاء و تاریخ گذشتگان و مشاهده آثار آنها انسان معرفت بحال آنها پیدا میکند.

کَمْ أَهْلَکْنا کم بمعنی مقدار است مقابل کیف و یکی از اعراض تسعه است و آنهم دو قسم است کم متصل مثل طول و عرض، خط و سطح، اجسام قار الذات و کم منفصل مثل طول زمان که آنا فآنا موجود میشود و معدوم میگردد و غیر قارّه است و مقدار اعداد از آحاد تا الوف که هر عددی غیر ما دون و غیر ما فوق است و از یکدیگر منفصل است، و مراد اینجا کثره است و مراد از اهلکنا مجرد موت و فنا نیست که سرتاسر ممکنات را گرفته بلکه موت و فناء ببلاء و عذابست مِنْ قَبْلِهِمْ پیشینیان از کفار و مشرکین مثل قوم نوح، عاد، ثمود، قوم لوط، اصحاب مدین، فرعونیان و غیرهم فَکُلًّا أَخَذْنا بِذَنْبِهِ فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنا عَلَیْهِ حاصِباً وَ مِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ الصَّیْحَهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنا بِهِ الْأَرْضَ وَ مِنْهُمْ مَنْ أَغْرَقْنا سوره عنکبوت آیه ۳۹.

من قرن قرن مدت طولانی از زمان است و در اصطلاح امروزه عبارت از صد سال است لذا زمان ما را قرن چهاردهم هجری و بیستم میلادی مینامند و در آیه مراد مده مدید است مَکَّنَّاهُمْ فِی الْأَرْضِ مکنت از حیث طول عمر و ملک و سلطنت و ریاست و کثرت مال و جاه و عشیره و قشون و اتباع است ما لَمْ نُمَکِّنْ لَکُمْ که همچه مکنتی بشما کفار و مشرکین داده نشده عمر کوتاه، تهی دستی بدون قوه و قدرت، سپس خداوند پاره ای از نعم که بامم سابقه عنایت فرموده بیان میفرماید وَ أَرْسَلْنَا السَّماءَ عَلَیْهِمْ مِدْراراً یعنی از آسمان عالم بالا- بارانهای نافعی برای آنها ریزش نمودیم، و کلمه مدرار عبارت از پی در پی است اسم آلت است و از این باب است دعاء (للّه درّه) کثرت خیرات پی در پی.

وَ جَعَلْنَا الْأَنْهارَ رودخانه ها و انهار کبار تَجْرِی مِنْ تَحْتِهِمْ از پای عمارات و زیر اشجار آنها فَأَهْلَکْناهُمْ بِذُنُوبِهِمْ که تکذیب انبیاء کردند و مخالفت اوامر الهی و طغیان در معاصی و ظلم ببندگان صالح از انبیاء و مؤمنین.

وَ أَنْشَأْنا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْناً آخَرِینَ جای گیر آنها شدند مؤمنین و صلحاء و نسل آتیه، و این آیه شریفه تهدید است که شما هم که تکذیب نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میکنید بعذاب الهی معذب خواهید شد و ببلاها گرفتار فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِیلًا وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِیلًا فاطر آیه ۴۲ و ۴۳.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۷] ..... ص: ۱۴

وَ لَوْ نَزَّلْنا عَلَیْکَ کِتاباً فِی قِرْطاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَیْدِیهِمْ لَقالَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِینٌ (۷)

و اگر نازل میکردیم ما بر تو کتاب که در کاغذ نوشته شده پس بدست خود او را میگرفتند و لمس میکردند هراینه کسانی که کافر هستند میگفتند این نیست مگر سحر آشکارا.

از کلبی نقل میکنند که این آیه در مورد نضر ابن حرث و عبد اللَّه بن ابی امیّه و نوفل ابن خویلد نازل شده لکن این مجرد دعوی است و مدرکی ندارد و آیه عام است شامل جمیع کفار میشود خداوند میفرماید کفار و مشرکین اگر قابل هدایت بودند همین قرآن که اعظم معجزه است و این همه معجزات باهرات که از حضرت رسالت ظاهر شده ایمان میآوردند این نیست مگر عناد و بهانه جویی که اگر هر معجزه دیگری هم بآنها بدهیم ایمان نمیآورند و رمی بسحر میکنند.

وَ لَوْ نَزَّلْنا عَلَیْکَ کِتاباً فِی قِرْطاسٍ مثل الواح تورات و صحف آدم و شیث و نوح و ابراهیم و غیر اینها و این هم از باب مثال است یعنی هر نحوه معجزه اقامه کنی که بحسّ ظاهر مشاهده کنند فَلَمَسُوهُ بِأَیْدِیهِمْ که اظهر افراد حسّ است

که در دست آنها بگذاری لَقالَ الَّذِینَ کَفَرُوا چه مشرکین و چه یهود و نصاری ان هذا ان نافیه است إِلَّا سِحْرٌ مُبِینٌ و در مقام خود گفته ایم آن مقدار معجزه که حجه را بر خلق تمام کند و راه عذر را سدّ نماید و کسانی که عناد و عصبیت را کنار گذارند و واقعا در مقام معرفت باشند یقین پیدا کنند و ایمان بیاورند کافیست نباید معجزه ملعبه ناس شود که هر که هر چه بگوید اقامه شود با اینکه بر فرض اگر اقامه شود باز معاند حمل بر سحر میکند و ایمان نمیآورد چنانچه نظائر آن بسیار مشاهده شده، مگر عصای موسی (ع) که سحر سحره فرعون را بلعید و احیای موتی از عیسی (ع) و گلستان شدن آتش بر ابراهیم (ع) و امثال اینها را بحسّ مشاهده نکردند و باز حمل بسحر کردند و سحره فرعون که عناد و عصبیت در آنها نبود بفوریت ایمان آوردند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۸] ..... ص: ۱۵

وَ قالُوا لَوْ لا أُنْزِلَ عَلَیْهِ مَلَکٌ وَ لَوْ أَنْزَلْنا مَلَکاً لَقُضِیَ الْأَمْرُ ثُمَّ لا یُنْظَرُونَ (۸)

و گفتند همین کفار، معاندین و متعصبین چرا نازل نمیشود بر پیغمبر ملک و اگر ما نازل کنیم ملک را هراینه هلاک میکنیم آنها را و دیگر مهلت بآنها نخواهیم داد چون ایمان نمیآورند.

توضیح کلام آنکه قادر متعال قدرت داشت که تمام عقائد و اخلاق و احکام را بطور وضوح بنحوی که بر احدی شبهه نماند بیان فرماید به اینکه مثلا- بفرماید خلفاء رسول دوازده نفر، اول علی بن ابی طالب و یک یک آنها را بحسب و نسب معین فرماید و یک کتاب بفرستد مثل رسائل عملیه از باب طهارت تا باب دیات با جمیع فروع آنها و بهشت و جهنم را در مرئی و منظر بندگان و ملائکه بفرستد بالای سر هر یک یک آنها که دیگر بر احدی جای شبهه نماند و احتیاج بتحصیل علم و اجتهاد نداشته باشند و نیز احتیاج بدلیل و نظر و فکر و زحمت نباشد لکن این خلاف

حکمت است و تمیز بین مؤمن و کافر و عادل و فاسق و مطیع و عاصی داده نمیشود و اگر کسی باز در مقام مخالفت و کفر در آید هلاک میشود بلکه حکمت چنین اقتضاء میکند که بندگان بروند در پی ادله و براهین و علم و اجتهاد و زحمت تا اجر کامل پیدا کنند و اگر پشت پا زدند مستحق عقوبت گردند لذا میفرماید وَ قالُوا لَوْ لا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ با اینکه این هم بهانه است اگر ملک هم میفرستاد میگفتند از کجا این ملک باشد بلکه ممکن است جن و شیاطین باشد و در این صورت عذاب بر آنها نازل میشد و هلاک میشدند چنانچه میفرماید وَ لَوْ أَنْزَلْنا مَلَكاً لَقُضِيَ الْأَمْرُ یعنی کار میگذشت و هلاک میشدند ثُمَّ لا يُنْظَرُونَ و دیگر بآنها مهلت داده نمیشود و این هم یک نوع لطفست نسبت ببندگان، و اطلاقات قضاء را مکرر تذکر داده ایم و اینجا بمعنی خاتمه و از بین رفتن است چنانچه در آیه شریفه میفرماید وَ نادَوْا يا مالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنا رَبُّكَ قالَ إِنَّكُمْ ماكِثُونَ زخرف آیه ۷۷، یعنی بمیریم و از عذاب نجات یابیم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۹] ..... ص: ۱۶

وَ لَوْ جَعَلْناهُ مَلَكاً لَجَعَلْناهُ رَجُلًا وَ لَلَبَسْنا عَلَيْهِمْ ما يَلْبِسُونَ (۹)

و اگر قرار دهیم او را ملک هراینه باید او را رجل قرار دهیم و هراینه بپوشانیم بر آنها آنچه را که می پوشند رجال.

مسئله- یکی از شرائط نبوت و امامت اینست که باید کسی باشد که امّت بتوانند با او تماس بگیرند و معاشرت و مصاحبت و مکالمه نمایند وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ ابراهیم آیه ۴، بنا بر این وَ لَوْ جَعَلْناهُ مَلَكاً ضمیر مرجع آن رسول است چنانچه ظاهر همین است یا قرین رسول که از کلمه مقترنین استفاده میشود لَجَعَلْناهُ رَجُلًا باید بصورت بشر قرار دهیم چنانچه ملائکه که بر حضرت ابراهیم علیه السّلام نازل شدند جهت بشارت باسحق و بر حضرت لوط علیه السّلام جهت

جهت اهلاک قوم بصورت بشر بودند و بر حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بصورت دحیه کلبی وَ لَلَبَسْنا عَلَیْهِمْ ما یَلْبِسُونَ و باید لباس رجولیت بپوشند تا ممکن شود با مردم تماس بگیرند و در این صورت رفع دعوای کفار نمیشود و تصدیق نمیکنند که آنها ملک باشند بلکه امر بر آنها اشکل میشود زیرا انبیاء از خود آن قوم بودند و در میان آنها شناسا بودند و این ملک یک مرد ناشناس غریب بنظر میآید و توقع آنها رفع نمیشود.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰] ..... ص : ۱۷

وَ لَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِکَ فَحاقَ بِالَّذِینَ سَخِرُوا مِنْهُمْ ما کانُوا بِهِ یَسْتَهْزِؤُنَ (۱۰)

و هرآینه بتحقیق استهزاء نمودند امم سالفه برسولان خود پس متوجه شد به آنهایی که مسخره میکردند انبیاء را آنچه که بودند بآن استهزاء میکردند از عذابهای دنیوی.

این آیه شریفه در مقام تسلیت حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که شما اول پیغمبری نیستی که بشما استهزاء میکنند انبیاء سلف هم گرفتار اینگونه امّتها بودند و در مقام تهدید کفار است که امّتهای انبیاء سلف که انبیاء خود را مسخره و استهزاء میکردند عذاب بر آنها نازل شد و هلاک شدند و شما هم بترسید که گرفتار اینگونه عذابها نشوید چنانچه در مورد حضرت نوح (ع) میفرماید وَ کُلَّما مَرَّ عَلَیْهِ مَلَأٌ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْکُمْ کَما تَسْخَرُونَ هود آیه ۴۰، و همچنین قوم هود، صالح، لوط، شعیب، موسی علیهم السّلام و استهزاء و سخریه یکی از صفات خبیثه و اخلاق ذیله و معاصی بزرگ است نسبت بمؤمنین چه رسد نسبت بانبیاء و اوصیاء و صدیقه طاهره (ع) و مقدسات دین که بسا موجب کفر و خلود در عذاب میشود خدا میفرماید لا یَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسی أَنْ یَکُونُوا خَیْراً

مِنْهُمْ وَ لا نِساءٌ مِنْ نِساءٍ عَسى أَنْ يَكُنَّ خَيْراً مِنْهُنَ

حجرات آیه ۱۱، و از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است فرمود

(انّ المستهزئین بین الناس یفتح لاحدهم باب من الجنه فیقال هلمّ هلمّ حتی یجی ء بکربه و غمّه فاذا اتی اغلق دونه و هکذا سائر ابواب الجنه حتی یفتح له باب فیقال هلمّ هلمّ فما یأتیه)

و آیات در ذمّ استهزاء بسیار داریم در حق منافقین میفرماید إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ، اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ بقره آیه ۱۳ و ۱۴ قُلْ أَ بِاللَّهِ وَ آياتِهِ وَ رَسُولِهِ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِؤُنَ توبه آیه ۶۶ قُلِ اسْتَهْزِؤُا إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ ما تَحْذَرُونَ توبه آیه ۶۵ إِنَّا كَفَيْناكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ حجر آیه ۹۵، و غیر این از آیات، و استهزاء چه بقول باشد یا بفعل یا بایماء و اشاره مطلقا حرام است و از رذائل اخلاقی است.

وَ لَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ معلوم میشود که انبیاء همه نوع اذیتی از قوم خود دیده اند و اگر در سائر اذیتها خداوند آنها را مهلت میداد در این اذیت مهلت نبود بقرینه فاء تفریع در قوله تعالی فَحاقَ بِالَّذِينَ حاق بمعنی احاطه عذاب است که سرتاسر آنها را فروگرفته سَخِرُوا مِنْهُمْ استفاده میشود که سخریه و استهزاء بمعنی واحد است ما كانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ یعنی جزاء استهزاء آنها عذاب دنیوی باشد از غرق، ریح، صاعقه، صیحه، خسف و امطار حجاره.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱] ..... ص : ۱۸

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كانَ عاقِبَهُ الْمُكَذِّبِينَ (۱۱)

بفرما ای رسول اکرم باین کفار و مشرکین که گردش کنید در اطراف زمین پس از آن نظر کنید که چگونه بوده عاقبت کسانی که تکذیب انبیاء نمودند.

آنچه بنظر میرسد و اللَّه العالم مراد از قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ سیر فکری است که از وضعیات و حالات بلاد امم سابقه مثل زمان نوح و قوم عاد و ثمود و آن عمارات کذایی و آن دستگاه فرعونیان و نظائر آنها که چه محکم کاریها داشتند.

که میفرماید أَ لَمْ تَرَ کَیْفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِعادٍ إِرَمَ ذاتِ الْعِمادِ الَّتِی لَمْ یُخْلَقْ مِثْلُها فِی الْبِلادِ وَ ثَمُودَ الَّذِینَ جابُوا الصَّخْرَ بِالْوادِ وَ فِرْعَوْنَ ذِی الْأَوْتادِ الَّذِینَ طَغَوْا فِی الْبِلادِ فَأَکْثَرُوا فِیهَا الْفَسادَ فَصَبَّ عَلَیْهِمْ رَبُّکَ سَوْطَ عَذابٍ الفجر آیه ۵- ۱۲.

ثُمَّ انْظُرُوا که از این سیر فکری نتیجه بگیرید و درک کنید و بدست بیاورید که تکذیب انبیاء چه نتائج وخیمه دارد کَیْفَ کانَ عاقِبَهُ الْمُکَذِّبِینَ که بچه بلاهای سخت برخورد کردند شما هم بترسید که باین نتائج وخیمه گرفتار خواهید شد اگر تکذیب نبی کنید اعاذنا اللّه من سوء العاقبه.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲] ..... ص: ۱۹

قُلْ لِمَنْ ما فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ قُلْ لِلَّهِ کَتَبَ عَلی نَفْسِهِ الرَّحْمَهَ لَیَجْمَعَنَّکُمْ إِلی یَوْمِ الْقِیامَهِ لا رَیْبَ فِیهِ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لا یُؤْمِنُونَ (۱۲)

بفرما بکفار و مشرکین از برای کیست آنچه در آسمانها و زمین است بگو از برای خداوند تبارک و تعالی است لازم فرموده از برای ذات مقدس خود رحمت را هرآینه جمع میفرماید تمام شماها را برای روز قیامت که هیچگونه شکی در آن نیست کسانی که خود را بخسران و زیان کاری انداختند آنها کسانی هستند که ایمان نمیآورند.

قُلْ لِمَنْ ما فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ اشاره ببتهای مشرکین است که شما اینها را عبادت میکنید، و بسلاطین و جبابره است که خود را مالک رقاب مردم و فعّال ما یشاء میدانند بآنها بگو آنچه که در آسمانها و زمین است اختصاص بکه دارد و ملک کیست و در تحت قدرت کدام توانی است اگر اعتراف کردند به اینکه خداوند است پس چرا عبادت بت میکنند که لا یسمن و لا یغنی من جوع است و اگر مکابره کردند و انکار نمودند قُلْ لِلَّهِ بگو فقط اختصاص بذات اقدس ربوبی دارد و اینها قدرت بر دفع شری یا جلب نفعی بر نفس خود ندارند چه رسد بما فی

السموات و الارض.

كَتَبَ عَلى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ كتب بمعنى لزوم و حتم است نظر به اينكه خداوند حكيم على الاطلاق است و آنچه مقتضاى حكمت و عدل است البته حتما اعمال ميفرمايد زيرا ترك آن اگر مفسده دارد قبيح است و الّا لغو است و فعل قبيح و لغو محال است از او صادر شود، و رحمت دو قسم است: رحمت رحمانى و رحمت رحيمى. رحمانى عام است سرتاسر ممكنات را ميگيرد از افاضه وجود و ابقاء آن و ارزاق جميع ممكنات و اسباب و وسائل زندگانى و ارسال رسل و انزال كتب و جعل احكام و هدايت و ارشاد و بشارت و انذار و آنچه احتياج بآن دارند لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَهٍ وَ يَحْيى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَهٍ انفال آيه ۴۴، و رحيمى خاص اهل ايمان است از توفيق و سعادت و رستگارى و عنايات خاصه و الطاف مخصوصه و فيوضات اخروى لَيَجْمَعَنَّكُمْ از زمان آدم ابو البشر بلكه خلقت بنى الجان بلكه ايجاد ملائكه إِلى يَوْمِ الْقِيامَهِ كه تمام ملائكه و جن و انس در صحراى محشر مجتمع هستند و يكى از اسماء قيامت يوم الجمع است لا رَيْبَ فِيهِ و لا شك يعتبر به تمام ملّيين عالم حتى مشركين كه معتقد بمبدء هستند معتقد بقيامت هم هستند فقط اختلاف در خصوصيات است و منكر قيامت منحصر بدهرى طبيعى است كه منكر مبدء است.

الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ خسران زيان است انسان در اين دنيا تاجر است و سرمايه تجارتش عمر است و كارمندان تجارتخانه اش اعضاء و جوارح است و بيع و شرائش اعمال و افعال است و نفع آنها بهشت و خسران آن جهنم، عمل صالح و فاسد فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ زيرا اگر ايمان باشد عاقبتش سعادت و بهشت و سود و نفع است فقط غير مؤمن خاسر است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳] .... ص: ۲۱

وَ لَهُ ما سَكَنَ فِی اللَّیْلِ وَ النَّهارِ وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ (۱۳)

و از برای خدا است آنچه سکونت پیدا میکند در شب و روز و او است خداوند شنوا و دانا.

وَ لَهُ ما سَكَنَ لام اختصاص است مختص باو است خالق و رازق و مبقی و حافظ همه اشیاء او است و بس، و کلمه ما شامل ذوی العقول و غیر ذوی العقول از حیوانات بحری و برّی، هوایی و زمینی. و سکونت بعضی گفتند مقابل حرکت نیست زیرا ساکن و متحرک هر دو مملوک حق هستند اختصاص بساکن ندارد بلکه بمعنی استقرار است می گویی فلان ساکن اصفهان است و فلان ساکن طهران و هکذا تمام بلاد و قری و بحار و جبال و صحاری و براری لکن این معنی بنظر تمام نیست زیرا مناسب با فِی اللَّیْلِ وَ النَّهارِ نیست شب و روز مدخلیت ندارد. و بعضی گفتند سکونت مقابل حرکت است و دفع اشکال مذکور را نمودند به اینکه مراد اعم از ساکن و متحرک است غایه الامر در آیه بواسطه اختصار یکی را بیان فرموده که دیگر که ما تحرک باشد بواسطه وضوحش ذکر نفرموده، این وجه هم بنظر تمام نیست زیرا تقدیر خلاف ظاهر است و اولویه هم متحرک بر ساکن ندارد بلکه آنچه بنظر میرسد و اللَّه العالم مراد استراحت است چون کلیه حیوانات برّی و بحری، هوایی و زمینی، جنّی و انسی دو دسته هستند بعضی استراحت آنها در شب است و روز در تلاش روزی و اشتغالات و بعضی در روز است و شب اشتغال دارند.

وَ هُوَ السَّمِیعُ بمعنی اجابت حوائج آنها و ارزاق آنها و اصلاح امور آنها العلیم عالم بجمیع حالات و افعال آنها است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴] ..... ص : ۲۲

قُلْ أَ غَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ هُوَ يُطْعِمُ وَ لا يُطْعَمُ قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَ لا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱۴)

بفرما بمشرکین که توقع دارید من غیر خدا را برای خود ولیّ و صاحب اختیار بگیرم و حال آنکه خداوند موجد تمام آسمانها و زمین و تمام جنبنده ها را روزی و اطعام میفرماید و خود احتیاج بطعام ندارد که کسی او را اطعام نماید بگو بآنها من مأمور شده ام که بوده باشم اول کسی که تسلیم پروردگار شوم و دین مقدس اسلام را اختیار کنم و نهی اکید فرموده که از دسته مشرکین نباشم و توجه بغیر او نکنم.

توضیح کلام اینکه مشرکین در اول اسلام آنچه عملیات برای دفع حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و جلوگیری از دعوت آن حضرت بکار بردند نتیجه نگرفتند و روز بروز گروندگان بآن حضرت زیادتر میشدند از راه تطمیع وارد شدند خدمت حضرت ابی طالب علیه السّلام عرض کردند که این پسر برادر شما اگر غرضش مال دنیا است ما آن قدر از اموال خود باو بذل میکنیم که ثروتمندترین حجاز شود و اگر غرض ریاست است ما او را بریاست انتخاب میکنیم فقط دست از دعوت بتوحید بردارد و با ما در شرک هم دست شود خداوند در آیات چندی برای قطع طمع آنها این موضوع را تذکر داده که از جمله آنها این آیه است که میفرماید قل یا محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم أَ غَيْرَ اللَّهِ از اصنام و سائر معبودات باطله أَتَّخِذُ و پیروی کنم و معبود خود قرار دهم ولیّا که صاحب اختیار و پناه گاه من باشند با اینکه اینها یک جمادی بیش نیستند نه قادر بر جلب نفعی یا دفع ضرری هستند و نه شعور و ادراکی دارند و نه خالق و رازق کسی و چیزی و حال آنکه خداوند متعال و قادر ذی الجلال و واجب بی مثال فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ است فاطر قریب المعنی است با بدیع

که موجد آسمانها و زمین است بدون سابقه و نقشه و باصطلاح مخترع آنها است وَ هُوَ يُطْعِمُ رزاق است تمام مرزوقین را همه از خوان نعمت او بهره میبرند وَ تَرْزُقُ مَنْ تَشاءُ بِغَيْرِ حِسابٍ آل عمران آیه ۲۶ ما أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ ما أُرِيدُ أَنْ يُطْعِمُونِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ الذاریات آیه ۵۷ و ۵۸ وَ لا يُطْعَمُ زیرا ذات مقدس او منزّه و مبرّاء است از احتیاج و غنی بالذات است و احتیاج از لوازم ذاتیه امکان است و واجب کامل است فوق الکمال و تام است فوق التمام.

قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ اولیت حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم در عالم نورانیت اول من خلق اللَّه است چنانچه فرمود

(اول ما خلق اللَّه نوری)

و اخبار در اول ما خلق مختلف است در بسیاری از اخبار دارد عقل است، در کتاب کافی باب عقل و جهل ذکر فرموده و حکماء هم عقل اول را اولین مخلوق و تعبیر بصادر اول کردند و آنهم نور مقدس نبوی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است، در بعض اخبار دارد ماء است و آنهم اولا در عالم اجسام است، و ثانیا بنا بر مذاق حکماء که میگویند الفاظ موضوع بر معانی عامه است میگویند مراد ماء الوجود است یعنی اول وجودی که از حضرت حق در عالم امکان آمد و ظاهر شد همان وجود نبوی (ص) است، و اگر مراد اولیت در دین مقدس اسلام باشد اولیت آن حضرت که آورنده این دین است واضح است و اگر مراد اسلام بمعنی عام باشد که در حق حضرت ابراهیم علیه السّلام میفرماید كانَ حَنِيفاً مُسْلِماً آل عمران آیه ۶۱، و نیز خطاب باو میفرماید أَسْلِمْ قالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعالَمِينَ بقره آیه ۱۳۵، و غیر این از آیات و گذشت که سرتاسر عالم یک دین بوده و آن اسلام است و بنا بر این هم اولیت با آن حضرت است چنانچه میفرماید

(کنت نبیا و الادم بین الماء و التین).

وَ لا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ و نیز گذشت اقسام شرک که پنج قسم است:

شرک ذاتی و شرک صفاتی و افعالی و عبادتی و نظری، و نهی نهی ارشادیست زیرا بحکم عقل شرک قبیح است و موجب عذاب ابدی است إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ لقمان آیه ۹۲، و مشرک همان عقوبت شرک را دارد دیگر یک عقوبت برای مخالفت نهی ندارد.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵] ..... ص : ۲۴

قُلْ إِنِّی أَخافُ إِنْ عَصَیْتُ رَبِّی عَذابَ یَوْمٍ عَظِیمٍ (۱۵)

بگو ای پیغمبر (صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم) که محققا من ترس دارم که اگر معصیت پروردگار خود کنم عذاب روز با عظمت را.

خوف عبارت از حالتیست در نفس که از روی ایمان و یقین بتوجه مکروهی بانسان وارد شود در مقابل رجاء که آن هم حالتیست در نفس از روی ایمان بورود مطلوبی بانسان. و خوف دو قسم است خوف مذموم و آن در جائیست که بحکم عقل و شرع جای خوف نباشد مثل خوف در جهاد که تعبیر بجبن میکنند مقابل شجاعت، یا خوف از نقص مال که تعبیر ببخل میکنند در مقابل سخاوت و امثال اینها. و خوف ممدوح و آنهم سه قسم است خوف از خطر خاتمه که نبادی بی ایمان و بی توبه از دنیا برود. و خوف از عذاب دنیوی و اخروی در اثر معاصی و نافرمانی. و خوف از خدا بعد از معرفت بعظمت و کبریایی حق که مانع شود از ارتکاب معصیت و ترک طاعت و این خوف هم درجات بسیاری دارد بتفاوت درجات معرفت که یکی از درجات آن عدالت است که مانع شود از ارتکاب کبیره و اصرار بر صغیره و منافی مروت و اعلی درجات آن مقام عصمت است که مانع شود از خیال معصیت حتی صغیره فضلا از ارتکاب آن و بالاترین درجات عصمت آنست که مانع شود حتی از ترک اولی و خوف حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اوصیاء او باین درجه بود.

إِنْ عَصَیْتُ رَبِّی در کوتاهی در دعوت یا مساعدت با کفار و مشرکین و موافقت

با آنها عَذابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ اطلاق عظمت بر روز قيامت بواسطه اهوال يوم القيمه و مواقف سخت آن كه در خبر از حضرت صادق عليه السّلام است فرمود

(انّ للقيمه خمسون موقفا كل موقف مقام الف سنه)

سپس تلاوت فرمود باين آيه شريفه فِي يَوْمٍ كانَ مِقْدارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ معارج آيه ۴.

[سوره الأنعام (۶): آيه ۱۶] ..... ص: ۲۵

مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ وَ ذلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ (۱۶)

كسى كه صرف شود عذاب الهى از او در روز قيامت پس محققا مورد رحمت الهى واقع ميشود و اين رستگارى آشكاريست.

مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ صرف بمعنى جلوگيرى است از توجه عذاب كه عبارت از دفع عذاب است نه برداشتن عذاب كه عبارت از رفع است، و يصرف در قرائت سياهى فعل مجهول است و نايب فاعل ضمير است كه مرجع آن عذاب است كه در آيه قبل ذكر فرموده و صارف خداوند متعال، و در بعضى قرائت ها فعل معلوم بفتح تاء و كسر راء قرائت شده و فاعلش ضمير و مرجع آن كلمه ربّى در إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي است و اين قطع نظر كه خلاف سياهى قرآن است و اعتبار ندارد خلاف ظاهر هم هست زيرا مفعول آن ذكر نشده و ضميرى كه راجع بعذاب باشد هم مذكور نيست بايد در تقدير گرفت و تقدير خلاف ظاهر است يومئذ اشاره بروز عظيم است كه در آيه قبل ذكر شده كه روز قيامت باشد و بواسطه عظمتش اسامى بسيارى در قرآن در موارد زياد براى آن ذكر شده: يوم الحسره و الندامه، يوم يقوم الناس لرب العالمين، يوم الحشر، يوم التغابن، يوم الجمع، يوم الازفه و غير اينها كه ما در جلد سوم كلم الطيب آنچه از آيات و اخبار استفاده ميشود كه تقريبا بالغ بر هشتاد اسم است متذكر شده ايم.

فَقَدْ رَحِمَهُ ممكن است همين صرف عذاب رحمت و تفضل باشد چه استحقاق

داشته باشد خداوند عفو فرماید و چه استحقاق عذاب نداشته باشد آنهم فضل الهی شامل حال او شده که توفیق ترک معاصی باو داده و ایمان او را در کنف خود حفظ فرموده وَ ذلِکَ الْفَوْزُ الْمُبِینُ رستگاری آشکارا. همین نجات از عذاب است اعاذنا اللَّه منه بحق محمد و آله صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۷] ..... ص : ۲۶

وَ إِنْ یَمْسَسْکَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلا کاشِفَ لَهُ إِلاَّ هُوَ وَ إِنْ یَمْسَسْکَ بِخَیْرٍ فَهُوَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ (۱۷)

و اگر اصابه فرماید خداوند تو را بضرری پس نیست کسی که بتواند برطرف کند او را مگر او و اگر اصابه نماید تو را بخیری پس او بر هر چیزی توانا است وَ إِنْ یَمْسَسْکَ اللَّهُ بِضُرٍّ بعضی مفسرین نظر به اینکه مسّ الصاق دو جسم است بیکدیگر و اطلاق مسّ بر خدا روا نیست گفتند مراد از مسّ اصابه است لکن غافل از اینکه باء بضرّ باء تعدیه است در واقع ضرّ مس میکند غایه الامر باراده خداوند چنانچه می گویی مسسته بیدی یعنی دست او را مسّ کرد باراده نفس اینجا هم ضرّ تو را مس کرد باراده خداوند و مراد از ضرّ هر مکروهیست مثل فقر و مرض و ضرر مالی، عرضی، بدنی، روحی و غیر اینها.

فَلا کاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ کسی را قدرت نیست که در مقابل اراده حق عرض اندام کند و بتواند کوچک ترین ضرری را دفع و برطرف سازد از نفس خود چه رسد از دیگری لا یملک لنفسه نفعا و لا ضرا و این جمله اشاره ببتهای مشرکین است که مشرکین توهّم میکردند که آنها دفع بلیات میکنند.

وَ إِنْ یَمْسَسْکَ بِخَیْرٍ اگر خیری تماس گرفت با تو باراده او است تمام خیرات دنیا و آخرت کسی قدرت ندارد کوچک ترین نفعی بخود برساند چه رسد بدیگران فَهُوَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ وَ إِنْ یُرِدْکَ بِخَیْرٍ فَلا رَادَّ لِفَضْلِهِ یونس

آیه ۴۹ قُلْ إِنِّی لا أَمْلِکَ لَکُمْ ضَرًّا وَ لا رَشَداً جنّ آیه ۲۰، و غیر اینها از آیات و از اسامی مقدسه یا ضارّ یا نافع است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۸] ..... ص : ۲۷

وَ هُوَ الْقاهِرُ فَوْقَ عِبادِهِ وَ هُوَ الْحَکِیمُ الْخَبِیرُ (۱۸)

و خداوند قاهر است بر سر تمام بنده گان خود و او است عالم بجمیع حکم و مصالح و دانا است بجمیع جزئیات و خصوصیات.

وَ هُوَ الْقاهِرُ قاهریت از صفات ذاتیه است و صفات کمالیه عین ذات حق است، و توهّم اینکه از صفات فعلیه است چون مقهوری باید باشد تا خداوند بر او قاهر باشد مثل خالقیه و رازقیت فاسد است.

توضیح کلام اینکه صفات ذاتیه دو قسم است: صفات صرفه مثل حیّ، ازلیت، ابدیت، سرمدیت. و صفات ذات اضافه مثل قادریت، عالمیت. قادر اذ لا- مقدور و عالم اذ لا معلوم پس قاهر اذ لا مقهور. و معنای قاهریت یعنی تمام اشیاء مقهور تحت قدرت او است و با قادر قریب المعنی است.

فَوْقَ عِبادِهِ فوقیت بمعنی علو و ارتفاع و احاطه است مثل یَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَیْدِیهِمْ فتح آیه ۱۰.

وَ هُوَ الْحَکِیمُ با اینکه قدرت و غلبه و قهر او بر جمیع بالذات باشد و هر چه بخواهد بکند میتواند لکن عالم بجمیع حکم و مصالح است و بر خلاف حکمت و مصلحت فعلی از او صادر نخواهد شد زیرا بر خلاف حکمت یا قبیح است اگر ذی مفسده باشد یا لغو است اگر بلا- مصلحت باشد و هر دو محال است از او صادر شود و همین است معنی عدل که یکی از اصول مذهب شیعه است الخبیر خبیر عالم بجزئیات است از ظاهر و باطن، از سری تا ثریّا، از مجردات و مادیات، نباتات جمادات، جنّ، انس، ملک، حیوانات برّی و بحری با خبر است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۹] ..... ص : ۲۸

قُلْ أَیُّ شَیْ ءٍ أَکْبَرُ شَهادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِیدٌ بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ وَ أُوحِیَ إِلَیَّ هذَا الْقُرْآنُ لِأُنْذِرَکُمْ بِهِ وَ مَنْ بَلَغَ أَ إِنَّکُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللَّهِ آلِهَةً أُخْری قُلْ لا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ وَ إِنَّنِی بَرِی ءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ (۱۹)

بگو ای پیغمبر باین مشرکین چه چیز سراغ دارید که شهادتش از شهادت خدا بزرگتر باشد بگو خداوند شاهد بین من و شما است و بمن وحی رسید که این قرآن است برای اینکه شما را انذار و بیم دهم باو و هر کس که باو ابلاغ شده آیا شما شهادت میدهید اینکه با خداوند خدایانی هستند بگو من همچه شهادتی نمیدهم بگو منحصرا خدا یکیست و محققا من بیزار و متبری هستم از آن خدایان شما که شریک خداوند قرار داده اید.

قُلْ أَیُّ شَیْ ءٍ بعضی اشکال کردند که اطلاق شی ء بر خداوند صحیح نیست و چرا نفرموده من اکبر شهاده، و جواب دادند که در خبر داریم شی ء لا کالاشیاء، لکن اشکال و جواب هر دو مخدوش است و توضیح کلام اینکه شهود منحصر بذوی العقول نیست تمام مخلوقات نفس وجود آنها شهادت بوجود صانع و وحدانیت او و علم و قدرت و حکمت او میدهند بلکه هر اثری شهادت بوجود مؤثر میدهد غایه الامر هر کدام بمقدار دلالت خود شهادت میدهد و اکبر شهود بر یگانگی حضرت ربوبی ذات مقدس او است حتی نزد مشرکین زیرا آنها هم منکر وجود او نیستند فقط در عبادت برای او شریک قائل شدند و چون قرآن مجید بعد از اثبات معجزه بودن آن از جهات عدیده که در مقدمه این کتاب ذکر شده کلام حق است و سرتاسر قرآن شهادت بوحدانیت او میدهد و ما در ترجمه گفتیم چه سراغ دارید یعنی در میانه شهود از ذوی العقول و غیر آنها شاهدی بزرگتر از ذات مقدس او نیست لذا میفرماید أَکْبَرُ شَهادَةً و استفهام تقریری است نظیر اینکه بگویی

خدا اکبر من کل شی ء و ارفع و اعظم و اعلی من کلّ شی ء و این دلالت ندارد بر شیئیت حق و مفاد خبر هم این نیست که خدا شی ء است و اشاره باین است که وجود حق ذاتی و واجب و ازلی و ابدی و غیر متناهی است شده و مدّه و عده غیر از وجودات ممکنه حادثه ظلّیه تبعیه است و جمله من اللَّه در تقدیر است از جهت وضوح ذکر نشده.

قُلِ اللَّهُ بگو خدا اکبر شاهد و شَهِيدٌ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ اشاره به اینکه من و شما هر دو خدا را معتقدیم من مدعی توحید هستم و اولین دعوای من کلمه لا اله الّا اللَّه است که در قرآن مجیدش بالغ بر هزار مرتبه تصریح بتوحید و نفی شرک فرموده.

اشکال و دفع- در اناجیل مسیحیها دارد که فروسیان بعیسی علیه السّلام گفتند ما از کجا بفهمیم که تو از جانب خدا رسولی، جواب گفت مگر در ناموس یعنی توریه ندارد که هر دعوایی دو شاهد میخواهد گفتند بلی گفت من خودم یک شاهد و پدرم خدا هم یک شاهد و این جمله یکی از شواهد بزرگ است بر کذب اناجیل زیرا هر مدّعی کاذبی میتواند همچه دعوایی کند خود را یک شاهد بگیرد و خدا را شاهد دیگر.

و توهّم شده که همین اشکال در این آیه هم متوجه است لکن این توهّم فاسد است چه بسیار فرق است بین این آیه با عبارت انجیل در انجیل مطالبه دلیل میکردند بر نبوت مسیح باید اقامه معجزه کند در این آیه دعوی در مسئله توحید و شرک است بلکه میتوان گفت هر پیغمبری صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم منکر شرک بوده مدعی شرک باید اقامه بیّنه کند و چون قرآن بواسطه معجزه بودن آن شاهد میشود که کلام الهی است و در آن صریحا شهادت بتوحید است شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الایه آل عمران آیه ۱۶ و آیات دیگر.

وَ أُوحِیَ إِلَیَّ هذَا الْقُرْآنُ لِأُنْذِرَکُمْ بِهِ در قرآن در بسیاری از موارد انذار مشرکین فرموده إِنَّ اللَّهَ لا یَغْفِرُ أَنْ یُشْرَکَ بِهِ نساء آیه ۵۱ إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ لقمان آیه ۱۲ وَ مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَکَأَنَّما خَرَّ مِنَ السَّماءِ حج آیه ۳۲، الی غیر ذلک از آیات وَ مَنْ بَلَغَ از سایر مشرکین و کفار و معاندین و اهل معاصی را انذار میفرماید.

أَ إِنَّکُمْ لَتَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللَّهِ آلِهَةً أُخْری از روی تعجب با این همه شواهد توحید باز شما مشرکین شهادت میدهید که آلهه دیگر هم هستند با خدا، اگر چنین گفتاری از آنها سر زد قُلْ لا أَشْهَدُ بگو همچه شهادتی من نمیدهم زیرا مسئله توحید از کثرت ادلّه باعلا مراتب ظهور رسیده بلکه از بدیهیات بشمار میرود تمام ذرات بلسان قال و حال وحده لا شریک له گویند، بلکه قُلْ إِنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ که اولین دعوت نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بوده

(قولوا لا اله الّا اللَّه تفلحوا.)

وَ إِنَّنِی بَرِی ءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ برائت و بیزاری از هر باطلی چه از منکرین توحید یا نبوت حضرت خاتم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مثل سایر کفار یا ولایت آل اطهار یا از سائر ارباب ضلال یکی از ارکان بزرگ ایمان است بلکه ایمان نیست جز محبت خدا و دوستان خدا و بغض اعداء خدا و اعداء اولیاء خدا چنانچه از معصوم سؤال شد که

(هل الحب و البغض من الایمان قال هل الایمان الّا الحب و البغض)

جامع السعادات نراقی.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۰] ..... ص: ۳۰

الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ یَعْرِفُونَهُ کَما یَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمُ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لا یُؤْمِنُونَ (۲۰)

کسانی که ما برای آنها کتاب آوردیم میشناسند پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را همان نحوی که ابناء خود را میشناسند کسانی که نفوس خود را بخسران انداختند پس کسانی

هستند که ایمان نخواهند آورد.

الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ یَعْرِفُونَهُ کَما یَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمُ این جمله بعین در سوره بقره آیه ۱۴۶ گذشت و در مجلد دوم این کتاب صفحه ۲۴۰ و حدیثی که از حضرت رضا علیه السّلام روایت شده که خلاصه مفاد آن اینست که یهود و نصاری در کتب منسوبه بوحی دیده بودند شرح حال نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را بتمام خصوصیات و مهاجرت بمدینه و شرح حال اصحابش و خلفاء آن حضرت را کاملا شناختند چنانچه اولاد خویش را میشناختند و باز هم حبّ دنیا و ریاست باعث بر انکار و عناد و عصبیت مورث کتمان آنها شد شرح این را بیان کردیم مراجعه فرمائید.

الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ خسران علاوه بر اینکه نفع و سودی نبرده سرمایه را هم از دست داده، کفار علاوه بر اینکه مثوبتی و اجری در قیامت ندارند گرفتار عذاب ابدی هم هستند که اگر سرمایه وجود را نداشتند برای آنها بهتر بود زیرا گرفتار عذاب نمیشدند.

فَهُمْ لا یُؤْمِنُونَ ایمان گوهر گران بهائیست هر که دارد همه چیز دارد و کسی که ندارد هیچ ندارد و این جمله راجع بتمام اهل کتاب نیست بلکه راجع به آنهاییست که کاملا معرفت داشتند و شناختند و قبلا خبر می دادند و سپس کتمان کردند و آنها دانشمندان آنها بودند و اما عوام آنها اگر هم ایمان نیاوردند از روی جهل و نادانی است و این هم یکی از اخبار غیبی قرآن است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۱] ..... ص: ۳۱

وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً أَوْ کَذَّبَ بِآیاتِهِ إِنَّهُ لا یُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (۲۱)

و کیست ظالم تر از کسی که افتری ببندد بخدا بدون مدرکی و نسبت دروغی بخدا دهد یا آیات الهی را تکذیب کند محققا رستگاری ندارند ظالمین.

توضیح کلام اینکه کذب مراتبی دارد، کذب اظهار امریست بر خلاف واقع چه در کلام باشد یا در کتابت یا در فعل یا در عقیده. و افتری اخص از کذب است نسبت بغیر است که فلانی همچه گفت و همچه کرد با اینکه او نگفته و نکرده که قریب المعنی است با تهمت، و ظلم تاره بغیر است. تاره بنفس، و ظلم بغیر هم تاره ظلم مالیست و ظلم نفسی است و ظلم عرضی و ظلم ناموسی و ظلم دینی که نسبت کفر و ضلالت بغیر دادن و غیرهم هر چه اهمیت او بیشتر باشد ظلم باو عقوبتش شدیدتر ظلم بحیوانات، ظلم بکفار، بمؤمن، بسیّد، بعالم، بائمه علیهم السّلام، بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم، بخدا. و کفار و مشرکین دارای جمیع مراتب کذب و افتری و ظلم هستند و اعلی مراتب کذب و افتری و ظلم نسبت بخدا است چنانچه یهود این تورات رائج و سائر کتب عهد قدیم را نسبت بخدا میدهند و نصاری این اناجیل اربعه و سایر کتب عهد جدید را نسبت باو میدهند وَ اللَّهُ أَمَرَنا بِها اعراف آیه ۲۷، و همچنین فحشاء و منکراتی که مرتکب میشوند میگویند دستور الهی است قُلْ إِنَّ اللَّهَ لا یَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ اعراف آیه ۱۲۷ لذا میفرماید وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً زیرا هم ظلم بنفس است که خود را مخلد در آتش نموده و هم ظلم بغیر است که مردم را در ضلالت انداخته، هم ظلم بدین است هم بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که بگوید بتوسط آنها است هم اهانت بساحت قدس ربوبیست که نسبت کذب بخدا داده.

أَوْ کَذَّبَ بِآیاتِهِ که معجزات انبیاء را حمل بسحر کرده و انبیاء و اوصیاء آنها را انکار نموده إِنَّهُ لا یُفْلِحُ الظَّالِمُونَ محققا رستگاری و نجات و سعادت نصیب ظالم نمیشود حتی عقوبه دنیوی هم باو متوجه میشود که ظلم اثر خود را می بخشد (الملک یبقی مع الکفر و لا یبقی مع الظلم) خداوند ظالم دیگری را بر او مسلّط میفرماید اگرچه مورد آیه خاص است لکن این جمله عام است جمع محلّی بالف و لام افاده عموم میدهد شامل تمام ظالمین است حتی ظلم بحیوانات

حتی مثل سگ غایه الامر درجات عقوبات آنها مختلف است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۲] ..... ص : ۳۳

وَ یَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِیعاً ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِینَ أَشْرَکُوا أَیْنَ شُرَکاؤُکُمُ الَّذِینَ کُنْتُمْ تَزْعُمُونَ (۲۲)

و روزی که محشور میکنیم آنها را جمیعا (خلق اولین و آخرین را) سپس می گوییم بکسانی که شریک بر خدا معتقد شدند کجایند شریکان که شما بآنها گرویدید کسانی که شما بآنها گمان میبردید.

وَ یَوْمَ نَحْشُرُهُمْ ضمیر هم بجمیع بشر و جن و ملک برمیگردد بقرینه جمیعا بلکه حیوانات حتی وحوش هم محشور میشوند وَ إِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ تکویر آیه ۵، بلکه عبده مشرکین مثل شمس، اصنام، کواکب و غیر اینها چنانچه میفرماید إِنَّکُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَها وارِدُونَ انبیاء آیه ۹۸. (اشکال) از جمله ما تعبدون حضرت مسیح (ع) و امیر المؤمنین علیه السّلام و امثال آنها است. (جواب) همین اشکال را خدمت معصوم (ع) عرض کردند جواب فرمود بآیه بعد که میفرماید إِنَّ الَّذِینَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنی أُولئِکَ عَنْها مُبْعَدُونَ انبیاء آیه ۱۰۱.

ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِینَ أَشْرَکُوا ظاهر آیه مشرکین هستند که در عبادت غیر خدا را میپرستند لکن از بسیاری از اخبار و زیارات استفاده میشود که مخالفین ائمه اطهار (ع) حکم مشرک دارند بلکه اطلاق مشرک بر آنها شده در زیارت جامعه

(و من خالفکم مشرک)

و در باب اخبار ترجیح از حضرت باقر علیه السّلام است میفرماید

(الرادّ علینا کالراد علی اللَّه و الراد علی اللَّه فی حدّ الشرک باللّه)

در ذیل همین آیه اخباری است که مشرکین تفسیر شده بمنکرین ولایه علی علیه السّلام.

أَیْنَ شُرَکاؤُکُمُ کجایند بتهای شما و اوّلی و دومی و سومی و کسانی که

آنها را اطاعت میکردید بیایند شما را از عذاب نجات بخشند ببینید که آنها در اشد عذاب گرفتار هستند الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ گمان میکردید که اینها مقام قربی نزد خدا دارند و شما را بمقام قرب میرسانند و میگفتند ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونا إِلَى اللَّهِ زُلْفى زمر آیه ۴، و در دعا و مناجاتها میگفتید (اللهم احشرنا مع فلان و فلان) و ما هم در حق شما همین دعا را آمین می گوییم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۳] .....ص : ۳۴

ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلاَّ أَنْ قالُوا وَ اللَّهِ رَبِّنا ما كُنَّا مُشْرِكِينَ (۲۳)

پس از این نبود فتنه اینها مگر اینکه گفتند قسم بخداوند پروردگار ما که ما مشرک نبودیم.

در باب قرائت قرّاء مختلف قرائت کردند در کلمه فتنتهم که بضم تاء است یا بفتح آن و در کلمه ربّنا که بکسر باء است یا بفتح باء و هر کدام حجه اقامه کردند بر قرائت خود لکن چون مکرر گفته ایم که معتبر سیاهی قرآن است و بر خلاف سیاهی اجتهاد مقابل نص است بر طبق سیاهی تفسیر میکنیم: فتنتهم بضم تاء و ربّنا بکسر باء.

ثمّ یعنی پس از سؤال از مشرکین که کجایند شرکاء شما اینها در مقام جواب و عذرخواهی و بیزاری از شرکاء برمیآیند لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ فتنتهم اسم لم تکن و تعبیر بتأنیث برای تأنیث لفظی فتنه و فتنه در قرآن در مواردی استعمال شده بمعنی اختبار و امتحان بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ الایه عنکبوت آیه ۱ و ۲ و بمعنی محنت و عذاب إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ یعنی اذیت و عذاب میکنند مؤمنین را، بروج آیه ۱۰. و بمعنای بلاء و مصیبت أَنَّما أَمْوالُكُمْ وَ أَوْلادُكُمْ فِتْنَةٌ

انفال آیه ۲۸ یعنی البلاء، و بمعنی فساد وَ قاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ انفال آیه ۴۰

بمعنی فساد و غیر اینها و در اینجا بمعنی کار زشت و قبیح است زیرا زشت تر از این چه چیزی است که مدّتی در شرک زیست کنند و در قیامت در محضر علام الغیوب قسم و اللّه بخورند که ما مشرک نبودیم باصطلاح عذر بدتر از گناه إِلَّا أَنْ قالُوا وَ اللَّهِ رَبِّنا ما كُنَّا مُشْرِكِينَ و تعبیر بربّنا بیان و اللّه اشاره به اینکه پروردگار ما منحصر باللّه است که ربّ دیگر نداشته و نداشتیم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۴] ..... ص : ۳۵

انْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلى أَنْفُسِهِمْ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كانُوا يَفْتَرُونَ (۲۴)

ببین چگونه دروغ گفتند بر نفوس خود و از دست آنها رفت و مفقود شد آنچه را که بودند افتری می بستند.

انْظُرْ از روی تعجب نگاه کن ببین كَيْفَ كَذَبُوا عَلى أَنْفُسِهِمْ که چگونه دروغ میگویند بر خودشان که این یک دروغ بزرگی است مثل اینکه منافق که ذره ای ایمان نداشته باشد و بگوید مؤمن هستم، یا فاسقی دعوی عدالت یا بخیلی دعوی سخاوت، جبانی دعوی شجاعت، دشمنی دعوی دوستی، مرائی دعوی خلوص و هکذا.

وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كانُوا يَفْتَرُونَ فاعل ضل ماء در ما کانوا است که عبارت از اصنام و آلهه آنها است فردای قیامت از دست آنها میرود هر چه بگردند که بوسیله آنها نجات یابند آنها را پیدا نمیکنند تا موقعی که در جهنم وارد شدند آنها را می بینند که در عذاب هستند و بآنها افتراء بسته بودند و خدای خود میدانستند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۵] ..... ص : ۳۶

وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُ إِلَیْکَ وَ جَعَلْنا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّهً أَنْ یَفْقَهُوهُ وَ فِی آذانِهِمْ وَقْراً وَ إِنْ یَرَوْا کُلَّ آیَهٍ لا یُؤْمِنُوا بِها حَتَّی إِذا جاؤُکَ یُجادِلُونَکَ یَقُولُ الَّذِینَ کَفَرُوا إِنْ هذا إِلاَّ أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ (۲۵)

و بعضی از این کفار و مشرکین هستند که استماع میکنند فرمایشات تو را لکن ما قلوب آنها را در محفظه و مستور نموده ایم از اینکه تفقّه کنند و درک کنند و در گوشهای آنها وقر و سنگینی قرار داده ایم که نشنوند و اثر نکند در آنها و اگر بینند هر معجزه و آیه الهی را ایمان نمیآورند باو حتی زمانی که بیایند نزد تو مجادله میکنند میگویند کسانی که کافر هستند که نیست این فرمایشات مگر رومانهای سابقین مثل قصه رستم و اسفندیار، تفسیر این آیه شریفه متفرع بر بیان چند مطلب مهم است:

مطلب اول- همین نحوی که در ظاهر بدن قوی و اسباب و آلاتیست که بتوسط آنها انسان احساساتی دارد بتوسط چشم دیدنیها را احساس میکند، بتوسط گوش شنیدنیها را، بتوسط ذائقه چشیدنیها را، بتوسط شامّه بوها را، بتوسط لامسه برودت و حرارت و لین و خشونت را، همین نحو از برای روح انسان و آن جوهر ملکوتی و آن لطیفه ربانی و آن عقل مجرد از صورت و ماده که در آیات شریفه و لسان اخبار تعبیر بقلب میکنند غیر از این قلب صنوبری مادی، خداوند چشم قرار داده که حقایق را مشاهده کند و گوش قرار داده که مواعظ و نصایح و فرامین الهی را در خود تأثیر دهد و ذائقه قرار داده که طعم ایمان و اعمال صالحه را درک کند و لذّت برد، و شامّه قرار داده که بوی سعادت و نجات و رستگاری را استشمام کند و لامسه قرار داده که حرارت جهنم و برودت جنه را احساس کند.

مطلب دوم- همین نحو که قوای ظاهریه بسا برخورد بآفات میکند چشم کور میشود، زبان لال میشود، بدن از احساس میافتد، ذائقه درک مطعومات

نمیکنـد، شامّه بوی خوش را استشـمام نمیکنـد. همین نحو حواس روح از کار میافتد و آفت آنها عناد و عصبیت و سایر اخلاق رذیله: کبر، حسد، بغضاء و اعمال سیّئه، فسق و فجور و فحشاء و منکرات است. چشم روح نمی بیند، گوش او نمیشنود زبان او اقرار و اعتراف نمیکند، شامّه بوی عطر ایمان و اعمال نیک و گند کفر و اعمال زشت را استشـمام نمیکند، لامسه خشونت ظلم و ایذاء و لینیت عدل و احسان را نمی فهمد و احساس نمیکند.

مطلب سـوم- اگرچه این امور در تحت اختیـار عبـد است لکن عقوبت دنیوی آنهـا است که در اثر معاصـی و طغیـان اسـباب و وسائل معصـیت بر آنها بیشتر فراهم میشود و خداونـد بآنها مهلت میدهد تا هر قدر بتوانند ازدیاد در معصـیت کنند و این معنای خـذلان است چنانچه مثوبه دنیوی اهل ایمان و اعمال صالحه اینست که بیشتر اسـباب هدایت و عبادت بر آنها فراهم میشود که بـدرجات عالی تر نائل شونـد و این معنای توفیق است و از این جهه اسـتناد فعل بخداوند صـحیح است، پس از طیّ این مطالب شروع میکنیم در تفسیر:

وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْـتَمِعُ إِلَیْکَ من تبعیضـیه یعنی تمام کفار و مشرکین این نحو نیستند چه بسیار از آنها قابل هدایت هستند و چشم و گوش آنها باز است لکن بعض آنها کسانی هسـتند که بگوش ظاهر اسـتماع میکنند فرمایشات درربار شما را و لکن قلوب آنها از عنـاد و عصبیت و کبر و نحو اینها پر است که اطراف قلب آنها را گرفته ایم که اثر در آنها نمیکنـد وَ جَعَلْنا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّهً نسـبت جعـل بخداونـد بمناسـبت اینست که هیـچ امری در عالم واقع نمیشود تا قضای الهی و مشـیت او اقتضاء نکنـد و لو افعال اختیاری حتی المعاصی و منافی با اختیار و صحت عقوبت نیست در دعاء کمیل میخوانی

(اجریت علیّ حکما اتّبعت فیه هوی نفسی و لم احترس فیه من تزیین عدوّی فغرّنی بما اهوی و اسعده علی ذلک القضاء الدعاء)

و آیات شریفه در این موضوع بسیار داریم مثل فَيُضِلَّ اللَّهُ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ ابراهیم آیه ۴، و مثل سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ سوره قلم آیه ۴۴ و اعراف ۱۸۱، و مثل إِنَّما نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً آل عمران آیه ۱۷۲، و غیر از این آیات.

اکنّه ظرف شی ء است که تمام اطراف آن چیز را گرفته و روزنه از برای آن باز نباشد بَيْضٌ مَكْنُونٌ صافات آیه ۴۷، و هوی و هوس و کبر و نخوت و عناد و عصبیت و حبّ دنیا، مال و جاه و ریاست اطراف قلب آنها را گرفته و بهیچ راهی مستقیم نمیشوند و انذار و موعظه و نصیحت بآنها تأثیر نمیکند چنانچه اکثر اهل این زمان چنینند أَنْ يَفْقَهُوهُ نور علم و فهم در دلهای آنها راه ندارد وَ فِي آذانِهِمْ وَقْراً و گوش قلب آنها را چنان کر کرده که ندای حق که سرتاسر عالم را پر کرده نمیشنوند چشم قلب کور شده، زبان قلب لال شده صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لا يَعْقِلُونَ بقره آیه ۱۶۶.

وَ إِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ از آیات الهیه تکوینیه و تشریعیه انبیاء و اولیاء و معجزات آنها و آثار قدرت و عظمت حق را مشاهده نمیکنند، انبیاء را کذّاب و ساحر و مجنون میپندارند، معجزات را سحر میخوانند، آثار را مستند بطبیعت میدانند لا يُؤْمِنُوا بِها چنانچه بنوح (ع) خطاب شد أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ هود آیه ۳۸، و خود حضرت نوح عرض کرد وَ قالَ نُوحٌ رَبِّ لا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكافِرِينَ دَيَّاراً إِنَّكَ إِنْ تَذَرْهُمْ يُضِلُّوا عِبادَكَ وَ لا يَلِدُوا إِلَّا فاجِراً كَفَّاراً نوح آیه ۲۷ و ۲۸.

حَتَّى إِذا جاؤُكَ يُجادِلُونَكَ جدل آنست که کلمات لا طائل بگوید برای غلبه بر خصم و ادله حقه را حمل بر باطل کند يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا این نوع کفار متعصب عنود جهود ان هذا ان نافیه یعنی نیست این معجزات و این قرآن مجید

و این مواعظ و نصایح و این انذار و تبشیر إِلَّا أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ داستانهای سابقین و قصه های دراویش و رومانهای پیشینیان مثل داستان رستم و حسین کرد و لیلی و مجنون و شیرین و فرهاد و کشمکش پری و جن و دیو و بشر مثل کتاب هزار داستان و فردوسی و امثال و اشباه اینها که برای سرگرمی جهال و عوام نوشته شده ولی باز هم این مزخرفات، امروزه برای سرگرمی سینما، تماشاخانه، تفریح گاهها قمارخانه، رقاصخانه، شرب مسکرات رواج بسزایی دارد و کفار دستگاه دین را هم در قطار این امور آورده خذلهم اللّه جمیعا و هدانا بنور معرفته.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۶] ..... ص: ۳۹

وَ هُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَ يَنْأَوْنَ عَنْهُ وَ إِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَ ما يَشْعُرُونَ (۲۶)

و این کفار نهی میکردند و جلوگیری مینمودند از پیغمبر و آنها را دور میکردند از آن حضرت و هلاک نمیکردند مگر نفوس خود را و درک نمیکردند هلاک خود را.

مفسرین عامه این آیه را این نحو تفسیر کردند که مراد از این آیه مثل حضرت ابی طالب علیه السّلام است که جلوگیری میکرد که کفار قریش بآن حضرت اذیت و آزار نرسانند و مردم را از آن حضرت دور میکرد که آسیبی بآن حضرت وارد نشود ولی خودش ایمان نیاورد و بکفر از دنیا رفت و خود را بهلاکت انداخت و نمی فهمید و بعضی جماعتی از بنی هاشم را گفتند که این نحوه بودند نه خصوص ابی طالب تنها و امروز مطلق عامه حضرت ابی طالب و عبد المطلب و هاشم و سایر اجداد نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و پدر بزرگوارش را کافر و مشرک میدانند و این تفسیر غلط صرف است و مخالف با ظاهر بلکه صریح آیه است چنانچه بیان خواهد شد و حضرت ابی طالب ایمان بآن حضرت داشت و ائمه (ع) که احد ثقلین هستند و دارای مقام عصمت و طهارت هستند در اخبار و ادعیه و زیارات اجماع دارند که این اخبار بحدّ تواتر رسیده که

حضرت ابی طالب (ع) ایمان کامل بحضرت رسالت داشت و در کتب عامه هم اشعار زیادی از او در مجمع البیان نقل نموده بلکه در باب مسئله نبوت عامه و امامت عامه در باب شرائط نبوت و امامت بادله بسیاری ثابت کردیم که جمیع انبیاء و اوصیاء پدران آنها همه مؤمن و صالح بودند و رجس کفر و شرک دامن آنها را آلوده نکرده و آباء و اجداد این خاندان عصمت تا حضرت اسماعیل تمام قبل از اسلام بدین حضرت ابراهیم علیه السّلام بودند بلکه مثل حضرت عبد المطلب و ابی طالب از اوصیاء حضرت ابراهیم در بنی اسماعیل بودند تا زمان بعثت حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ودایع نبوت را بآن حضرت تقدیم نمودند چنانچه انبیاء بنی اسرائیل هم تا زمان موسی (ع) اوصیاء حضرت ابراهیم بودند در بنی اسرائیل و قبطیان و از موسی تا عیسی اوصیاء موسی و از عیسی تا حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اوصیاء عیسی و سپرده شد ودایع انبیاء بنی اسرائیل بآن حضرت و از آن حضرت باوصیاء طیّبین و طاهرین خود تا حضرت قائم عجّل اللّه تعالی فرجه الشریف، و اینها وارث تمام انبیاء و اوصیاء انبیاء بودند، و این مطلب را حقیر در مجلد اول و دوم کلم الطیب در باب شرائط نبوت و امامت مفصلا از روی ادله متقنه بیان کرده ام مراجعه فرمائید بپردازیم بتفسیر آیه شریفه وَ هُمْ یَنْهَوْنَ عَنْهُ واو عاطفه عطف بجملات آیه سابقه است و ضمیر هم مرجعش همان کفاریست که در مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُ إِلَیْکَ است که دارای صفات مذکوره در آیات قبل بودند و این دسته کفار عنود سایر کفار را نهی میکردند که تشرف خدمت حضرت را پیدا نکنند و از فرمایشات درربار او استفاده نکنند و باخلاق حمیده او نگروند و معجزات باهرات او را مشاهده نکنند و باو ایمان نیاورند یَنْهَوْنَ عَنْهُ و مردم را از او دور میکردند که نبادا دور او جمع شوند و علم اسلام را بلند کنند و عدّه و عدّه برای او فراهم شود و شرک و کفر و اخلاق فاسده و اعمال سیّئه آنها را از بین ببرند و مدینه فاضله تشکیل دهند و عظمت

اسلام و قرآن را بر عالم روشن کنند.

وَ إِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ خداوند پیغمبر خود را و قرآن مجیدش را و دین حقّش را یاری میفرماید و هر چه اینها بیشتر عناد ورزند ذلیل تر و خفیف تر میگردند و دین حق بر آنها چیره تر میگردد و اینها بدست خود خود را در مهلکه میاندازند و بعذاب ابدی گرفتار میکنند وَ ما يَشْعُرُونَ نمیفهمند که با خود چه میکنند.

(بیان) جاهل بسیط شاعر هست اگر برود در تعقیب علم و معرفت تحصیل میکند و حق را درک میکند و خود را از ضلالت جهل نجات میدهد و بنور علم هدایت میشود و لکن جاهل مرکب شعور ندارد حتی جهل خود را هم درک نمیکند و تصور میکند عالم است نه در مقام معرفت برمیآید و نه حق را درک میکند و نه از ضلالت نجات میدهد و نه هدایت میشود.

هر کس که نداند و نداند که نداند در جهل مرکب ابد الدهر بماند

منسوب بحضرت عیسی علیه السّلام است که فرمود من مرده را زنده میکنم، کور را بصیر میکنم و اما از هدایت احمق عاجزم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۷] ..... ص : ۴۱

وَ لَوْ تَرى إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقالُوا يا لَيْتَنا نُرَدُّ وَ لا نُكَذِّبَ بِآياتِ رَبِّنا وَ نَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۲۷)

و اگر میدیدی هنگامی که اینها واقف شدند بر آتش پس گفتند ای کاش ما برمیگشتیم و تکذیب نمیکردیم بآیات پروردگارمان و میبودیم از مؤمنین.

بعضی از قرّاء لا نكذّب و نكون را بضم باء و نون قرائت کردند و عطف بر نردّ دانسته مدخول یا لیتنا، و بعضی نكذّب را بضمّ باء و نكون بنصب لکن سیاهی قرآن که نزد ما فقط اعتبار دارد هر دو بنصب است و مفاد: ان لا نكذّب و ان

نکون است.

وَ لَوْ تَری إِذْ وُقِفُوا عَلَی النَّارِ بعض مفسرین گفتند اذ دخلوا فی النار و بعضی گفتند معنی بودن نار است فوق رؤسهم و بعضی گفتند تحت اقدامهم و تمام راجع بقیامت است و مستقبل محقق الوقوع حکم ماضی دارد لذا فرمود وقفوا لکن ظاهر اینست که مراد از وقوف اطلاع و یقین است می گویی بر فلان امر واقف شدم و این در همان حال احتضار است که معاینه میکند و جای خود را در جهنم مشاهده میکند و حقانیت ایمان را درک میکند و یقین پیدا میکند لکن سودی ندارد وَ لَیْسَتِ التَّوْبَهُ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئاتِ حَتَّی إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قالَ إِنِّی تُبْتُ الْآنَ نساء آیه ۲۲، و برگشتن هم ندارد فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَهً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ اعراف آیه ۳۲.

فَقالُوا یا لَیْتَنا نُرَدُّ مراد برگشتن بدنیا است و این آرزو را کفار هم موقع احتضار و هم در قبر و هم در قیامت میکنند لَوْ لا أَخَّرْتَنِی إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَکُنْ مِنَ الصَّالِحِینَ منافقین آیه ۱۰ حَتَّی إِذا جاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قالَ رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّی أَعْمَلُ صالِحاً فِیما تَرَکْتُ مؤمنون آیه ۱۰۱ رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْها فَإِنْ عُدْنا فَإِنَّا ظالِمُونَ مؤمنون آیه ۱۰۹.

فَقالُوا یا لَیْتَنا لیت از برای تمنّی است و با رجاء فرق دارد، رجاء در موردیست که احتمال یا ظن بوصول داشته باشد مثل تاجری که در تجارت رجاء نفع داشته باشد و زارع در زراعت رجاء ثمر داشته باشد و عابد در عبادت رجاء ثواب داشته باشد. و تمنّی با یأس از وصول هم صادق آید و این تمنی بسا ممدوح است مثل تمنی شیعیان که در کربلا بودند و در رکاب ابی عبد اللّه علیه السّلام بدرجه رفیعه شهادت رسیده بودند می گویی

(یا لیتنی کنت معکم فافوز معکم)

و در حدیث است

(من احبّ عمل قوم حشره اللّه معهم)

و بسا مذموم مثل تمنی قوم موسی مقام قارون

را یا لَیْتَ لَنا مِثْلَ ما أُوتِیَ قارُونُ قصص آیه ۷۹.

نردّ ردّ بمعنی رجوع است یعنی برگردیم بدنیا و این امری است غیر واقع بحسب آیه شریفه کَلَّا إِنَّها کَلِمَةٌ هُوَ قائِلُها مؤمنون آیه ۱۰۱، ولی امکان عقلی بلکه وقوعی دارد مثل هفتاد نفر قوم موسی وَ اخْتارَ مُوسی قَوْمَهُ سَبْعِینَ رَجُلًا لِمِیقاتِنا الایه اعراف آیه ۱۵۴، و مثل احیاء موتی حضرت عیسی و مثل زمان رجعت ائمه (ع) و اصحاب و بعض شیعیان و نحو اینها.

وَ لا نُکَذِّبَ بِآیاتِ رَبِّنا منصوب بان مقدّره یعنی و ان لا نکذّب بعد الردّ مثل رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّی أَعْمَلُ صالِحاً مؤمنون آیه ۱۰۱، دیگر تکذیب نکنیم آیات پروردگارمان را وَ نَکُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ یعنی ان نکون و ایمان بیاوریم و از مؤمنین باشیم نه اینکه معنی این باشد که ای کاش تکذیب نکرده بودیم و جزو مؤمنین بودیم که مفاد قرائت بضم است چنانچه گذشت و گفتیم خلاف ظاهر است و شاهد بر معنای مختار آیه شریفه بعد است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۸] ..... ص: ۴۳

بَلْ بَدا لَهُمْ ما کانُوا یُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ وَ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ (۲۸)

بلکه ظاهر میشود برای آنها آنچه که بودند مخفی کرده بودند از قبل و اگر برگردند بدنیا هراینه عود میدهند همان را که نهی شده بودند از او و اینها هراینه دروغگویانند.

در تفسیر این آیه بین مفسرین اقوال بسیاریست در کلمه یخفون بعضی گفتند بر عوام و جهال کفار ظاهر میشود آنچه را علماء آنها اخفاء کردند از علامات و نشانه ها و بشارات که بوجود مقدس نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم انبیاء سلف داده بودند و این خلاف ظاهر است زیرا مرجع ضمیر لهم و فاعل یخفون یکی است، و بعضی گفتند شدت

و عقوبت عـذاب اینهم خلاـف ظـاهر است زیرا انحـاء عقوبات بر آنها مخفی بود نه اینکه اخفاء کننـد، بعضـی گفتنـد اعمال و افعـال سیّئه که اخفاء میکردنـد اینهم تمام نیست زیرا اولا این صـفت منافقین است نه کفار زیرا کفار مخفی نمیکردنـد و سیّئه نمیدانسـتند. و ثانیا بر فرض اخفاء کنند نزد خودشان مخفی نبود نسبت بدیگران اخفاء میکردند و ظاهر آیه اینست که نزد خود ظاهر شده نه بر دیگران.

و تحقیق کلاـم اینست که حق و نور حق ظـاهر است کالشـمس فی رابعه النهـار بخصوص مثل توحیـد و امر رسالت و معجزات باهرات و کفر بمعنی ستر است که نور حق را مسـتور میکند مثل کسـی که درب چشـمش بسـته باشد و نور شـمس را مشاهده نکنـد و این ستر هم دو قسم است یـک قسم از قصور است مثـل آدمی که کور شـده باشـد یا درب چشـمش را بسـته باشـند و گفتیم کافر قاصـر استحقاق عذاب ندارد و لو احکام کفر در دنیا بر او بار است و لیاقت ثواب هم ندارد چون ایمان هم ندارد و حق بر او مکشوف نشده. و یک قسم از روی تقصیر است مثل اینکه خود بسوء اختیار خود درب چشم خود را بسته باشد و نور شمس را مشاهـده نکند و این کفار که در آیات قبل اشاره شد از این قسم هسـتند پس در واقع خود آنها بسوء اختیار حق را بر خود مخفی نموده و صـدق اخفاء بر آنها میکنـد و در موقع احتضار و موت و عالم برزخ و قیامت پرده ها بر طرف میشود و نور حق ظاهر میگردد لـذا درست است بگویی بَلْ بَـدا لَهُمْ ما کانُوا یُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ که ظاهر میشود بر آنها به برطرف شدن حجابها که بودند بر خود بسوء اختیار خود روی چشم قلب را پوشانیده بودند از عصبیت و عناد و لجاج و کبر و امثال اینها در عالم دنیا لـذا تمنّای رجوع کردنـد و خدا میفرماید وَ لَوْ رُدُّوا و اگر بر فرض محال هم برگردند باز همان پرده ها را روی چشم قلب خود میکشند و در همان ظلمت کفر میافتند و نور حق را مشاهده نمیکنند و لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ از فسق و کفر و شرک و ترک ایمان و ترک اعمال

صالحه و ارتکاب معاصی وَ إِنَّهُمْ لَکاذِبُونَ دروغ میگویند که اگر برگردیم چه و چه میکنیم. و اشکال به اینکه کذب از صفات خبر است و وعد از مقوله انشاء است بسیار واهی است زیرا صدق و کذب در هر مقامی بمناسبت آن مقام معنایی دارد در باب وعد وفاء به آنرا صدق مینامند و تخلف از آن را کذب میگویند خداوند میفرماید وَ اذْکُرْ فِی الْکِتابِ إِسْماعِیلَ إِنَّهُ کانَ صادِقَ الْوَعْدِ الایه مریم آیه ۵۵.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۲۹] ..... ص : ۴۵

وَ قالُوا إِنْ هِیَ إِلَّا حَیاتُنَا الدُّنْیا وَ ما نَحْنُ بِمَبْعُوثِینَ (۲۹)

و گفتند نیست این زندگانی مگر همین حیات دنیوی و دیگر ما مبعوث نخواهیم شد این آیه یکی از مشکلات قرآنیست زیرا منکرین بعث فقط منحصر بطبیعی دهری که در اخبار بزندیق تعبیر میکنند که اصلا وجود حق را منکر هستند و الّا ملّیین عالم حتی مشرکین مسئله معاد را معترف هستند و عقیده خود را حق میدانند و در معاد اهل نجات و دیگران را بر باطل و اهل عذاب بنا بر این آیات قبل از قوله تعالی وَ مِنْهُمْ مَنْ یَسْتَمِعُ إِلَیْکَ تمام راجع باین دسته کفار است و این مطلب منافیست با آیه بعد که فردای قیامت قسم میخورند در قولشان بَلی وَ رَبِّنا که اعتراف بوجود ربّ دارند.

و حلّ این اشکال بدو نحو ممکن است یکی به اینکه منکرین معاد دو دسته هستند یک دسته همان دهری طبیعی است که میگوید وَ ما یُهْلِکُنا إِلَّا الدَّهْرُ جاثیه آیه ۲۳.

و دسته دوم تناسخیه هستند که معترف بحق هستند و معاد را هم در این دنیا میدانند و مثل دهری نیستند که بگوید فات و مات و اینها هم چهار مذهب دارند نسخ و رسخ و مسخ و فسخ.

۱- میگویند انسان موقعی که از دنیا رفت روح او تعلق میگیرد بانسان

دیگری اگر نیک کردار است بانسان صالح و اگر بد کردار است بانسان طالح و هکذا الی غیر النهایه و این دنیا همیشه باقیست و قیامتی و بهشت و جهنمی نیست ولی خدا را معتقد هستند.

۲- میگویند پس از موت روح تعلق میگیرد بحیوانات اگر نیک کردار است بحیوانات خوش الحان زیبا و اگر بد عملست بحیوانات زشت بد الحان.

۳- بنباتات یا طیّبات از مأکولات یا بخبائث.

۴- بجمادات یا بجواهرات و معادن یا باحجار و رماد، پس انکار معاد بمعنای حق با اعتراف بوجود ربّ منافات ندارد.

و ممکن است حل اشکال بنحو دیگری که بگوئیم طبیعی منکر الوهیت، فردای قیامت که تمام مطالب مشهود میشود اعتراف بحق میکند. شروع بتفسیر وَ قالُوا إِنْ هِیَ همان کفار سابق الذکر گفتند ان هی و تعبیر بتانیث برای حیات است یعنی حیاتی نیست مگر حیات این دنیا و دیگر ما زنده نخواهیم شد در قیامت برای حساب و جزاء إِلَّا حَیاتُنَا الدُّنْیا و تعبیر بدنیا نه مقابل عقبی باشد زیرا عقبی را اصلا معتقد نیست بلکه مراد حیات حاضر است و فنایی هم ندارد وَ ما نَحْنُ بِمَبْعُوثِینَ بعث و نشر و حساب و ثواب و عقابی و جنّت و ناری نیست چنانچه گفتیم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۰] ..... ص: ۴۶

وَ لَوْ تَری إِذْ وُقِفُوا عَلی رَبِّهِمْ قالَ أَ لَیْسَ هذا بِالْحَقِّ قالُوا بَلی وَ رَبِّنا قالَ فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما کُنْتُمْ تَکْفُرُونَ (۳۰)

و اگر میدیدی زمانی که واقف شدند این کفار بر پروردگار خود فرمود آیا نیست این (بعث قیامت) بحق گفتند بلی حق است قسم بپروردگار ما فرمود پس بچشید عذاب را بسبب آنچه که بودید کافر میشدید.

وَ لَوْ تَرى إِذْ وُقِفُوا عَلى رَبِّهِمْ راجع بقيامت است و روز بعث كه اينها منكر بودند بقرينه قالَ أَ لَيْسَ هذا بِالْحَقِّ كه اسم اشاره راجع بهمان است كه تكذيب ميكردند و تعبير به: اذ وقفوا بصيغه ماضى مفسرين گفتند مضارع محقق الوقوع حكم ماضى دارد لكن ميتوان گفت كه جمله و لو ترى كه مضارع است اشاره برؤيت حضرت رسالت است در قيامت، كلمه اذ زمانيه است و البته زمان رؤيت شى ء بعد از وقوع آن شى ء است تا واقع نشود قابل رؤيت نيست پس مفاد اين جمله اينست كه در روز قيامت موقعى كه مى بينى كه اينها واقف شده اند بر پروردگار و بالجمله وقوف آنها ماضى بودن آن نسبت بزمان رؤيت است.

قالُوا بَلى در جواب نفى اگر نعم گفته شود تصديق نفى است و اگر بلى گفته شود اثبات است مثل أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قالُوا بَلى اعراف آيه ۱۷۱، و در جواب اثبات عكس است مثل إِنَّ لَنا لَأَجْراً إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغالِبِينَ قالَ نَعَمْ اعراف آيه ۱۱۱.

و ربّنا صيغه قسم باللّه و تاللّه و اللَّه، و او واو قسم است قالَ فَذُوقُوا الْعَذابَ فاعل قال و مرجع ضمير ربّهم است كه قبلا ذكر شده و اينكه گفتند ملك است وجهى ندارد و ذكرى قبلا نشده از ملك و تعبير بذوق شايد اين باشد كه قوّه ذائقه بيش از ساير قوى مثل باصره، شامّه، سامعه، لامسه درك حقيقه شى ء را ميكند بِما كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ كافر بروز جزاء بودند كه گفتند وَ ما نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ و مراد از ما در كلمه بما همان بعث است، و باء سببيه است يعنى سبب و علت عذاب همان انكار بعث است، و ادلّه بعث قطع نظر از آيات قرآنى كه متجاوز از هزار آيه و از اخبار متواتره و ضرورت دين اسلام بلكه جميع اديان بسيار است زيرا اگر بعث نباشد ارسال رسل و انزال كتب و جعل احكام و انذار و تبشير و وعد و وعيد لغو ميشود و فرق بين مؤمن و كافر، مطيع و عاصى، ظالم

و مظلوم، عادل و فاسق، سعید و شقی برداشته میشود و تفصیل اینها را در مجلد سوم کلم الطیب داده ایم مراجعه فرمائید.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۱] ..... ص : ۴۸

قَدْ خَسِرَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِلِقاءِ اللَّهِ حَتَّی إِذا جاءَتْهُمُ السَّاعَهُ بَغْتَهً قالُوا یا حَسْرَتَنا عَلی ما فَرَّطْنا فِیها وَ هُمْ یَحْمِلُونَ أَوْزارَهُمْ عَلی ظُهُورِهِمْ أَلا ساءَ ما یَزِرُونَ (۳۱)

بتحقیق زیان بردند کسانی که تکذیب کردند بلقاء خداوند تا زمانی که آمد آنها را ساعت قیامت ناگاه گفتند ای وای حسرت بر ما بر آنچه کوتاهی کردیم در او و اینها برمیدارند سنگینی گناهان خود را بر کرده های خود آگاه باشید بد است آنچه را که بر خود تحمل میکنند.

قَدْ خَسِرَ الَّذِینَ گفتیم خسران سرمایه از دست دادن است سرمایه عمر دنیا را از دست دادند کَذَّبُوا بِلِقاءِ اللَّهِ تکذیب معاد را نمودند و مراد از لقاء الهی نه آنست که مجسمه قائل هستند که میگویند خداوند در قیامت بالای تخت خود که عرش است روی کرسی خود می نشیند و حکم میفرماید و مؤمنین او را میبینند و کفار از ملاقات او محروم هستند زیرا ببرهان عقل و نقل جسمیه که مرکب از ماده و صورت باشد بر خداوند محال است و موجب احتیاج میشود صورت محتاج بماده ماده محتاج بصورت، جسم محتاج بمکان و محتاج باجزاء غیر متناهی و محتاج بمؤلّف و مرکّب بالکسر و احتیاج از لوازم ذاتیه ممکن است و ساحت قدس واجب غنی بالذات منزّه است از احتیاج، بلکه مراد آثار قدرت و عظمت و رحمت و مغفرت و مثوبت و عقوبت و غضب پروردگار است که فردای قیا...Řمشهود جمیع خلائق است پس مراد تکذیب همچه روزیست.

حَتَّی إِذا جاءَتْهُمُ السَّاعَهُ ساعت قطعه از زمان است ولی مراد قیامت

است و از برای قیامت اسماء بسیار است که یکی از آنها ساعت است اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ قمر آیه ۱ وَ أَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لا رَيْبَ فِيها وَ أَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ حج آیه ۷ بغته یعنی ناگاه اشاره به اینکه انتظار او را نداشتند و خیال او را نمیکردند و زمان او را نمیدانستند بطرفه العین باراده حق بر پا میشود مقدمات و مؤخّراتی ندارد اسباب و لوازمی احتیاج ندارد وَ ما أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ نحل آیه ۷۹.

قالوا آن کفاری که منکر بعث بودند یا حَسْرَتَنا تعبیر بکلمه یا اشاره ببزرگی حسرت و اهمیت او است و حسرت قریب المعنی است با ندامت الّا اینکه ندامت پشیمانیست از اعمال زشت و اخلاق رذیله و عقائد باطله، و حسرت تأسف از فوت ایمان و اعمال صالحه و اخلاق حمیده است بعبارت ساده حسرت از دست دادن منافع است و ندامت از ارتکاب مضارّ عَلى ما فَرَّطْنا فِيها تفریط کوتاهی و تقصیر است و افراط تجاوز و تعدّی است، افراط در معاصیست و تفریط در عبادات است و ضمیر فیها راجع باعمال حسنه و عقائد حقّه و اخلاق فاضله است که از جمله یا حسرتنا و جمله ما فرطنا استفاده میشود.

وَ هُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزارَهُمْ عَلى ظُهُورِهِمْ یکی از محسنات کلام تشبیه معقول بمحسوس است مثل الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى که عرش احاطه است بر جمیع موجودات مثل سلطانی که بر عریکه سلطنت نشسته و تمام مملکت در حیطه تصرف او است و در قرآن و خطب و اخبار و کلمات نظائر بسیار داریم، علم را تشبیه بنور میکنند، ایمان را تشبیه بمأکول بسیار لذیذ میکنند، عقل را بقلب و هکذا در اینجا معاصی را که مرتکب شده تشبیه ببار سنگین کرده که حمال بر گرده خود بار کرده و بنفس افتاده و قدرت بر حرکت ندارد و بسا او را تلف میکند یا موجب حدوث مرض مهلك میشود بخصوص اگر بد بار باشد که بیشتر باعث رنج او میشود

لـذا میفرمایـد أَلا ساءَ ما یَزِرُونَ باریست که هر مثقال بلکه هر ذره او چه اندازه عذاب دارد فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ زلزال آیه ۷ و ۸، چه رسد بباری که از کوه ها سنگین تر باشد مگر عفو و مغفرت الهی شامل شود که مثل برگ خزان ریزش کند و از تحمل مشاق او راحت شود.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۲] ..... ص: ۵۰

وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلاَّ لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ لَلدَّارُ الْآخِرَهُ خَیْرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ أَ فَلا تَعْقِلُونَ (۳۲)

و نیست زنـدگانی دنیا مگر بازی گری و بیهوده کاری و هراینه خانه آخرت بهتر است برای کسانی که پرهیزکارند آیا (پس از این بیـان) درک و تعقـل نمیکنیـد در بـاب مـذمت دنیـا آیـات و اخبـار و براهین عقلی و حس و و جـدان بسـیار داریم یک جا میفرماید وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا مَتاعُ الْغُرُورِ آل عمران آیه ۱۸۲، و در خطبه امیر المؤمنین علیه السّلام

(دار بالبلاء محفوفه و بالقدر موصوفه)

و در وصایای لقمان (ع) (الـدنیا بحر عمیق قـد غرق فیها خلق کثیر) و منسوب بحضـرت عیسـی علیه السّـلام دنیا را پیرزالی دید مزیّن بزینتهـای شابّـات از پیری او سؤال کرد گفت عمر من بسـیار است از زینتهـا گفت برای فریب اهـل دنیـا، یک دست حناء گفت دیشب شوهری گرفتم، یک دست خون آلود گفت شوهرم را کشـتم و گفت پدر را میکشم پسـر بسراغ من میآید، برادر را میکشم برادر مرا میگیرد و هنوز باکره هستم کسی کام از من نگرفته زیرا مردان عالم مرا نمیگیرند و کسانی که میگیرند مرد نیسـتند، و در کلمـات بزرگـان تشبیه بمـار خوش خـط و خـال کردنـد که در باطن زهر قتّال دارد و غیر اینها لکن تمام اینها در صورتیست که بنظر اسـتقلالی نظر کنیم و امـا بنظر تبعی مقـدمی برای آخرت بسـیار ممـدوح است و تعـبیر از آن بـدنیای بلاـغ میکنند و جمع بین نظرین غیر ممکن.

وَ مَا الْحَياهُ الـدُّنْيا إِلَّا لَعِبٌ دنیا میدان بازی گریست و اهل دنیا مشـغول ببازی مثل بچه ها که مشـغول ببازی هسـتند و جوانها که مشـغول بتوپ بازی و جیم لاستیک و نحو اینها تا خسـته میشوند و وقت بازی تمام میشود باید رفت و رخت از دنیا بربست وَ ما هذِهِ الْحَياهُ الدُّنْيا إِلَّا لَهْوٌ وَ لَعِبٌ وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَهَ لَهِيَ الْحَيَوانُ عنکبوت آیه ۶۴.

و لهو لهو اشـتغال و عملی است که بـاعث سـرگرمی میشود و نتیجه عقلاـیی نـدارد و انسـان را از اعمال شـرع و عقل پسـند باز میـدارد مثل تفریـح و ساز و آواز و امثال اینها که انسان را از کار برکنار میکنـد چه از کارهای عقلایی که دارای فوائـد دنیوی باشد و چه از معارف و اعمال صالحه که نتیجه اخروی دارد.

وَ لَلدَّارُ الْآخِرَهُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ و دار آخرت عالمی است پس از این عالم از حین موت الی الابد و در حدیث است

(اذا مات ابن آدم قامت قیامته)

و مردم در آن عالم بر چهار دسته هستند: مؤمن با تقوی، مؤمن عاصی، کافر قاصر، کافر مقصر.

قسم اول مـؤمن متقی است که از حین موت بشـارات و مثوبـات پی در پی برای او میآیـد و همین است مورد آیه، و نکته اینکه فقـط ذکر تقوی شـده و از ایمـان ذکر نشـده برای اینست که لاـزمه تقوی ایمـان است و نسـبت بین ایمان و تقوی اعم و اخصّ است، هر متقی مؤمن هم هست زیرا درجه اول تقوی تقوای از عقائـد باطله است و لا عکس، ممکن است مؤمن باشـد و تقوی نداشـته باشد که این قسم دوم است و اگرچه برای ایمان نجات پیدا میکند و لکن خالی از گرفتاری نیست برای معاصی و برای او خیر مطلق نیست بلکه خیر بالاضافه است.

قسم سوم کافر قاصر اینهم اگرچه مثوبتی برای او نیست بواسطه کفرش لکن عقوبتی هم ندارد بواسطه قصورش.

قسم چهارم کافر مقصر که آخرت برای او بدترین جاها است لذا نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

(الدنیا سجن المؤمن و جنّه الکافر و الاخره جنه المؤمن و سجن الکافر)

أَ فَلا تَعْقِلُونَ سؤال شد از معصوم (ع) از عقل فرمود

(العقل ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان)

و مراد از این عقل نه عقل مقابل جنون است که رافع تکلیف باشد بلکه عقل مقابل جهل است، و مراد از جهل هم نه جهل مقابل علم است بلکه جهل مقابل عقل که عبارت از حمق و نکری و شیطنت است لذا سؤال شد که معویه پس چه داشت امام (ع) فرمود نکری.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۳] ..... ص: ۵۲

قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِی يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لا يُكَذِّبُونَكَ وَ لكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآياتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ (۳۳)

هراینه میدانیم اینکه تو را محزون و غمناک نمود قول کسانی که میگفتند آنچه را که نباید بگویند پس اینها تو را تکذیب نکردند و لکن ظالمین بآیات خدا انکار میکنند.

قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِی يَقُولُونَ البته خداوند علم او احاطه دارد بجمیع امور ظاهریه و باطنیه، ماضیه و مستقبله غیر متناهیست چون عین ذات است و ضمیر انّه از برای شأنست و برای تأکید است، و حزن بمعنی اندوه و غم است، و چون نسبتهای ناروا بحضرت رسالت میدادند ساحر، مجنون، کذّاب، مفتری و امثال اینها و میتوان گفت که حزن حضرت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نه فقط برای این نسبتها که باو میدادند بوده بلکه برای این بوده که با این همه معجزات باهرات و حجج واضحات اینها هدایت نمیشدند و بطریق باطل خود از کفر و شرک و اخلاق رذیله و اعمال سیّئه باقی بودند، و تعبیر بالّذی که برای ذوی العقول است با اینکه مناسب بود بفرماید ما یقولون، ممکن است چون قول آنها نسبت بصفات و شخصیات حضرت بود که تو را

ساحر و مجنون میخواندند برای این جهت بوده خداوند برای تسلیت قلب مطهر حضرت دو جهت بیان فرموده یکی جمله فَإِنَّهُمْ لا يُكَذِّبُونَكَ مفسرین در دست و پا افتادند که بیک راهی اثبات کنند که اینها تکذیب پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را نکردند و تمام بر خلاف واقع است و آنچه بنظر میرسد و آیه بعد هم شاهد بر آنست اینست که بگوئیم اگر جنابعالی دشمنی داشته باشید که میخواهد بشما اذیتی بکند لکن دستش بشما نمیرسد فرزند شما را یا غلام شما را یا یکی از بستگان شما را اذیت کرد شما برای تسلیت فرزند یا غلام یا وابسته بشما می گویید این شخص تو را اذیت نکرده بلکه بمن اذیت کرده خدا میفرماید چون معجزه را سحر میپندارند تو را ساحر میگویند و مسئله توحید را خلاف عقل ناقص خود میدانند تو را مجنون مینامند چون احکام متقنه را بر خلاف واقع و حقیقت توهم میکنند تو را کذّاب میدانند وَ لكِنَّ الظَّالِمِينَ که هم ظلم بخود کردند که هدایت نشدند و هم ظلم بدین کردند که باطل را حق و حق را باطل دانستند و هم ظلم بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم کردند که آن همه اذیت کردند که بفرماید

ما اوذی نبی مثل ما اوذیت

و هم ظلم بمسلمین کردند که آنها را در شکنجه و آزار انداختند و هم ظلم بسایر کفار کردند که نگذاشتند بشرف اسلام مشرف شوند بِآياتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ که انکار معجزات کردند و حمل بر سحر یعنی علت تکذیب تو انکار معجزه بود که اگر اعتراف بمعجزات و آیات الهی را داشتند تو را مسلما تصدیق میکردند، جهت دوم برای تسلیت آیه بعد است که میفرماید:

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۴] ..... ص: ۵۳

وَ لَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلى ما كُذِّبُوا وَ أُوذُوا حَتَّى أَتاهُمْ نَصْرُنا وَ لا مُبَدِّلَ لِكَلِماتِ اللَّهِ وَ لَقَدْ جاءَكَ مِنْ نَبَإِ الْمُرْسَلِينَ (۳۴)

و هراینه بتحقیق تکذیب شدند رسولانی از قبل از شما پس صبر نمودند آن رسولان

بر آنچه که تکذیب شدند و اذیت دیدند تا زمانی که نصرت ما شامل حال آنها شد و نیست تغییر و تبدیلی از برای کلمات خداوند و هرآینه بتحقیق آمد تو را از خبر فرستادگان.

وَ لَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ این وجه دوم است و شاهد بر دعوی ما است که اشاره شد که همین نحو که تو را تکذیب کردند انبیاء قبل را هم تکذیب نمودند مثل نوح، هود، صالح، لوط، شعیب، موسی و غیر آنها و همین نحو که آنها فَصَبَرُوا عَلى ما كُذِّبُوا تو هم باید صبر کنی وَ أُوذُوا همین نحو که آنها بر اذیتهای قوم صبر نمودند تو هم باید بر اذیت اینها صبر کنی حَتَّى أَتاهُمْ نَصْرُنا تا زمانی که نصرت ما شامل حال آنها شد تو را هم خواهیم نصرت نمائیم و چنانچه قوم آنها را که تکذیب مینمودند و اذیت میکردند هلاک کردیم مکذبین و موذین تو را هم هلاک خواهیم کرد وَ لا مُبَدِّلَ لِكَلِماتِ اللَّهِ برنامه های الهی تغییرپذیر نیست وعده های او تخلف پیدا نمیکند البته نصرت ما شامل حال شما هم میشود و شرّ آنها هم از سر شما رفع خواهد شد و آنها بعقوبت اعمال زشت خود از تکذیب و اذیتها که بر تو روا داشتند خواهند گرفتار شد هم در دنیا و هم در آخرت و قیامت.

صبر تلخ آمد و لیکن عاقبت میوه شیرین دهد پر منفعت

الصبر مفتاح الفرج

وَ لَقَدْ جاءَكَ مِنْ نَبَإِ الْمُرْسَلِينَ در بسیاری از آیات بتو رسید که قوم نوح گرفتار غرق و قوم هود گرفتار باد و قوم صالح گرفتار صاعقه و قوم لوط گرفتار خسف و حجاره و قوم شعیب گرفتار صیحه و قوم موسی گرفتار رود نیل و هکذا.

تنبیه- بسیاری از امور است چه امر دین و چه امر دنیا و چه از امور باطنیه و چه از امور ظاهریه که بدون صبر تحقق پذیر نیست مثل اطاعت تا صبر بر مشاق

عبادت نباشد و تقوی تا صبر بر ترک محرمات نباشد و ورع تا صبر بر اجتناب از غیر مشروعه و زهد تا صبر بر ترک زخارف دنیوی نباشد و شجاعت تا صبر بر مقاومت در مقابل دشمن نباشد و هدایت و حلم تا صبر بر گفتار جهال نباشد و تجارت تا صبر بر زحمت معامله نباشد و صنعت تا صبر بر مشاق کسب نباشد و هکذا لذا از امیر المؤمنین علیه السّلام است که فرمودند

(علیکم بالصبر فانّ الصبر من الایمان کالرأس من الجسد و لا خیر فی جسد لا رأس معه و لا فی ایمان لا صبر معه)

نهج البلاغه، و خداوند امر فرمود نبیّ خود را فَاصْبِرْ کَما صَبَرَ أُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ احقاف آیه ۵۴، و فرمود فَاصْبِرْ صَبْراً جَمِیلًا معارج آیه ۵، و غیر اینها از آیات و اخبار در اهمیت صبر و فوائد و مثوبات آن.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۵] ..... ص: ۵۵

وَ إِنْ کانَ کَبُرَ عَلَیْکَ إِعْراضُهُمْ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِیَ نَفَقاً فِی الْأَرْضِ أَوْ سُلَّماً فِی السَّماءِ فَتَأْتِیَهُمْ بِآیَهٍ وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَی الْهُدی فَلا تَکُونَنَّ مِنَ الْجاهِلِینَ (۳۵)

و اگرچه بزرگ و دشوار است بر تو اعراض کفار و مشرکین از ایمان پس اگر میتوانی طلب کنی بسیر در اطراف زمین یا صعود بآسمان پس بیاوری از برای آنها یک آیتی که ناچار شوند در آوردن ایمان و حال آنکه این امر صلاح نیست و مخالف حکمت است و مقتضی حکمت آنست که اینها باختیار ایمان آورند نه بالجاء و اکراه و اضطرار و اگر خدا صلاح بود اینها را بالجاء و اکراه بر ایمان جمع فرماید جمع مینمود پس نباش از کسانی که نمیدانند حکم و مصالح امور را.

وَ إِنْ کانَ کَبُرَ عَلَیْکَ إِعْراضُهُمْ اولین دعوت حضرت رسالت دعوت بتوحید بود و بسیار آیات شریفه قرآن راجع باین موضوع و ادله بسیار واضح بر این موضوع بیان فرموده و مشرکین با اینکه اصنام را بدست خود میتراشیدند و مصنوع خود

آنها بوده صانع خود میدانستند چنانچه حضرت ابراهیم علیه السّلام فرمود أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ صافات آیه ۹۳، البته این امر بر حضرتش خیلی سنگین و بزرگ بوده لکن احمق را چه باید کرد که منسوب بحضرت عیسی علیه السّلام است که فرمود من مرده را زنده میکنم، کور را بینا میکنم ولی از هدایت احمق عاجزم.

گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه بآب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد

أَ فَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَ لَوْ کانُوا لا یَعْقِلُونَ أَ فَأَنْتَ تَهْدِی الْعُمْیَ وَ لَوْ کانُوا لا یُبْصِرُونَ یونس آیه ۴۲ و ۴۳ فَإِنَّکَ لا تُسْمِعُ الْمَوْتی وَ لا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعاءَ إِذا وَلَّوْا مُدْبِرِینَ روم آیه ۵۱، و غیر اینها لذا میفرماید فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِیَ نَفَقاً فِی الْأَرْضِ خارج شوی در اطراف زمین چون نفق بمعنی خروج است و نفقه بواسطه اخراج مال است از ید و منافق خروج از دین است در باطن با دخول آن در ظاهر یعنی اگر بتوانی هر کجا بروی نمیتوانی اینها را هدایت کنی أَوْ سُلَّماً فِی السَّماءِ مثلیست معروف که اگر بآسمان و زمین بروی یعنی سیر در اطراف زمین و رفتن بآسمان آسان تر است از هدایت اینها فَتَأْتِیَهُمْ بِآیَةٍ هر چه اقامه معجزه کنی بکن اینها هدایت نخواهند شد، و جواب شرط محذوف است کانّه میفرماید ان استطعت فافعل بلی یک نحو ممکن است که اگر مشیّه الهیه و اراده حتمیه حق تعلق بگیرد تکوینا بر هدایت آنها تحقق پذیر است زیرا إِنَّما أَمْرُهُ إِذا أَرادَ شَیْئاً أَنْ یَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ یس آیه ۸۲ (ما شاء اللّه کان و ما لم یشأ لم یکن) وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَی الْهُدی لکن این خلاف حکمت و مصلحت است بلکه موافق حکمت اینست که بطریق مالوف ارسال رسل و انزال کتب و اعطاء معجزه بید رسل بکند و حجت را بر خلق تمام کند لِیَهْلِکَ مَنْ هَلَکَ عَنْ بَیِّنَةٍ وَ یَحْیی مَنْ حَیَّ عَنْ بَیِّنَةٍ انفال آیه ۴۴، بنحو اختیار.

فَلا تَکُونَنَّ مِنَ الْجاهِلِینَ ما عَلَی الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلاغُ بر شما محنتی نیست

غم آنها را مخور دلت بر آنها نسوزد قابل هدایت نیستند فَذَرْهُمْ یَخُوضُوا وَ یَلْعَبُوا حَتَّی یُلاقُوا یَوْمَهُمُ الَّذِی یُوعَدُونَ معارج آیه ۴۲ ذَرْهُمْ یَأْکُلُوا وَ یَتَمَتَّعُوا وَ یُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ یَعْلَمُونَ حجر آیه ۳.

حافظ وظیفه تو دعا گفتن است و بس در بند آن مباش که نشنید یا شنید

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۶] ..... ص: ۵۷

إِنَّما یَسْتَجِیبُ الَّذِینَ یَسْمَعُونَ وَ الْمَوْتی یَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَیْهِ یُرْجَعُونَ (۳۶)

منحصرا کسانی اجابت میکنند دعوت تو را که میشنوند فرمایشات تو را (یعنی بقلب آنها اثر میکند) و مرده ها را خداوند مبعوث میفرماید پس از بعثت بسوی خدا رجوع میکنند.

این آیه شریفه مشتمل بر سه جمله است: جمله اولی إِنَّما یَسْتَجِیبُ الَّذِینَ یَسْمَعُونَ مکرر گفته ایم که سمیع دو معنی دارد یکی مقابل صمم که کری باشد و دیگر بمعنی ترتیب اثر می گویی فلانی حرف شنو است که در نماز می گویی (سمع اللَّه لمن حمده) یا در صفات الهی سمیع الدعاء است و اینجا باین معنی است که کسانی که اجابت دعوت تو را میکنند و ایمان میآورند کسانی هستند که معجزات را درک میکنند و آیات شریفه قرآن در قلب آنها اثر میگذارد مقابل کفار و مشرکین که اعراض میکنند و این جمله برای تسلیت خاطر رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که محزون نباشد مؤمنین اجابت دعوت تو را میکنند و همین اندازه برای تو کافیست چنانچه در جای دیگر میفرماید یا أَیُّهَا النَّبِیُّ حَسْبُکَ اللَّهُ وَ مَنِ اتَّبَعَکَ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ انفال آیه ۶۶، و این جمله مربوط بآیه قبل است.

جمله دوم وَ الْمَوْتی یَبْعَثُهُمُ اللَّهُ مفسرین توهم کردند که این جمله هم مربوط بما سبق است و گفتند مراد از موتی کفار هستند که اعراض کردند در حکم موتی هستند و این تفسیر مناسب با کلمه یبعثهم اللَّه نیست بلکه مناسب با این معنی بود

که بفرماید و الموتی لا یسمعون و لا یستجیبون بلکه راجع بامر بعثت است و مراد از موتی جمیع اموات است از مؤمن و کافر که فردای قیامت مبعوث خواهند شد جمله سوم ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ که پس از بعثت در محکمه عدل الهی وارد میشوند و هر که جزای خود را می بیند از ثواب و عقاب، بهشت و جهنم، خیر و شرّ و این هم یک نوع تسلیت قلب مبارک رسالت است و خلاصه کلام اینکه خداوند اولا برای تسلیت قلب رسول میفرماید اینها قابل هدایت نیستند و ثانیا خداوند تو را یاری میکند و بر آنها چیره و غالب خواهی شد و آنها بکیفر خود میرسند.

و ثالثا تو را کفایت میکند کسانی که ایمان آوردند و بایمان کفار نیازمند نیستی و رابعا بر فرض که در دنیا گرفتار نشدند و مردند مبعوث خواهند شد و در شکنجه و عذاب الهی دچار خواهند شد.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۷] ..... ص: ۵۸

وَ قالُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ قادِرٌ عَلى أَنْ يُنَزِّلَ آيَةً وَ لكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ (۳۷)

و گفتند که چرا نازل نمیشود بر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم آیه از پروردگار خود بگو محققا خداوند قدرت دارد بر اینکه نازل فرماید آیه و لکن اکثر آنها نمیدانند وَ قالُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ اختلاف شد در اینکه مراد از این آیه چیست بعضی گفتند مراد معجزاتیست که اینها تقاضا میکنند چنانچه در سوره مبارکه بنی اسرائیل خداوند از قول کفار که از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم تقاضا کردند نقل میفرماید وَ قالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعاً أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَ عِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهارَ خِلالَها تَفْجِيراً أَوْ تُسْقِطَ السَّماءَ كَما زَعَمْتَ عَلَيْنا كِسَفاً أَوْ تَأْتِيَ بِاللَّهِ وَ الْمَلائِكَهِ قَبِيلًا أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقى فِي السَّماءِ وَ لَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنا كِتاباً نَقْرَؤُهُ قُلْ سُبْحانَ رَبِّي هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَراً رَسُولًا آیه

۹۲- ۹۵، و بعضی گفتند مراد آیاتیست که بر انبیاء سلف نازل شده مثل ناقه صالح عصای موسی، احیاء عیسی و امثال اینها، و بعضی گفتند مراد نزول عذاب است مثل صاعقه و صیحه و امطار حجاره چنانچه در سوره معارج میفرماید سَأَلَ سائِلٌ بِعَذابٍ واقِعٍ آیه ۱، و در سوره مجادله میفرماید لَوْ لا یُعَذِّبُنَا اللَّهُ بِما نَقُولُ آیه ۹ و تحقیق کلام اینست که در مقدمه این تفسیر تذکر دادیم و در مجلد اول کلم الطیب در باب معجزه بیان شده که آنچه لازم است بمقتضای حکمت و عدل الهی اقامه حجت است که راه عذر بر مکلفین بسته شود و اعطاء معجزه از تحت قدرت نبی خارج است و فعل الهیست که بدست نبی جاری میشود و نباید معجزه ملعبه ناس باشد و مجلس نبی مجلس تماشاخانه شود لذا میفرماید قُلْ إِنَّ اللَّهَ قادِرٌ عَلی أَنْ یُنَزِّلَ آیَةً خداوند بر هر چیزی قادر است و لکن نه چنین است که هر چه مقدور او است باید وقوع پیدا کند بلکه وقوع آن منوط بحکمت و مصلحت است زیرا خداوند تمام افعالش موافق با مصالح و حکم است.

وَ لکِنَّ أَکْثَرَهُمْ لا یَعْلَمُونَ و تصور میکنند که هر چه دلخواه آنها است باید واقع شود چنانچه نوع مردم از خداوند تمنای ثروت بی منتهی و عمر طولانی و عزّت فوق العاده دارند و غافل از اینکه خلاف صلاح است و بضرر آنها تمام میشود چنانچه میفرماید وَ عَسی أَنْ تَکْرَهُوا شَیْئاً وَ هُوَ خَیْرٌ لَکُمْ وَ عَسی أَنْ تُحِبُّوا شَیْئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَکُمْ وَ اللَّهُ یَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ بقره آیه ۲۱۳.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۸] ..... ص : ۵۹

وَ ما مِنْ دَابَّةٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ إِلاَّ أُمَمٌ أَمْثالُکُمْ ما فَرَّطْنا فِی الْکِتابِ مِنْ شَیْ ءٍ ثُمَّ إِلی رَبِّهِمْ یُحْشَرُونَ (۳۸)

و نیست از هر جنبنده در زمین و نه پرنده که بدو بال پرواز میکند مگر امّه و جمعیتی هستند مثل شما و ما کوتاهی نکردیم و وانگذاردیم چیزی را در کتاب

پس بسوی پروردگار خود محشور میشوند.

مسئله مهمه- عقیده بسیاری از حکماء و متکلمین و دانشمندان اینست که مخلوقات ذی روح دو قسم هستند ذوی العقول انس و جن و ملک و اینها مورد تکلیف و بعث و حشر و مثوبات و عقوبات نسبت بجنّ و انس، اما ملائکه بواسطه عصمت آنها مورد عقوبت نمیشوند و از آنها در لسان عرب تعبیر به: من و الّذی میشود و غیر ذوی العقول از سایر حیوانات برّی و بحری و هوایی و تعبیر از آنها به: ما میشود. و لکن مستفاد از بسیاری از آیات و طوائفی از اخبار اینست که تمام موجودات عالم حتی نباتات و جمادات دارای شعور و عقل و مورد تکالیف و دارای معرفت بخدا و رسول و امام هستند و لو روح حیوانی که حسّ و حرکت باشد دارا نباشند مثل إِنْ مِنْ شَیْ ءٍ إِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَ لکِنْ لا تَفْقَهُونَ تَسْبِیحَهُمْ اسراء آیه ۴۶، و تأویل بتسبیح تکوینی و تحمید تکوینی که بوجود خود دلالت بر تنزیه و حمد الهی دارند خلاف نصّ آیه است زیرا این دلالت را تفقه میکنیم بلکه همان تشریعی است و مثل آیات سوره نمل قالَتْ نَمْلَهٌ الایه ۱۷، و کلام هدهد که گفت إِنِّی وَجَدْتُ امْرَأَهً تَمْلِکُهُمْ ۲۳ وَ قَوْمَها یَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ ۲۴. و أَلَّا یَسْجُدُوا لِلَّهِ ۲۵، و جمله وَ حُشِرَ لِسُلَیْمانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ وَ الطَّیْرِ ۱۷، و جمله عُلِّمْنا مَنْطِقَ الطَّیْرِ ۱۶، و جمله یا جِبالُ أَوِّبِی مَعَهُ وَ الطَّیْرَ سبأ آیه ۱۰، و جمله وَ لِسُلَیْمانَ الرِّیحَ سبأ آیه ۱۱، و آیه شریفه ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً قالَتا أَتَیْنا طائِعِینَ فصلت آیه ۱۰، زیرا ایتاء بالطوع ملازم عقل و شعور است و تکوینی مناسب با کره است و غیر اینها از آیات مثل وَ النَّجْمُ وَ الشَّجَرُ یَسْجُدانِ الرحمن آیه ۴، و غیر آن.

و اما طوائف اخبار: اخبار تشرف حیوانات خدمت نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه اطهار

علیهم السّلام، و اخبار عرض ولایت بر آنها و کوه ها و حیوانات، و اخبار عزاداری حیوانات بلکه جمادات و نباتات بر ابی عبد اللّه (ع) و غیر اینها از اخبار، بعد از این بیان تفسیر این آیه ظاهر میشود.

وَ ما مِنْ دَابَّةٍ فِی الْأَرْضِ بعضی گفتند کلمه من زائده است و مکرر گفتیم کلمه زائده در قرآن نداریم و کلمه من اشاره بانواع است یعنی هیچ جنبنده ای نیست از هر نوع از دوابّ و مراد از دابّه حرکت بالاختیار است و مراد از فی الارض اعم از حیوانات برّی و حیوانات دریایی است.

وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیْهِ بعضی اشکال کردند که قید بجناحیه زائد است زیرا نفس طائر البته بجناحین خود طیران دارد، جواب آنکه ملائکه أُولِی أَجْنِحَةٍ مَثْنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ فاطر آیه ۱، هستند و همچنین کسانی از اولیاء طی الارض دارند بدون جناح، و بسیاری از حیوانات جستن دارند و مراد طیوری هستند که با دو بال حرکت میکنند.

إِلَّا أُمَمٌ أَمْثالُکُمْ مثل شما شعور و عقل و معرفت و نطق و موعظه و نصیحت و ارشاد و هدایت و تکلیف و حشر و نشر دارند وَ إِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ تکویر آیه ۵، و اما بنا بر عقیده آنها ناچار هستند تأویل کنند مثلیت را بجمعیت و حسّ و حرکت و مخلوقیت و مرزوقیت و امثال اینها و این اگر خلاف نصّ نباشد خلاف ظاهر است چنانچه ذکر شد بلکه مناسبت با جمله بعد ندارد ما فَرَّطْنا فِی الْکِتابِ مِنْ شَیْ ءٍ زیرا این نحوه مثلیت امر مهمی نیست که عدم ذکر آن تفریط باشد بلکه همان معنی که جز ببیان الهی و لسان اخبار کسی نمی فهمد بلکه با جمله بعد هم مناسب نیست ثُمَّ إِلی رَبِّهِمْ یُحْشَرُونَ که تمام دوابّ و طیور محشور خواهند شد و بجزاء خود خواهند رسید هر کدام.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۳۹] ..... ص : ۶۲

وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا صُمٌّ وَ بُکْمٌ فِی الظُّلُماتِ مَنْ یَشَإِ اللَّهُ یُضْلِلْهُ وَ مَنْ یَشَأْ یَجْعَلْهُ عَلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ (۳۹)

و کسانی که تکذیب کردند بآیات ما کر و لال هستند در تاریکیها هر که را خدا بخواهد گمراه میکند او را و هر که را بخواهد قرار میدهد او را براه راست.

اگر مراد از آیات در وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا انبیاء باشند تکذیب آنها آنست که آنها را کذّاب و مفتری و مجنون و ساحر گفتند و اگر مراد معجزات صادره از آنها باشد حمل بسحر کردند و لکن جمع مضاف افاده عموم میکند جمیع آیات را شامل میشود حتی کسانی که تکذیب ائمه اطهار علیهم السّلام نمودند شامل میشود زیرا همه انبیاء و اوصیاء آنها و معجزات صادره از آنها آیات الهیه هستند حتی میتوان گفت که علماء اعلام هم از آیات الهیه بلکه جمیع مخلوقات آیات حق هستند

(و فی کلّ شی ء له آیه تدلّ علی انّه واحد)

و مراد تکذیب جمیع آیات نیست بلکه تکذیب یک آیه کافیست بلکه مناسبت حکم و موضوع صُمٌّ وَ بُکْمٌ فِی الظُّلُماتِ افاده عموم میکند و مراد صم و بکم قلب و روح است که حرف حق در قلوب آنها تأثیر نمیکند و اعتراف بحق نمینمایند بلکه نور قلب از آنها رفته دلها سیاه شده ظلمت کفر و معاصی و رذائل اخلاقی قلب آنها را فرا گرفته حقایق را مشاهده نمیکنند.

مَنْ یَشَإِ اللَّهُ یُضْلِلْهُ گذشت که هیچ فعلی حتی افعال اختیاریه عباد در عالم واقع نمیشود تا مشیت حق تعلق نگیرد و معنای امر بین امرین جبر و تفویض همین است لذا استناد فعل بعبد داده میشود چون بحسن اختیار و بسوء اختیار خود عمل میکند و هم بخدا چون تحت مشیئت حق است و مشیئت حق هم تعلق نمیگیرد مگر آنکه بداند که این قابل هدایت نیست چون قلب سیاه شده و صم و بکم شده و اضلال خدا او را بخود واگذاردن است چنانچه میفرماید وَ نَذَرُهُمْ فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ انعام آیه

۱۱۰ وَ یَذَرُهُمْ فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ اعراف آیه ۱۸۵ فَنَذَرُ الَّذِینَ لا یَرْجُونَ لِقاءَنا فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ یونس آیه ۱۱ وَ یَمُدُّهُمْ فِی طُغْیانِهِمْ یَعْمَهُونَ بقره آیه ۱۴ و غیر اینها و معنای خذلان همین است.

وَ مَنْ یَشَأْ یَجْعَلْهُ عَلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ توفیق و اعانت میفرماید کسانی را که قابلیت ایمان و لیاقت هدایت را دارند که بر صراط مستقیم که دین مقدس اسلام باشد از تصدیق بجنان و عمل بارکان و اقرار بلسان برقرار باشند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۰] ..... ص : ۶۳

قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ إِنْ أَتاکُمْ عَذابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْکُمُ السَّاعَهُ أَ غَیْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ (۴۰)

بگو ای رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بکسی که در ضلالت افتاده که شما کفار صمّ بکم اگر آمد شما را عذاب الهی یا آمد شما را ساعت قیامت آیا غیر خدا را میخوانید اگر هستید راستگو.

قُلْ أَ رَأَیْتَکُمْ این جمله سبب اشکال عویصی شده زیرا اگر خطاب بجمع باشد باید گفت ا فرأیتم و اگر مفرد باشد ا فرأیت لذا مفسرین گفتند کلمه کم منسلخ از معنای اسمیت است فقط حرف خطاب است مثل کاف در ذلک و تلک و ذاک اشاره بجمع است لکن ممکن است گفته شود که مراد این باشد که آیا شما خودتان را می بینید که چه می گویید یا چه میکنید نظیر کلام امیر (ع) در دعاء کمیل

(ا فتراک معذبی بنارک) (ا فتراک سبحانک یا الهی و بحمدک.)

توضیحا ا رایت فعل است دارای دو مفعول و فاعل ارایت راجع بمن است در آیه قبل مَنْ یَشَأِ اللَّهُ یُضْلِلْهُ یعنی ای کسی که در ضلالت هستی آیا خود و اهل ضلال را می بینی إِنْ أَتاکُمْ اگر آمد شما را عَذابُ اللَّهِ مراد بلیات دنیویست که بر امم سابقه نازل میشد از غرق و خسف و صاعقه و صیحه و امثال آنها أَوْ أَتَتْکُمُ السَّاعَهُ قیامت که یکی از اسامی قیامت ساعه است أَ غَیْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ

مفعول ثانی است یعنی آلهه شما در موقع نزول عذاب یا در روز رستاخیز بفریاد شما نخواهند رسید و جز خداوند دادرسی نیست إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ که اصنام را مؤثّر و آلهه میدانید باید فریادرس شما باشند و بتوانند دفع عذاب از شماها نمایند با اینکه خود آنها هم با شماها در جهنم وارد خواهند شد إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ انبیاء آیه ۹۸.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۱] ..... ص: ۶۴

بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ ما تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شاءَ وَ تَنْسَوْنَ ما تُشْرِكُونَ (۴۱)

بلکه در هر بلیّه خدا را میخوانید و خداوند کشف بلیّه شما را که خوانده اید او را میفرماید مطابق آنچه صلاح بداند و مشیئت تعلق بگیرد و فراموش میکنید آنچه را که شرک میآورید.

بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ معرفت خدا یک قسمت طبیعی و ذاتی است

(کل مولود یولد علی الفطره و انّما ابواه یهودانه و ینصرانه)

حدیث معروف و حدیث منسوب بحضرت صادق علیه السّلام است که زندیقی از آن حضرت مطالبه دلیل کرد بر وجود باری حضرت شرح پیش آمد او را که در دریا غرق شده و بپاره تخته خود را کشیده فرمود آیا قلب تو متوجه شد که کسی هست که تو را از غرق نجات دهد گفت چرا فرمود همان باری است خلاصه آنکه در مورد اضطرار حتی در حیوانات مشاهده شده که متوجه حضرت حق میشوند و خداوند آنها را اجابت میفرماید أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ و چه اضطراری بالاتر از نزول عذاب یا اهوال قیامت است فَيَكْشِفُ ما تَدْعُونَ إِلَيْهِ چنانچه قوم یونس بعد از نزول عذاب متوجه شدند و ایمان آوردند و بلاء رفع و دفع شد از آنها إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنا عَنْهُمْ عَذابَ الْخِزْيِ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا یونس آیه ۹۸.

إِنْ شاءَ اگر مشیئت موافق با حکمت و مصلحت و قابلیت محل باشد.

وَ تَنْسَوْنَ ما تُشْرِكُونَ البته فراموش میکنند حتی قسم میخورند که ما مشرک نبودیم وَ اللَّهِ رَبِّنا ما كُنَّا مُشْرِكِينَ انعام آیه ۲۳ گذشت بیانش.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۲] ..... ص: ۶۵

وَ لَقَدْ أَرْسَلْنا إِلى أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَخَذْناهُمْ بِالْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ (۴۲)

و هراینه بتحقیق ما بر امم سابقه ارسال رسل کردیم و چون مخالفت کردند آنها را گرفتیم بسلب نعم و نزول بلیات بلکه آنها متوجه شوند و تضرع کنند و ایمان آورند.

وَ لَقَدْ أَرْسَلْنا مفعول که رسلا باشد محذوف است بدلالت لفظ ارسلنا از جهه اختصار إِلى أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ امتهای سابقه مثل امّه نوح، هود، صالح، لوط، شعیب، موسی و غیر آنها فَأَخَذْناهُمْ این جمله دلالت دارد بر مخالفت و تکذیب رسل زیرا اگر ایمان آورده بودند و اطاعت نموده بودند اخذ بِالْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ مناسبت نداشت و مراد از بأساء فقر و تهی دستی و قحطی و عدم نزول باران و سلب عزّت و نحو اینها از نعم الهیه که از آنها گرفته شده بود و مراد از ضرّاء نزول بلاها از امراض و اسقام و تسلّط ظالم و سایر بلیّات است و غرض از اخذ بالبأساء و الضراء تنبّه و توجّه و رجوع بحق است لذا میفرماید لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ و تعبیر به لعلّ نه برای تردید است چون خداوند میداند که اینها تضرع میکنند یا نمیکنند بلکه بمعنی ینبغی است یعنی سزاوار است نظیر اذْهَبا إِلى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغى فَقُولا لَهُ قَوْلًا لَيِّناً لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشى طه آیه ۴۵، که باید متذکر شود و خشیت پیدا کند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۳] ..... ص : ۶۶

فَلَوْ لا إِذْ جاءَهُمْ بَأْسُنا تَضَرَّعُوا وَ لكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطانُ ما كانُوا يَعْمَلُونَ (۴۳)

پس چرا زمانی که آمد بأس ما تضرّع نکردند ولی علت عدم تضرّع آنها قساوت قلوب آنها و زینت دادن شیطان اعمال زشت آنها را در نظر آنها است.

تأثیر شی ء در شی ء منوط بدو چیز است یکی باید مؤثّر تام الفاعلیه باشد از وجود مقتضی و اجتماع جمیع شرائط تأثیر و متأثر تام القابلیه از وجود شرائط تأثر و فقدان موانع و در این آیه شریفه بهر دو امر اشاره دارد اما از طرف فاعل اقتضاء تام است ارسال رسل و شرائط تأثیر ابتلاء ببأساء و ضرّاء لذا بنحو تعجب میفرماید فَلَوْ لا إِذْ جاءَهُمْ بَأْسُنا تَضَرَّعُوا زیرا اسباب تضرّع و توجّه بحق و ایمان و اطاعت رسل از هر جهتی تمام است پس کانّه قائلی میگوید پس چرا تأثیر نمیکند و تضرّع نمیکنند جواب اینکه قابلیت تأثیر ندارند بواسطه قساوت قلب لذا میفرماید وَ لكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ و منشأ قساوت قلب بسیار است عناد، عصبیت، تقلید آباء، اخلاق رذیله، اعمال سیّئه و نحو اینها و بواسطه وجود موانع از تأثیر و آن اینست که اعمال خود را نیکو میپندارند چنانچه میفرماید وَ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطانُ ما كانُوا يَعْمَلُونَ چنانچه در جای دیگر میفرماید قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ هُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعاً کهف آیه ۱۰۳ و ۱۰۴، و در حدیث نبوی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که بسلمان فرمود در آخر الزمان امر بمعروف و نهی از منکر نمیکنند بلکه امر بمنکر و نهی از معروف مینمایند بلکه معروف در نظر آنها منکر و منکر در نظر آنها معروف میشود.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۴] ..... ص : ۶۷

فَلَمَّا نَسُوا ما ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنا عَلَيْهِمْ أَبْوابَ كُلِّ شَيْ ءٍ حَتَّى إِذا فَرِحُوا بِما أُوتُوا أَخَذْناهُمْ بَغْتَةً فَإِذا هُمْ مُبْلِسُونَ (۴۴)

پس چون فراموش کردند آنچه را که بآنها تذکر داده شد بآن چیز باز میکنیم بر آنها درهای هر چیزی را تا زمانی که فرحناک شدند بآنچه بآنها داده شده بناگاه آنها را میگیریم پس در این گاه مأیوس میشوند از نجات.

کلیه نعم دنیویه از مال و جاه و قدرت و صحت و غیرها ممکن است تفضل و نعمت باشد و ممکن است بلاء و نقمت باشد و علامت و نشانه اینکه از کدام قسمت است اگر صرف دین و آخرت و راه های الهیه شد و مانع نشد از وظائف دینی بلکه مؤید آنها شد از قسمت اول است و اگر صرف معاصی و ظلم شد و موجب طغیان و تعدی گردید و مانع از انجام وظائف دینی گردید بلکه باعث زیادتی در کفر و عصیان گردید از قسمت ثانیست و هر دو قسمت امتحان بنده است و آیات و اخبار و عقل بر این مطلب شاهد است که از آن جمله همین آیه است و آیه شریفه وَ لا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ آل عمران آیه ۱۷۱، و آیه سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لا يَعْلَمُونَ اعراف آیه ۱۸۱، و غیر اینها در این قسمت.

و در قسمت اول وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنا عَلَيْهِمْ بَرَكاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ اعراف آیه ۹۴، و بسیاری از آیات دیگر مثل إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنا عَنْهُمْ عَذابَ الْخِزْيِ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ مَتَّعْناهُمْ إِلى حِينٍ یونس آیه ۹۸، و از اخبار در کافی در باب شکر از عمر بن یزید که گفت

(قلت لابی عبد اللَّه علیه السّلام انّی سئلت اللَّه عزّ و جل ان یرزقنی مالا فرزقنی و انّی سئلت اللَّه ان رزقنی ولدا فرزقنی ولدا و سألته ان یرزقنی دارا فرزقنی و قد خفت ان یکون ذلک استدراجا فقال علیه السّلام ا ما و اللَّه مع الحمد فلا)

و اخباری که در مدح دنیای بلاغ

و ذمّ دنیای ملعونه وارد شده و عقل هم این موضوع را درک میکند که اگر دنیا وسیله آخرت و سعادت شد بهترین چیزها است و اگر مورث شقاوت و هلاکت شد بدترین چیزها است لذا میفرماید فَلَمَّا نَسُوا ما ذُكِّرُوا بِهِ نسیان در اینجا نه بمعنی فراموشی است که رافع تکلیف است و یکی از تسعه است که در حدیث رفع است

(رفع عن امتی تسعه (السهو و النسیان الحدیث)

بلکه بمعنی بی اعتنایی و بی اهمیتی و بزبان معروف گوش کری است چنانچه در آیه شریفه است نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ توبه آیه ۶۸، و مراد از ما ذکّروا به فرمایشات انبیاء و دعوت آنها بتوحید و تصدیق آنها برسالت و اطاعت آنها و ترک مخالفت آنها است.

فَتَحْنا عَلَيْهِمْ أَبْوابَ كُلِّ شَيْ ءٍ اشاره بوفور نعمت از آسمان و زمین بر آنها از زیادی مال و منال و اولاد و حبوبات و فواکه و عدّه و عدّه و جاه و غیرها که خداوند بآنها میدهد که هر مقدار بتوانند در معاصی طغیان و سرکشی کنند حَتَّى إِذا فَرِحُوا حتی اینکه خود را از نیکان میدانند و افتخار میکنند و تکبر میورزند و اهل ایمان و تقوی را خار و خفیف و آنها را سرکوب میکنند و بنده خود میشمارند چنانچه یزید تمسک بآیه قُلِ اللَّهُمَّ مالِكَ الْمُلْكِ میکند و خود را عزیز و حسین علیه السّلام را ذلیل میشمارد غافل از اینکه فرعون و نمرود و شداد و صد هزار دیگر از کفار و ظلمه عزّت آنها بمراتب فوق عزت یزید بوده و انبیاء که در شکنجه آنها افتادند، بعضی را کشتند یا با ارّه دو نیم کردند یا سر بریدند یا سوزانیدند یا زنده زیر خاک کردند آنها ذلیل بودند وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ شعراء آیه ۲۲۸.

بِما أُوتُوا از دولت و مکنت و ریاست و لشگر و قوی و امثال اینها أَخَذْناهُمْ بَغْتَةً بعذاب الهی از صیحه و صاعقه و غرق و خسف و غیر اینها فَإِذا هُمْ مُبْلِسُونَ بیچاره میشوند و آنچه در دست داشتند از آنها گرفته میشود و هلاک

میشوند و بعذاب ابدی در جهنم میسوزند و میسازند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۵] ..... ص: ۶۹

فَقُطِعَ دابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِينَ (۴۵)

پس قطع و جدا شد دنباله آن قومی که ظلم میکردند و حمد مختص بپروردگار عالمیان است.

فَقُطِعَ دابِرُ الْقَوْمِ قطع دابر اشاره بقطع نسل است که معنای ابتر است مشاهده کنید از نسل فرعونیان و شدادیان و نمرودیان و از نسل عمر یا عثمان و بنی امیّه و بنی عباس و اکاسره و اقاصره و سایر ظالمین کی باقی مانده با آن کثره جمعیتی که داشتند. و از نسل یک فاطمه و علی علیهما السّلام چندین جمعیت دنیا را پر کرده مخصوصا از یک زین العابدین با اینکه چه اندازه از سادات را کشتند بنی امیّه در کربلا و در طف و بنی عباس در بغداد و سایر بلاد الَّذِينَ ظَلَمُوا که هم ظلم در دین کردند و هم بمسلمین و هم بخود چنانچه گفتند

(الملک یبقی مع الکفر و لا یبقی مع الظلم)

و ما در مجلد اول صفحه ۳۲۳- ۳۲۷ اقسام ظلم و عقوبت ظالم در دنیا و آخرت و اعانت ظالم و رکون بظالم از آیات و اخبار و عقل بیان کرده ایم مراجعه فرمائید.

وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِينَ تفسیر این جمله در سوره مبارکه حمد در مجلد اول صفحه ۹۷- ۱۰۳ از بیان معنای حمد و شکر و مدح و اینکه حمد اختصاص بذات باری دارد و بیان اسامی حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم: احمد، محمود، محمد و بیان مقام محمود و معنای رب و اقسام تربیت و فضیلت ذکر یا رب و معنای عالمین و اثبات عقل و شعور در جمیع موجودات و فضیلت تحمید گذشت و در این مقام می گوییم یکی از نعم بزرگ پروردگار که اگر در تمام عمر بخواهیم حمد الهی را بجا آوریم از عهده شکر این نعمت برنمیآئیم استیصال ظالمین و قطع دابر آنها

و هلاک آنها و رفع شرّ آنها از سر مسلمین و نصرت انبیاء و مسلمین بر آنها است بالاخص ظالمین در حق آل محمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

(اللهم العن اول ظالم ظلم حق محمد و آل محمد و آخر تابع له علی ذلک و ابدء به اولا ثمّ الثانی و الثالث و الرابع و العن یزید بن معاویه خامسا و العن عبید اللّه بن زیاد و ابن مرجانه و عمر بن سعد و شمرا و آل ابی سفیان و آل زیاد و آل مروان و بنی امیّه قاطبه اللهم العنهم جمیعا و عذبهم عذابا الیما.)

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۶] ..... ص: ۷۰

قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَکُمْ وَ أَبْصارَکُمْ وَ خَتَمَ عَلی قُلُوبِکُمْ مَنْ إِلهٌ غَیْرُ اللَّهِ یَأْتِیکُمْ بِهِ انْظُرْ کَیْفَ نُصَرِّفُ الْآیاتِ ثُمَّ هُمْ یَصْدِفُونَ (۴۶)

بگو ای پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین مشرکین که برای خود بتها و خدایانی قرار دادند اگر خداوند عالم گوش و چشمهای شما را گرفت و دلهای شما را مهر نمود کیست از خدایان غیر از خدای عالمیان که بتواند بشما گوش و چشم بدهد و دلهای شما را باز کند نظر کن ای پیغمبر که چگونه ما آیات پی در پی برای اینها بیان کردیم و پس از این همه آیات باز اینها اعراض میکنند و رو بباطل خود میروند.

قُلْ أَ رَأَیْتُمْ رأی در اینجا نه بمعنای رؤیت ببصر سر است بلکه بچشم قلب است که بمعنی درک و فهم و عقل است یعنی آیا درک میکنید و میفهمید و تعقل میکنید إِنْ أَخَذَ اللَّهُ اخذ بمعنی اذهاب است سمعکم گوش شما را گرفت یعنی کر شدید وَ أَبْصارَکُمْ و چشمهای شما را گرفت کور شدید و نکته اینکه سمع را مفرد ذکر فرمود و ابصار را جمع اینکه سمع مصدر است بمعنای شنیدن و آلت سمع اذن است و لذا در جایی که ذکر اذن فرموده آن را هم بلفظ جمع آورده وَ فِی آذانِهِمْ وَقْراً انعام آیه ۲۵، و اما بصر آله دیدن است چنانچه قلب آلت درک

و تعقل است و آن را هم بلفظ جمع فرموده وَ خَتَمَ عَلى قُلُوبِكَمْ كنايه از سياهى قلب و قساوت آن است و در اينجا بمعنى ذهاب عقل است و بالجمله اگر خداوند شما را كر كرد يا كور نمود يا ديوانه نمود كيست كه بشما چشم، گوش، عقل دهد غير از خداوند عالميان اله ديگرى داريد مَنْ إِلهٌ غَيْرُ اللَّهِ آيا اين اصنام كه نه حسّ دارند و نه شعور ميتوانند بشما چشم، گوش، عقل دهند.

ذات نايافته از هستى بخش كى تواند كه شود هستى بخش

فاقد شى ء چه نحوه ميتواند معطى شى ء شود مثليست معروف كه خر لخت را نميتوان پالان او را برداشت.

يَأْتِيكُمْ بِهِ مرجع ضمير به ما اخذ است كه مستفاد ميشود از جملات قبل سمع و ابصار و ختم قلوب، و جواب اين جمله اعتراف به اينكه ليس اله غيره يأتيهم به و ذكر سمع و ابصار و قلوب از باب مثال است و الّا جميع نعم الهيه را غير از خدا احدى قدرت بر انعام ندارد و بلاهاى الهيه را احدى قدرت بر دفع ندارد انْظُرْ بنظر علمى نه بحسّ ظاهرى كَيْفَ چگونه نُصَرِّفُ الْآياتِ تصريف اشاره بپى درپى يعنى يكى بعد از ديگرى بانحاء مختلفه گاهى بافاضه نعمت و گاهى بنزول بلاء و گاهى بعبرت از امم سابقه از نجات انبياء و مؤمنين و هلاكت كفار و مخالفين گاهى ببراهين عقليه الى غير ذلك كه از هر جهت حجت بر آنها تمام و راه عذر بر آنها مسدود و مع ذلك ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ پس از اين همه آيات اين كفار و مشركين رو بباطل و اعراض از حق ميكنند زيرا صدف بمعنى تمايل جدار است بطرف خرابى مثل اينها مثل ديوار شكسته است كه هر چه بخواهى او را نگاهدارى بگرفتن شكافها يا نصب هو در عقب آنها يا نصب اخشاب روزبروز رو بخرابى ميرود تا منهدم شود و مثل ماشين كه هر چه بخواهى در طريق مستقيم سير دهى رو باعوجاج ميرود تا در پرتگاه سقوط كند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۷] ..... ص : ۷۲

قُلْ أَ رَأَيْتَكُمْ إِنْ أَتاكُمْ عَذابُ اللَّهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلَكُ إِلاَّ الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ (۴۷)

بگو ای پیغمبر آیا بشما کفار و مشرکین نشان دهم و اعلام کنم که اگر آمد شما را عذاب الهی (صیحه و صاعقه و خسف و غیره و امراض مهلکه مثل وباء و طاعون و تسلط ظالم و امثال اینها) بناگاه یا بعلانیه آیا هلاک میکند مگر قوم ظالمین را.

قُلْ أَ رَأَيْتَكُمْ ارائه نشان دادن است و رؤیت دیدن است و اطلاق میشود برؤیت بچشم قلب که درک کنند و بفهمند و علم پیدا کنند مثل قضایای سابقین که بتوسط کتب تواریخ و اخبار متواتره و آیات قرآنی و اخبار معصومین انسان علم پیدا میکند و همچنین اخبار از آینده مثل معاد و خصوصیات قیامت و قبر و عالم برزخ که بوسیله آیات و اخبار معرفت پیدا میشود و در مقام خبر از پیش آمد است.

إِنْ أَتاكُمْ بسبب کفر و شرک و مخالفت نبی و ارتکاب معاصی که موجب شود عَذابُ اللَّهِ را و این عذاب هم دو قسم است یک قسم اینکه آثار قبلی ندارد مثل موت، فجأه، صیحه، صاعقه، حدوث امراض مهلکه، خسف، زلزله اینها را بَغْتَةً میگویند و یک قسم آثار قبلی دارد که مشاهده میشود مثل ابرهایی که ظاهر شد بر قوم عاد که گفتند هذا عارِضٌ مُمْطِرُنا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيها عَذابٌ أَلِيمٌ احقاف آیه ۲۳، و نیز میفرماید سَخَّرَها عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيالٍ وَ ثَمانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُوماً فَتَرَى الْقَوْمَ فِيها صَرْعى كَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ خاوِيَةٍ حاقه آیه ۷ و ۸، و بسیاری از موارد دیگر و این قسم را تعبیر فرموده أَوْ جَهْرَةً اشکال- جهر مقابل اخفات است چرا بغته فرموده جواب- چون بغته در حال غفلت و عدم توجه است در حکم اخفات است و اگر تعبیر بخفیه نموده بود توهم میشد که مخفیانه نازل شده.

هَلْ يُهْلَكَ استفهام تقريرى است يعنى لا يهلك إِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ كسانى كه بانبياء و مؤمنين ظلم كردند در ايذاء و تكذيب و قتل و امثال اينها.

اشكال- اغلب موارد كه اين نوع عذابها نازل ميشد كسانى كه ايمان آورده و بى تقصير بودند آنها را هم دامن گير ميشد.

جواب- اولا- اين دعوى بر خلاف واقع است زيرا در آيات شريفه در امم سابقه بسيار داريم كه ميفرمايد ما مؤمنين را نجات داديم و ديگران را عذاب نموديم و ثانيا اگر عذاب دامن گير مؤمنين شد آنهم براى تقصير و معاصى كه مرتكب شدند از ترك امر بمعروف و نهى از منكر و مداهنه با كفار چنانچه در حق قوم شعيب گفتند.

و ثالثا اگر بى تقصير باشند خداوند اجر كامل بآنها خواهد داد كه آنها راضى و خوشنود شوند مثل بلاهايى كه بر انبياء ميرسد و ما در مجلد اول كلم الطيب در باب عدل حكم و مصالح نزول بليات را مفصلا بيان كرده ايم رجوع بآنجا شو

د

[سوره الأنعام (۶): آيه ۴۸] ..... ص: ۷۳

وَ ما نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنْذِرِينَ فَمَنْ آمَنَ وَ أَصْلَحَ فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ (۴۸)

و ما نميفرستيم پيغمبران را مگر آنكه بشارت دهنده اند (اهل ايمان و اعمال صالحه را بسعادت و رستگارى و بهشت) و انذار كننده (كفار و فساق را بشقاوت و هلاكت و عذاب جهنم) پس كسى كه ايمان آورد و خود را اصلاح كرد پس خوفى بر آنها نيست و محزون و غمناك نخواهند شد.

وَ ما نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ وظيفه اوليه انبياء و مقصود الهى از ارسال رسل ارشاد امّت است بتوحيد و ساير عقائد حقّه و اخلاق حميده و اعمال صالحه از عبادات واجبه و مندوبه كه موجب كمال نفس و ترقى و تعالى روح شود تا قابليت

شمول رحمت و نیل بسعادت و وصله بنعم اخرویه و فیوضات الهیه پیدا کنند و همین مفاد إِلَّا مُبَشِّرِينَ است و بیم و خوف از سخت و غضب الهی و عذاب شدید ابدی و سجن الهی و جهنم دهند که مهیّا شده برای کفار و مشرکین و مخالفین و معاندین که مفاد وَ مُنْذِرِينَ است.

فَمَنْ آمَنَ باللّه و برسوله و خلفائه و العدل و المعاد و سایر المعتقدات الحقه وَ أَصْلَحَ اصلاح نفس بنحوی که صدق کند عبد صالح است و صالح کسی است که خالی از هر گونه فساد باشد چه فساد عقائدی و چه فساد اخلاقی و چه فساد عملی که تالی تلو معصوم باشد بلکه نائل بمقام عصمت شود در زیارت ابی الفضل علیه السّلام می گویی

(السّلام علیک ایّها العبد الصالح المطیع للّه و لرسوله).

فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ خوف از عذاب وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ حزن از فوت ثواب و این جمله دلالت دارد که از هیچ ثوابی محروم نمیشوند و هیچگونه عذابی بر آنها نیست.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۴۹] ..... ص : ۷۴

وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا يَمَسُّهُمُ الْعَذابُ بِما كانُوا يَفْسُقُونَ (۴۹)

و کسانی که تکذیب بآیات ما کردند مسّ کند آنها را عذاب بواسطه آنچه که سرکشی کردند و زیر بار اطاعت انبیاء و اوصیاء نرفتند.

وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا تکذیب آیات قرآنی گفتند سحر است بافته گی است از دیگران فراگرفته، و تکذیب انبیاء گفتند ساحر، کذّاب، مفتری، مجنون و امثال اینها. تکذیب احکام گفتند بر خلاف قانون و بر خلاف مصلحت است يَمَسُّهُمُ الْعَذابُ تعبیر بمسّ برای الصاق عذاب است بجسم آنها که هرگز جدا از آنها نمیشود و چسبیده بآنها است بِما كانُوا يَفْسُقُونَ فسق سرکشی است و مراد در اغلب آیات کفر است که تحت اطاعت انبیاء در نیاید فاسق طاغی

و یاغی را گویند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۰] ..... ص : ۷۵

قُلْ لا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِی خَزائِنُ اللَّهِ وَ لا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَ لا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّی مَلَكٌ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا ما يُوحی إِلَیَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِی الْأَعْمی وَ الْبَصِيرُ أَ فَلا تَتَفَكَّرُونَ (۵۰)

بگو ای پیغمبر باین کفار و مشرکین که من ادعاء نمیکنم و نمیگویم برای شما که نزد من خزینه های خدا است و نمیدانم علم غیب که مختص باو است و نمیگویم برای شما که من ملك هستم من متابعت نمیکنم مگر آنچه وحی شده باشد بسوی من بگو آیا مساوی هستند کور و بینا آیا چرا فکر نمیکنید.

توضیح کلام- از این آیه شریفه استفاده میشود توقعاتی که کفار و مشرکین از حضرت رسالت داشتند: ۱- اینکه میخواستند که بآنها آنچه میخواهند بدهد لذا میفرماید قُلْ لا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِی خَزائِنُ اللَّهِ که هر چه بخواهید بشما دهم چنانچه همین توقعات را از حضرت نوح علیه السّلام کرده بودند که میفرماید وَ لا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِی خَزائِنُ اللَّهِ وَ لا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَ لا أَقُولُ إِنِّی مَلَكٌ الایه بلکه خزائن بدست قدرت او است و اختصاص بذات مقدس او دارد چنانچه میفرماید وَ لِلَّهِ خَزائِنُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ منافقین آیه ۷، و مراد از خزائن نه مجرد مال است بلکه جمیع افاضات و نعم و تفضلات الهی را شامل میشود و این جمله دلالت دارد بصریح بیان بر مسئله توحید افعالی و ردّ کسانی که گفتند خداوند امر رزق و خلق را بدیگری واگذارده که مفوضه باشند.

وَ لا أَعْلَمُ الْغَيْبَ در مجلد اول در ذیل آیه شریفه الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ معنای غیب را بیان کرده ایم و خلاصه آنکه غیب مقابل حضور است اموری که علم آن مختص بذات حق است برای غیر او حتی انبیاء و ائمه غیب است

و مطالب و اموری که اختصاص دارد علم آن بانبیاء و ائمه اطهار بر غیر آنها غیب است و هکذا مطالبی که علم آن مخصوص بعلماء است بر عوام غیب است پس بنا بر این معنی میتوان گفت که حضرت رسالت و ائمه طاهرین عالم بغیب هستند یعنی نسبت باموری که بر غیر آنها غیب است و عالم بغیب نیستند نسبت باموری که مختص است علم بآنها بخداوند و این جمله عطف بلا اقول است باین معنی که لا اقول اعلم الغیب نه عطف بعندی خزائن اللّه باشد که مدخول لا اقول باشد زیرا عکس این معنی دلالت میکند که معنی این شود لا اقول لا اعلم الغیب و باین معنی جمع بین آیات و اخبار در نفی و اثبات میشود.

وَ لا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّی مَلَكٌ این جمله دلالت ندارد بر افضلیت ملائکه بر انبیاء چنانچه بعضی توهّم کردند و خلاف نصّ قرآن است در مورد آدم و ملائکه در امر آنها بسجده و بیان علم اسماء بلکه اشاره بمطلب دیگری است و آن اینست که تمام کفار و مشرکین و بسیاری از فرق اسلامیه غیر از فرقه حقّه و حکماء خداوند را جسم میدانند و میگویند در آسمانها فوق عرش متمکن است و بشر در روی زمین ساکن است و نمیتواند مساسی با خداوند پیدا کند پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باید ملک باشد که بتواند هبوط و صعود داشته باشد از خدا بگیرد و ببندگان ابلاغ کند و اگر علی الفرض بشر هم باشد باید صعود و هبوط داشته باشد لذا گفتند أَوْ تَرْقی فِی السَّماءِ اسراء آیه ۹۵، و غافل از اینکه اولا اگر پیغمبر ملک باشد باید بصوره بشر شود تا بتواند با بشر تماس بگیرد چنانچه میفرماید وَ لَوْ جَعَلْناهُ مَلَكاً لَجَعَلْناهُ رَجُلًا وَ لَلَبَسْنا عَلَيْهِمْ ما يَلْبِسُونَ انعام آیه ۹.

و ثانیا خداوند جسم نیست و مکان ندارد و احاطه قیومیت دارد بر جمیع موجودات و طریقه اخذ انبیاء را خداوند معین فرموده وَ ما كانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْياً أَوْ مِنْ وَراءِ حِجابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ شوری آیه ۵۱.

إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا ما يُوحى إِلَيَّ و طرق وحى يا بتوسط ملك است چنانچه ميفرمايد وَ كَذلِكَ أَوْحَيْنا إِلَيْكَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا شورى آيه ۵۳، يا بايجاد كلام است در جسمى مثل تكلم با موسى چنانچه ميفرمايد فَلَمَّا أَتاها نُودِيَ مِنْ شاطِئِ الْوادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يا مُوسى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِينَ قصص آيه ۳۰، يا برؤيا است چنانچه در مورد ابراهيم عليه السّلام است كه بفرزندش اسمعيل فرمود قالَ يا بُنَيَّ إِنِّي أَرى فِي الْمَنامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ و الصافات آيه ۱۰۱ يا بالهام بقلب است يا از وراء حجاب چنانچه ليله المعراج با پيغمبر صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم تكلم فرمود قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمى وَ الْبَصِيرُ چه عمى و بصر ظاهرى باشد و چه قلبى البته تساوى ندارد چنانچه ظلمات و نور و ظلّ و حرور و علم و جهل و ايمان و كفر و حق و باطل و صحيح و فاسد و حيات و موت و سعادت و شقاوت و نجات و هلاكت و خير و شرّ و حسن و قبح و اطاعت و معصيت كه تمام ضدّ يكديگر است تساوى ندارد أَ فَلا تَتَفَكَّرُونَ گفتند (الفكر حركه من المبادى و من مبادى الى المرادى) فكر ترتيب مقدمات است براى اخذ نتيجه و عبرت از پيشينيان و نظر در معجزات و صنايع الهى و هر چه كه او را بمقصد برساند و سعادت مند كند و نجات بخشد فكر است

[سوره الأنعام (۶): آيه ۵۱] ..... ص: ۷۷

وَ أَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلى رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَ لا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (۵۱)

و انذار كن باين قرآن كسانى كه ميترسند اينكه محشور شوند بسوى پروردگار خود روزى كه هيچ وليّى ندارند سواى خدا كه بتواند جلوگيرى از عذاب كند و شفيعى كه بتواند توسط كند كه خداوند او را عفو فرمايد سزاوار است كه باين انذار تقوى پيدا كند.

وَ أَنْذِرْ بِهِ انذار مقابل تبشير است و بزرگترين وظائف انبياء و اوصياء

و علماء دین است و انذار و تبشیر با هم قرین است.

(مثال) اگر کسی داری ابتیاع نمود و فقط وضعیات این دار را مشاهده کرد از عمارات و سعه دار و نقش و نگار و خبر از زیر زمین ندارد کسی که مطلع بخصوصیات این دار است و از همه جای او خبر دارد بیاید نزد مشتری و بگوید در زیر این دار در محل مخصوصی گنجی است مملو از جواهر و طلا- آلات و در اطراف این گنج افعی وجود دارد این اخبارش بوجود گنج بشارت است و بوجود افعی انذار است و اگر این مشتری دار این شخص مخبر را کذّاب و مفتری میداند نه در مقام تحصیل گنج برمیآید و نه در مقام دفع افعی و اما اگر او را صادق مصدق میداند کمال جدیت را میکند برای بدست آوردن گنج بهر وسیله که متمکن باشد و برای دفع شرّ این افعی بهر نوعی که پیش رفت شود.

این دنیا دار است و کسانی که در این دنیا میآیند مشتری هستند و ابتیاع نموده اند و فقط از ظاهر آن مطلع میشوند از مال و جاه و عزّت و ریاست و مشتهیات نفسانی از مأکولات و مشروبات و ملبوسات و منکوحات آن و خبر از باطن این دنیا ندارند خداوند انبیاء را فرستاد که از باطن این دنیا خبر دارند و باهل دنیا خبر دهند که در باطن این دنیا گنجی است نام آن بهشت است مملوّ از جواهرات و افعی است نام آن جهنم است دارای زهر قتّال، خبر از وجود بهشت بشارت است و از وجود جهنم انذار است و اهل دنیا اگر انبیاء را کذّاب میدانند ابدا نه در مقام تحصیل بهشت برمیآیند و نه در مقام دفع جهنم و اما اگر آنها را صادق مصدق میدانند و بآنها ایمان دارند کمال کوشش را میکنند برای تحصیل بهشت و وسائل تحصیلش اعمال صالحه است و منتهی جدیت را مینمایند برای دفع افعی جهنم و طریقه دفعش ترک معاصی است.

و از این مثال بخوبی واضح میشود کسانی که در اعمال صالحه کوتاهی میکنند

و از معاصی پروا ندارند پیغمبر و ائمه و علماء را صادق و مصدق نمیدانند بلکه کذاب و دروغگو میخوانند و مؤمنین بآنها هم در اعمال صالحه جدیت میکنند و هم در ترک معاصی کمال اهمیت را میدهند که عبارت از تقوی باشد لذا میفرماید الَّذِینَ یَخافُونَ أَنْ یُحْشَرُوا إِلی رَبِّهِمْ که عبارت از ایمان بقیامت باشد که از تصدیق بنبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم پیدا شده که مفاد إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَیْهِ راجِعُونَ بقره آیه ۵۶ است و شرح آن گذشت در مجلد دوم صفحه ۲۵۹، زیرا خوف صفت قلبی است که از روی ایمان و یقین پیدا میشود.

و مرجع ضمیر به در انذر به بعضی گفتند قرآن است و بعضی گفتند اللَّه است لکن تحقیق اینست که مرجع ماء در ما یوحی الیّ است که در آیه قبل ذکر شده لَیْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِیٌّ چون در قیامت کلیه اختیارات از کلیه افراد سلب میشود لِمَنِ الْمُلْکُ الْیَوْمَ لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ مؤمن آیه ۱۶ وَ الْأَمْرُ یَوْمَئِذٍ لِلَّهِ انفطار آیه ۱۹.

وَ لا شَفِیعٌ بعضی باین جمله استدلال کردند بر انکار مسئله شفاعت و آیات دیگر و ما در مجلد سوم کلم الطیب صفحه ۲۳۷- ۲۴۵ ادله شفاعت و اقوال در آن و آیات و اخبار وارده در آن را ذکر کردیم و گفتیم تا ایمان و رضای حق و اذن خداوند و اجازه باری و قبول شفاعت حضرت پروردگار نباشد احدی قدرت ندارد شفاعت کند و باین نحو جمع بین آیات و اخبار نمودیم.

لَعَلَّهُمْ یَتَّقُونَ یعنی شایسته است کسی که نبی را صادق مصدق میداند و ایمان بقیامت داشته باشد و ولیّ و شفیعی جز خدا نباشد از مخالفت او پرهیزکار باشد(۱)

۱- (۱) تنبیه- در آیات شریفه قرآن در بعض موارد سعادت را منوط بایمان و عمل صالح فرموده، و در بعض دیگر بایمان و تقوی، و نکته فرق این است که در مقام رجاء ایمان و عمل صالح ذکر شده مثل فَمَنْ کانَ یَرْجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَلْیَعْمَلْ عَمَلًا صالِحاً

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۲] ..... ص: ۸۰

وَ لا تَطْرُدِ الَّذِینَ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَداهِ وَ الْعَشِیِّ یُرِیدُونَ وَجْهَهُ ما عَلَیْکَ مِنْ حِسابِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ وَ ما مِنْ حِسابِکَ عَلَیْهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَکُونَ مِنَ الظَّالِمِینَ (۵۲)

و از خود دور مکن کسانی که پروردگار خود را میخوانند صبح و شام برای توجه بپروردگار بر تو نیست از حساب آنها چیزی و بر آنها نیست از حساب تو چیزی پس اگر آنها را طرد نمودی پس میباشی از ظلم کنندگان.

شبیه این آیه در مورد حضرت نوح علیه السّلام وارد شده فَقالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ ما نَراکَ إِلَّا بَشَراً مِثْلَنا وَ ما نَراکَ اتَّبَعَکَ إِلَّا الَّذِینَ هُمْ أَراذِلُنا الی قوله وَ ما أَنَا بِطارِدِ الَّذِینَ آمَنُوا الآیات هود آیه ۲۹- ۳۳، خلاصه کلام اینکه سران قریش خدمت حضرت رسالت عرض کردند که ما بتو ایمان میآوریم در صورتی که این فقراء و بی عرضه ها که دور تو جمع شدند و بتو گرویدند از خود دور کنی که ما در عرض آنها نباشیم خداوند این آیه را فرمود برای قطع طمع آنها نه اینکه پیغمبر متمایل شده باشد که مؤمنین را طرد کند چنانچه مفسرین توهّم کرده اند و این آیه مثل آیه شریفه است که میفرماید لَئِنْ أَشْرَکْتَ لَیَحْبَطَنَّ عَمَلُکَ نه اینکه العیاذ پیغمبر متمایل بشرک شده باشد بلکه برای قطع طمع مشرکین و توقع آنها است لذا میفرماید وَ لا تَطْرُدِ الَّذِینَ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ طرد بمعنی رد نمودن نپذیرفتن و دور کردن است و مراد از الَّذِینَ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ مؤمنین از مهاجرین و انصار که در فقر و تنگدستی گرفتار شدند مثل اصحاب صفه و غیر آنها که نه منزل داشتند و نه وسائل معیشت و در سران مشرکین کبر و نخوت بسزا بود و یکی از اعذار مشرکین این بود که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با این فقراء نشست و برخاست کهف آیه ۱۱۰، و در باب خوف تقوی اعتبار شده مثل همین آیه شریفه و آیات دیگر، منه غفر له.

میکند اگر اینها را از خود دور کند ممکن است ما باو بگرویم، این آیه جواب گوی مشرکین نازل شد بِالْغَداهِ وَ الْعَشِیِّ بعضی مفسرین گفتند مراد نماز صبح و عشاء و بعضی گفتند پنج نماز و بعضی گفتند ذکر است در صبح و شام لکن ظاهر اینست که مراد از دعوت پروردگار اعم از نماز و ذکر و دعاء و تلاوت قرآن و امثال اینها است و مراد از غدوه و العشیّ روز و شب است یعنی دائما مشغول عبادت هستند چنانچه در زیارت ابی عبد اللَّه علیه السّلام می گویی

(و لاندبنّک صباحا و مساء)

یعنی دائما یُرِیدُونَ وَجْهَهُ یعنی قربه الی اللَّه خالصا لوجه اللَّه غرض دیگری ندارند و جز خدا چیز دیگری در نظر ندارند.

ما عَلَیْکَ مِنْ حِسابِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ وَ ما مِنْ حِسابِکَ عَلَیْهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ

بلبل بباغ و جغد بویرانه تافته هر کس بقدر همت خود خانه ساخته

فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ زلزال آیه ۸، هر کس بقدر معرفت و اخلاق حسنه و اعمال صالحه خود اجر میبرد و از هر کسی یک نوع توقعی است، نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و امّت، امام و رعیت، عالم و جاهل، پیر و برنا، مرد و زن، شهری و دهاتی، رشید و سفیه و هکذا مراتب معرفت مختلف است هر که را بقدر معرفتش و عبادتش اجر میدهند و هر کس مسئول عمل خود است و بس.

فَتَطْرُدَهُمْ یعنی ان طردتهم فَتَکُونَ مِنَ الظَّالِمِینَ هم بخود ظلم کرده ای که طرد مؤمن کرده ای هم بآنها ظلم شده که بدون گناه مطرود شده اند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۳] ..... ص: ۸۱

وَ کَذلِکَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِیَقُولُوا أَ هؤُلاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَیْهِمْ مِنْ بَیْنِنا أَ لَیْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاکِرِینَ (۵۳)

و همین نحوه ما امتحان میکنیم بعض افراد را ببعض دیگر تا اینکه میگویند

بعض اول که آیا این بعض ثانی را خداوند منّت گذارده بر آنها در میانه ما آیا خدا عالم تر نیست بشکر گذارنده گان از افراد.

یکی از حکم و مصالح اختلاف که خداوند بنده گان را مختلف قرار داده بعضی را غنی و بعضی را فقیر، شریف وضیع، صحیح سقیم، صبیح قبیح، عزیز ذلیل و غیر اینها امتحان هر یک بدیگری غنی بفقیر، شریف بوضیع، صحیح بسقیم صبیح بقبیح، عزیز بذلیل و بالعکس لذا میفرماید و کذلک یعنی چنانچه سابقین را امتحان کردیم شما را هم امتحان خواهیم کرد فتنّا و مکرر گفته ایم که امتحان خداوند نه برای کشف مجهول است چون جهل در مبدء راه ندارد بلکه برای اینست که بر خود ممتحن بفتح و بر دیگران معلوم گردد که راه عذر بر آنها مسدود گردد بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ حتی کفار و مشرکین بمؤمنین و بالعکس، مجاهدین بقاعدین، عدول بفسّاق، سخی ببخیل، ظالم بمظلوم و بالعکس و هر دو نقطه مقابلی بیک دیگر.

لِيَقُولُوا أَ هؤُلاءِ لام لام عاقبت است یعنی حتی یقولوا اشراف و سران قوم و رؤساء آیا هؤلاء الفقراء و العبید و زیردستان مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ بسبقت در ایمان و پذیرفتن دعوت نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مِنْ بَيْنِنا از میانه قوم و این جمله از باب تعریض است که آدمهای بی عرضه ضعیف پست بی عنوان دور او را گرفته و ما که باشرف و عزّت و قوّت و شوکت هستیم باو ایمان نیاوردیم غافل از اینکه پیروان حق از اول دنیا الی زماننا هذا همین فقراء و ضعفاء بوده و پیروان شیطان و باطل همین اعیان و اشراف بوده اند، الآن مجالس دینی را مشاهده کنید، مساجد، مجالس علمی و نحوه اینها اغلب فقراء هستند و مجالس لهو و لعب و فسق و فجور اغلب اعیان هستند حتی اینکه اگر یک نفر از اعیان در یک مجلس دینی حاضر شود مورد تعجب دیگران میشود و بالعکس اگر یکی از این فقراء و ضعفاء در یکی از آن مجالس

دیده شود مورد تعجب میگردد و سرّ این مطلب اینست که ممرّ روزی اینها از حلال است قلب آنها نورانی است و ممرّ آنها از حرام است و قلب آنها ظلمانی است لذا میفرماید أَ لَیْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاکِرِینَ کسانی که قابلیت هدایت دارند و کسانی که قدردان نعمت اسلام هستند و لو در نظر ناس ضعیف و ذلیل و فقیر هستند ولی در نظر خدا قوی هستند و بواسطه قوّت ایمان عزیز هستند إِنَّ أَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقاکُمْ حجرات آیه ۱۳، غنی هستند بواسطه سعادت و رستگاری و بهشت و سایر تفضلات الهیه، در خبر است شخصی از فقراء شیعه شرفیاب حضور حضرت موسی بن جعفر علیهما السّلام شد و شکایت از فقر کرد حضرت از او پرسیدند که غنی ترین مردم در نظر تو امروز کیست هارون را نشان داد حضرت فرمودند آیا حاضر هستی سلطنت و ریاست و دولت هارون را بتو دهند و ایمان تو را بگیرند عرض کرد هرگز حاضر نمیشوم حضرت فرمود پس تو غنی تر از هارونی زیرا چیزی داری که بدولت هارونی نمیفروشی.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۴] .... ص : ۸۳

وَ إِذا جاءَکَ الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِآیاتِنا فَقُلْ سَلامٌ عَلَیْکُمْ کَتَبَ رَبُّکُمْ عَلی نَفْسِهِ الرَّحْمَهَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْکُمْ سُوءاً بِجَهالَهٍ ثُمَّ تابَ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۵۴)

و زمانی که آمدند نزد تو کسانی که ایمان بآیات ما آورده اند پس بگو سلام بر شما باد پروردگار شما بر خود نوشته است رحمت را محققا هر کس از شما عمل سویی از روی جهالت از او سر زد سپس توبه کرد و عمل صالح بجا آورد پس خداوند آمرزنده گناه است و مفیض رحمت است.

وَ إِذا جاءَکَ الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِآیاتِنا ایمان بآیات متفرع بر ایمان بخدا و رسول و معاد و سایر عقائد حقّه است و مراد از آیات ممکن است دستورات قرآنی

و اوامر و نواهی الهی باشد و ممکن است ایمان بافعال الهی از فتح یا قتل و شکست از فقر و غنی، از ضعف و قوّت و غیر اینها باشد و ممکن است ایمان بحجج و براهین و معجزات باشد و ممکن است ایمان باحکام و قوانین اسلام باشد و ممکن است ایمان بانبیاء و اوصیاء انبیاء باشد و بعید نیست جمع مضاف افاده عموم کند شامل جمیع اینها باشد.

فَقُلْ سَلامٌ عَلَيْكُمْ از برای سلام چهار معنی کرده اند: ۱- اسم خدا است یعنی خدا حافظ و نگهبان و ناصر شما باشد السَّلامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ حشر آیه ۲۳، ۲- متضمّن دعاء یعنی خداوند شما را سالم گرداند از آفات و بلیات دنیوی و اخروی، ۳- اخبار از اینکه شما سلامت هستید از شرور اشرار در دنیا و از عذاب در آخرت. ۴- وعد که مطمئن باشید من شما را طرد نخواهم کرد و از جانب من هیچگونه ناراحتی ندارید و بر هر تقدیر تحیت اسلام است و احکام سلام و اقسام سلام و فضیلت آن و سبقت در آن و وجوب ردّ آن در مجلد اول در ذیل وَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ در باب سلام نماز سبق یافته مراجعه فرمائید.

كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ کتب بمعنی لزوم و وجوب است چنانچه در كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيامُ بقره آیه ۱۷۹ بیان شد و چون ذات مقدّس باری منزّه از هر عیب و نقص است ذاتا و صفه و فعلا و خیر محض است

از خیّر محض جز نکویی ناید خوش باش که عاقبت نکو خواهد شد

ذات مقدّسش تام الفاعلیه است در رحمت فقط قابلیت محل شرط شمول رحمت است و در محل غیر قابل نخواهد شامل شد

ترحّم بر پلنگ تیز دندان ستم کاری بود بر گوسفندان

غیر مؤمن قابلیت شمول ندارد لذا خطاب متوجّه بمؤمنین است در کتب ربّکم و تعبیر بربّ هم یک نوع عنایت است که خداوندی که شما را تربیت کرده تا بمقام

ایمان که اعظم نعم الهی است نائل شدید البته مشمول رحمتهای غیر متناهی او خواهید بود و یکی از تفضلات بزرگ الهی در حق شما اینست که أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءاً معصیتی چه کبیره و چه صغیره چه قلیله چه کثیره و لو بعدد ریگهای بیابان، برگهای درختان، قطرات باران، عدد ستارگان باشد بجهاله البته مؤمن معصیت او از روی حماقت و جهالت است و مراد از جهل مقابل عقل است که در باب عقل و جهل اخبار بسیاری داریم نه جهل مقابل علم، و جنود عقل و جهل که عبارت از اخلاق حمیده و رذیله باشد مذکور است در کافی و غیر آن، و در خبر تفسیر عقل را فرموده

(العقل ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان)

و کلمه انّه مطابق سیاهی قرآن در هر دو موضع بفتح است و لکن بعضی بکسر قرائت کرده اند و بعضی مختلف و معتبر همان سیاهی است.

ثُمَّ تابَ مِنْ بَعْدِهِ پشیمان شود زیرا آخرین حدّ ایمان که اولین درجات کفر است اینست که عاصی بمعصیت خود فرحناک باشد چنانچه در حدیث نقل شده وَ أَصْلَحَ که علامت توبه است که انسانی که از معاصی پشیمان گردد تبدیل بعبادات صالحه میکند بنده عاصی بنده صالح شود.

فَأَنَّهُ غَفُورٌ از معاصی او گذشت میکند و مستور میفرماید و عفو مینماید رحیم بواسطه ایمانش مشمول رحمت واسعه الهیه میشود چنانچه گفتیم قابلیت رحمت پیدا میکند و چون فاعل رحمت تام الفاعلیه است وقتی که قابل هم تام القابلیه باشد البته رحمت شامل او میشود

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۵] ..... ص: ۸۵

وَ كَذلِكَ نُفَصِّلُ الْآياتِ وَ لِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ (۵۵)

و همین نحوه برای شما تفصیل میدهیم آیات را و هراینه ظاهر میشود برای شما طریقه گنهکاران.

و کذلک مشبه و مشبه به یعنی همین نحوی که در سابقین از نیکان و بدان بیان کردیم از برای لاحقین هم بیان میکنیم آیات و نشانه هایی نُفَصِّلُ الْآیاتِ چه آیات تکوینه که عبارت باشد از رفتار با اهل ایمان و تقوی و با کفار و فساق و چه تشریعیه که مطیع و عاصی از هم تمیز داده شوند و مؤمن و کافر از هم جدا گردند و چه معجزات باهرات تا حجت بر همه تمام گردد وَ لِتَسْتَبِینَ دو نحوه قرائت شده بتاء و بیاء و معتبر همان سیاهی قرآن است که با تاء منقوط است و لام در لتستبین لام غایت است و استبانه ظاهر و واضح شدنست سَبِیلُ الْمُجْرِمِینَ ممکن است مراد رفتار مجرمین باشد که در راه معصیت و نافرمانی و ظلم و اذیت بانبیاء و مؤمنین و کفر و طغیان سیر میکنند و روزبروز بر فسق و فجور خود میافزایند و ممکن است مراد رفتار الهیست نسبت بآنها از حیث نزول بلاء یا ازدیاد نعم که معنی استدراج باشد و بعید نیست که شامل هر دو شود برای تنبّه مؤمنین.

تنبیه- مسئله توبه را از معنی توبه و شرائط آن و لزوم آن و وجوب قبول توبه و فضیلت آن و زمان توبه در مجلد اول این کتاب صفحه ۱۸۰ ذکر شده.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۶] ..... ص: ۸۶

قُلْ إِنِّی نُهِیتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِینَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ لا أَتَّبِعُ أَهْواءَکُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذاً وَ ما أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِینَ (۵۶)

بگو ای پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدرستی که من نهی شده ام یعنی خداوند مرا نهی فرموده اینکه عبادت کنم کسانی را که شما میخوانید از غیر خدا از بتها و ملائکه و جنّ و انبیاء یعنی آنها را آلهه خود میدانید و پرستش میکنید بگو من متابعت هواهای شما را نمیکنم زیرا اگر متابعت کنم گمراه شده ام و از هدایت شدگان نباشم.

قُلْ إِنِّی نُهِیتُ کأنّه کفار و مشرکین تقاضا کرده بودند از آن حضرت که

دست از توحید بردارد و با آنها موافقت کند در شرک و برای قطع طمع آنها میفرماید که خداوند نهی اکید کرده از شرک سرتاسر قرآن اولین نهی الهی از شرک است وَ قَضی رَبُّکَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِیَّاهُ اسری آیه ۲۴ لا تُشْرِکْ بِاللَّهِ لقمان آیه ۱۲، و غیر اینها از آیات شریفه و این کلام اشاره باینست که مشرکین میگفتند که خدا ما را امر کرده بعبادت اینها.

أَنْ أَعْبُدَ الَّذِینَ تعبیر بالذین برای شمول عبده ملائکه و جن و انبیاء است حتی بت پرستها توهّم میکردند که بتها صورت ملائکه و کواکب و امثال اینها است تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ شامل عبده شمس و عبده نار و اشجار و احجار و فلزات و کواکب و ملائکه و انبیاء و غیر اینها میشود هر چه غیر از خداوند عالم است.

قُلْ لا أَتَّبِعُ أَهْواءَکُمْ کنایه از اینکه عبادت غیر خدا از روی هوای نفس است و مدرک و حجتی از برای آنها نیست قَدْ ضَلَلْتُ إِذاً عبادت غیر خدا ضلالت و گمراهیست وَ ما أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِینَ کسی را که خداوند اولین خلقت او نور مقدس او بوده و در همان عالم جمیع کمالات و علوم باو افاضه شده و تمام انبیاء و ملائکه از پرتو نور او هدایت یافته چگونه ممکن است در ظلمت جهل و شرک و ضلالت قدم بردارد

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۷] ..... ص : ۸۷

قُلْ إِنِّی عَلی بَیِّنَهٍ مِنْ رَبِّی وَ کَذَّبْتُمْ بِهِ ما عِنْدِی ما تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنِ الْحُکْمُ إِلاَّ لِلَّهِ یَقُصُّ الْحَقَّ وَ هُوَ خَیْرُ الْفاصِلِینَ (۵۷)

بگو ای رسول اکرم (ص) باین کفار که دعوای من از روی هوا و هوس نیست از روی مدرک و دلیل و بیان واضح است از جانب پروردگارم آنچه را که شما تکذیب میکنید از قرآن و معجزات و ادلّه واضحه نیست نزد من آنچه را که شما مطالبه میکنید پیش از زمان رسیدن آن نیست حکم مگر از برای خداوند او است که بموقع خود بیان حقایق و قصص حقّه را انزال میفرماید و او است بهترین

جدا کننده بین حق و باطل.

قُلْ إِنِّی عَلی بَیِّنَهٍ مِنْ رَبِّی بیّنه دلیل واضح و روشن است که حق را نشان میدهد و قابل هیچگونه شک و ریب نباشد و اطلاق بر شهادت دو نفر عادل در باب اثبات قضایا و مرافعه اطلاق تنزیلیست و ادلّه واضحه از برای اثبات نبوت حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و صدق دعوای آن بزرگوار بسیار است از آن جمله معجزات صادره از آن حضرت مثل قرآن مجید، شق القمر، تسبیح سنگ ریزه، شهادت سوسمار و هزارها معجزات دیگر، و از آن جمله بشارت بوجود او در کتب عهد قدیم و جدید، و از آن جمله اخلاق حمیده و صفات پسندیده آن حضرت. و از آن جمله احکام و دستورات و قوانین محکمه مبینه دین مقدس اسلام، و از آن جمله مواعظ و نصایح آن بزرگوار، و از آن جمله پیشرفت او با عدّه قلیل ضعیف و چیره شدند بر دشمنان بسیار با قوّت و شوکت و غیر اینها حتی براهین عقلیه که در مقام خود بیان شده وَ کَذَّبْتُمْ بِهِ که از روی عناد و عصبیت و حبّ جاه و مقام با اینکه حق بر آنها معلوم و محقق شده بود تکذیب کردند، و تعبیر بضمیر مذکر با اینکه کلمه بیّنه تأنیث دارد باعتبار معنی است که مراد دلیل و برهان است جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ نمل آیه ۱۴.

ما عِنْدِی ما تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ آنچه را که اینها تقاضا میکردند یکی گفتند یَسْئَلُونَکَ عَنِ السَّاعَهِ أَیَّانَ مُرْساها اعراف آیه ۱۸۳، که یوم بعث و نشور باشد یکی تقاضای نزول عذاب أَوِ ائْتِنا بِعَذابٍ أَلِیمٍ انفال آیه ۱۳۳، یکی تقاضاهای بی جا مثل اینکه گفتند وَ قالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی تَفْجُرَ لَنا مِنَ الْأَرْضِ یَنْبُوعاً أَوْ تَکُونَ لَکَ جَنَّهٌ مِنْ نَخِیلٍ وَ عِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهارَ خِلالَها تَفْجِیراً أَوْ تُسْقِطَ السَّماءَ کَما زَعَمْتَ عَلَیْنا کِسَفاً أَوْ تَأْتِیَ بِاللَّهِ وَ الْمَلائِکَهِ قَبِیلًا أَوْ یَکُونَ لَکَ بَیْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقی فِی السَّماءِ وَ لَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِیِّکَ حَتَّی تُنَزِّلَ عَلَیْنا کِتاباً نَقْرَؤُهُ اسرای آیه

۹۲- ۹۵، و امثال اینها از اموری که بدست قدرت حق است و خداوند بمقدار لازم برای اثبات رسالت موافق حکمت هر چه باو حجت تمام شود در دست انبیاء جاری مینماید نه طبق هوی و هوس مردم.

إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ تمام امور تحت مشیئت الهیست (ازمّه الامور طرّا بیده و الکل مستمده من مدده) ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوها قائِمَةً عَلى أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ حشر آیه ۵.

يَقُصُّ الْحَقَّ یعنی آنچه بیان میفرماید و خبر میدهد از قضایای گذشته و آینده و دستورات میدهد و افعالی که از تکوینیات و تشریعیات از او صادر میشود تمام حق است و ثابت و موافق حکم و مصالح وَ هُوَ خَيْرُ الْفاصِلِينَ بین حق و باطل بمقدار خردلی تجاوز از حق نمیکند اگر نعمت دهد یا بلاء، صحت یا مرض، غناء و فقر، حیات و موت، ثواب و عقاب تماما بجا و بموقع است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۸] ..... ص : ۸۹

قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي ما تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ (۵۸)

بگو اگر آنچه که شما مطالبه میکنید و تعجیل در وقوع آن دارید نزد من بود هراینه میانه من و شما کار بآخر میرسید و بهلاکت منجر میشد و از بین میرفتید و خداوند عالم تر است بستم کنندگان.

اشکال- اگر بر فرض اختیار این امور را خداوند بحضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم داده بود و بدست او بود آنهم بموقع خودش عمل میفرمود اگر صلاح در انجامش بود انجام میداد و اگر در تأخیر بود تأخیر میانداخت چنانچه خداوند چنین میفرماید جواب- اگر بدست حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بود اینها مطالبه میکردند اگر انجام ندهد باعث تجری آنها میشد و اهانت آن حضرت زیاد میگردید و بهلاکت

آنها منجر میشد و اگر هم انجام دهد تعجیل در هلاکت آنها بود لذا میفرماید قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِی ما تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ چه انجام دهم و چه ندهم لَقُضِیَ الْأَمْرُ یعنی هلاک میشدید و از بین میرفتید چنانچه گفتیم یکی از معانی قضی فناء و زوال است خداوند از قول کفار در جهنم که بمالک میگویند نقل فرموده وَ نادَوْا یا مالِکُ لِیَقْضِ عَلَیْنا رَبُّکَ قالَ إِنَّکُمْ ماکِثُونَ زخرف آیه ۷۷.

بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ هم شما در مقام قتل من برمیآمدید و مرا بقتل میرسانیدید هم خود بواسطه این عمل مشمول عذاب و بلاء هلاک میشدید.

وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِینَ که با آنها چه نحو رفتار فرماید از امهال آنها یا اهلاک آنها، و گفتیم یکی از مصالح امهال اینست که در نسل آتیه آنها چه بسا مؤمنین و صلحاء بوجود آیند بلکه اکثر مسلمین جهان از نسل همان مشرکین و یهود و نصاری و مجوس هستند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۵۹] ..... ص : ۹۰

وَ عِنْدَهُ مَفاتِحُ الْغَیْبِ لا یَعْلَمُها إِلاَّ هُوَ وَ یَعْلَمُ ما فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ ما تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَهٍ إِلاَّ یَعْلَمُها وَ لا حَبَّهٍ فِی ظُلُماتِ الْأَرْضِ وَ لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلاَّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۵۹)

و نزد او است خزائن غیب که احدی جز او خبر ندارد که آن خزائن چیست و میداند آنچه در صحاری و بحار است و ساقط نمیشود برگی مگر آنکه میداند و نیست دانه ای در تاریکیهای زمین مگر آنکه میداند و هیچ تر و خشکی نیست مگر در کتاب روشن واضح.

کلام در آیه در چند مقام واقع میشود: مقام اول- در جمله وَ عِنْدَهُ مَفاتِحُ الْغَیْبِ مفاتح جمع مفتح بفتح است یعنی چیزی که دارای مفتاح باشد که عبارت از خزینه جواهرات است که درب او مقفّل است و کسی از ما فی الخزانه

اطلاعی نـدارد جز صاحب خزینه و لـذا تعبیر بغیب کرده مگر آنکه درب آن را باز کند و ببعض از خواص خود ارائه دهد مثل اهل بیت عصـمت و طهارت و دیگر بر آنها غیب نیست پس آنچه که بر آنها غیب است علمش مختص بخدا است لا یَعْلَمُها إِلَّا هُوَ و آنچه بر آنهـا مکشوف است و بر دیگران مسـتور و لو صـدق غیب میکنـد چون بر دیگران مسـتور است و باین لحاظ می گوییم آنها هم عالم بغیب هسـتند ولی چون بر آنها مکشوف شده از عنوان غیب بیرون میآید و علم غیب منحصـر میشود بآنچه که بر تمام بنده گان مستور است و علمش مختص بخدا است.

وَ یَعْلَمُ مـا فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ تعبیر ببرّ و بحر اشـاره بـاین است که چیزی از علم او بیرون نیست جزئی و کلّی، علوی و سـفلی چون علم عین ذات است و ذات غیر متناهیست لذا علم غیر متناهی و غیر محدود است حتی علم ذات بذات که اختصاص بذات دارد و غیر او هر که باشد و هر چه باشد محدود است و ممکن نیست احاطه محدود بغیر محدود از جهت لزوم تناقض و خلف.

مقام سوم- وَ ما تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَهٍ إِلَّا یَعْلَمُها وَ لا حَبَّهٍ فِی ظُلُماتِ الْأَرْضِ در اخبار بسیاری در برهان نقل کرده که فرمودند

(الورقه السقط و الحبّه الولد و ظلمات الارض الارحام و الرطب ما یحیی الناس به و الیابس ما یغیض)

و در بعض آنها دارد

(الورقه السقط قبل ان یهلّ و الحبه الولد بعد ان یهلّ اذا سقط قبل الولاده و الرطب المضغه و الیابس الولد التام)

لکن هـذه الاخبار با تأویل است یا بیان احـد مصادیق و منافی با ظاهر آیه نیست و معنای ظاهر اینست که هیچ برگی از درخت نمیافتد مگر اینکه خداوند میداند و این هم از باب مثال است و مراد اینکه هر امر جزئی که اتفاق افتد خدا میداند عالم بقطرات باران و پشـمهای چهارپایان و عـدد تنفسات و لحظات عیون و ریگهای بیابان و امثال اینها است و یا عالم است بهر دانه که زیر زمینهـا و قعر دریاها و مغز سـنگها است و از تربیت آنها و نشو و نمای آنها و قوت و مـدد دادن بآنها و برشـد و کمال رسانـدن آنها و تغذیه آنها غافل نیست.

مقام چهارم- وَ لا رَطْبٍ وَ لا يابِسٍ إِلَّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ رطب و يابس دو موضوع مقابل هم هستند و كنايه از هر متقابلين است موت حيات، صحت مرض صلاح و فساد، غنى و فقر، عزّت و ذلّت، جوهر و عرض، نور و ظلمت، ايمان و كفر، ثواب و عقاب، جنّه و نار، مجرد و مادّى، ايجاد و اعدام، طاعت و عصيان، نيك و بد و غير اينها تماما در كتاب مبين ثبت است و مراد از كتاب مبين لوح محفوظ است و بعضى بقرآن مجيد تفسير كرده اند و بعضى بامام مبين مستفاد از اخبار و بنا بر اين تفسير منطبق ميشود اين جمله با قوله تعالى وَ كُلَّ شَيْ ءٍ أَحْصَيْناهُ فِي إِمامٍ مُبِينٍ يس آيه ١١، و بالجمله قبل از خلقت عالم تقديرات امور تا انقراض عالم شده (و للّه فيها المشيئه) كه عبارت از لوح محو و اثبات است يَمْحُوا اللَّهُ ما يَشاءُ وَ يُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتابِ رعد آيه ٣٩، و مسئله بداء كه از ضروريات مذهب شيعه است و از منكرات نزد عامه است از همين باب است و تفصيل آن و بيان اخبارش گذشت و در مجلد اول كلم الطيّب در باب صفات متعرض شده ايم

[سوره الأنعام (۶): آيه ۶۰] ..... ص: ۹۲

وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ بِاللَّيْلِ وَ يَعْلَمُ ما جَرَحْتُمْ بِالنَّهارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضى أَجَلٌ مُسَمًّى ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ بِما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۶۰)

و او است قادر متعالى كه شما را ميگيرد بشب (اشاره بنوم است كه گفتند

«النوم اخو الموت»)

و ميداند آنچه را مرتكب ميشويد در روز از اعمال بد پس از قبض بنوم مبعوث ميكند شما را بيقظه در نهار تا زمانى كه مدّت عمر منقضى گردد و اجلى كه براى شما معين شده در رسد پس بسوى او است بازگشت شما پس آگاه ميكند شما را بآنچه بوديد عمل ميكرديد از بد.

وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ بِاللَّيْلِ توفّى اخذ بالقوّه است و از اين باب است توفّى دين و بهمين معنى است قوله تعالى در خطاب بعيسى عليه السّلام إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَ رافِعُكَ

إِلَیَ

آل عمران آیه ۴۸، و گذشت تفسیر آن و مراد نوم است که یکی از ادلّه بقاء روح انسانی و او غیر روح حیوانی است همین نوم است که با اینکه روح حیوانی در کالبد بدن باصلاحات داخلی مشغول است روح انسانی در سیر است و اموری را مشاهده میکند که آثارش در خارج مشهود میشود از رؤیای صادقه.

وَ یَعْلَمُ ما جَرَحْتُمْ بِالنَّهارِ جرح بمعنی کسب است که ضرر داشته باشد و از همین باب است جرح شهود، و تعبیر بالنهار کنایه از یقظه و بیداری است چون خداوند شب را برای استراحت قرار داده و روز را برای کار یعنی کلیه اعمال شما در نزد خدا محفوظ است یَعْلَمُ خائِنَهَ الْأَعْیُنِ وَ ما تُخْفِی الصُّدُورُ مؤمن آیه ۲۰، و در نامه عمل مکتوب است حتی اینکه میگویند یا وَیْلَتَنا ما لِهذَا الْکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَهً وَ لا کَبِیرَهً إِلَّا أَحْصاها کهف آیه ۴۷.

ثُمَّ یَبْعَثُکُمْ فِیهِ مرجع ضمیر فیه نهار است و بعث در نهار همان یقظه و بیداری است و همین دلیل است بر بعث قیامت چنانچه انسان بعد از بیداری بدن از کارافتاده که حسّ و حرکت ندارد بکار میاندازد و مثل مکینه خاموش شده را بحرکت در می آورد فردای قیامت و هم روح بدن خاک شده پوسیده شده را بحرکت و قیام و پرس و سؤال میاندازد.

لِیُقْضی أَجَلٌ مُسَمًّی این خواب و بیداری در پی یکدیگر میآیند تا زمانی که مدّت عمر منقضی گردد و اجل معین شده بر هر فردی در رسد، و لام در لیقضی لام غایت است که مدّت منتهی گردد چه قدر خوب فرموده شیخ بهایی رحمه اللّه علیه در اربعین نقل از کمال الدین صدوق که تشبیه نموده انسان را در اغترار بدنیا بشخصی که او را بسته باشند بطناب در وسط چاهی و دو موش سیاه و سفید بپای آن طناب چسبیده و نخ نخ آن طناب را پاره میکنند و در قعر چاه اژدهایی دهن گشوده و چشم دوخته که او را طعمه خود کند و در اطراف چاه عسل هایی

مخلوط بگل زنبورهای زیادی بآنها ریخته و این انسان غافل با آن زنبورها زد و خورد کند و این عسل ها را در دامن خود جمع کند غافل از اینکه این طناب گسسته خواهد شد و در دهان افعی خواهد افتاد، عمر دنیا طناب، موش سیاه و سفید شب و روز که هر شبانه روزی یک نخ عمر پاره میشود، افعی قبر که در دهان قبر خواهد افتاد، زنبورها ابناء دنیا، عسلها لذائذ و نعم مخلوط ببلیات و آلام.

ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ بازگشت بسوی او بازگشت بجزاء و پاداش اعمال است ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ بِما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ آثار اعمال خود را هر کس مشاهده میکند و بر عمل خود برخورد مینماید (اللهم لا تؤاخذنا بسوء اعمالنا بمحمد و آله صلّ علی محمد و آله)

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۱] ..... ص : ۹۴

وَ هُوَ الْقاهِرُ فَوْقَ عِبادِهِ وَ يُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّى إِذا جاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنا وَ هُمْ لا يُفَرِّطُونَ (۶۱)

و او است قاهر و مقتدر قهر و قدرتش فوق تمام بنده گان است و میفرستد حفظه برای شما و اعمال شما تا موقعی که فرستادگان ما شما را قبض روح کنند زمانی که مرگ شما را دررسد و آنها از حدّ مأموریت خود تجاوز نمیکنند و کوتاهی نمینمایند.

وَ هُوَ الْقاهِرُ فَوْقَ عِبادِهِ یکی از صفات خداوند قهر و غلبه است که تمام مخلوقات در تحت اراده و مشیت او هستند و در مقابل او عرض اندامی ندارند که بتوانند بر خلاف اراده و مشیئه او قدمی بردارند و امری انجام دهند

همه مقهور تحت قدرت او همه محکوم تحت حکمت او

و همین است معنای فوقیت نه فوقیت مکانیه و جسمانیه چنانچه مجسمه توهّم کردند مثل يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فتح آیه ۱۰، و مثل الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى

اشکال- افعال صادره از عباد اگر تحت اراده حق باشد مذهب جبریه ثابت میشود و مؤاخذه بر آنها ظلم است.

جواب- مکرر مسئله جبر و تفویض و اختیار در این کتاب ذکر شده و افعال اختیاریه عباد باختیار و اراده آنها واقع میشود و آنها و اختیار آنها و اراده آنها تحت اراده و مشیت حق است و منافات با اختیار ندارد و مؤاخذه بر آنها قبیح نیست توضیحا فعل باختیار عبد صادر میشود که اگر بخواهد بکند بتواند و اگر نخواهد بتواند و همین مصحح ثواب و عقاب است و مشیت حق هم تعلق گرفته بهمین نحو که عبد باختیار خود انجام دهد یا ندهد و اینکه انجام میدهد یا نمیدهد متعلق بعلم الهیست که میداند میکند یا نمیکند و او سلب اختیار نمیکند و جبر لازم نمیآید.

وَ يُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حفظه ملائکه هستند و آنها چند قسم هستند یک قسم حفظه عباد هستند از آفات و بلیات و یک قسم موکل ارزاق آنها هستند در تحت ریاست میکائیل یا موکل افاضه علم و کمالات یا موکل الهامات قلبیه در مقابل وساوس شیطانیه یا موکل قوای طبیعیه ظاهریه و باطنیه و نزول باران و اخراج حبوبات و نباتات و امثال اینها و یک قسم موکل اعمال عباد از عبادات و معاصی که رقیب و عتید و کرام الکاتبین هستند.

حَتَّى إِذا جاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ این ملائکه حفظه حدّ مأموریه آنها تا زمانیست که مرگ انسان را دریابد و عمر بآخر رسد و اجل دررسد و مدت منقضی گردد تَوَفَّتْهُ رُسُلُنا یک دسته دیگر که اعوان حضرت ملک الموت هستند آنها مأمور میشوند بقبض ارواح که معنی توفّی است چنانچه ذکر شد و همین قبض ارواح دلیل بر بقاء روح است زیرا اگر روح فانی شود قبض و توفّی معنی ندارد و در آیات شریفه نسبت توفّی را تاره بخداوند داده اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِها

زمر آیه ۴۳، و تاره بملک الموت داده قُلْ یَتَوَفَّاکُمْ مَلَکُ الْمَوْتِ الَّذِی وُکِّلَ بِکُمْ سجده آیه ۱۱، و در این آیه نسبت بملائکه داده و تمام مفادا یکی است تا مشیئه الهیه تعلق نگیرد ملک الموت قدرت ندارد و تا امریه ملک الموت نرسد ملائکه کوچکترین اقدامی نمیکنند و بمجرد مشیئه حق امریه ملک الموت میرسد و ملائکه قبض میکنند و استناد بهرسه درست است، و از این آیه استفاده میشود که اولا موت میرسد سپس ملائکه قبض روح میکنند نه اینکه بقبض روح موت حاصل شود و لذا اطلاق توفّی بر هر سه صحیح است ولی اماته اختصاص بحق دارد یُحْیِی وَ یُمِیتُ در هفت موضع قرآن.

وَ هُمْ لا یُفَرِّطُونَ تفریط بمعنی کوتاهی است مقابل افراط که بمعنی زیاده رویست یعنی کوتاهی نمیکنند و مسامحه بردار نیست و یک چشم بهم زدن مهلت نیست فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا یَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ اعراف آیه ۳۲.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۲] ..... ص : ۹۶

ثُمَّ رُدُّوا إِلَی اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ أَلا لَهُ الْحُکْمُ وَ هُوَ أَسْرَعُ الْحاسِبِینَ (۶۲)

پس ملائکه قابض ارواح ردّ میکنند آنها را بسوی خداوند مولا و صاحب اختیار آنها که حق تبارک و تعالی باشد آگاه باشید که از برای او تبارک و تعالی حکم است و او سریع ترین حساب کنندگان است.

ثُمَّ رُدُّوا ردّوا فعل مجهول است یعنی برگردانیده میشوند و فاعل ردّوا ملائکه که موکّل قبض روح بودند هستند و این جمله منافات ندارد که ارواح پس از مردن تعلق میگیرد بقالب مثالی که صور برزخیه باشند که واسطه بین صور جسمانیه دنیویه و صور جسمانیه اخرویه هستند که صورت بلاماده باشند و در لسان حکماء تعبیر بمثل افلاطونیه میکنند زیرا در عالم برزخ این ارواح متعلقه باین صور سپرده بهمان ملائکه قابضین ارواح هستند و اینها دو دسته اند ملائکه رحمت که ارواح

مؤمنین و صلحاء بآنها سپرده شود و در بهشت عالم برزخ متنعم بنعم برزخیه هستند و ملائکه عذاب که ارواح کفار و فسّاق بآنها سپرده شده و در جهنم عالم برزخ معذّب بعذابهای برزخیه اند و ممکن است دسته سوم باشند که آنها را مهمل گذارند مثل قصّار از کفار و مجانین و اطفال کفار و معنای ردّ الی اللَّه همان معنای إِنَّا إِلَيْهِ راجِعُونَ است یعنی سلب کلیه حیثیات و اختیارات از کلیه میشود و فقط حکم حکم الهی است لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ مؤمن آیه ۱۶.

مَوْلاهُمُ الْحَقِّ ولایت کلیه ذاتیه اختصاص باو دارد و احدی بر احدی روز قیامت ولایت ندارد بلی مانعی ندارد که خداوند اختیارات تامه دهد ببعض مقربان درگاهش مثل اختیار بمالک خازن جهنم و رضوان خازن جنّت و مثل اختیار کلیه اهل جنّت و نار بمحمد و آل صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که عبارت از مقام محمود است و یکی از شئون مقام محمود مقام شفاعت و خصومت است لذا یکی از القاب امیر المؤمنین علیه السّلام قسیم الجنه و النار است

(و ایاب الخلق الیکم و حسابهم علیکم)

زیارت جامعه، و حقّ یکی از اسامی الهیست که گفتند از برای خداوند سه اسم است: اللَّه اشاره بذات مستجمع جمیع کمالات و منزه از جمیع عیوب و نواقص. و هو اشاره بمقام غیب الغیوبی. و حق اشاره بمقام واجب الوجودی. و بقیه اسماء اسماء صفات و افعال است، و تعبیر بحق در این جمله شاید اشاره باین باشد که بحق حکم میفرماید چیزی از تفضلات خود در حق مطیع کسر نمیگذارد و چیزی زائد بر استحقاق در حق عاصی عذاب نمیکند و بمقدار ذره ظلم باحدی روا ندارد إِنَّ اللَّهَ لا يَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّةٍ نساء آیه ۴۴.

أَلا لَهُ الْحُكْمُ احدی نسبت باحدی حکومت ندارد حاکم در قیامت خدا است و بس اختصاص بذات مقدس او دارد وَ هُوَ أَسْرَعُ الْحاسِبِينَ

(لا یشغله شأن عن شأن)

همان نحوی که در آن واحد روزی بتمام مرزوقین میرساند و حیات بجمیع

موجودات میبخشد در آن واحد بحساب جمیع رسیدگی میفرماید و طول قیامت نه برای حساب است بلکه یک نوع عقوبت است که فرمودند

(للقیمه خمسین موقفا کلّ موقف مقام الف سنه ثمّ تلا هذه الایه الشریفه فِی یَوْمٍ کانَ مِقْدارُهُ خَمْسِینَ أَلْفَ سَنَهٍ)

منسوب بحضرت صادق علیه السّلام است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۳] .... ص: ۹۸

قُلْ مَنْ یُنَجِّیکُمْ مِنْ ظُلُماتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعاً وَ خُفْیَهً لَئِنْ أَنْجانا مِنْ هذِهِ لَنَکُونَنَّ مِنَ الشَّاکِرِینَ (۶۳)

بفرما ای پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین مشرکین کیست که شما را نجات دهد از تاریکیهای بیابانها و دریاها که او را میخوانید در موقع گرفتاری که اگر ما را از این گرفتاری نجات دهی هم بزبان تضرع و التماس میکنیم هم بقلب توجه میکنیم هراینه البته ما از شکرگزاران میشویم.

قُلْ مَنْ یُنَجِّیکُمْ خداوند عالم آن بآن حفظ بندگان را میکند در کلیه بلیات و آفات که اگر آنی حفظ او نباشد همه هلاک میشوند لکن بندگان بالاخص مشرکین از این غافل هستند لکن موقعی که مضطر شدند مثل اینکه در دریا غرق شدند یا زیر هوار رفتند یا در آتش افتادند غریزه باطنیه قهرا آنها را متوجه میکند بخداوند و از او نجات می طلبند و با او عهد و میثاق می بندند که اگر نجات یافتند اطاعت کنند و ایمان آورند لذا میفرماید مِنْ ظُلُماتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بعضی گفتند مراد ظلمت شب است که در بیابان بخصوص در حال ابر و بارش انسان گرفتار شود یا در امواج دریا چنانچه حافظ میگوید:

شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین حاصل کجا دانند حال ما سبک باران ساحل را

و بعضی گفتند که مراد ظلمت وحشت است که انسان موقعی که متوحش میشود

عالم در نظر او تاریک میگردد چنانچه نقل کردند که شخصی خواب رضاخان را دیده بود از او سؤال کرده بود که چه گذشت بتو گفته بود موقعی که مرا وارد میدان کردند و چشمم بدار افتاد عالم در نظرم تاریک شد و چیزی نفهمیدم.

و تحقیق کلام اشاره بحال اضطرار و بیچارگی و دست از همه وسائل و اسباب کوتاه شده قهرا متوجّه بمبدء میشود حتی حیوانات اگر بیچاره شدند متوجه میشوند چنانچه در حکایات بسیاری نقل شده و لذا تعبیر بظلمات فرموده که شامل تمام بشود تَدْعُونَهُ تَضَرُّعاً وَ خُفْيَةً تضرع اظهار بزبان است که در تعبیر بعجز و لاوه تعبیر میکنند، و خفیه توجه بقلب و بزبان دل است لَئِنْ أَنْجانا مِنْ هذِهِ یعنی من هذه البلیه و گرفتاری و بیچارگی و درماندگی لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ که اعتراف بوحدانیت او و ایمان برسول او و تسلیم اوامر او باشد.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۴] ..... ص: ۹۹

قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْها وَ مِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ تُشْرِكُونَ (۶۴)

بگو خداوند نجات میدهد شما را از این ظلمات و از هر کرب و محنتی پس از این شما شرک میآورید.

قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ هر بنده در تمادی عمر خود بسیار مواقع را مشاهده کرده که نزدیک بهلاکت رسیده و تمام دربها بروی او بسته شد، و تمام اسباب نجات منقطع شده و فقط حفظ الهی او را نجات بخشیده و در آن حال نذوراتی دارد و معاهداتی با خدا مینماید و توبه میکند و عازم بر انجام وظیفه عبودیت میشود لکن پس از نجات همه اینها را فراموش میکند و بهمان طریقه فاسده خود مشی میکند وَ إِذا مَسَّ الْإِنْسانَ الضُّرُّ دَعانا لِجَنْبِهِ أَوْ قاعِداً أَوْ قائِماً فَلَمَّا كَشَفْنا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَنْ لَمْ يَدْعُنا إِلى ضُرٍّ مَسَّهُ یونس آیه ۱۳.

منها مرجع ضمیر ظلمات است که در آیه قبل فرموده وَ مِنْ كُلِّ كَرْبٍ

کرب بلاـ و محنت و شدّت است و اقسام بلیات بسیار است: بلای فقر، تصادفات، امراض صعبه، گرفتار ظالم و سارق شدن، فراق احبّه، اضطراب خیال، خوف از پیش آمدها و غیر اینها که خداوند در مورد خود از بنده گانش دفع بلیات و کشف کربات و رفع مضرات فرموده و مع ذلک این انسان خیره سر دست از کردار زشت خود بر نمیدارد و متنبه نمیشود و بهمان عقیده فاسده خود باقی میماند ثُمَّ أَنْتُمْ تُشْرِکُونَ همان بت پرستی با اینکه میداند که این بتها خردلی از آنها بروز و ظهوری در انجاح مقاصد و کشف کربات ندارند و همین معامله خداوند حجت را بر بنده تمامتر کند و عقوبتش بیشتر گردد. و همین استدراج است تا معاصی آنها بیشتر شود و طغیان آنها زیادتر گردد.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۵] ..... ص: ۱۰۰

قُلْ هُوَ الْقادِرُ عَلی أَنْ یَبْعَثَ عَلَیْکُمْ عَذاباً مِنْ فَوْقِکُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِکُمْ أَوْ یَلْبِسَکُمْ شِیَعاً وَ یُذِیقَ بَعْضَکُمْ بَأْسَ بَعْضٍ انْظُرْ کَیْفَ نُصَرِّفُ الْآیاتِ لَعَلَّهُمْ یَفْقَهُونَ (۶۵)

بگو ای رسول گرامی خداوند تبارک و تعالی قدرت دارد بر اینکه بفرستد بر شما عذابی از بالای سر شما یا از زیر پای شما یا بپوشاند بشما لباس اختلاف مسلک و بچشاند بعض شما را بآزار بعض دیگری یعنی شما را بجان یکدیگر اندازد نظر نما چگونه ما نشانه های مختلف بر آنها بیان میکنیم شاید اینها درک کنند و بفهمند.

قُلْ هُوَ الْقادِرُ قدرت یکی از صفات ذاتیه حق است بعضی گفتند معنای قدرت (ان شاء فعل و ان شاء لم یفعل) و بعضی تعبیر کردند (بتساوی فعل و ترک) و ثبوت قدرت دلیل بر ردّ حکماء است که توهّم کردند که از خداوند یک فعل بیشتر واقع نمیشود بواسطه دو قاعده مسلّمه یکی (الواحد لا یصدر عنه الا الواحد)

و دیگر (لا یصدر الواحد الا عن الواحد) و استدلال بر این دعوی نمودند که خداوند بسیط است چون صرف وجود است در غایه بساطه و مناسبت بین علت و معلول شرط است و ترکیب در او روا نیست نه ترکیب خارجی و نه ذهنی و نه وهمی لکن این توهّم فاسد است زیرا این کلام و این دو قاعده در عله تامه تمام است و خداوند عله فاعلیست و شرائط دیگری هم لازم است محل قابلیت وجود داشته باشد، مصلحت در ایجاد باشد، وجودش قبیح نباشد و بواسطه اختلاف مصالح و حکم فعل مختلف میشود و لذا عالم را حادث و مسبوق بعدم میدانیم و آنها چون عله تامه فرض کردند و انفکاک عله از معلول هم محال است عالم را قدیم دانسته و فقط از خدا همان صادر اول که عقل اول باشد صادر شده و کثرات بمسلک افلاطون عقول طولیه که عقول عشره باشد و از عقل عاشر کثرات موجود شده، و بمسلک ارسطو عقول عرضیه و تمام این مزخرفات با معنای قدرت سازش ندارد و تفصیل این کلام را در مجلد اول کلم الطیب در باب قدرت داده ایم.

عَلی أَنْ یَبْعَثَ عَلَیْکُمْ بعث بمعنی ارسال است چنانچه بعث انبیاء ارسال رسل است یعنی خداوند قادر است که بر شما ارسال نماید و نازل کند عَذاباً مِنْ فَوْقِکُمْ مثل صاعقه، صیحه، امطار حجاره، و امروز بام اتم و سایر بلاهای آسمانی أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِکُمْ مثل زلزله، خسف و این تصادفات که هر روز پیش آمد میشود و سایر بلیات ارضیه مثل وباء، طاعون، قتال و جدال و امراض جدیده غیر قابل معالجه.

أَوْ یَلْبِسَکُمْ شِیَعاً کنایه از افتراق و اختلاف و دسته بندیها و احزاب مختلفه و عقائد کثیره که باعث شود بجان یکدیگر بیفتند و همدیگر را بکشند که هیچ بلائی بدتر از دوئیت نیست، و کلمه شیعا جمع شیعه و شیعه اگرچه فعلا متصرف بکسانیست که معتقد بخلافت بلا فصل امیر المؤمنین علی علیه السّلام هستند

در مقابل سنّی که معتقد بخلافت خلفاء سه گانه هستند، لکن در لغت عبارت از تبعه یک شخصیت است چنانچه از فرمایشات منسوبه بحضرت سیّد الشهداء علیه السّلام است خطاب بلشگر کربلا

یا شیعه آل ابی سفیان

و در قرآن مجید حضرت ابراهیم علیه السّلام را شیعه نوح قرار داد یعنی تابع نوح (ع) چنانچه میفرماید وَ إِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَإِبْراهِيمَ صافات آیه ۸۱، و در علائم آخر الزمان دارد که هر گوشه یک علمی بلند میشود و یک داعی باطلی پیدا میشود و هر دسته بیک لباسی ملبس میشوند که امروز که قلم و زبان آزاد شده چه اندازه تبلیغات سوء و مقاله ها و مجله ها و روزنامه جات پخش میشود و مردم را ببی دینی سوق میدهند و یکدیگر را هلاک میکنند وَ يُذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ که بیک دیگر ظلم و اذیت میکنند.

انْظُرْ یا رسول اللّه بنظر المعرفه كَيْفَ چگونه نُصَرِّفُ الْآياتِ ادله و براهین و قضایای پیشینیان که تمام حجت است و عبرت است

(ما اکثر العبر و اقلّ الاعتبار) نهج البلاغه.

لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ مکرر بیان شده که لعلّ در مورد خداوند که بمعنی ترجّی است غلط است چون تردید در ذات مقدّس او روا نیست بلکه بمعنی این است که این آیات اقتضاء تامه دارد بر اینکه بفهمند و درک کنند و متنبّه شوند اگر مانعی در بین نباشد از عناد و عصبیت و حبّ جاه و مال هرآینه تأثیر تامی دارد لکن بواسطه این موانع تمام این آیات را مستند بطبیعت میکنند یا حمل بر سحر میکنند یا بمذاق کفر و فسق تأویل میکنند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۶] ..... ص: ۱۰۲

وَ كَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَ هُوَ الْحَقُّ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ (۶۶)

و تکذیب کردند بآنچه بیان شد از تصریف آیات و قرآن مجید قوم شما که قریش باشند و حال آنکه حق و صدق است بگو نیستم من عهده دار شما.

وَ كَذَّبَ بِهِ ضمیر به بعضی گفتند قرآن مجید است و بعضی گفتند قضایای سابق الذکر که تصریف آیات باشد لکن معنی ندارد تکذیب آیا قدرت الهی را منکر میشوند بر نزول عذاب یا قاهریت او را قبول ندارند یا بازگشت و بعث روز جزاء را منکر میشوند یا نزول عذاب را مستند بخدا نمیدانند تمام اینها غلط است زیرا قوم حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم قریش بودند و اینها طبیعی و دهری نبودند که منکر مبدء و معاد باشند بلکه مشرک بودند آنهم شرک عبادتی خدا را معتقد بودند قدرت و قهر او را اعتراف داشتند و معاد را هم قبول داشتند بلکه هر متدیّن بدینی چه حق و چه باطل مبدء و معاد را معترف است و دین خود را حق میداند لذا ضمیر به بقرآن برمیگردد و آنهم جای تکذیب ندارد بالاخص قوم حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که فرمود قومک زیرا اینها اهل لسان بودند و در فصاحت و بلاغت سرآمد زمان خود بودند و اشعار و قصائد خود را برخ دیگران میکشیدند و عجز خود را از آوردن یک سوره مثل قرآن درک کردند لذا میفرماید ذلِکَ الْکِتابُ لا رَیْبَ فِیهِ بقره آیه ۱، پس تکذیب آنها جز عصبیت و عناد منشأی نداشته از این جهت فرمود وَ هُوَ الْحَقُّ بلکه حقیه قرآن و معجزه بودن از جهات بسیاری قابل تردید نیست چنانچه در مقدمه همین کتاب بیان شده در مجلد اول و بعد از این بیان جا دارد که بفرماید قُلْ لَسْتُ عَلَیْکُمْ بِوَکِیلٍ وظیفه رسول اتمام حجت است و بستن راه عذر و اقامه دلیل و برهان لِیَهْلِکَ مَنْ هَلَکَ عَنْ بَیِّنَهٍ وَ یَحْیی مَنْ حَیَّ عَنْ بَیِّنَهٍ انفال آیه ۴۴ (تو خواه از سخنم پند گیر و خواه ملال) دیگر مسئولیت ندارد که چرا ایمان نیاوردند و هدایت نشدند ما عَلَی الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلاغُ

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۷] ..... ص : ۱۰۳

لِکُلِّ نَبَإٍ مُسْتَقَرٌّ وَ سَوْفَ تَعْلَمُونَ (۶۷)

از برای هر خبری قرارگاهیست و زود باشد که بر شما معلوم گردد.

ص: ۱۰۳

لِكَلِّ نَبَإٍ مُسْتَقَرٌّ نبأ خبردادن از قضایای خارجیه چه گذشته باشد و چه آینده و لذا خطاب شد بملائکه أَنْبِئُونِی بِأَسْماءِ هؤُلاءِ بقره آیه ۲۹، و بآدم أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمائِهِمْ بقره آیه ۳۱، و بهمین مناسبت نبی را نبیّ و انبیاء گفتند که خبر دارند از دستورات و فرامین الهی و انباء خبر دادن است و اخصّ از خبر است زیرا خبر شامل قضایای حقیقیه کلیه هم میشود و اعم از حدیث زیرا حدیث نقل خبر است از قول غیر، و استقرار بمعنی قرارگاه است یعنی هر خبری موقعی دارد و قرارگاهی که بموقع خود واقع میشود لذا گفتند (الامور مرهونه باوقاتها) وَ سَوْفَ تَعْلَمُونَ این جمله دلالت دارد به اینکه مراد از نبأ اخبار از آینده است که در وقت مقرر خود واقع میشود و کسانی که درک آن زمان را کردند خواهند صدق کلام را بفهمند و درک کنند مثل اخباری که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم از پیش آمدهای اهل بیت داده از غصب خلافت علی علیه السّلام و ظلم بفاطمه سلام اللَّه علیها و قتل حضرت امیر المؤمنین و سمّ حضرت مجتبی و شهادت حضرت امام حسین و اسیری حضرت زینب علیهم السّلام، و از قضایای دوره آخر الزمان و از خصوصیات حضرت بقیّه اللَّه و ظهور آن سرور عجّل اللَّه تعالی فرجه، و از دوره رجعت، و از خصوصیات معاد و جنّه و نار و غیر اینها که هر کدام بموقع خود تحقق پیدا کرده یا میکند و دلیل بر صدق رسول و معجزه آن سرور صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۸] ..... ص: ۱۰۴

وَ إِذا رَأَیْتَ الَّذِینَ یَخُوضُونَ فِی آیاتِنا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّی یَخُوضُوا فِی حَدِیثٍ غَیْرِهِ وَ إِمَّا یُنْسِیَنَّکَ الشَّیْطانُ فَلا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّکْری مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِینَ (۶۸)

و زمانی که دیدی کسانی را که تکلّم میکنند بسخریه و استهزاء در آیات ما پس اعراض فرما از آنها تا اینکه در موضوعات دیگری وارد شوند و اگر شیطان تو را

بنسیان انداخت پس از تذکر هم مجلس نشو با قوم ستمکاران.

کلام در این آیه توقف دارد بر بیان چند امر: امر اول- در موضوع عصمت انبیاء، عقیده اهل تسنن وفاقا لیهود و نصاری انکار عصمت است و ضرورت مذهب شیعه بر عصمت انبیاء و ملائکه و اوصیاء انبیاء قائم است و ادلّه آن را در باب شرائط نبوت و امامت بیان کرده ایم در کلم الطیب مجلد اول و دوم و هم در همین تفسیر در مجلد اول در قضایای آدم علیه السّلام پس از این موضوع می گوییم دو قسم عصمت داریم یکی معصوم از کلیه معاصی چه کبیره و چه صغیره حتی خیال معصیت در قلوب مطهره آنها خطور نمیکند چه قبل از وصول بمقام نبوت و امامت چه بعد از وصول از ابتداء ولادت تا حین موت و این از مسلمیات تمام شیعه است. دوم عصمت از خطاء و سهو و نسیان و شک و ریب. بعضی منکر شدند حتی کتاب سهو النبی نوشتند و استناد بظواهر بعض آیات و اخبار کردند و بعضی تفصیل قائل شدند که در باب احکام و تبلیغ معصوم بودند ولی در امور خارجیه غیر مربوطه باحکام ممکن است سهو و نسیان بر آنها، و لکن مذهب حق وفق مشهور شیعه و محققین از علماء اعلام معصوم از کلیه سهو و نسیان و خطاء و اشتباه و شک و ریب بودند و دلیل بر این مطلب وجوهی است:

وجه اول- اگر عروض این نحوه عوارض بر آنها ممکن باشد قطع بفرمایشات آنها پیدا نمیشود و حجت بر خلق تمام نمیگردد و این موجب نقض غرض میشود و بر خدا محال است.

وجه دوم- مسلّما اگر از این عوارض محفوظ باشند صلاح امّت است و خالی از مفسده و فعلی که عین صلاح باشد و هیچگونه مفسده ای در او نباشد بر خداوند لازم است و ترکش قبیح و بمقتضای عدل فعل قبیح از خدا صادر نخواهد شد.

وجه سوم- این گونه عوارض از تصرفات شیطان است و منشأ آن اخلاق رذیله

و ملکات سیّئه و صفات قبیحه است که راههای شیطانیست و کسانی که متخلق بجمیع اخلاق حمیده و منزّه از جمیع صفات رذیله هستند شیطان راهی بقلوب مطهره آنها ندارد و ابواب آن بسته است و از این عوارض مصون و محفوظ هستند.

وجه چهارم- نصّ آیه شریفه در خطاب بشیطان إِنَّ عِبادِی لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَکَ مِنَ الْغاوِینَ حجر آیه ۴۳ إِنَّهُ لَیْسَ لَهُ سُلْطانٌ عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَلی رَبِّهِمْ یَتَوَکَّلُونَ نحل آیه ۱۰۲ إِنَّ عِبادِی لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطانٌ اسراء آیه ۶۷، و غیر اینها و فرد اجلای عباد اللَّه و مؤمنین و متوکّلین انبیاء هستند و تفصیل از ید از این در محال مذکوره مراجعه شود و پس از این مقدمه بشرح آیه شریفه بپردازیم.

وَ إِذا رَأَیْتَ الَّذِینَ یَخُوضُونَ فِی آیاتِنا این جمله دلالت ندارد بر اینکه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم دیده باشد یا در مجلس آنها وارد شده باشد زیرا گفتند قضایای شرطیه تصدق عن کاذبین مثل لَوْ کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتا انبیاء آیه ۲۲، لکن لم تکن و لم تفسدا، بلکه این دستور است که نباید در مجالس معصیت بالاخص همچه مجلسی که اهانت بدین و قرآن بکنند حاضر شد و اگر حاضر است باید برخواست و خارج شد لذا میفرماید فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ بلکه بعضی از علماء فتوای ببطلان صلوه در این مجالس داده اند و خطاب اگرچه بپیغمبر است لکن حکم عام است.

حَتَّی یَخُوضُوا فِی حَدِیثٍ غَیْرِهِ یعنی اعراض کن از آنها تا اینکه از خوض در آیات ما منصرف شوند و خوض آنها مذاکره و حدیث کردن شی ء دیگری باشد چون وظیفه پیغمبر ارشاد جاهل است و نمیتواند بکلی از مجالست آنها اعراض نماید وَ إِمَّا یُنْسِیَنَّکَ الشَّیْطانُ فَلا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّکْری این جمله هم قضیه شرطیه است دلالت ندارد بر اینکه نسیان شیطانی بر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم عارض شده بلکه

مفادش اینست که بر فرض نسیان بمجرد تذکر باید خارج شد و گفتیم حکم عام است و این خطابات در قرآن بسیار است مثل لَئِنْ أَشْرَکْتَ لَیَحْبَطَنَّ عَمَلُکَ زمر آیه ۶۵، دلیل نیست بر اینکه آن حضرت و انبیاء قبل شرک آورده باشند یا ممکن باشد شرک بیاورند.

مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِینَ این جمله دلالت دارد که هر مجلس معصیتی که اهل آن ظالم بنفس باشند یا ظالم بدین یا بغیر نباید حاضر شد و بعد از این بیان روشن احتیاج بتصرفات بعض مفسرین نداریم که نسیان را بمعنی ترک گرفته و استشهاد بآیه شریفه فَالْیَوْمَ نَنْساهُمْ کَما نَسُوا لِقاءَ یَوْمِهِمْ هذا اعراف آیه ۴۹ و آیه شریفه وَ قِیلَ الْیَوْمَ نَنْساکُمْ کَما نَسِیتُمْ لِقاءَ یَوْمِکُمْ هذا جاثیه آیه ۳۳ نمودند و فیه اینکه بمعنی ترک در این آیه اشکال را اصعب میکند زیرا دلالت بر تعمد دخول میکند بعلاوه ترک فعل عبد است نه فعل شیطان و همچنین ذکر را بمعنی تذکر دادن نبی و موعظه و نصیحت و ارشاد گرفته اینهم بسیار دور است زیرا بعد الوعظ معنی ندارد برخاستن و معنی چنین میشود که اگر آنها را متذکر نمیکنی نشستن در مجلس آنها مانعی ندارد و اگر متذکر کردی برخیز و بیرون رو چه اندازه خنک است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۶۹] ..... ص : ۱۰۷

وَ ما عَلَی الَّذِینَ یَتَّقُونَ مِنْ حِسابِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ وَ لکِنْ ذِکْری لَعَلَّهُمْ یَتَّقُونَ (۶۹)

و نیست بر کسانی که پرهیز میکنند از حساب خائضین و ظالمین چیزی و لکن این تذکر است باشد که آنها هم پرهیزگار شوند.

از این آیه شریفه استفاده میشود کسانی که در مجالس فسق و فجور حاضر میشوند عقوبت آنها را دارند و لو اینها اهل فسق و فجور نباشند.

وَ ما عَلَى الَّذِينَ يَتَّقُونَ ظاهر تقوای از حضور در این نوع مجالس است و ممکن است تقوای از کلیه معاصی باشد که بر آنها عقوبتی نیست مِنْ حِسابِهِمْ مِنْ شَیْ ءٍ یعنی مسئول عمل اینها نیستند اگر ممکن است نهی از منکر و ارشاد جاهل باید نهی و ارشاد کنند و الّا هیچ مسئولیتی ندارند وَ لکِنْ ذِکْری و این تحدیدات برای هدایت و یادآوری است لعلّهم ضمیر هم ممکن است باهل معصیت برگردد که این نوع مجالس را تشکیل ندهند و ممکن است بدیگران برگردد که از این نوع مجالس احتراز کنند، و کلمه لعلّ بمعنی باید است یعنی باید آنها از این مجالس پرهیزگار شوند یَتَّقُونَ در قرآن میفرماید در مورد یهود و نصاری لا تَتَّخِذُوا الْیَهُودَ وَ النَّصاری أَوْلِیاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِیاءُ بَعْضٍ وَ مَنْ یَتَوَلَّهُمْ مِنْکُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ مائده آیه ۵۶، و در اخبار دارد

(الراضی بفعل قوم کالداخل فیهم)

(من احبّ عمل قوم کالداخل فیهم)

(من احبّ عمل قوم حشره اللّه معهم)

و غیر اینها

[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۰] .... ص: ۱۰۸

وَ ذَرِ الَّذِینَ اتَّخَذُوا دِینَهُمْ لَعِباً وَ لَهْواً وَ غَرَّتْهُمُ الْحَیاهُ الدُّنْیا وَ ذَکِّرْ بِهِ أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِما کَسَبَتْ لَیْسَ لَها مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِیٌّ وَ لا شَفِیعٌ وَ إِنْ تَعْدِلْ کُلَّ عَدْلٍ لا یُؤْخَذْ مِنْها أُولئِکَ الَّذِینَ أُبْسِلُوا بِما کَسَبُوا لَهُمْ شَرابٌ مِنْ حَمِیمٍ وَ عَذابٌ أَلِیمٌ بِما کانُوا یَکْفُرُونَ (۷۰)

و واگذار کسانی را که گرفتند دین خود را لعب و لهو و فریب داد آنها را حیات و زندگی دنیا و تذکر بده و موعظه فرما به اینکه هر نفسی گرفتار میشود بآنچه کسب کرده و نیست از برای او غیر خدا دوستی و شفیعی و اگر هر چه داشته باشد فدا دهد که خود را خلاص کند از او قبول نمیشود و نمیگیرند اینها کسانی هستند که باعمال زشت خود مأخوذ شده اند برای آنها آشامیدنیست از آب بسیار جوش آمده و عذابی است بسیار دردناک بواسطه آنچه را که بآن کافر شدند.

وَ ذَرِ الَّذِينَ یعنی ترک مراوده و مجالست با آنها را بنما اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِباً وَ لَهْواً ملعبه بازیگریها است و کارهای لهو مثل ساز و آواز و رقص و کف زدن و سائر لهویات که امروز تمام جوانان و دختران بالاخص فرهنگیان و کارگران یا مشغول میکنند خود را بلهویات بسینماها و تفریح گاهها یا ببازیگریها جیم لاستیک و توپ بازی و آن قدر اهمیت میدهند باینها که دین خود فرض کردند و مسلما از نماز در نزد نمازگزاران بیشتر اهمیت میدهند.

وَ غَرَّتْهُمُ الْحَياةُ الدُّنْيا و تصور میکنند که فقط همین چهار روز دنیا است و در دنیا ماندنی هستند و از اسم مرگ و تابوت و عماری و قبر و غسالخانه متأذی میشوند و نبادا چشم آنها بیک مرده بیفتد که بخیال مرگ افتند و از کار لهو و لعب خود آنی بازمانند.

وَ ذَكِّرْ بِهِ مرجع ضمیر بعضی گفتند قرآن، بعضی حساب، بعضی روز جزا و بعید نیست که مرجع مفاد جملات قبل باشد که اتخاذ دین بلهو و لعب و غرور بحیات دنیوی یعنی از مجالس آنها اعراض فرما لکن آنها را متذکر نما تا حجت بر آنها تمام شود و این جمله شبیه آیه شریفه است فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَ عِظْهُمْ نساء آیه ۶۶ أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِما كَسَبَتْ بسل گرفتن بجزاء عمل است كُلُّ نَفْسٍ بِما كَسَبَتْ رَهِينَةٌ إِلَّا أَصْحابَ الْيَمِينِ مدثر آیه ۴۱ لَيْسَ لَها از برای هر نفسی نیست مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيٌّ که حفظ کند آنها را از عذاب و لا شفیع که توسط کند از برای نجات آنها وَ إِنْ تَعْدِلْ و اگر آن نفس عدلی برای خود آورد كُلَّ عَدْلٍ که فدی دهد و لو تمام دنیا را که باو عذاب متوجه نشود لا يُؤْخَذْ مِنْها قبول نمیشود چنانچه میفرماید إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ماتُوا وَ هُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْ ءُ الْأَرْضِ ذَهَباً وَ لَوِ افْتَدى بِهِ أُولئِكَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ آل عمران آیه ۸۵.

أُولئِکَ الَّذِینَ أُبْسِلُوا بِما کَسَبُوا گرفتار اعمال خود هستند (الناس مجزیون باعمالهم ان خیرا فخیر و ان شرّا فشرّ) و در قرآن مجید میفرماید فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ زلزال آیه ۸ و ۹.

لَهُمْ شَرابٌ مِنْ حَمِیمٍ حمیم شراب جوش آمده بغایت جوشش وَ عَذابٌ أَلِیمٌ بِما کانُوا یَکْفُرُونَ تفسیرش واضح است و از این جمله دو نکته میتوان استفاده نمود و آن اینست که از امور مسلّمه بین المحققین است اگر قضیه بیان علت در او شد مثلا گفت (لا تأکل الرمّان لانّه حامض) علّه هم معمم است هم مخصص یعنی از کلمه لأنّه حامض استفاده میشود که هر حامضی را نباید خورد و لو رمّان نباشد و غیر حامض جایز است خوردن و لو رمّان باشد، و در این آیه شریفه علت مذکورات در آیه را کفر بیان فرموده استفاده میشود هر کافر یا کسانی که در حکم کافر هستند باین مذکورات معذّب هستند و غیر کافر از این عقوبات معاف هستند و نکته دیگر آنکه این اعمال موجب کفر میشود پس کسانی که دین خود را لهو و لعب قرار دهند و مغرور دنیا شوند کافر هستند و لو اسم اسلام روی خود گذارند و تکلیف بسیاری از ابناء نوع معلوم میشود.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۱] .... ص: ۱۱۰

قُلْ أَ نَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا یَنْفَعُنا وَ لا یَضُرُّنا وَ نُرَدُّ عَلی أَعْقابِنا بَعْدَ إِذْ هَدانَا اللَّهُ کَالَّذِی اسْتَهْوَتْهُ الشَّیاطِینُ فِی الْأَرْضِ حَیْرانَ لَهُ أَصْحابٌ یَدْعُونَهُ إِلَی الْهُدَی ائْتِنا قُلْ إِنَّ هُدَی اللَّهِ هُوَ الْهُدی وَ أُمِرْنا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعالَمِینَ (۷۱)

بفرما باین مشرکین که آیا ما بخوانیم این بتهای شما را غیر از پروردگار چیزهایی که نه بما نفع میرسانند در پرستش آنها و نه ضرر وارد میکنند در ترک آنها و ما بعقب یعنی بر خلاف حق و صراط مستقیم برگردیم بعد از اینکه راه راست

را خداوند بما نشان داده و هدایت فرموده مثل کسی که شیاطین او را از بلندی پرتاب کنند در زمین ضلالت و گمراهی که راه نجاتی پیدا نکند و از برای او اصحابی باشند که هر یک او را راه نمایی کنند براهی و بگویند بیا نزد ما، ای رسول اکرم بآنها بگو راهی که خداوند راه نمایی فرموده راه حق است و ما مأمور شده ایم که تسلیم شویم از برای پروردگار عالمیان هر راهی که او هدایت فرماید بپیمائیم.

قُلْ أَ نَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا یَنْفَعُنا وَ لا یَضُرُّنا هر چه غیر خدا باشد چه ذی حیات و شعور و عقل و ادراک باشد مثل انسان حتی مثل حضرت عیسی علیه السّلام، یا صاحب حیات حیوانی باشد مثل گاو و گوساله یا از نباتات باشد مثل شجره یا از جمادات مثل اصنام یا کواکب یا غیر اینها مالک نفع و ضرر خود نیستند چه رسد نفع و ضرر بدیگران حتی جایی که خطاب باشرف مخلوقات برسد قُلْ لا أَمْلِکُ لِنَفْسِی ضَرًّا وَ لا نَفْعاً جنّ آیه ۲۱.

وَ نُرَدُّ عَلی أَعْقابِنا یعنی بپشت برگردیم و عقب پشت پا را میگویند چنانچه میفرماید إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ یَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ یَنْقَلِبُ عَلی عَقِبَیْهِ بقره آیه ۱۳۸، بَعْدَ إِذْ هَدانَا اللَّهُ هدایت الهی دو نحوه است یکی ارائه طریق و این نحو هدایت از برای عامه مکلفین است مؤمن و کافر بارسال رسل و انزال کتب و اقامه حجت، و دیگر ایصال بمطلوب و این خاص مؤمنین است باعانت و توفیق و تهیه اسباب و مراد از آیه اینست.

کَالَّذِی اسْتَهْوَتْهُ الشَّیاطِینُ تشبیه فرموده ایمان و هدایت را بمقام بسیار بلندی و برگشتن بعقب و دست از ایمان کشیدن را بپرتگاه عمیقی فی الارض در ظلمات و تاریکیهای شدیدی حیران البته کسی که از ایمان با این مدارک و ادلّه واضحه و احکام متقنه دست بردارد چگونه میرود رو بادیان باطله که جز مزخرفات و وهمیات چیزی در دست ندارند لذا در حیرت میماند.

لَهُ أَصْحابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى از هر طرفی یکی او را راهنمایی میکنند بدین خود و میگویند دین من حق است یهود از یک طرف، نصاری از یک طرف، مشرکین از یک طرف و هکذا سایر ادیان باطله و همه میگویند ائْتِنا بیا رو بما و نزد ما و لذا می بینی که این مبلّغین سوء اشخاص ضعیف الایمان دور از احکام اسلام و عقائد حقّه را دعوت میکنند.

قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدى و این داعیان غیر از ضلالت و گمراهی چیزی ندارند و امرنا البته آمر خدا است که بتمام بندگان امر فرموده و بندگان مأمور باین امر هستند و مأمور به لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعالَمِينَ یا مراد تسلیم اوامر او باشیم یا مراد ایمان بخدای یکتای بی همتا و عبادت و پرستش او کنیم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۲] ..... ص: ۱۱۲

وَ أَنْ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ اتَّقُوهُ وَ هُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۷۲)

و اینکه بپادارید نماز را و بپرهیزید از مخالفت خدا و او است آن کسی که حشر و بازگشت شما بسوی او است.

وَ أَنْ أَقِيمُوا الصَّلاةَ بعضی گفتند عطف است به لنسلم یعنی امر شده ایم که نسلم و اقیموا یعنی امرنا اقیموا الصلاه و این عطف غلط است زیرا اگر چنین باشد باید چنین گفته شود و لنقیم الصلاه و نتقوه، و بعضی گفتند عطف بمعنی است یعنی امرنا بالاسلام و باقامه الصلاه و بتقوی اللّه این هم تمام نیست و احتیاج بتأویل دارد، و آنچه بنظر میرسد اینکه عطف بامرنا است زیرا امر به اینکه ما اسلام بیاوریم خطاب اسلموا است یعنی اگر خداوند بفرماید اسلموا لرب العالمین صدق میکند که بگوئیم امرنا لنسلم لرب العالمین چنانچه بفرماید اقیموا الصلاه صدق میکند امرنا لنقیم الصلاه و اقامه صلوه تاره باتیان صلوه است چنانچه در اقامه می گویی (قد قامت الصلاه) و تاره بحفظ الصلاه است که مندرس نشود و از بین

نرود چنانچه اقامه دین حفظ دین است.

وَ اتَّقُوهُ تقوی تاره باتیان بواجبات است که در ترکش عقوبت است و تاره بترک محرمات که در فعلش عقوبت است وَ هُوَ الَّذِی إِلَیْهِ تُحْشَرُونَ مکرر تفسیر شده است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۳] ..... ص: ۱۱۳

وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَ یَوْمَ یَقُولُ کُنْ فَیَکُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَ لَهُ الْمُلْکُ یَوْمَ یُنْفَخُ فِی الصُّورِ عالِمُ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ وَ هُوَ الْحَکِیمُ الْخَبِیرُ (۷۳)

و او است خداوندی که خلق و ایجاد فرمود آسمانها و زمین را بحق و روزی که میفرماید باش پس موجود میشود کلام او حق است و مخصوص باو است سلطنت و مالکیت روزی که دمیده میشود در صور عالم بغیب و شهود است و او است حکیم خبیر وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ دو موضوع است در علم حکمت از مسلمیات که بر حسب ظاهر تناقض نما است یکی آنکه گفتند افعال اللَّه معلّل باغراض نیست و دیگر گفتند افعال اللَّه تابع مصالح و حکم است لکن مراد از اینکه معلل باغراض نیست یعنی نفعی بر خداوند ندارد و غرض انتفاع از خلقت ندارد چون غنیّ بالذات است و خردلی احتیاج بمخلوقات ندارد نه از خلقت عالم چیزی بر او زیاد میشود و نه از ترک آن چیزی کاسته میشود، و مراد از اینکه تابع حکم و مصالح است یعنی فعل قبیح و لغو از او صادر نمیشود تمام افعالش عین صلاح و مطابق با حکمت است برای رساندن نفع است ببندگان.

من نکردم خلق تا سودی کنم بلکه تا بر بندگان جودی کنم

و اینست مراد از کلمه بالحقّ که خلقت آسمانها و زمین لغو و بیهوده و عبث و گزاف

و جزاف نبوده بلکه عین صلاح و موافق حکمت و مصلحت بوده.

وَ یَوْمَ یَقُولُ کُنْ فَیَکُونُ و تعبیر بکلمه یقول از باب تنگی عبارت است و الّا احتیاج بگفتن ندارد بمجرد اراده موجود میشود و مراد از یوم یوم القیمه است چنانچه میفرماید وَ ما أَمْرُ السَّاعَهِ إِلَّا کَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ و تعبیر بکلمه او نه برای تردید است بلکه بمعنی بل است بل هو اقرب، و نصب یوم برای فعل مقدر است مثل ذکر و نحوه و تمام افعال الهیه آنی الحصول است احتیاج بمضی زمان و مقدمات ندارد.

قَوْلُهُ الْحَقُّ اختصاص بقول ندارد تمام افعال الهیه حق است موافق حکمت و صلاح و حسن است در مقابل قبیح و بر خلاف مصلحت.

وَ لَهُ الْمُلْکُ مالک حقیقی ذاتی او است و بس و غیر او ملکیه آنها عرضی و جعلی و اعتباری است (و ما بالعرض یزول) لذا روز قیامت میفرماید لِمَنِ الْمُلْکُ الْیَوْمَ لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ.

یَوْمَ یُنْفَخُ فِی الصُّورِ دو نفخه داریم یکی صیحه اولی است که تمام قالبها تهی میشود و همه میمیرند و نفخه ثانیه تمام زنده میشوند و قیامت قیام پیدا میکند چنانچه میفرماید وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِیهِ أُخْری فَإِذا هُمْ قِیامٌ یَنْظُرُونَ زمر آیه ۶۸.

عالِمُ الْغَیْبِ وَ الشَّهادَهِ ظاهر و باطن سرّ و علن گذشته و آینده غیب و شهود وَ هُوَ الْحَکِیمُ الْخَبِیرُ تفسیرش واضح است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۴] ..... ص: ۱۱۴

وَ إِذْ قالَ إِبْراهِیمُ لِأَبِیهِ آزَرَ أَ تَتَّخِذُ أَصْناماً آلِهَهً إِنِّی أَراکَ وَ قَوْمَکَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۷۴)

و یاد کن زمانی که گفت ابراهیم از برای پدرش آزر آیا میگیری صنمهایی

را خدایان محققا من می بینم تو را و قوم تو را در گمراهی آشکارا.

وَ إِذْ قالَ إِبْراهِيمُ کلمه اذ متعلق بفعل مقدر است مثل اذکر یا ذکّر و امثال اینها و ابراهیم دومین پیغمبر اولو العزم است که ناسخ شریعت سابقه و آورنده شریعت جدید که اولین آنها نوح بوده ناسخ شریعت آدم و سومین آنها موسی در خصوص بنی اسرائیل و قبطیان و چهارمین آنها عیسی علیهم السّلام، و اما در بنی اسماعیل شریعت ابراهیم باقی بود تا زمان پنجمین آنها حضرت محمد ابن عبد اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ابراهیم علیه السّلام در زمان نمرود بوده که در لسان عجم بکیومرس نام دارد و اولین پادشاهان بوده (سر پادشاهان کیومرس بود) و دعوی خدایی هم کرد و بجنگ خدای ابراهیم هم رفت بتوسط کرکسها و تیر بطرف خدا هم انداخت و ماهی را خداوند هدف تیر او قرار داد و خون آلود برگشت و از مزخرفات عجیبه بعض مجسمه از طوایف اهل تسنن اینست که تیر نمرود اصابت کرد بران خدا و مجروح شد و روز قیامت تخت خدا را نصب میکنند و خدا بر آن تخت روی کرسی می نشیند برای محاکمه حسین بن علی (ع) میآید و شکایت از ظلم یزید میکند، خدا ران خود را باز میکند و نشان میدهد که از تیر نمرود هنوز مجروح است و بحسین (ع) میگوید من نمرود را عفو کردم تو هم یزید را عفو کن و تماما میروند بهشت و مباحثه ابراهیم با نمرود در سوره بقره جلد دوم گذشت در ذیل آیه شریفه أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِی حَاجَّ إِبْراهِيمَ الایه آیه ۲۶.

لِأَبِيهِ آزَرَ در موضوع آزر اختلاف شدیدی است بسیار از مفسرین عامه او را پدر ابراهیم میدانند و میگویند مانعی ندارد پدر انبیاء مشرک باشند حتی پدر بزرگوار پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم حضرت عبد اللَّه علیه السّلام را مشرک میدانند، و بعضی گفتند جدّ ابراهیم بوده، و بعضی عمّ آن حضرت دانسته چنانچه عقیده قاطبه امامیه است و از ضروریات مذهب امامیه اینست که آباء انبیاء و ائمه طاهرین از آدم بپائین تمام

مؤمن متقی بوده و امهات آنها همه طاهره بودند چنانچه حدیث شریفی در مجمع از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم روایت فرموده

(انّه قال لم یزل ینقلنی اللَّه من اصلاب الطاهرین الی الارحام المطهرات حتی اخرجنی فی عالمکم هذا لم یدنسنی بدنس الجاهلیه)

و در زیارت وارث که سندش بسیار معتبر است می گویی

(اشهد انک کنت نورا فی الاصلاب الشامخه و الارحام المطهره لم تنجسک الجاهلیه بانجاسها و لم تلبسک من مدلهمات ثیابها)

و اما دلیل از قرآن مجید یکی آنکه اطلاق اب بر عمّ شده در سوره بقره آیه ۱۲۷ أَمْ کُنْتُمْ شُهَداءَ إِذْ حَضَرَ یَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قالَ لِبَنِیهِ ما تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِی قالُوا نَعْبُدُ إِلهَکَ وَ إِلهَ آبائِکَ إِبْراهِیمَ وَ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ إِلهاً واحِداً وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ و حال آنکه اسمعیل عمّ یعقوب بود، و دلیل محکم تر آنکه در سوره توبه آیه ۱۱۵ میفرماید وَ ما کانَ اسْتِغْفارُ إِبْراهِیمَ لِأَبِیهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَهٍ وَعَدَها إِیَّاهُ فَلَمَّا تَبَیَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ الایه صریح آیه شریفه اینست که بعد از تبری ابراهیم دیگر برای آزر استغفار ننمود و این در مورد جوانی و شباب ابراهیم بوده که از آنها اعتزال فرمود، و در سوره ابراهیم آیه ۴۱ و ۴۲ بعد از اینکه از قول ابراهیم میفرماید الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی وَهَبَ لِی عَلَی الْکِبَرِ إِسْماعِیلَ وَ إِسْحاقَ تا آنجا که میگوید رَبَّنَا اغْفِرْ لِی وَ لِوالِدَیَّ وَ لِلْمُؤْمِنِینَ یَوْمَ یَقُومُ الْحِسابُ پس مسلّما والد ابراهیم غیر آزر بوده که از او تبری جسته.

أَ تَتَّخِذُ أَصْناماً آلِهَةً همزه استفهام توبیخی است یعنی نباید اتخاذ کنی، اصنام جمع صنم است و فرق بین صنم و وثن اینست که اگر مصور است صنم میگویند و بتخیل اینکه صورت خدا یا ملائکه یا انبیاء است و اگر غیر مصور است متشکل بکواکب و اشجار است وثن میگویند و جمع اوثان است و آلهه جمع اله است یعنی معبود که عبادت آنها را میکردند و باعث تقرب بخداوند میدانستند چنانچه گفتند ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللَّهِ زُلْفی زمر آیه ۴، و نظیر آنها عبده شمس

و عبده نار و عبده عجل و امثال اینها حتی صوفیه که گفتند صورت مرشد را باید در نظر گرفت در عبادت حتی حلولیه که گفتند خدا در بدن کسی حلول کرده مثل منصور حلاج که گفت لیس فی جبّتی سوی اللّه و دعوی انا الحق از او صادر شد که گفتند

(روا باشد انا الحق از درختی چرا نبود روا از نیک بختی)

و مثل باب که گفت انا اللّه الذی آمن به البقالین القصابین الخبازین الی غیر ذلک از اصناف حتی گفت اول من سجد لی محمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ثم علی علیه السّلام إِنِّی أَراکَ وَ قَوْمَکَ قوم آزر تابعین او بوده زیرا گفتند آزر در دربار نمرود مقام رفیعی داشت مثل نخست وزیری که دیگران تابع او بودند و صنعت صنم داشت که از او ابتیاع میکردند.

فِی ضَلالٍ مُبِینٍ چه ضلالتی است آشکاراتر از اعتقاد به اینکه یک جمادی که خود آنها میتراشیدند و هیچگونه شعور و ادراکی ندارند بپرستند قالَ أَ تَعْبُدُونَ ما تَنْحِتُونَ صافات آیه ۹۳.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۷۵] ..... ص: ۱۱۷

وَ کَذلِکَ نُرِی إِبْراهِیمَ مَلَکُوتَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لِیَکُونَ مِنَ الْمُوقِنِینَ (۷۵)

و همین نحو نشان دادیم ابراهیم را ملکوت سماوات و زمین را تا اینکه باشد از کسانی که دارای یقین هستند.

و کذلک اخبار بسیاری داریم بلکه میتوانیم گفت از مسلمیات مذهب شیعه است که وجود مقدس حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین علیهم السّلام تمام آنچه در آسمانها از فوق عرش تا تخوم ارض است مشاهده میفرمودند و این اخبار در برهان مذکور است که مفادش اینست که سؤال میکردند که آیا پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میدید ملکوت سماوات و ارضین را جواب نعم و کذلک صاحبکم یعنی وجود مبارک امام علیه السّلام پس معنی کذلک یعنی همین نحوی که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه (ع)

میدیدند بابراهیم (ع) هم نشان دادیم نُرِی إِبْراهِیمَ خداوند نشان داد ابراهیم را مَلَکُوتَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ حکماء عوالم را چهار قسمت کردند عالم لاهوت و جبروت و ملکوت و ناسوت. لاهوت عالم الوهیت حق که جز ذات مقدسش احدی از مخلوقات ممکن نیست خبر داشته باشد و مطلع شود. جبروت عالم مجردات است که عالم عقول و نفوس باشد که قابل رؤیت نیست. ملکوت عالم اجسام از فوق عرش تا تخوم ارض است. ناسوت عالم کون و فساد مثل زمان که دائما در تصرم و تجدد است و امثال آن از امور غیر قارّه و امور اعتباری که قائم بید معتبر است و امور انتزاعی که تابع منشأ انتزاع است و صور خیالیه و موجودات ذهنیه که دائر مدار توجه است بمجرد انصراف معدوم میشود و آنچه از این عوالم قابل رؤیت است فقط عالم ملکوت است که از فوق عرش تا تخوم ارض و آنچه در آنها موجود است از ملائکه، جنّ، انس، حیوانات، نباتات، جمادات، کرات علویه تماما مشاهد حضرت ابراهیم علیه السّلام شد و بعد از او جز رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اوصیاء طاهرینش دلیلی نداریم که کسی مشاهد آنها باشد.

لِیَکُونَ مِنَ الْمُوقِنِینَ برای اینکه بمقام یقین که بالاترین مراتب ایمان است بخصوص مقام حق الیقین که آنی غفلت در او نباشد و از همین جمله افضلیت حضرت ابراهیم (ع) بر سایر انبیاء غیر از خاتم النبیین و آله الطاهرین معلوم میشود

[سوره الأنعام (۶): آیات ۷۶ تا ۷۹] ..... ص: ۱۱۸

فَلَمَّا جَنَّ عَلَیْهِ اللَّیْلُ رَأی کَوْکَباً قالَ هذا رَبِّی فَلَمَّا أَفَلَ قالَ لا أُحِبُّ الْآفِلِینَ (۷۶) فَلَمَّا رَأَی الْقَمَرَ بازِغاً قالَ هذا رَبِّی فَلَمَّا أَفَلَ قالَ لَئِنْ لَمْ یَهْدِنِی رَبِّی لَأَکُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّینَ (۷۷) فَلَمَّا رَأَی الشَّمْسَ بازِغَةً قالَ هذا رَبِّی هذا أَکْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قالَ یا قَوْمِ إِنِّی بَرِیءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ (۷۸) إِنِّی وَجَّهْتُ وَجْهِیَ لِلَّذِی فَطَرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ حَنِیفاً وَ ما أَنَا مِنَ الْمُشْرِکِینَ (۷۹)

پس چون که تاریک شد بر ابراهیم شب مشاهده کرد سیاره را که گفتند زهره بوده گفت اینست پروردگار من پس چون افول و غروب کرد گفت دوست ندارم افول کنندگان را، پس چون که دید ماه را روشنی دهنده گفت اینست پروردگار من پس چون که افول کرد گفت اگر خدای من مرا هدایت نکند هرآینه البته میباشم از قوم گمراهان، پس چون دید خورشید را نور دهنده گفت اینست پروردگار من این بزرگتر است پس چون که غروب کرد گفت ای قوم من محققا من بیزارم از آنچه که شما شرک بخدا میآورید، من روی خود را متوجه کردم بطرف آن کسی که آسمانها و زمین را از کتم عدم بعرصه وجود آورده دین پاک موافق عقل سلیم و من نیستم از شرک آورندگان.

در تفسیر این آیات مفسرین عامه چون عصمت انبیاء را منکرند حتی میگویند که مانعی ندارد که انبیاء قبل از وصول بمقام نبوت مشرک باشند سپس موحد شوند و بمقام نبوت نائل شوند چنانچه خلفاء آنها یک قسمت مهم از عمر خود را در شرک بسربردند سپس ایمان آوردند و بمقام خلافت نائل شدند چنین تفسیر کردند که ابراهیم اولا پرستش ستاره نمود سپس پرستش ماه بعد پرستش خورشید پس از افول آنها پی برد بتوحید و پرستش خداوند.

و بعض دیگر چنین گفتند که انسان تا مادامی که در جستجوی حق است مانعی ندارد و مسئولیتی برای او نیست و ابراهیم چنین بود.

و لکن ما قطع نظر از ادله محکمه متقنه که بر عصمت انبیاء و ائمه علیهم السّلام در تمام مدت عمر از ابتداء وجود تا زمان رحلت که در مقام خود اقامه کرده ایم و در همین تفسیر هم مکررا اشاره شده.

و قطع نظر از اخبار معتبره از ائمه اطهار (ع) که در تفسیر این آیات وارد شده مثل روایت ابن بابویه از حضرت رضا علیه السّلام و مباحثه با مأمون لعنه اللّه

و روایت صفار از حضرت صادق علیه السّلام و روایت ابی بصیر از آن حضرت و روایت کلبی از امیر المؤمنین علیه السّلام در سؤالات جاثلیق و روایت اختصاص مفید رحمه اللّه و غیر اینها که بسیار مفصل است، از خود این آیات و جملات مذکوره آن تفسیر میکنیم بعون اللّه تبارک و تعالی پس می گوییم:

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ فاء تفریع است متفرع بر آیه قبل وَ كَذلِكَ نُرِي إِبْراهِيمَ الایه یعنی پس از آنی که ابراهیم مشاهده نمود ملکوت سماوات و ارض را و باعلی مراتب یقین رسید و با این مرتبه جا دارد که قائل بربوبیت کوکب و ماه و خورشید شود لذا می گوییم آن حضرت در مقام دعوت بتوحید بوده چنانچه اولین دعوت انبیاء اینست و میزان دعوت اینست که اولا فرض میکند عقیده خصم را سپس فساد آن را بیان میکند و ابطال میفرماید، در اول شب که تاریکی عالم را فرا گرفت و ستاره ها ظاهر شد و ستاره زهره از همه روشن تر بودید یک دسته بطرف زهره توجه کرده و باو سجده میکنند و میپرستند رَأى كَوْكَباً آن ستاره را دید و باو اشاره کرده و توجه بعبده ستاره که اینست پروردگار من قالَ هذا رَبِّي و چون پاسی از شب گذشت و ستاره غروب کرد برای آنها بطلان و فساد عقیده آنها را از روی منطق و برهان ثابت نمود که افول دلیل بر حدوث و مسبوق بعدم و محتاج بموجد است لیاقت ربوبیت ندارد.

فَلَمَّا أَفَلَ قالَ لا أُحِبُّ الْآفِلِينَ و باین جمله بطلان جمیع مذاهب مشرکین را بیان میفرماید زیرا الافلین جمع محلّی بالف و لام شامل جمیع آفلین میشود بلکه نصّ در شمول است زیرا لسان آبی از تخصیص است، و مراد از لا احبّ همان برائت و بیزاری است که بعدا ذکر میفرماید زیرا چیزی را که قابل الوهیت نیست و لیاقت خدایی ندارد و مورد پسند نیست البته از او بیزار است.

فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بازِغاً ظاهرا در اواخر شهر بوده که ماه در اوقات سحر

طلوع نموده دید یک دسته ماه پرستان بسجده افتادند فرمود اینست خدای من بهمان بیان فرضی قالَ هذا رَبِّی یعنی شما ماه پرستان که رد میکنید ستاره پرستان را به اینکه ماه روشن تر از ستاره است همان عیبی که در ستاره بود در ماه هم هست که افول و غروب دارد فَلَمَّا أَفَلَ چون که هوی روشن شد و نور ماه مفقود گردید قالَ لَئِنْ لَمْ یَهْدِنِی رَبِّی لَأَکُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّینَ از همین جمله هم استفاده میشود که معتقد بوجود ربّ و احتیاج بهدایت او و اینکه عبده کواکب و قمر قوم گمراه هستند بوده و چون نور ماه مفقود و نور خورشید طالع شد عبده شمس بسجده افتادند و گفتند چون نور شمس غالب بر تمام کواکب و ماه است اینست که خدا میفرماید:

فَلَمَّا رَأَی الشَّمْسَ بازِغَةً قالَ هذا رَبِّی هذا أَکْبَرُ که اگر دلیل شما بر خدایی شمس بزرگی او است همان نقص که در آنها بود در همین هم موجود است فَلَمَّا أَفَلَتْ غروب نمود قالَ یا قَوْمِ از همین کلمه استفاده میشود که آن حضرت در مقام محاجّه بوده که خطاب بقوم خود میکند و با آنها مکالمه دارد إِنِّی بَرِیءٌ مِمَّا تُشْرِکُونَ و همین کلمه تشرکون هم دلالت دارد که اینها هم معتقد بوجود خالق عالم بودند و اینها را شریک خدا میدانستند و ظاهر اینست که اینها سه طائفه نبودند بلکه یک طائفه بودند همه اینها را پرستش میکردند غایه الامر خدای کوچک و بزرگ میدانستند و منشأ این شرک این عقیده فاسده که در علم نجوم تا امروز رواج دارد که کواکب و ماه و خورشید را مؤثر در این عالم میدانستند چنانچه در تقاویم مینویسند که اوضاع کواکب در این ماه و این سال دلالت دارد بر وقوع اموری و حدوث حوادثی با اینکه در قرآن میفرماید وَ ما تَدْرِی نَفْسٌ ما ذا تَکْسِبُ غَداً لقمان آیه ۳۳، و از شواهد بزرگ بر مقام حضرت ابراهیم علیه السّلام اینکه این کلمات و مذاکرات با قوم در زمان رشد حضرتش بوده

اولین مرتبه نبوده که ستاره و ماه و خورشید را مشاهده کرده باشد مکرر در مکرر طلوع و غروب آنها را دیده و افول آنها را میدانسته، و نیز از شواهد بزرگ کلمه تشرکون است زیرا اگر خود معتقد بوده و پس از افول فساد این عقیده را درک کرده باید بگوید انّی بری ء مما اشرک.

إِنِّی وَجَّهْتُ وَجْهِیَ مراد توجه قلبی است که وجه قلب رو بخدا باشد یعنی مؤثر در عالم را او بداند و بس که گفتند (لا مؤثّر فی الوجود الّا اللّه) و تمام مقهور اراده او و منوط بمشیئت او هستند لِلَّذِی فَطَرَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ خالق و رازق و محیی و ممیت و موجد و مبقی تمام او است و بس خداوند یکتای بی همتا حنیفا دین حق که از همه شوائب و اوهام و عیوب و نواقص پاک و طبق حق و حقیقت است وَ ما أَنَا مِنَ الْمُشْرِکِینَ نه شرک ذاتی نه صفاتی نه افعالی نه عبادتی نه نظری

[سوره الأنعام (۶): آیه ۸۰] ..... ص : ۱۲۲

وَ حاجَّهُ قَوْمُهُ قالَ أَ تُحاجُّونِّی فِی اللَّهِ وَ قَدْ هَدانِ وَ لا أَخافُ ما تُشْرِکُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ یَشاءَ رَبِّی شَیْئاً وَسِعَ رَبِّی کُلَّ شَیْ ءٍ عِلْماً أَ فَلا تَتَذَکَّرُونَ (۸۰)

و محاجه نمودند قوم ابراهیم با ابراهیم فرمود آیا با من محاجه میکنید درباره خداوند و حال آنکه مرا هدایت فرموده و نمیترسم از خدایان شما که شریک خدا قرار داده اید مگر آنکه پروردگار من بخواهد چیزی را علم پروردگار من سعه دارد هر چیزی را آیا یادآور نمیشوید.

وَ حاجَّهُ قَوْمُهُ حاجّ از باب مفاعله طرفینی است یعنی یکدیگر اقامه حجت میکنند بر طرف و حجه بمعنی دلیل و برهان است بر اثبات مطلب خود و بطلان مطلب طرف بترتیب مقدمات برای اخذ نتیجه از راه فکر و تأمل چنانچه

سبزواری میگوید

(الفکر حرکه الی المبادی و من مبادی الی المرادی)

و این اقامه حجه در مطالب نظریه است که احتیاج بفکر و تأمل دارد اما در مطالب ضروریه احتیاج بفکر و نظر و دلیل و برهان ندارد و بر فرض دلیلی بر خلاف مطلب ضروری اقامه شود میگویند شبهه فی مقابله البدیهه مثل اینکه در وسط النهار کسی دلیل اقامه کند بر اینکه شب است لذا میفرماید أَ تُحاجُّونِّی فِی اللَّهِ زیرا وجود اللَّه از بدیهیات اولیه است و در باب معرفت او مسالک چهارگانه مسلک عرفاء و اشراقیین از حکماء و لسان بعض اخبار مثل دعاء عرفه حضرت سیّد الشهداء علیه السّلام اینکه بدیهی است و احتیاج بدلیل ندارد

(ا لغیرک من الظهور ما لیس لک حتّی یستدل به علیک عمیت عین لا تریک الدعاء)

و از امیر المؤمنین علیه السّلام است

(ما رأیت شیئا الّا و رأیت اللَّه قبله و معه و بعده)

و از آن حضرت سؤال کردند

(هل رأیت ربّک قال ما عبدت ربّا لم اره)

یار ظاهر شد از در و دیوار پس ببینند یا اولی الأبصار

و مسلک حکماء مشائین از راه وجوب و امکان، و مسلک متکلمین از راه حدوث و قدم، و مسلک عامه ناس از راه اثر و مؤثّر.

و بالجمله در قرآن میفرماید أَ فِی اللَّهِ شَکٌّ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ ابراهیم آیه ۱۱، و نون در تحاجّونی مشدد است أ تحاجوننی بوده نون در نون ادغام شده وَ قَدْ هَدانِ هدایت ابراهیم مجرد ارائه طریق نبوده بلکه ایصال بمطلوب بوده بعد از اینکه ملکوت سماوات و ارض را مشاهده نموده و دیگر جا ندارد که او را ترسانند قومش از تبرّی بتها یا کواکب و ماه و خورشید زیرا همه آنها را مقهور اراده حق می بیند و لا یملکون نفعا و لا ضرا لذا فرموده وَ لا أَخافُ ما تُشْرِکُونَ بِهِ زیرا اصنام آنها نه شعور و ادراکی دارند و نه قوّه و قدرتی و نه حسّ و حرکتی.

إِلَّا أَنْ يَشاءَ رَبِّی شَیْئاً بعضی گفتند استثناء منقطع است یعنی فقط از خدا میترسم و بعضی گفتند متصل است یعنی اگر خدا باین اصنام و کواکب قدرتی بدهد از آنها میترسم و هر دو بیان سخیف است بلکه مکرر گفته ایم استثناء منقطع نداریم و مفاد این جمله اینست که این مشرکین منکر وجود حق نبودند و الّا شرک معنی نداشت بلکه او را هم معترف بودند و شریک بتها میدانستند و معنی اینکه من از آنچه شما معبود میدانید نمیترسم جز خداوند عالم.

وَسِعَ رَبِّی کُلَّ شَیْ ءٍ عِلْماً بلکه احاطه و قدره و قهرا و بصرا و سمعا و غیرها أَ فَلا تَتَذَکَّرُونَ بسیار جای تعجب است با این همه بیانات واضحه و ادله روشن باز متذکر نمیشوید و دست از شرک برنمیدارید جز عناد و عصبیت و تقلید آباء مدرک و برهانی ندارید.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۸۱] ..... ص: ۱۲۴

وَ کَیْفَ أَخافُ ما أَشْرَکْتُمْ وَ لا تَخافُونَ أَنَّکُمْ أَشْرَکْتُمْ بِاللَّهِ ما لَمْ یُنَزِّلْ بِهِ عَلَیْکُمْ سُلْطاناً فَأَیُّ الْفَرِیقَیْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۸۱)

و چگونه میترسم آنچه را که شما شریک قرار داده اید و شما نمیترسید که بر خدا شریک قائل شده اید با اینکه هیچگونه مدرکی و دلیلی بر شما از جانب خدا نازل نشده که بفرماید اینها شریک من هستند پس کدام یک از ما دو فرقه سزاوارتریم بایمنی اگر بودید میدانستید.

وَ کَیْفَ أَخافُ ما أَشْرَکْتُمْ اصنامی که من و شما میدانیم و می بینیم که یک جمادی که تراشیده و مصنوع بشر است بیشتر نیست و اگر آنها را در هم بکوبند ادراک ندارند چگونه من از آنها بترسم وَ لا تَخافُونَ أَنَّکُمْ أَشْرَکْتُمْ بِاللَّهِ خداوند قاهر متعالی که من و شما یقین داریم که بر همه چیز قادر و توانا است و علمش بهمه چیز احاطه دارد شما نمیترسید که برای او شریک قرار داده اید ما لَمْ یُنَزِّلْ بِهِ

عَلَيْكَمْ سُلْطاناً

كانه دفع دخلى است كه مشركين بگويند خداوند بما امر فرموده كه عبادت اين اصنام را بكنيم و در ترك آن خدا ما را عذاب كند و اينها مقرب درگاه الهى هستند چنانچه گفتند ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونا إِلَى اللَّهِ زُلْفى زمر آيه ۴، چنانچه در اعمال زشت خود هم استناد كردند و گفتند وَ اللَّهُ أَمَرَنا بِها اعراف آيه ۲۷، جواب ميدهد كه چه مدركى براى اين دعوى داريد آيا وحيى بر شما نازل شد يا نبيّى بشما خبر داده يا عقل شما حكم كرده كه مدرك عقلى داريد هيچگونه مدركى نداريد جز همان حميت و عصبيت و تقليد آباء.

فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ موحد و مشرك أَحَقُّ بِالْأَمْنِ البته موحدين چون بادله متقنه معرفت بتوحيد پيدا كرده و تمام انبياء كه آمدند دعوت بتوحيد اولين وظيفه آنها بود و نفى شرك سزاوارترند بامنيت نسبت بكسانى كه بدون مدرك و دليل و بر خلاف حسّ و و جدان قائل بشرك شدند إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ اگر دست از جهالت و حماقت و عصبيت و عناد برداريد و بخود بيائيد خواهيد دانست.

[سوره الأنعام (۶): آيه ۸۲] ..... ص : ۱۲۵

اشاره

الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُونَ (۸۲)

كسانى كه ايمان آوردند و آلوده و ملبس نكردند ايمان خود را بظلم اينها اختصاص دارند بايمنى و اينها هدايت شدگانند.

اين آيه شريفه فوق آياتيست كه نجات و سعادت را منوط فرموده بايمان و عمل صالح بلكه اشاره بمقام عصمت است زيرا ميفرمايد الَّذِينَ آمَنُوا بحقيقه ايمان و درجات آن وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمانَهُمْ بِظُلْمٍ چه ظلم بغير و چه ظلم بنفس و كسى كه در تمام عمر يك معصيت از او صادر شده باشد ملبس كرده ايمان خود را بظلم و لو موفّق بتوبه شده باشد و لباس ظلم را از بدن ايمان كنده باشد پس فقط معصومين كه آنى اين لباس را در تن ايمان نپوشيده باشند مشمول اين آيه هستند

نظیر آیه لا یَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ بقره آیه ۱۱۸.

أُولئِکَ لَهُمُ الْأَمْنُ لام اختصاص امنیه مخصوص باین طائفه است زیرا غیر اینها کسانی که یک معصیت از آنها صادر شده اگر خدا او را باین معصیت مؤاخذه کند خلاف عدل نشده بلی مقام تفضل مقام دیگری است حتی اگر موفق بتوبه هم شده باشد زیرا قبولی توبه هم از روی تفضل است اگر قبول نفرماید خلاف عدل نشده وَ هُمْ مُهْتَدُونَ اینها هستند که قبول هدایت کردند و نائل بمقصود شدند

(اشکال و دفع) ..... ص : ۱۲۶

اما الاشکال- آنکه مکرر در همین تفسیر و در کلم الطیب گفته ایم که انبیاء و معصومین هم نائل شدن آنها بآن فیوضات الهیه از باب تفضل است نه استحقاق و اما الدفع- فرق است بین ایمنی از عذاب و نیل بثواب قطعا کسی که آلوده بمعصیت نشده استحقاق عذاب ندارد و عذاب باو ظلم و خلاف عدل است و لکن نیل بمثوبات از باب تفضل است زیرا تمام عبادت آنها وظیفه عبودیت است و تقابل با نعم الهی نمیکند چه رسد استحقاق مثوبت داشته باشند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۸۳] ..... ص : ۱۲۶

وَ تِلْکَ حُجَّتُنا آتَیْناها إِبْراهِیمَ عَلی قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ إِنَّ رَبَّکَ حَکِیمٌ عَلِیمٌ (۸۳)

اینست حجه ما که بابراهیم عطاء کردیم و بر او فرستادیم که بر قوم خود مشرکین اقامه نماید بلند میکنیم درجات هر که را لایق بدانیم محققا پروردگار تو حکیم است و علیم.

وَ تِلْکَ حُجَّتُنا ادله توحید و بیانات وافیه و دیدن ملکوت سماوات و ارض و رفع شبهات مشرکین آتَیْناها إِبْراهِیمَ که خداوند باو عنایت فرموده هر نوع کمالی از ایمان و مراتب علمیه و کمالات نفسانیه از اخلاق فاضله و اعمال

صالحه و هدایت و تقوی و غیر اینها تماما از جانب حق است و لو جزو افعال اختیاریه باشد

(العلم نور یقذفه اللَّه فی قلب من یشاء)

بَلِ اللَّهُ یَمُنُّ عَلَیْکُمْ أَنْ هَداکُمْ لِلْإِیمانِ حجرات آیه ۱۷ وَ الَّذِینَ جاهَدُوا فِینا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنا عنکبوت آیه ۶۹، و غیر اینها از آیات.

عَلی قَوْمِهِ بر مشرکین از عبده اصنام و کواکب.

نَرْفَعُ دَرَجاتٍ مَنْ نَشاءُ تمام این کمالات کلیات مقول بتشکیک است دارای مراتب غیر متناهیه است مثلا ایمان ضعفاء العقول تا برسد بایمان امیر المؤمنین علیه السّلام که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بفرماید اگر ایمان جنّ و انس را موازنه کنند ایمان پسر عمم علی بر مجموع آنها زیادتی دارد و خود آن بزرگوار بفرماید

(لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا)

و همچنین سائر کمالات هر کس بقدر قابلیت و استعداد و لیاقت باو افاضه میشود.

إِنَّ رَبَّکَ حَکِیمٌ عالم بجمیع حکم و مصالح و لیاقت هر کسی هست عَلِیمٌ بتمام جزئیات و کلیات دانا است.

[سوره الأنعام (۶): آیات ۸۴ تا ۸۷] ..... ص : ۱۲۷

وَ وَهَبْنا لَهُ إِسْحاقَ وَ یَعْقُوبَ کُلًّا هَدَیْنا وَ نُوحاً هَدَیْنا مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِهِ داوُدَ وَ سُلَیْمانَ وَ أَیُّوبَ وَ یُوسُفَ وَ مُوسی وَ هارُونَ وَ کَذلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِینَ (۸۴) وَ زَکَرِیَّا وَ یَحْیی وَ عِیسی وَ إِلْیاسَ کُلٌّ مِنَ الصَّالِحِینَ (۸۵) وَ إِسْماعِیلَ وَ الْیَسَعَ وَ یُونُسَ وَ لُوطاً وَ کلًّا فَضَّلْنا عَلَی الْعالَمِینَ (۸۶) وَ مِنْ آبائِهِمْ وَ ذُرِّیَّاتِهِمْ وَ إِخْوانِهِمْ وَ اجْتَبَیْناهُمْ وَ هَدَیْناهُمْ إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ (۸۷)

احتیاج بترجمه ندارد در ضمن تفسیر شرح داده میشود انشاء اللَّه تعالی، وَ وَهَبْنا لَهُ علاوه بر آنچه در آیه ذکر شده سابقا که حجتهای خود را بابراهیم

علیه السّلام دادیم و درجات عالیه باو عنایت نمودیم باو بخشیدیم اسحق در سنّ پیری و عجوزه بودن و نازا بودن ساره زوجه او باو اسحق را عنایت کردیم و یعقوب که فرزند اسحق باشد و درک زمان ابراهیم را نمود چنانچه در جای دیگر میفرماید فَبَشَّرْناها بِإِسْحاقَ وَ مِنْ وَراءِ إِسْحاقَ یَعْقُوبَ هود آیه ۷۴.

کُلًّا هَدَیْنا هر سه نفر ابراهیم اسحق یعقوب را هدایت نمودیم دارای مقام نبوت و رسالت بودند و از اوصیاء ابراهیم در بنی اسرائیل که اسرائیل همان اسحق است.

وَ نُوحاً هَدَیْنا مِنْ قَبْلُ یعنی پیش از ابراهیم نوح را هدایت کردیم که اولین پیغمبر اولو العزم بوده و دین او تا زمان ابراهیم باقی بود و او را شیخ الانبیاء گفتند چون طول عمر او از همه بیشتر بوده و آدم ثانی گفتند چون تمام افراد بشر بعد از آدم از نسل او بوجود آمدند وَ مِنْ ذُرِّیَّتِهِ در مرجع ضمیر اختلاف شد بعضی گفتند راجع بنوح است یکی از جهت اقربیت و یکی از جهت اینکه بعض مذکورین از ذریه ابراهیم نیستند مثل لوط و الیاس، و بعضی گفتند راجع بابراهیم است چون این آیات در مقام تفضلات باو است و از باب تغلیب همه را ذریه او شمرده داود ابن ایشاء که شرح حال او در سوره بقره در قصه طالوت و جالوت آیه شریفه وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ گذشت و سلیمان ابن داود و شرح آن هم در قضیه هاروت و ماروت گذشت و ایوب ابن موص ابن رازح بن روم بن عیصی ابن اسحق از انبیاء بنی اسرائیل و شرح حال او در سوره ص آیه ۴ وَ اذْکُرْ عَبْدَنا أَیُّوبَ إِذْ نادی رَبَّهُ أَنِّی مَسَّنِیَ الشَّیْطانُ بِنُصْبٍ وَ عَذابٍ بیاید انشاء اللّه و یوسف ابن یعقوب ابن اسحق در سوره یوسف خداوند مفصلا بیان فرموده و موسی و هارون دو برادر ابنا عمران ابن یصهر بن قاهث بن لاوی ابن یعقوب و در بسیاری از سور شرح حال آنها بتفصیل و اجمال بیان شده.

وَ كَذلِكَ نَجْزِی الْمُحْسِنِينَ ممکن است اشاره باین باشد که اینها چون محسن بودند بآنها عنایت فرمودیم و ممکن است اشاره باشد به اینکه بمحسنین هم این نوع عنایتها را میکنیم.

(و زکریّا) ابن اذن بن برکیا که او را ارّه بر سر گذاردند و دو قسمت کردند و یحیی ابن زکریّا که برای خاطر یک زن زانیه او را سر بریدند و سر او در مقابل پادشاه تکلم فرمود چنانچه سر حضرت ابی عبد اللَّه علیه السّلام مقابل یزید لعین تکلم فرمود و سر سعید بن جبیر مقابل حجاج تکلم نمود و عیسی ابن مریم بنت عمران ابن یاشهم ابن امون ابن حزقیا، و این یکی از ادله است بر اینکه حسنین علیهما السّلام و سایر ائمه هدی و سادات فاطمیین ابناء رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هستند و از ذراری آن بزرگوار و الیاس در میان مفسرین اختلاف شد که آیا ادریس است یا خضر است یا اولاد بشر ابن فنحاس است و خداوند در سوره و الصافات در ده آیه از آیه ۱۲۳ الی ۱۳۲، شرح او را بیان فرموده كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ صالح مطلق مرادف با معصوم است.

(و اسمعیل) ذبیح اللَّه ابن ابراهیم و بشاره او را خداوند بابراهیم داده فَبَشَّرْناهُ بِغُلامٍ حَلِيمٍ الی آخر الآیات سوره و الصافات آیه ۹۹ الی ۱۰۹ یازده آیه و الیسع ابن اخطوب ابن عجوز یونس ابن متی ملقب بذی النون و شرح حال او در سوره و الصافات آیه ۱۳۹ تا ۱۴۹ در یازده آیه ذکر شده و لوطا بعضی گفتند پسر برادر ابراهیم که هاران باشد و بعضی گفتند پسر خواهر ابراهیم است و اول کسی که ایمان بابراهیم آورد او بوده چنانچه میفرماید فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ عنکبوت آیه ۲۵، چنانچه امیر المؤمنین علیه السّلام اول من آمن برسول اللَّه (ص) بود، و مبعوث شد بر قومش و قضایای او و قومش در بسیاری از سور قرآن مذکور شده وَ كلًّا فَضَّلْنا عَلَى الْعالَمِينَ بعضی گفتند مراد عالمین زمان خود بوده و نظر به اینکه

محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آل او علیهم السّلام مسلّما افضل از آنها بودند لکن این خلاف ظاهر آیه شریفه است بلکه آیه در مقام اینست که انبیاء افضل بر عالمین هستند امّا البته میانه خود انبیاء افضل و غیر افضل بوده چنانچه میفرماید تِلْکَ الرُّسُلُ فَضَّلْنا بَعْضَهُمْ عَلی بَعْضٍ بقره آیه ۲۵۴، و حضرت رسالت (ص) افضل از کل آنها بوده و ملقب (بخاتم النبیین) شده در آیه شریفه ما کانَ مُحَمَّدٌ أَبا أَحَدٍ مِنْ رِجالِکُمْ وَ لکِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خاتَمَ النَّبِیِّینَ احزاب آیه ۴۰.

وَ مِنْ آبائِهِمْ وَ ذُرِّیَّاتِهِمْ وَ إِخْوانِهِمْ ظاهر اینست که این جمله اشاره بسائر انبیاء است که نام آنها ذکر نشده و آنها بعضی پدران این مذکورین بودند و بعضی ذراری آنها و بعضی اخوان آنها و قرینه بر این ظهور یکی اینکه این آیات شریفه در مقام ذکر انبیاء بوده و دیگر جمله اخیره که میفرماید وَ اجْتَبَیْناهُمْ که خداوند اینها را برگزید وَ هَدَیْناهُمْ بهدایت مطلقه عامه إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ که هیچگونه اعوجاجی در او نباشد از حیث عقائد و اخلاق و اعمال و آنها هدایت شدند و این موهبت خاص انبیاء و اوصیاء آنها و معصومین مثل مریم و صدیقه طاهره است زیرا غیر معصوم خالی از اعوجاج نیست و اقوی تر دلیل که موجب نصّ در این مدّعی میشود آیات بعد است که میفرماید:

ذلِکَ هُدَی اللَّهِ یَهْدِی بِهِ مَنْ یَشاءُ مِنْ عِبادِهِ وَ لَوْ أَشْرَکُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ ما کانُوا یَعْمَلُونَ (۸۸) أُولئِکَ الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ وَ الْحُکْمَ وَ النُّبُوَّةَ فَإِنْ یَکْفُرْ بِها هؤُلاءِ فَقَدْ وَکَّلْنا بِها قَوْماً لَیْسُوا بِها بِکافِرِینَ (۸۹) أُولئِکَ الَّذِینَ هَدَی اللَّهُ فَبِهُداهُمُ اقْتَدِهْ قُلْ لا أَسْئَلُکُمْ عَلَیْهِ أَجْراً إِنْ هُوَ إِلاَّ ذِکْری لِلْعالَمِینَ (۹۰)

اینست هدایت خدا که باو هدایت میفرماید هر که را لایق بداند و مشیتش تعلق گرفته باشد از بندگانش و اگر شرک آورده بودند آنچه که عمل میکردند حبط و فاسد شده بود اینها کسانی هستند که ما بآنها دادیم کتاب و حکم و نبوت را پس اگر این مشرکین و کفار باین انبیاء و کتب و حکم و نبوت آنها کافر میشدند پس بتحقیق ما قومی را قرار میدهیم که نباشند باینها کافرین، این انبیاء کسانی هستند که خداوند هدایت فرموده پس باید بهدایت آنها اقتداء کنی بگو باین کفار و مشرکین من از شما اجر و مزدی مطالبه نمیکنم نیست آنچه میگویم مگر یادآوری جمیع اهل عالمین.

این آیات شریفه کمال دلالت را دارد بر اینکه مراد از آباء و ذریّات و اخوان این انبیاء مذکورین سایر انبیاء هستند که ذکر آنها نشده و مسلما انبیاء منحصر بمذکورین نیستند خداوند میفرماید بعد از ذکر انبیاء وَ رُسُلًا قَدْ قَصَصْناهُمْ عَلَیْکَ مِنْ قَبْلُ وَ رُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَیْکَ نساء آیه ۱۶۲، و در بعض اخبار صد و بیست و چهار هزار پیغمبر بودند مثل خبری که در باب زیارت ابی عبد اللَّه علیه السّلام در نیمه شعبان و شب بیست و سوم رمضان و غیر اینها است و این استفاده از جملات این آیات میشود که در ضمن تفسیر اشاره خواهد شد انشاء اللَّه تعالی.

ذلِکَ هُدَی اللَّهِ این تفضلات که باین انبیاء شده هدایت حقّه حقیقیه خداوند است یَهْدِی بِهِ مَنْ یَشاءُ مِنْ عِبادِهِ او میداند کی لیاقت و قابلیت و سزاوار

نبوت و خلافت است او را جعل میفرماید اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسالَتَهُ انعام آیه ۱۲۴ یا داوُدُ إِنَّا جَعَلْناکَ خَلِيفَةً فِی الْأَرْضِ ص ۲۵، چون باید متخلق بجمیع ملکات حسنه و عالم بجمیع ما یحتاج الیه الامه و الرعیه معصوم از جمیع معاصی و خطاء و اشتباه و سهو و نسیان باشد و این امور باطنیه را جز ذات اقدس پروردگار کسی اطلاع ندارد لذا مردم نمیتوانند خلیفه تراشی کنند.

وَ لَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ ما كانُوا يَعْمَلُونَ نوع مفسرین چنین گفتند که اگر شرک بیاورند هراینه حبط میشود از آنها آنچه را عمل میکنند و همین معنا را در آیه لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ زمر آیه ۶۵ گفتند سپس اشکال کردند که همچه احتمالی در حق انبیاء داده نمیشود و جواب دادند که برای قطع طمع مشرکین بوده و لکن بنکته شریفه آیه برخورد نکردند اشرکوا و اشرکت فعل ماضی است دلالت بر ماضی میکند نه بر مستقبل و معنی اینست که اگر شرک آورده بودند از این لیاقت و قابلیت افتاده بودند و اعمال آنها حبط شده بود و این دلیل است بر اینکه هر که در زمانی و لو قلیلی مشرک بوده لیاقت نبوت و خلافت را ندارد و مفادا مفاد لا يَنالُ عَهْدِی الظَّالِمِينَ بقره آیه ۱۱۸ میشود و تکلیف خلفاء سه گانه و معاویه علیهم اللعنه و العذاب معلوم میشود.

أُولئِكَ الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ اولئک اشاره بتمام مذکورین در آیه قبل است که از آن جمله آبائهم و ذریّاتهم و اخوانهم است و این هم شاهد بر اینست که آنها هم انبیاء و اوصیاء بودند و معنی این نیست که بهریک کتاب داده شد بلکه کتابی که مأمور بودند بعمل بآن صحف آدم، شیث، نوح، ابراهیم، تورات، زبور انجیل که سایر انبیاء موظف بودند بآنها عمل کنند بلکه بر امه هر پیغمبری هم صدق میکند که کتاب او است لذا در باب شهادت می گویی

(و القرآن کتابی

و الکعبه قبلتی).

وَ الْحُکْمَ وَ النُّبُوَّهَ مراد از حکم جعل حکومت است بین الناس و دلیل بر لزوم اطاعت چنانچه در حق داود میفرماید فَاحْکُمْ بَیْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ ص آیه ۲۵ و از این جمله هم استفاده میشود که منصب حکومت هم باید بجعل الهی باشد کسی حق حکومت ندارد جز از طرف خدا و رسول و امام چنانچه در دوره غیبت با مجتهد جامع الشرائط است بنص فرمایش حضرت باقر علیه السّلام

(انّی جعلته حاکما)

و مراد از نبوت اعمّ از رسالت است زیرا هر رسولی نبی هست ولی ممکن است نبی باشد و مأمور بدعوت نباشد چنانچه از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که فرمود

(کنت نبیّا و الآدم بین الماء و الطین).

فَإِنْ یَکْفُرْ بِها هؤُلاءِ اشاره بکفار و مشرکین است که اگر اینها بانبیاء کافر شدند و از این جمله استفاده میشود لزوم اقرار بجمیع انبیاء و اعتقاد بتمام آنها چنانچه میفرماید وَ الْمُؤْمِنُونَ کُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لا نُفَرِّقُ بَیْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ بقره آیه ۲۸۵.

فَقَدْ وَکَّلْنا بِها قَوْماً لَیْسُوا بِها بِکافِرِینَ یعنی مقدر میفرمائیم و خلق میکنیم قومی را که کافر باین انبیاء و کتب و احکام نباشند.

تنبیه- مراد کافر بجمیع اینها نیست بلکه اگر بیک نفر از انبیاء یا یک حکم از کتاب یا یک دستور دینی کافر شد از تحت این عنوان خارج و این موضوع صادق نمیآید مگر بر شیعه اثنی عشری مشروط بر اینکه هیچیک از ضروریات دین را منکر نباشد أُولئِکَ الَّذِینَ هَدَی اللَّهُ اشاره بانبیاء سابقه است فَبِهُداهُمُ اقْتَدِهْ امر بپیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که تو هم باید بهمان طریقه آنها مشی کنی، و ها در اقتده برای وقف است مثل آیه شریفه فَیَقُولُ هاؤُمُ اقْرَؤُا کِتابِیَهْ إِنِّی ظَنَنْتُ أَنِّی

مُلاقٍ حِسابِيَهْ حاقه آيه ۱۹، و مثل آيه شريفه يا لَيْتَنِى لَمْ أُوتَ كِتابِيَهْ وَ لَمْ أَدْرِ ما حِسابِيَهْ حاقه آيه ۲۵ قُلْ لا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْراً مزد رسالت نميخواهم ان قلت مگر مودت ذى القربى مزد رسالت نيست چنانچه ميفرمايد قُلْ لا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْراً إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبى شورى آيه ۲۲.

قلت مودت ذى القربى هم يک لطف بر امت است و بنفع آنها است در دنيا و آخرت چنانچه ميفرمايد ما سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ سبأ آيه ۴۶.

إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرى لِلْعالَمِينَ تمام جن و انس تا قيام قيامت زيرا حضرتش مبعوث بر كافه جنّ و انس بوده تا آخر دنيا و قيامت.

[سوره الأنعام (۶): آيه ۹۱] ..... ص: ۱۳۴

وَ ما قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قالُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلى بَشَرٍ مِنْ شَيْ ءٍ قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتابَ الَّذِى جاءَ بِهِ مُوسى نُوراً وَ هُدىً لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَراطِيسَ تُبْدُونَها وَ تُخْفُونَ كَثِيراً وَ عُلِّمْتُمْ ما لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَ لا آباؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِى خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ (۹۱)

قادر نميدانند خداوند را آنچه سزاوار قدرت او است زيرا ميگويند نازل نفرموده خدا چيزى را بر بشر بگو كى نازل نمود كتاب را كه موسى آورد بآن كتاب كه روشن و هدايت كننده بود براى بشر قرار داديد آن كتاب را در كاغذها ظاهر نموديد آنها را و بسيارى را مخفى كرديد و دانا شديد بآنچه نه شما عالم بآن بوديد و نه پدران شما بگو آن كس اللَّه است پس واگذار آنها را كه فرورونـد در لهويات و بازى كنند.

وَ ما قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ قدرت از صفات ذاتيه عين ذات حق است و غير متناهيست چنانچه وجود غير متناهيست و بهر چيزى تعلق ميگيرد لكن بسيارى از مردم كه جز محسوسات و امور عاديه و اقتضاى طبيعيه چيزى درک نكردند

و بکلی معجزه را منکر هستند مثل بسیاری که وجود حضرت بقیه اللّه را چون بر خلاف طبیعت است و تکلم مورچه و هدهد و ناقه صالح و شق القمر و ثعبان شدن عصای موسی (ع) و احیاء عیسی (ع) و طهارت حضرت زهراء سلام اللّه علیها از آلودگی بحیض و نفاس حتی تسبیح جمادات و ذکر حیوانات و امثال اینها را منکر بلکه وجود جن و ملک را هم منکرند و ما ورای عادت و طبیعت را قبول ندارند و برای فریب عوام یک توجیهات بارده و حمل بر معانی بعیده میکنند لذا قرآن را منکر و میگویند از جانب خدا نازل نشده مخصوصا یهود عنود اینها خدا را قادر نمیدانند بر انزال کتاب إِذْ قالُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلی بَشَرٍ مِنْ شَیْ ءٍ چنانچه یزید علیه اللعنه هم این دعوی را نمود و از دهان نحسش گفت (لعبت هاشم بالملک فلا خبر جاء و لا وحی نزل) بآنها بفرما کی نازل فرمود کتاب تورات موسی را که خود معترفید قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْکِتابَ الَّذِی یعنی تورات جاءَ بِهِ مُوسی که حضرت موسی پس از رفتن و عزلت از آنها چهل روز و شما گوساله پرست شدید و امتحان خود را دادید و حال آنکه آن کتاب نُوراً وَ هُدیً لِلنَّاسِ روشنایی قلب از ظلمت شرک و کفر و هدایت بشر از ضلالت جهل و حماقت بوده و نمیتوانید انکار کنید چون خود شماها تَجْعَلُونَهُ قَراطِیسَ نوشته هایی باسم اسفار تورات تُبْدُونَها اظهار میکنید و بجمیع لغات ترجمه میکنید و منتشر نموده اید با اینکه بسیاری از مطالب آن را تحریف نموده و بسیاری از حقایق آن را مخفی نموده وَ تُخْفُونَ کَثِیراً مخصوصا بشارات بوجود مبارک پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را وَ عُلِّمْتُمْ ما لَمْ تَعْلَمُوا فاعل علّمتم ممکن است اللّه باشد که از او تعلیم یافتید و ممکن است کتاب باشد که بشما آموخت ما لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَ لا آباؤُکُمْ چیزهایی که نه شما خبر داشتید و نه پدران شما اطلاع داشتند از عقائد و اخلاق و اعمال صالحه و ترک افعال قبیحه اگر اعتراف کردند که خداوند تورات را بر موسی نازل فرمود

پس ممکن است که قرآن هم بر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم نازل فرماید و اگر آن را هم انکار کردند قُلِ اللَّهُ تو بفرما که خداوند نازل فرمود و قادر هست بر اینکه بر من هم نازل فرماید و اگر فرمایش تو را هم قبول نکردند و نپذیرفتند ثُمَّ ذَرْهُمْ فِی خَوْضِهِمْ یَلْعَبُونَ پس با اینها دیگر تکلم مفرما و آنها را بخود واگذار کن که فرورونـد در گفتار زشت خود و ببازی گری مشغول باشند تا بچشند عذاب سخت الهی را چنانچه امروز هم بسیاری از ابناء و بنات نوع مخصوصا محصلین و محصلات آنها که هیچگونه مطلب را از علماء نمی پذیرند (بگذار تا بمیرد در عین خود پرستی) چنانچه میفرماید ذَرْهُمْ یَأْکُلُوا وَ یَتَمَتَّعُوا وَ یُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ یَعْلَمُونَ حجر آیه ۳.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۲] ..... ص: ۱۳۶

وَ هذا کِتابٌ أَنْزَلْناهُ مُبارَکٌ مُصَدِّقُ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ وَ لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها وَ الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ یُؤْمِنُونَ بِهِ وَ هُمْ عَلی صَلاتِهِمْ یُحافِظُونَ (۹۲)

و این قرآن کتابیست که ما نازل کردیم آن را با برکت تصدیق کننده است آنچه پیش از آن بوده و برای اینکه انذار فرماید امّ القراء که مکه باشد و آنچه در اطراف آنست و کسانی که ایمان بآخرت آورده اند ایمان باین قرآن هم دارند و آنها محافظت از نمازهای خود هم میکنند.

وَ هذا کِتابٌ وجه اطلاق کتاب بر قرآن را در اول سوره بقره الم ذلِکَ الْکِتابُ بیان شد و ذکر اسامی قرآن را نمودیم و نکته تعبیر بذلک در بقره و تعبیر بهذا در اینجا اینست که هذا اشاره بقریب است و ذلک اشاره بمتوسط و ذلک اشاره ببعید است در سوره بقره چون فرمود لا رَیْبَ فِیهِ با اینکه کفار و مشرکین شاک در او بودند اثبات عدم ریب محتاج بعمق و تفکر و القاء عصبیت و عناد و بحکم

عقل سلیم است و لکن در مقام برکات قرآن محسوس و مشاهد و ظاهر و هویدا است أَنْزَلْناهُ مراتب نزول قرآن را در مقدمات تفسیر بیان شده در صفحه ۶۸ الی ۷۰، اولا در لوح محفوظ ثانیا در بیت المعمور ثالثا بر روح الامین رابعا بر قلب نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خامسا بر لسان آن حضرت و بیان بر امّت.

مبارک برکات قرآن بسیار است: تلاوت قرآن، نظر کردن بآن، تدبر در آیات آن، عمل بدستورات آن، اتعاظ بمواعظ آن، عبرت از پیشینیان، هدایت شدن بهدایت آن، استشفاء بآن، شفاعت آن در قیامت، تمسک بآن، بهره بردن از خواص سور و آیات آن و دلیل بر رسالت آورنده آن و اثبات عقائد حقه از امامت ائمه و عدل و معاد و صفات ربوبی و شئونات و فضائل انبیاء و اوصیاء و مؤمنین و غیر اینها که وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لا تُحْصُوها.

مُصَدِّقُ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ مفسرین گفتند مراد از بین یدیه: تورات، زبور انجیل است لکن بنظر تمام نیست اگرچه در بسیاری از موارد این وصف بیان شده لکن ظاهر اینست که مراد بقرینه الذی انبیاء سلف است از آدم تا عیسی که اگر قرآن نبود ما دلیل بر نبوت و رسالت احدی از آنها را نداشتیم زیرا از قبل از موسی هیچگونه مدرکی و دلیلی جز قرآن در دست نیست اما موسی و عیسی اگرچه یهود و نصاری قائل هستند و کتاب تورات و اناجیلی بلکه مطلق عهد قدیم و جدیدی را نسبت بانبیایی میدهند لکن تواتر آنها بمقتضای کتب خود سه مرتبه منقطع شده حتی اسمی از تورات باقی نبوده بعلاوه کفریاتی که در این توریه و تناقضاتی که در این اناجیل است دلیل قطعی بر کذب آنها است اگر ذکری از آنها در قرآن و دین اسلام نشده بود نمیتوانستیم معتقد باحدی از آنها بشویم و تفصیل این مطلب در مجلد اول کلم الطیب ذکر شده.

وَ لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُری امّ القری مکه است چون اول زمینی که خلق شد

مکه بود و از او بسط داده شد و لذا سایر نقاط زمین حول مکه است میفرماید وَ مَنْ حَوْلَها زیرا حضرت رسالت بر کافه جنّ و انس مبعوث بود وَ ما أَرْسَلْناکَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعالَمِینَ سوره آیه و مراد اهل ام القری و من حولها است بحذف مضاف مثل وَ سْئَلِ الْقَرْیَهَ یوسف آیه ۸۲.

وَ الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ یعنی ایمان بجمیع عقائد حقه از توحید تا معاد زیرا ایمان بآخرت فرع ایمان بتوحید و نبوت و عدل و امامت و سایر ضروریات است یُؤْمِنُونَ بِهِ باین کتاب مبارک و قرآن مجید زیرا مدرک جمیع عقائد این قرآن است معجزه باقیه دلیل بر وجود حق و وحدانیت او و نبوت و عدل و امامت و معاد و سایر عقائد حقه است.

وَ هُمْ عَلی صَلاتِهِمْ یُحافِظُونَ زیرا کسی که ایمان بقرآن داشته باشد میداند رکن اعظم این دین نماز است عمود دین است، قربان کل تقی است، اول ما یحاسب به العبد است، عنوان صحیفه مؤمن است، ان قبلت قبل ما سواها است و ان ردّت ردّ ما سواها است البته محافظت میکند از بین نرود.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۳] ..... ص: ۱۳۸

وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً أَوْ قالَ أُوحِیَ إِلَیَّ وَ لَمْ یُوحَ إِلَیْهِ شَیْ ءٌ وَ مَنْ قالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ وَ لَوْ تَری إِذِ الظَّالِمُونَ فِی غَمَراتِ الْمَوْتِ وَ الْمَلائِکَهُ باسِطُوا أَیْدِیهِمْ أَخْرِجُوا أَنْفُسَکُمُ الْیَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذابَ الْهُونِ بِما کُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَی اللَّهِ غَیْرَ الْحَقِّ وَ کُنْتُمْ عَنْ آیاتِهِ تَسْتَکْبِرُونَ (۹۳)

و کیست ظالمتر از کسی که دروغ ببندد بر خداوند تبارک و تعالی دروغ بزرگی یا بگوید که از جانب خدا بمن وحی میرسد و حال آنکه چیزی باو وحی نشده باشد و کسی که بگوید من هم میتوانم مثل آنچه خدا نازل کرده نازل کنم و اگر

میدیدی آن زمانی که ظالمین در سکرات و شدائد جان دادن هستند و ملائکه عذاب دستها باز کرده برای قبض روح آنها و بگویند بآنها جان خود را خارج و بیرون کنید از کالبد بدن امروز جزاء داده خواهید شد بجزاء خوارکننده بواسطه آنچه که بودید میگفتید بر خدا غیر از آنچه حق و واقع است و بودید بزرگی میفروختید بآیات الهی.

این آیه شریفه سه طائفه را ظالمترین تمام ظلمه قرار داده: ۱- کسی که دروغ بر خدا ببندد و افتراء بزند و این شامل جمیع اهل بدع میشود که چیزی در دین زیاد کنند یا چیزی از دین کم کنند یا تغییری در احکام الهی دهند و اول مبدع در این دین عمر ابن خطاب بوده که متعه نساء و متعه حج را برداشت و کلمه (حیّ علی خیر العمل) را از اذان بیرون کرد و تکفف و تأمین را در نماز اضافه کرد و غیر آنها از بدعتها و در اثر او بنی امیه و بنی عباس و سایر ارباب ضلال چه تغییراتی در دین دادند تا امروز که دین مقدس اسلام ملعبه دست یک دسته جهّال و ظلمه و احزاب ضاله مثل صوفیه و شیخیه و محصلین جدید و اروپا رفتگان شده و هر روز افزوده میشود حتی انکار بسیاری از واجبات و محرمات شرع را مینمایند که ناگفتنش بهتر است لذا میفرماید وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرى عَلَى اللَّهِ كَذِباً من استفهام انکاری است یعنی ظالمتر از این کسی نیست و لفظ افتراء دروغ بستن است احتیاج بلفظ کذبا نبود لکن این لفظ دلالت دارد که این افتراء کذب بزرگیست و ظلم عظیمی است و کذب بر خدا و لو از گناهان کبیره است لکن این افتری موجب کفر میشود چنانچه در کافی از حضرت صادق علیه السّلام است که از آن حضرت سؤال از حدّ کفر کردند فرمود

(من قال للنوی انّه الحصی)

کسی که هسته را بگوید ریگ است یعنی تغییر در دین دهد و لو جزئی باشد و از این بیان حساب بسیاری پاک میشود.

۲- آنکه بگوید که بر من وحی نازل میشود و حال آنکه چیزی بر او نازل نشده أَوْ قالَ أُوحِیَ إِلَیَّ وَ لَمْ یُوحَ إِلَیْهِ شَیْ ءٌ یعنی دعوی نبوت کند مثل مسیلمه کذّاب و باب و بهاء و قادیانی و اشباه آنها، و شیخ مفید عطر اللّه مضجعه در ذکر علائم ظهور که میفرماید مستفاد از اخبار است اینکه دوازده نفر متنبی پیدا میشود و در حکم اینها است کسی که دعوی مقامی کند که دارای آن نباشد و اهلیت آن را نداشته باشد مثل دعوی خلافت و یا نیابت خاصه (بابیه) یا قطب عالم امکان یا رکن رابع و امثال اینها.

۳- کسی که بگوید منهم مثل آنچه خدا نازل کرده نازل میکنم یعنی مثل قرآن و قوانین و احکام اسلامی من هم نازل میکنم و جعل میکنم مثل باب که در مقابل قرآن که میفرماید فَأْتُوا بِسُورَهٍ مِنْ مِثْلِهِ بقره آیه ۲۱، در بیانش میگوید فأتوا بحرف من مثله غافل از اینکه حروف تمام مشابه یکدیگر است و مثل کسانی که جعل قانون میکنند و میگویند بهتر از قوانین اسلامی است مثل قوانین اروپا و امریکا و مسکو و امثال اینها.

وَ مَنْ قالَ سَأُنْزِلُ مِثْلَ ما أَنْزَلَ اللَّهُ این سه طائفه اظلم از تمام ظالمین هستند و نتیجه ظلم آنها بزودی وقت جان دادن بر آنها معلوم خواهد شد چنانچه میفرماید وَ لَوْ تَری إِذِ الظَّالِمُونَ فِی غَمَراتِ الْمَوْتِ اگرچه مورد اظلم ناس است لکن حکم برای جمیع ظالمین است زیرا جمع محلی بالف و لام افاده عموم میدهد و غمرات بمعنی سکرات و شدائد و سختیهای مرگ است، و در اخبار دارد که برای کفار و ظلمه سخت تر است از اینکه پوست بدن را با مقراض بچینند و از گردانیدن میل آسیا در چشم زیرا می بینند دست او از دنیا کنده میشود و جای خود را در جهنم مشاهده میکند و ملائکه عذاب با صورتهای مهیب و تازیانه های آتشی و غلها و زنجیرها مهیّای اخذ روح آن هستند و بصدای مهیب میگویند جان بدهید

وَ الْمَلائِكَهُ باسِطُوا أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمُ بسط مقابل قبض است و بسط يد تاره براى اعطاء و بذل است چنانچه در آيه شريفه ميفرمايد وَ لا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَهً إِلى عُنُقِكَ وَ لا تَبْسُطْها كُلَّ الْبَسْطِ اسراء آيه ۳۱، و تاره بسط يد براى اخذ است چنانچه در حديث نبوى صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم است در باب توبه فرمود

(انّ اللَّه باسط يده لمسيئى النهار الى الليل و لمسيئى الليل الى النهار)

و اينجا براى اخذ و قبض روح است لذا حضرت عزرائيل را قابض الارواح ناميدند و همين است معناى توفى كه اخذ بقوه است و نسبت تاره بخداوند داده ميشود اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِها زمر آيه ۴۳، و تاره بملك الموت داده شده قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِى وُكِّلَ بِكُمْ سجده آيه ۱۱، و تاره بملائكه داده شده تَوَفَّتْهُمُ الْمَلائِكَهُ محمّد صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم آيه ۲۹، و اشكال به اينكه روح مجرد است و قابل قبض و اخذ نيست مدفوع است به اينكه مراد قطع علاقه از اين بدن عنصرى است و تعلق بقالب مثالى و صورت برزخى است و تعبير باخرجوا با اينكه آنها اخراج ميكنند خود انسان كه اخراج نميكند يك نوع اهانت و توهين است مثل اينكه بگويى جانت را بده يا بمير يا دست از جانت بردار و امثال اينها.

الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذابَ الْهُونِ اشكال به اينكه عذاب هون جهنم و روز قيامت است مردود است به اينكه از اول زمان موت گرفتار عذاب ميشود و از پيغمبر اكرم صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم است

(اذا مات ابن آدم قامت قيامته)

و احتياج نداريم به اينكه بگوئيم مراد روز قيامت است چنانچه بعضى گفتند.

بِما كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ سه طائفه مذكوره در صدر آيه وَ كُنْتُمْ عَنْ آياتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ زير بار نرفتن و بى اعتنايى كردن و تكذيب انبياء نمودن تمام منشأ آن كبر و نخوت و تفرعن و تجبر است.

وَ لَقَدْ جِئْتُمُونا فُرادی کَما خَلَقْناکُمْ أَوَّلَ مَرَّهٍ وَ تَرَکْتُمْ ما خَوَّلْناکُمْ وَراءَ ظُهُورِکُمْ وَ ما نَری مَعَکُمْ شُفَعاءَکُمُ الَّذِینَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِیکُمْ شُرَکاءُ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَیْنَکُمْ وَ ضَلَّ عَنْکُمْ ما کُنْتُمْ تَزْعُمُونَ (۹۴)

و هراینه بتحقیق می آیید رو بما تک و تنها همان نحوی که خلق کردیم شما را اول دفعه و میگذارید آنچه را که بشما داده ایم از مال و منال عقب سر و نمیبینیم با شما کسانی که با شما بودند از ازواج و ارحام و خدم و حشم و احباء و اصدقاء کسانی که گمان میکردید که آنها با شما در کارهای شما شرکت دارند هراینه بتحقیق جدایی میافتد میانه شما و پیدا نمیکنید آنچه را که بودید گمان میکردید امور دنیوی مخصوص بدنیا است قبل از آمدن بدنیا هیچ مالکیت نسبت بحیثیات دنیوی از مال و منال و عدّه و عدّه و جاه و مقام و عزّت و ریاست نداشتند حتی در مسئله میراث عنوان دارند که سهم او را جدا گذارند اگر زنده بدنیا آمد مالک میشود باو دهند و اگر مرده بدنیا آمد سایر ورثه قسمت کنند بین خود و همین نحو موقعی که از دنیا میرود تمام این حیثیات از او سلب میشود نه مالی نه منالی، نه جاهی نه مقامی نه ریاستی، نه حسبی نه سببی، نه عزّتی نه جلالی آن قدر سلب مالکیت میشود که بدون اجازه ورثه نمیشود داخل خانه او شد برای حمل جنازه او بالاخص اگر صغیر داشته باشد لذا میفرماید وَ لَقَدْ جِئْتُمُونا فُرادی آمدن نزد خدا مفاد إِنَّا إِلَیْهِ راجِعُونَ است یعنی رو بحکم خدا و جزاء الهی و مثوبات و عقوبات او و کلمه فرادی یعنی فردا فردا یکی یکی می آیید مثل درب خانه که تنگ باشد باید یک یک وارد شد کَما خَلَقْناکُمْ أَوَّلَ مَرَّهٍ از ارحام مادرها یک یک وارد دنیا شدید و با سرعت هر چه تمامتر رو بمرگ میروید چنانچه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

(انّکم فی دار الهدنه و انتم علی ظهر سفر و السیر بکم سریع و قد رأیتم اللیل و النهار و الشمس و القمر یبلیان کل جدید و یأتیان بکل موعود الی

آخر الحدیث)

که در مقدمه تفسیر در باب فضیلت قرآن شرح شده.

وَ تَرَکْتُمْ ما خَوَّلْناکُمْ و وامیگذارید و تعبیر بما خوّلناکم برای تنبّه به اینکه آنچه در دنیا داشته اید از خود شما نبوده خداوند عنایت فرموده و بنحو امانت چهار روزی بدست شما داده اند و خواهند از شما گرفت و بدست دیگران داد سعدی علیه الرحمه میگوید:

ایکه در پشت زمینی همه وقت آن تو نیست دیگران در رحم مادر و پشت پدرند

وَراءَ ظُهُورِکُمْ موقعی که رو بمرگ رفتید پشت بدنیا کرده اید دنیا و آنچه در دنیا است عقب سر شما است میگذارید و میروید.

وَ ما نَری مَعَکُمْ شُفَعاءَکُمُ شفع مقابل وتر بمعنی جفت است یعنی آنهایی که با شما بودند از پدر و مادر و اولاد، ارحام، ازواج، لشگر، خدم، اصدقاء اخوان یک نفر آنها با شما در قبر نمیآید و تنها وارد قبر میشوید الَّذِینَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِیکُمْ شُرَکاءُ آن کسانی که گمان میبردید در مورد شما و کارها و مقاصد شما شرکت و نصرت و اعانت میکنند و حاضر بخدمت هستند.

لَقَدْ تَقَطَّعَ بَیْنَکُمْ قطع بمعنی جدایی است مقابل وصل لذا قواطع نماز را گفتند نمیگذارند اجزاء لاحقه باجزاء سابقه وصل شود، بین بمعنای فاصله میان دو چیز است، بعضی گفتند بین در اینجا بمعنی وصل است و مراد در آیه قطع وصل است لکن این توهّم فاسد است زیرا هر دو چیز و لو کمال ارتباط داشته باشند بالاخره یک ما به الامتیازی دارند که آن فصل بینهما است و لو ما به الاشتراک هم داشته باشند لذا حکماء گفتند نوع مرکب از جنس و فصل است جنس ما به الاشتراک بین انواع و فصل ما به الامتیاز حتی در افراد یک نوع که در جنس و فصل اشتراک دارند خصوصیات فردیه را عوارض شخصیه ما به الامتیاز آنها است و یکی از ادله توحید همین است که اگر متعدد باشند ترکیب لازم میآید از ما به الاشتراک

و ما به الامتیاز و آیه شریفه میفرماید ان ما به الاشتراکی که در دنیا داشتید که مستفاد از زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِیکُمْ شُرَکاءُ مثل زوجیت، اخوت، رحمیت و غیرها فردای قیامت قطع میشود چنانچه میفرماید در قرآن یَوْمَ یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِیهِ وَ أُمِّهِ وَ أَبِیهِ وَ صاحِبَتِهِ وَ بَنِیهِ لِکُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ یَوْمَئِذٍ شَأْنٌ یُغْنِیهِ عبس آیه ۳۴، و از نبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است فرمود

(کل حسب و نسب منقطع یوم القیمه الّا حسبی و نسبی.)

وَ ضَلَّ عَنْکُمْ و از دست میدهید و مفقود میشود از شما ما کُنْتُمْ تَزْعُمُونَ آنچه را که گمان میبردید که با شما هستند و شریک شما بودند، و بالجمله احدی کوچک ترین کمکی در کار شما ندارد هر کس گرفتار عمل خود است فَیَوْمَئِذٍ لا یُعَذِّبُ عَذابَهُ أَحَدٌ وَ لا یُوثِقُ وَثاقَهُ أَحَدٌ فجر آیه ۲۶.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۵] ..... ص : ۱۴۴

إِنَّ اللَّهَ فالِقُ الْحَبِّ وَ النَّوی یُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَیِّتِ وَ مُخْرِجُ الْمَیِّتِ مِنَ الْحَیِّ ذلِکُمُ اللَّهُ فَأَنَّی تُؤْفَکُونَ (۹۵)

محقّقا خداوند شکافنده دانه و هسته است بیرون میآورد زنده را از مرده و بیرون آورنده است مرده را از زنده اینست خدای شما پس برای چه دروغ میبندید إِنَّ اللَّهَ فالِقُ الْحَبِّ وَ النَّوی فلق بمعنی شکافتن است چنانچه سفیده صبح را فلق گویند که ظلمت شب شکافته میشود یک چیزی را که دارای یک ظاهر و روپوشی باشد و در مغز آن و باطن آن چیزی مستور باشد اگر روپوش را بشکافند و آنچه در باطن او است بیرون آورند این را فلق میگویند مثل بیضه که در وسط او فرخ است و هسته که در میان آن مغزه است، و حبّ جمع حبّه است بمعنی دانه مثل حنطه و شعیر و ارزن و سایر حبوبات و نوی جمع نواه است مثل هسته خرما و شفتالو و سایر هسته ها خداوند این دانه ها و هسته ها را زیر زمین میشکافد

و از وسط آنها زرع و اشجار خارج میکند يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ مُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ نوع مفسرین تفسیر نمودند میت را بهسته و دانه که یک جمادی بیش نیست و از آنها زرع و شجر خارج میشود و از زرع و شجر دانه و هسته بیرون میآید لکن این تفسیر بنظر تمام نیست از دو جهت یکی آنکه جمله اولی بر این معنی دلالت داشت این موجب تکرار میشود، دیگر آنکه حبه و هسته تا مادامی که فاسد نشده آن حیات نباتی که زرع و شجر دارد داراست و اگر فاسد شد دیگر زرع و شجری از او خارج نمیشود بلکه مراد چنانچه از آیات و اخبار بسیاری استفاده میشود مراد حیات ایمانی است و موت کفر چنانچه میفرماید يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذا دَعاكُمْ لِما يُحْيِيكُمْ انفال آیه ۲۴، أَ وَ مَنْ كانَ مَيْتاً فَأَحْيَيْناهُ وَ جَعَلْنا لَهُ نُوراً يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ انعام ۱۲۲، و در اخبار بسیاری از کافی و عیاشی و نهج البیان و علی بن ابراهیم از حضرت باقر و حضرت صادق علیهما السّلام تفسیر فرمودند الحی المؤمن و المیت الکافر، از نطفه مؤمن کافر خارج میشود و از کافر مؤمن، و نکته اینکه در اول بفعل مستقبل و در دوم باسم فاعل تعبیر فرموده به اینکه مؤمن از کافر خارج شود بتوفیق و عنایت الهی است و کافر از مؤمن خارج شود بسوء اختیار خود است ذلِكُمُ اللَّهُ غیر از او احدی قدرت بر این امور ندارد فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ و نسبت این امور را بغیر خدا از اسباب و معدات و کواکب و طبیعت میدهند که این دروغ محض و افتراء بخداوند است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۶] ..... ص : ۱۴۵

فالِقُ الْإِصْباحِ وَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَناً وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ حُسْباناً ذلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۹۶)

شکافنده صبح آوردن است و قرار داد شب را برای سکونت و استراحت

و خورشید و ماه را برای حفظ تاریخ و حساب اینست تقدیر عزیز قادر متعال عالم بجمیع امور.

خداوند بقدرت کامله خود خورشید را در این فضای وسیع قرار داد و کواکبی در اطراف آن مثل سیارات که تعبیر بمنظومه های شمسی میکنند بدور او سیر دارند هر کدام سیر خاص بخود که خردلی تخلف پذیر نیست و از این جمله کره زمین است که از برای او دو حرکت قرار داده یکی انتقالی که دور کره شمس سیر دارد و در یک سال یک دور حرکت میکند و تشکیل سال و برج میدهد در دائره منطقه البروج که این دائره را دوازده قسمت کرده اند و هر قسمتی را بنامی نام گذارده در زبان عرب (حمل، سور، جوزا، سرطان، اسد، سنبله، میزان عقرب، قوس، جدی، دلو، حوت) که هر قسمتی مقابل ستاره هاییست که شبیه این مذکورات است.

و یکی وضعی که دور خود میچرخد و تشکیل شب و روز میدهد هر دوری بیست و چهار ساعت تقریبی.

و ماه را قرار داد که در هر ماهی یعنی بیست و هشت روز و کسری دور شمس حرکت میکند و این دائره را بیست و هشت قسمت کردند و هر قسمتی را نامی نهاده اند و بمنازل قمر تعبیر میکنند، و این کره ماه از خود نوری ندارد کسب نور از خورشید میکند و دائما نصف آن مقابل خورشید نورانیست و نصف دیگر ظلمانی و تاریک و سه شب در محاق است که نصف مقابل شمس نور شمس مانع از رؤیت او است باصطلاح مقارن شمس است نه مقابل و خسوف و کسوف هم از اینجا در دو نقطه رأس و ذنب پیدا میشود اگر قمر در مقارنت مانع از نور شمس شد بر زمین در اواخر ماه ۲۷ و ۲۸ ماه کسوف شمس است و اگر زمین میانه شمس و قمر حائل شد خسوف قمر در اواسط ماه در مقابله تحقق پیدا میکند آنهم یا کلی است

یا جزئی یا مرئیست یا غیر مرئی اگر در شب واقع شود خسوف مرئی و کسوف غیر مرئی و اگر در روز واقع شود عکس آن است لذا میفرماید فالِقُ الْإِصْباحِ نور شمس از طرف مشرق ظاهر میشود سفیده صبح طالع میشود اول بشکل عمودی صبح کاذب است بعد بر دائره افق پهن میشود صبح صادق تا موقعی که خود شمس ظاهر شود طلوع آفتابست.

وَ جَعَلَ اللَّیْلَ سَکَناً حکمت جعل شب برای استراحت موجودات است از انسان و حیوانات بلکه نباتات و جمادات بعکس روز که برای تحصیل امر معاش است چنانچه در جای دیگر میفرماید وَ جَعَلْنَا النَّهارَ مَعاشاً نبأ آیه ۱۱ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ حُسْباناً حساب سال بواسطه شمس است و حساب ماه بسبب قمر است ذلک اینست تَقْدِیرُ الْعَزِیزِ الْعَلِیمِ قادر متعال و عالم بجمیع مصالح و حکم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۷] ..... ص : ۱۴۷

وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِها فِی ظُلُماتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ (۹۷)

و او است آن چنان خداوندی که قرار داد برای شما ستارگانی را تا اینکه بآنها راه پیدا کنید و هدایت شوید در تاریکیهای بیابانها و دریاها بتحقیق تفصیل دادیم آیات را برای قومی که بدانند.

وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ النُّجُومَ بعضی گفتند جعل بمعنی خلق است یعنی خلق لکم النجوم لکن اشتباه است خلقت نجوم فوائد و حکم بسیاری دارد که (لا یعلمها الّا خالقها) و جعل بمعنی اینکه این اثر و این فائده را در آنها قرار دادیم و نجوم این کرات جویّه است که در این فضاء وسیع خداوند متعال خلق فرموده و بسا کراتی هستند که ملیاردها سال از کره زمین دورتر است و البته در

آنها سکنه و ملائکه و آثار کثیر است و بسا کراتی که از کثرت بعد و لو بتوسط تلسکوپها و ذره بینها مرئی نمیشود و تمام اینها در طبقه اولی عالم بالا است که آسمان اول نام نهاده شده چنانچه در آیه شریفه میفرماید إِنَّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ صافات آیه ۶، و معنای جعل مثل اینکه بگویی جعلت زیدا صدیقک و ناصرک این فائده و این اثر در آنها قرار گرفته، و در بعض اخبار نجوم تعبیر بائمه اطهار (ع) کرده اند و این تفسیر نیست بلکه تأویل و تشبیه است.

لِتَهْتَدُوا بِها هدایت راهنماییست و باین ستاره ها از طلوع و غروب آنها و مواضع آنها هم اوقات شب معلوم میشود و هم قبله تشخیص داده میشود و هم طریق سیر کشف میشود فی ظلمات تاریکی شب اینها نمایش دارند و در روز مرئی نیستند البرّ بیابانها و صحراها و خشکیها و البحر در کشتیها و فلکه ها.

قَدْ فَصَّلْنَا الْآياتِ دلیل ها و براهین بر وجود حضرت حق و قدرت و حکمت و علم او است که هر خصوصیتی از آنها دلیل مستقل است

(و فی کل شی ء له آیه تدلّ علی انّه واحد)

و از حضرت امیر علیه السّلام است

(ما رأیت شیئا الّا و رأیت اللّه قبله و بعده و معه.)

لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ که بدانند اینها مصنوع صانع حکیم و مخلوق خالق متعالی است اما طبیعی جاهل و دهری غافل تمام اینها را مستند بطبیعت میداند چشم دل کور است نمی بیند، چراغ عقل خاموش است راه بجایی پیدا نمیکند در حجاب عناد و عصبیت مستور است جایی را مشاهده نمیکند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۸] ..... ص : ۱۴۸

وَ هُوَ الَّذِی أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ واحِدَهٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَ مُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْآياتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ (۹۸)

و او است خداوندی که ایجاد و انشاء فرمود شما را از نفس واحده پس بعض

شما استقرار و ثبات دارید و بعضی بعنوان ودیعه سپرده شده اید بتحقیق تفصیل دادیم آیات را برای قومی که بفهمند.

وَ هُوَ الَّذِی أَنْشَأَکُمْ مِنْ نَفْسٍ واحِدَهٍ مراد حضرت آدم علیه السّلام است، و اشکال به اینکه انشاء از دو نفس است آدم و حوّی مدفوع است که حوّی هم از فاضل طینت آدم خلق شده بالاخره مرجع یک نفس است.

فَمُسْتَقَرٌّ وَ مُسْتَوْدَعٌ بعضی گفتند مستقر فی الرحم تا زمان ولادت و مستودع فی القبر تا قیام قیامت، و بعضی گفتند مستقر در بطون امّهات و مستودع فی اصلاب آباء، و بعضی گفتند مستقر در روی زمین در دنیا و مستودع در قیامت، و بعضی گفتند مستقر در حیات دنیوی و مستودع بعد از موت، و بعضی گفتند مستقر در قبر و مستودع در دنیا و تمام اینها علاوه بر اینکه تفسیر برأی است و خیال بافی است خلاف ظاهر بلکه صریح آیه است زیرا تمام این مراحل از صلب پدر و رحم مادر و دنیا و قبر و قیامت برای تمام نفوس است و آیه نفوس را و افراد را دو قسمت کرده یک قسمت مستقر که مستودع نیست و قسم دوم بالعکس و لذا گفتند تفصیل قاطع شرکت است و تقسیم قاطع وحدت است و در اخبار بسیاری دارد مستقر در ایمان تا آخر عمر و ثابت قدم و مستودع در ایمان که یک زمانی باشد و بعد زائل شود مثل زبیر و این معنی هم در بادی نظر خالی از اشکال نیست زیرا این معنی از صفات ایمان است که ایمان مستقرّ داریم و ایمان مستودع نه از صفات اشخاص است که افراد بعضی مستقر هستند و بعضی مستودع لکن آنچه بنظر میرسد که هم رفع اشکال از اخبار بشود و هم با ظاهر تقسیم و تفصیل سازش داشته باشد و اللّه العالم اینکه افراد بشر از زمان آدم تا قیامت دو دسته هستند:

مؤمن و کافر یعنی غیر مؤمن چنانچه میفرماید فَمِنْهُمْ شَقِیٌّ وَ سَعِیدٌ هود آیه ۱۰۷، امّا مؤمنین بمردن نمیمیرند و زنده هستند و متنعم بنعم الهی تا دخول در بهشت

چنانچه در حق شهداء میفرماید وَ لا تَحْسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْیاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ یُرْزَقُونَ آل عمران آیه ۱۶۳، و این اختصاص بشهداء ندارد انبیاء و اوصیاء و اولیاء و صالحین و اخیار و ابرار و مؤمنین تمام زنده اند و مستقر و ثابت و باقی هستند ببقاء اللَّه، و اما غیر مؤمن از کفار و معاندین و مخالفین و امثال آنها حیات و زندگانی و بهره برداری از نعم الهی منحصر باین چهار روز دنیا است و بعد گرفتار هلاکت و عذاب و سخط و غضب الهی مرده اند بلکه میتوان گفت در همین دنیا هم مادامی که کافر هستند مرده اند چنانچه در وصف پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میفرماید إِذا دَعاکُمْ لِما یُحْیِیکُمْ انفال آیه ۲۴، معلوم است مرده را زنده میکنند این حیات عاریتی بنحو ودیعه گرفته میشود و منظور اخبار هم همین است زیرا استقرار و ثبات مؤمن برای ثبات ایمان او است و زوال و فناء کافر برای زوال ایمان است.

قَدْ فَصَّلْنَا الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَفْقَهُونَ فقه بمعنی فهم است مرادف با درک، کسانی که فهم آنها ناقص است و قوه درّاکه آنها کوتاه است مثل گوسفند و حمار اینها از آیات الهی بهره برداری نمیکنند إِنْ هُمْ إِلَّا کَالْأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِیلًا فرقان آیه ۴۴.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۹۹] ..... ص: ۱۵۰

وَ هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخْرَجْنا بِهِ نَباتَ کُلِّ شَیْ ءٍ فَأَخْرَجْنا مِنْهُ خَضِراً نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَراکِباً وَ مِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِها قِنْوانٌ دانِیَهٌ وَ جَنَّاتٍ مِنْ أَعْنابٍ وَ الزَّیْتُونَ وَ الرُّمَّانَ مُشْتَبِهاً وَ غَیْرَ مُتَشابِهٍ انْظُرُوا إِلی ثَمَرِهِ إِذا أَثْمَرَ وَ یَنْعِهِ إِنَّ فِی ذلِکُمْ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ (۹۹)

و او است خداوندی که نازل نمود از طرف بالا آب را که باران باشد پس بیرون آوردیم رستن هر چیزی را پس خارج کردیم از او سبزیها که از آن سبزه خارج میکنیم دانه ها که روی یکدیگر سوار شده اند که خوشه های گندم و جو و سایر

حبوبات باشد که تعبیر بسنبل میکنند و از نخل خرما از شکوفه او خوشه که سرازیر است که تعبیر بقنوان میکنند و باغستانها از انگورها و زیتون و انار بعضی شبیه بعضی و بعضی غیر متشابه بعض دیگر نگاه کنید بمیوه و ثمره آن موقعی که میوه میدهد و موقعی که میرسد بدرستی که در این قدرت نمایی برای شما هرآینه آیاتیست که کسانی که ایمان دارند از آنها استفاده میکنند.

وَ هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً سماء از ماده سموّ است بمعنی علوّ و بهمین مناسبت سماوات را سماء نامیدند و کیفیت تکوّن باران از ابخره دریاها بتوسط اشعه شمس و ادخنه زمین بتوسط افروختگی آتش متصاعد میشود بطرف بالا و تشکیل ابر میدهد و باد این ابرها را بهر طرفی که مأمور است حرکت میدهد و مواد مائیه آن بطرف زمین نازل میشود و فوائد باران بسیار است که یکی از آنها تلطیف هوا است چون ذرات زمین که تعبیر بگرد میکنیم بواسطه وزیدن باد در جوّ هوا پراکنده میشود و تعبیر بمکرب میکنند انسان و حیوانات بواسطه تنفس اینها داخل در قلب میشود و تولید امراضی میکند باران این کثافات را از هوا میگیرد و بزمین میریزد لذا آب باران در ابتداء گل آلود است بعد از زمانی گلها را فرومینشاند و زلال میشود، و یکی از فوائد بزرگ باران اینکه یک قسمت از کره زمین که از دریاها خارج است و دارای سکنه است از انسان و حیوان و نبات بلکه معادن احتیاج شدید بآب دارند و حیات آنها منوط بآب است وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ کُلَّ شَیْ ءٍ حَیٍّ انبیاء آیه ۳۱، و از دریا ممکن نیست آب بجمیع نقاط زمین برسد خداوند بقدرت کامله خود از دریا میگیرد و بطرف بالا میبرد و در جمیع نقاط زمین میبارد و در اعماق زمین فرومیبرد و تشکیل رودخانه ها و چاهها و قناتها میدهد و تمام سکنه بهره برداری میکند و یکی از فوائد باران حیوانات دریایی هم بهره برداری میکنند مخصوصا صدف که قطره باران در دل

آن مروارید میشود و هزارها فوائد دیگر که ببعض آنها در این آیه شریفه اشاره دارد فَأَخْرَجْنا بِهِ نَباتَ کُلِّ شَیْ ءٍ هر چه روئیدنی است از حبوب و اشجار و غیر اینها بتوسط باران روئیده میشود از زمین.

فَأَخْرَجْنا مِنْهُ خَضِراً تمام گیاهها در ابتداء آن سبز و خرّم است نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَراکِباً مراد حبوب است که از سبزه خوشه گندم که سنبله است بیرون میآید که دانه ها روی یکدیگر سوار شده و از یک قسمت سبزه نخل خرما بیرون میآید که وَ مِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِها از شکوفه نخل قِنْوانٌ دانِیَةٌ خوشه سربزیر بعکس سنبله حبوب و چه فوائدی در شکوفه خرما است و مراتب سیر آن تا رطب و تمر گردد و چیزهایی که از آنها بعمل میآید و جنّات عطف بحبّا متراکبا یعنی نخرج منه جنّات یعنی از آن خضر باغستانهایی مِنْ أَعْنابٍ وَ الزَّیْتُونَ وَ الرُّمَّانَ باغستان انگور و زیتون و انار و اینها از باب مثال است و سایر فواکه و میوه ها هم مثل اینها است که از آن خضر خارج میشود، و مثل تمام اینها است اقسام سبزیها و کشت ها مثل بطیخ، هندوانه و چیزهایی که در داخل زمین بعمل میآید مثل بصل و سیب زمینی و غیر آنها هر چه بتوسط باران از زمین خارج میشود حتی اقسام ریاحین و الف ها.

مشتبه و غیر متشابه تشابه یا از جهت طعم است یا از جهت رنگ یا از جهت شکل یا از جهت خاصیت است حتی ادویه جات بلکه یک میوه مثل زردالو انگور در مقام رشد اطوار مختلفه دارد از جهت رنگ و طعم و خاصیت جلّ الخالق که هر یک آنها دلیل بارزی است بر وجود حق و وحدانیت و علم و قدرت و حکمت و سایر صفات او.

انْظُرُوا بنظر تفکر و تدبّر و تامل الی ثمره که مقصود اصلی آنها است إِذا أَثْمَرَ از ابتداء ظهور ثمره وَ یَنْعِهِ تا زمانی که بحدّ کمال میرسد

بعین مثل: نطفه، علقه، مضغه، عظام، لحم، صورت بندی تا زمان ولادت از طفولیت تا شیخوخیت چه اندازه اطوار مختلفه و حالات متفاوته و آثار متشتته دارد لکن اشخاصی که ایمان بخدا داشته باشند این آیات باعث ازدیاد معرفت آنها میشود لذا میفرماید إِنَّ فِی ذلِکُمْ لَآیاتٍ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ و اما کفار مثل اینکه کور و کر و لال هستند ابدا برخورد باین آثار نمیکنند صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لا یَعْقِلُونَ بقره آیه ۱۶۶.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۰] .... ص : ۱۵۳

وَ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَکاءَ الْجِنَّ وَ خَلَقَهُمْ وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِینَ وَ بَناتٍ بِغَیْرِ عِلْمٍ سُبْحانَهُ وَ تَعالی عَمَّا یَصِفُونَ (۱۰۰)

و قرار دادند از برای خدا شریکهای جنّ را و حال آنکه خداوند آنها را خلق فرمود و از پیش خود درآوردند از برای خدا پسران و دختران را بدون علم و دانش منزّه است خداوند و بالاتر است از اینکه او را متصف باین صفات نمایند وَ جَعَلُوا ممکن است جمیع طبقات کفار باشند و ممکن است خصوص ثنویه باشند ببیانی که بیاید لِلَّهِ شُرَکاءَ الْجِنَّ مسلّما شرک ذاتی نیست چون احدی قائل نشده فقط ابن کمونه احتمال داده، و شرک صفاتی هم مناسبت ندارد ولی ممکن است شرک افعالی باشد چنانچه ثنویه قائل بنور و ظلمت شدند و مجوس قائل بیزدان و اهرمن یزدان خالق خیرات و اهرمن را خالق شرور مثل موذیات و مضرّات و آفات و نحو اینها، و ممکن است بلکه ظاهر اینست که شرک عبادتی باشد که جمیع کفار شیطان پرستند و شواهد بر این معنی یکی آیه شریفه وَ یَوْمَ یَحْشُرُهُمْ جَمِیعاً ثُمَّ یَقُولُ لِلْمَلائِکَهِ أَ هؤُلاءِ إِیَّاکُمْ کانُوا یَعْبُدُونَ قالُوا سُبْحانَکَ أَنْتَ وَلِیُّنا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ کانُوا یَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَکْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ سبأ آیه ۳ و ۴ و شاهد دیگر آیه شریفه أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَیْکُمْ یا بَنِی آدَمَ أَنْ لا تَعْبُدُوا الشَّیْطانَ إِنَّهُ

لَكَمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

یس آیه ۶۰، و نظائر این آیات و مراد اطاعت شیطان است مثل عبدی که اطاعت مولی میکند وَ خَلَقَهُمْ مرجع ضمیر هم راجع بجنّ است که طائفه جن مخلوق خداوند هستند چگونه میشود شریک خدا شوند در فعل و عبادت و اطاعت و ممکن است راجع بفاعل جعلوا باشد که با اینکه خدا شما را خلق فرموده و بایستی عبادت او را بکنید چگونه عبادت جن میکنید و شریک خدا قرار میدهید و ممکن است مرجع هر دو باشد وَ خَرَقُوا خرق دروغ نظیر افتراء است و فرق با افتراء این است که خرق دروغ درآوردن از پیش خود است و افتراء دروغ بستن است له بنین که گفتند مسیح و عزیر ابن اللَّه هستند وَ قالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ قالَتِ النَّصارى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ توبه آیه ۳۰ وَ قالَتِ الْيَهُودُ وَ النَّصارى نَحْنُ أَبْناءُ اللَّهِ مائده آیه ۲۱ و بنات گفتند ملائکه دختران خدا هستند أَ فَأَصْفاكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ وَ اتَّخَذَ مِنَ الْمَلائِكَهِ إِناثاً اسراء آیه ۴۲ أَمْ لَهُ الْبَناتُ وَ لَكُمُ الْبَنُونَ طور آیه ۳۹ فَاسْتَفْتِهِمْ أَ لِرَبِّكَ الْبَناتُ وَ لَهُمُ الْبَنُونَ أَمْ خَلَقْنَا الْمَلائِكَهَ إِناثاً وَ هُمْ شاهِدُونَ أَلا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ وَلَدَ اللَّهُ وَ إِنَّهُمْ لَكاذِبُونَ صافات آیه ۱۴۹- ۱۵۲، و غیر اینها از آیات بغیر علم اگر علم داشتند میدانستند که ذات اقدس ربوبی صرف وجود است و ماهیت ندارد و محل حوادث نیست و حالّ در چیزی نمیشود و محلّ چیزی هم واقع نمیشود و تولید و تناسل از لوازم جسم و جسمانیت است و او منزّه و مبرّاء است لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً أَحَدٌ.

سُبْحانَهُ وَ تَعالى عَمَّا يَصِفُونَ سبحان تنزّه از جمیع عوارض امکانی و جسمانی است و تعالی بالاتر از این است که او را وصف نمود بالاخص این نحو اوصاف که از مختصّات جسم و جسمانی و عوارض امکانی است.

ص: ۱۵۴

بَدِيعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَ لَمْ تَكُنْ لَهُ صاحِبَةٌ وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْ ءٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْ ءٍ عَلِيمٌ (۱۰۱)

ابداع کننده آسمانها و زمین است چگونه و از کجا باشد برای او ولد و حال آنکه نیست برای او زوجه و زنی و خلق فرمود هر چیزی را و او است بهر چیزی دانا.

بَدِيعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ بدیع بمعنی ایجاد چیزیست بدون نقشه و بدون سابقه نظیر اختراع یعنی ایجاد بدون اسباب و معدات و ممکن است در بشر بسا ابداع صنعتی کند که سابقه نداشته باشد مثل طیّاره یا تلفن و امثال اینها اگر چه اینها هم بدون نقشه نیست ولی اختراع که بدون اسباب و معدات باشد جز خدا احدی قدرت ندارد و سماوات این کرات جویّه و منظومه های شمسیه و سیّاره ها و کواکب علویه و فضاء وسیعی که اینها در آن سیر منظّم دارند و ارض این کره زمین که مرکب از کره آب و خاک و هوا و نار است و سایر عناصر و ذکر السموات و الارض از باب اینست که محسوس انسان است و الّا عجائب قدرت غیر متناهیست از عالم مجردات و خلقت ملائکه و لوح و قلم و عرش و کرسی و بهشت و جهنم و ما وراء طبیعت و خلقت جن و جواهرات و اعراض و غیرها الی ما شاء اللّه.

أَنَّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ با اینکه تولید و تناسل احتیاج باموری دارد اولا باید ماده جسمانی باشد که از او خارج شود و ثانیا قوه و استعدادی در او باشد که بمقام فعلیت برسد و ثالثا جفتی لازم دارد که از طرف فاعل در محل قابل قرار گیرد لذا میفرماید وَ لَمْ تَكُنْ لَهُ صاحِبَةٌ زیرا ولد انتسابش بپدر منوط باینست بلکه جمیع موجودات امکانیه نسبتش بخداوند علی السواء است از ثری تا ثریا از ذرّه تا درّه، از فرش تا عرش، از مادیات تا مجردات کلا و طرا تمام مصنوع و مخلوق او است و او خالق و صانع آنها است لذا میفرماید وَ خَلَقَ كُلَّ شَيْ ءٍ

و خلقت او مثل تولید و تناسل طبیعی عادم الشعور نیست زیرا پدر فقط رفتن نزد مادر باختیار او است که یکی از اسباب و معدات است ولی ایجاد نطفه در صلب او و استخراج از اعضاء او و استقرار در رحم و تبدلات و تغیرات و خلع و لبس نطفه بعلقه و مضغه و لحم و عظم و صورت و اعضاء و افاضه روح و تنمیه و تغذیه و غیر اینها تمام بدون اختیار و بدون علم است و خداوند عالم تمام مخلوقات و اشیاء را از روی علم و قدرت ایجاد میفرماید.

وَ هُوَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ و مراد از شی ء ما یشی ء وجوده است و بعبارت دیگر ماهیت که لباس وجود پوشیده باشد و وجودش غیر ماهیت او است و این خاص ممکنات است که گفتند (الممکن زوج ترکیبی) و اطلاق شی ء بر خداوند غلط است زیرا صرف وجود و محض وجود و بحث وجود است (الحق ماهیته انیّته اذ مقتضی العروض معلولیته) و اینکه گفتند (شی ء لا کالاشیاء) نوع عنایت است یعنی وجودیست نه مثل سایر موجودات.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۲] ..... ص : ۱۵۶

ذلِکُمُ اللَّهُ رَبُّکُمْ لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ خالِقُ کُلِّ شَیْ ءٍ فَاعْبُدُوهُ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ وَکِیلٌ (۱۰۲)

اینست خداوند پروردگار شما نیست الهی مگر او خلق کننده هر چیزیست پس باید او را بپرستید و او است بر هر چیزی نگهبان.

ذلِکُمُ اللَّهُ این شئون و صفات مذکوره در آیات قبل خصیصه ذات اقدس ربوبی است که نام نامی و اسم گرامی او اللّه است که اسم است از برای ذات مقدسی که مستجمع جمیع کمالات و منزه و مبراء از جمیع نقائص و عیوب باشد.

ربّکم مربّی شماها است که از نیستی صرف ایجاد فرمود در ماده المواد و هر آنی اطوار مختلفه و صور متشتته و البسه متجدده بقامت شما پوشانید تا بعالم

انسانیت رسانید و عقل و شعور و ادراک و فهم بشما عنایت فرمود.

لا إِلهَ إِلَّا هُوَ گذشت در شرح کلمه طیّبه لا اله الا اللَّه اشکالی که بعض بی خردان کردند که لا لاء نفی جنس است احتیاج باسم و خبر دارد و خبر آن محذوف است یا ممکن و یا موجود باید باشد و بر هر تقدیر اشکال وارد میشود زیرا اگر بگویی: لا اله ممکن الّا اللَّه، فقط اثبات امکان وجود اللَّه میکند ولی اثبات وجود نمیکند و اگر بگویی: لا اله موجود الّا اللَّه، نفی امکان اله غیر او را نمیکند و گفتیم در جواب این اشکال اینکه لا نفی حقیقت میکند احتیاج باسم و خبر ندارد مثل کان تامّه و لیس تامه می گویی کان اللَّه و لم یکن معه شی ء معنی حقیقه الوهیت منحصر و مختص بذات مقدس او است.

خالِقُ کُلِّ شَیْ ءٍ کل ما یصدق علیه شی ء فهو خالقه و موجده و محییه و فاعله غایه الامر افعال الهیه بر دو قسم است بعضی بدون اسباب و وسائط و معدات است و بعضی باسباب و معدات است که گفتند (ابی اللَّه ان یجری الامور الّا باسبابها) و در افعال اختیاریه عباد یکی از اسباب اختیار عبد است و باین جهت صحت دارد استناد فعل بعبد و موجب صحت ثواب و عقاب و تکلیف میشود و جبر لازم نمیآید و صحیح است استناد بخداوند زیرا سایر اسباب و معدات بدست قدرت او است و تفویض غلط است لذا فرمودند

(لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین.)

فَاعْبُدُوهُ بحکم عقل و شرع باید عبادت و بندگی او را نمود و غیر او هر که باشد و هر چه باشد لایق پرستش نیست زیرا تمام در عبودیت مساوی هستند از ملائکه و انبیاء و اولیاء و من دونهم.

وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیْ ءٍ وَکِیلٌ همین نحوی که جمیع ممکنات در ایجاد محتاج بموجد هستند در بقاء هم محتاج بمبقی هستند خداوند همین نحوی که آنها را خلق و ایجاد فرمود بقاء و ثبات آنها هم منوط باراده و مشیئه او است (اگر نازی

کند از هم فروریزند قالبها) و معنای وکیل همین است یعنی نگهبان.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۳] ..... ص: ۱۵۸

لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصارَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (۱۰۳)

درک نمیکند او را دیدنها و او درک میکند دیدنها را و او است لطیف و خبیر لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ درک قوه ئیست مسمی بقوه درّاکه که صورت اشیاء را بتوسط حواسّ ظاهره حس بصر و سمع و شامه و ذائقه و لامسه در ذهن در می آورد یا مطالب علمیه را بتوسط قوای باطنه ثبت میکند، و بصر دیدنی ها است که بتوسط چشم در ذهن صورت میدهد یا بتوسط چشم عقل و روح بجزئیات و کلیات پی میبرد و خداوند عالم نه بچشم ظاهری دیده میشود زیرا چشم فقط اشکال و الوان و هیئات را که از عوارض جسم است مشاهده میکند و خداوند منزه از جسم و جسمانی است و مبراء از عوارض شکل و رنگ و هیئت است و نه بچشم باطنی زیرا بچشم قلب درک نمودن اشیاء منوط باینست که وجود خارجی را از او بگیرد و وجود ذهنی بماهیت بدهد تا در ذهن درآید و چون خداوند صرف وجود است و ماهیت ندارد معقول نیست در ذهن تصور نمود از امیر المؤمنین علیه السّلام است فرمود

(کلّما میزتموه باوهامکم فهو مخلوق مثلکم مردود الیکم)

پس لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ.

وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصارَ درک الهی علم او است چون بسیاری از صفات بمعنی ظاهری او در حق خداوند محال است و مرجع آنها بعلم است، بصیر یعنی عالم بدیدنیها، سمیع عالم بمسموعات، حکیم عالم بحکم و مصالح، مرید عالم بصلاح و فساد اشیاء، مدرک عالم بجزئیات زیرا حواس ظاهریه و باطنیه در او غلط و کفر است و موجب ترکیب میشود و احتیاج و از لوازم امکان است و علم هم که تعبیر میکنیم عین ذات است نه صفت عارضه

(و کمال توحیده نفی الصفات عنه لشهاده کل صفه انّها غیر الموصوف و شهاده کلّ موصوف انّه غیر الصفه فمن وصفه فقد قرنه

و من قرنه فقد جزأه و من جزأه فقد جهله)

تا آخر خطبه نهج البلاغه بلکه چون وجود غیر متناهیست و محدود بحدود نیست جمیع مراتب وجود را بوحدته و بساطته داراست که یکی از مراتب وجود علم است، قدرت است، حیات است و نحو اینها وَ هُوَ اللَّطِیفُ الْخَبِیرُ لطیف را حکماء بریزه کار معنی کرده و ریزه کاریها و دقّتها که در هر یک از مخلوقات بکار برده که عقول تمام عقلاء را مات و حیران نموده، و بعضی بتلطف و مهربانی نسبت ببندگان تفسیر کرده اند کثرت نعمت را قلیل شمرده بر طاعت قلیل ثواب کثیر عنایت فرموده، دعوت آنها را اجابت بجواب لبیک نموده و اگر بنده اجابت دعوت او کند او را بمقام قرب نزدیک نموده اگر معصیت کند عفو فرموده، اگر اعراض کند او را دعوت نموده، اگر اقبال کند او را هدایت فرموده، و بعضی گفتند اگر بنده باو افتخار کند او را عزیز میگرداند و اگر اظهار فقر کند او را غنی مینماید، و بعضی گفتند عطاء او خیره است و منع او ذخره است، و بعضی باسباغ و فراوانی نعمت تفسیر کرده اند و بالجمله بجمیع معانی خداوند لطیف است. و خبیر یعنی از جزئیات امور گذشته، آینده، ظاهریه، باطنیه مطّلع و با خبر است وَ ما یَخْفی عَلَی اللَّهِ مِنْ شَیْ ءٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی السَّماءِ ابراهیم آیه ۴۱ لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّهٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الْأَرْضِ سبأ آیه ۳

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۴] ..... ص : ۱۵۹

قَدْ جاءَکُمْ بَصائِرُ مِنْ رَبِّکُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ عَمِیَ فَعَلَیْها وَ ما أَنَا عَلَیْکُمْ بِحَفِیظٍ (۱۰۴)

بتحقیق آمد برای شما اسباب بینایی و آگاهی و تنبّه از جانب پروردگار شما پس هر کس بینا و آگاه و متنبّه شد نفعش عائد خود او میشود و هر کس کورکورانه از آنها گذشت دودش در چشم خودش میرود و ضررش بخودش برمیگردد و نیستم من موظف و مکلف بحفظ شما.

قَدْ جاءَكُمْ بَصائِرُ مِنْ رَبِّكَمْ در باب اصول دین گفته ایم ادلّه قطعیه برای اثبات آنها هشت قسم است هر کدام بجای خود: ۱- عقل مستقلّ برای اثبات صانع و توحید و صفات آن و مسئله نبوت عامه و امامت عامه.

۲- عقل غیر مستقل که محتاج بضمیمه خارجیه است مثل نبوت خاصه که باقامه معجزه یا اخبار معصوم ثابت میشود.

۳- نصّ قرآن مثل معاد جسمانی. ۴- نصّ خبر متواتر مثل امامه خاصه ۵- ضرورت دین اسلام. ۶- ضرورت مذهب. ۷- نص خبر محفوف بقرائن قطعیه ۸- اجماع قطعی.

و مراد از بصائر اموریست که باعث تنبّه و بینایی باشد مثل همین آیات که ببیانات واضحه و ادلّه محکمه اثبات وجود صانع و توحید او را میکند غایه الامر تأثیر آن در قلوب مشروط بقابلیت محل که در مقام تحصیل معرفت باشد و خالی از عناد و عصبیت باشد که مفاد فَمَنْ أَبْصَرَ است که روشنایی قلب و بینایی دل است البته تأثیر میکند و هدایت میشود و رستگار میگردد که مفاد فلنفسه است و نتائج دنیوی و اخروی نصیب او میشود وَ مَنْ عَمِیَ چشم قلبش کور یا بواسطه کثرت معاصی یا توغّل در شهوات یا متابعت هواهای نفسانی یا عناد و عصبیت قلب از قابلیت تأثیر افتاده و کورکورانه بر این ادله و آیات میگذرد و حمل بر کذب و افتراء و امور دیگر میکند که در حقّش صادق میآید صُمٌّ بُكْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لا یَرْجِعُونَ بقره آیه ۱۷ فَهُمْ لا یَعْقِلُونَ بقره آیه ۱۶۶.

فعلیها ضرر و خسارت و عذاب ابدی و بلیّات دنیوی متوجه بخود او است وَ ما أَنَا عَلَیْكُمْ بِحَفِیظٍ من قدرت ندارم بر اجبار بایمان و بر دفع بلیات و عقوبات لِیَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَیِّنَهٍ وَ یَحْیی مَنْ حَیَّ عَنْ بَیِّنَهٍ انفال آیه ۴۴، و توهّم اینکه این جمله نسخ شد بآیه جهاد توهّم فاسدیست زیرا تکلیف جهاد برای دفع

دشمن است از حریم اسلام مثل قطع عضو فاسد است از سرایت بسائر اعضاء نه برای اجبار بایمان و سلب اختیار است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۵] ..... ص: ۱۶۱

وَ كَذلِكَ نُصَرِّفُ الْآياتِ وَ لِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَ لِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۱۰۵)

و همین نحو ما آیات خود را پی در پی بیان میکنیم و هراینه آن کفار و مشرکین میگویند بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که درس خوانده ای (یعنی از دیگران فراگرفته ای) و هراینه ما بیان میکنیم از برای قومی که میدانند و علم دارند وَ كَذلِكَ نُصَرِّفُ الْآياتِ یعنی همان نحوی که ما در این آیات قبل آثار قدرت و عظمت خود را برای اثبات توحید بیان کردیم همین نحو آیات قرآنی و سایر معجزات را یکی بعد از دیگری نازل نمودیم که دلیل باشد بر صدق نبیّ محترم و مثبت نبوّت آن سرور باشد زیرا معجزه فعل الهی است که بدست نبیّ جاری میشود و دیگران عاجز هستند از آوردن مثل آن و این نشانه خداوند است بین خدا و بنده گان که بدانید این شخص فرستاده من است چنانچه عصای موسی علیه السّلام ثعبان گردد و سحر سحره فرعون را ببلعد، و احیاء عیسی (ع) مردگان را و سایر معجزات که بانبیاء علیهم السّلام اعطاء شده، این آیات شریفه قرآن را و سور آن را پی در پی نجوما در ظرف بیست و دو سال بر این رسول محترم نازل نمودیم که معنای تصریف همین است و لذا علم صرف را صرف گفتند که هر فعل و فاعل و مفعول و صفه مشبهه و صفه مبالغه و ماضی و مضارع و امر و ثلاثی و رباعی و خماسی و مجرد و مزید فیه را از افعال و تفعیل و افتعال و انفعال و تفعّل و استفعال را وجه اشتقاق آنها را بیان میکند و بعقیده صرفیین مبدء اشتقاق را مصدر میدانند اگرچه این هم تمام نیست زیرا مصدر هم مشتق است و مبدء همان ماده اصلیه است که ضاد و باء و راء باشد در مشتقات ضرب که این ماده در تمام هیئات موجود

است و یکی از هیئات مصدر است که مفید معنی است نظیر هیولای صرفه که تعبیر بماده المواد اصلیه میکنند و بدون صورت جسمانی تحقق پذیر نیست

هیولا در بقاء محتاج صورت تشخص کرد صورت را گرفتار

و لذا گفتند شیئیت شی ء بصورت است نه بمادّه و بهمین مناسبت صرّاف را صرّاف گفتند که نقود را زیر و بالا میکند و صحیح و سقیم و خوب و بد آن را تمیز میدهد و هر استاد فنّی را صرّاف گفتند جواهرشناس صراف جواهرات است، استاد زرگر صرّاف طلاها است، علماء اعلام صراف علم هستند، خداوند عالم صراف نبی صادق و کاذب است باعطاء معجزات و صفات و شرائط نبوت و فقدان موانع آن وَ لِيَقُولُوا دَرَسْتَ لکن جاهل بی خبر و عامی بی اطلاع و احمق بی شعور که هرّ را از برّ تمیز نمیدهد حتی انبیاء اولو العزم را رمی بتکذیب میکند و معجزه را حمل بسحر و جادو، وحی الهی را حمل به اینکه از دیگران فرا گرفته وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذا إِلَّا إِفْكٌ افْتَراهُ وَ أَعانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فرقان آیه ۵ وَ لَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّما يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَ هذا لِسانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ نحل آیه ۱۰۵، میگویند پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم درس خوانده با اینکه در میان آنها چهل سال بوده و با کسی تماسّی نداشته فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُراً مِنْ قَبْلِهِ أَ فَلا تَعْقِلُونَ یونس آیه ۱۶.

وَ لِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ کسانی که عاقل و دانشمند و فهمیده هستند این تصریف آیات برای آنها سود دارد و خداوند بلطف و عنایتش بر آنها ظاهر میگرداند و بیان میفرماید اگرچه قرآن بر سرتاسر دنیا نازل شده لکن بهره برداری از آن خاصه علماء است و آنها صراف و ممیز حق و باطل هستند باید رجوع بآنها کرد نه بهر جاهل بی سر و پا و گمراه و گمراه کننده ای.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۶] ..... ص : ۱۶۳

اتَّبِعْ ما أُوحِیَ إِلَیْکَ مِنْ رَبِّکَ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِکِینَ (۱۰۶)

متابعت کن آنچه که از جانب پروردگارت بسوی تو وحی رسیده که نیست الهی غیر از او و اعراض کن از مشرکین.

اتَّبِعْ تابع مقابل مستقل است لذا اعراض را میگویند وجود تبعی دارند مقابل جواهر که وجود استقلالی دارند که تعریف کردند عرض را که اذا وجد وجد فی الموضوع و جوهر را اذا وجد وجد لا فی الموضوع انسان در افعال و گفتار و اعمال خود اگر برأی خود و سلیقه خود عمل نمود مثل اکثر مردم امروزه مستقل و مستبد برأی خود است و اگر از روی دستور و فرمان غیر است میگویند فعل او تابع رأی غیر است، دستور آمد که پیغمبر تابع ما أُوحِیَ باشد وحی القاء بقلب است، اگر از طرف شیاطین باشد وحی شیطانی است چنانچه میفرماید وَ کَذلِکَ جَعَلْنا لِکُلِّ نَبِیٍّ عَدُوًّا شَیاطِینَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ یُوحِی بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً انعام آیه ۱۱۲، شرحش بیاید. و اگر از جانب خداوند است وحی الهی است که بتوسط روح الامین بقلوب مطهره انبیاء القاء میشود این هم دو قسم است یک قسم دستوراتیست که بر انبیاء سلف نازل شده و یک قسم بر خصوص نبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم وجود مقدسش مأمور شد بمتابعت آنچه بخود او وحی شد که فرمود ما أُوحِیَ إِلَیْکَ از پروردگار خود مِنْ رَبِّکَ آنچه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بفرماید یا عمل کند یا تقریر نماید متابعت وحی پروردگار او است مستقل نیست وَ ما یَنْطِقُ عَنِ الْهَوی إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْیٌ یُوحی و النجم آیه ۳ وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَیْنا بَعْضَ الْأَقاوِیلِ لَأَخَذْنا مِنْهُ بِالْیَمِینِ ثُمَّ لَقَطَعْنا مِنْهُ الْوَتِینَ حاقه آیه ۴۴ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ این جمله ممکن است بیان ما أُوحِیَ إِلَیْکَ باشد یعنی آن چیزی که وحی شد بسوی تو کلمه توحید است که اول کلمه که پیغمبر مأمور شد بدعوت دعوت بتوحید بود که فرمود

(قولوا لا اله الّا اللَّه تفلحوا)

و ممکن

است علت متابعت باشد که غیر پروردگار تو الهی نیست که متابعت آنها لازم باشد بلکه فقط اله منحصر بپروردگار تو است و متابعت وحی او لازم و حتم است و ممکن است جمله مستقله باشد.

وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ اعراض از مشرکین سه نحوه است یکی اعراض از عقیده مشرکین است که شرک باشد که مفاد لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ زمر آیه ۶۵، و یکی اعراض از دعوت مشرکین است زیرا اینها دیگر قابل هدایت نیستند و اجابت دعوت تو را نمیکنند و این آیه مفاد آیه شریفه فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَ يَلْعَبُوا حَتَّى يُلاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ زخرف آیه ۸۳ و معارج آیه ۴۲ است و یکی اعراض از معاشرت و مراوده و ملایمت با آنها است چون امیدی در آنها نیست که با شما همراهی داشته باشند و اینکه بعضی گفتند اعراض از مجاهده با آنها است و گفتند اینکه این آیه نسخ شده بآیه وَ قاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَما يُقاتِلُونَكُمْ كَافَّةً توبه آیه ۳۶، غلط است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۷] ..... ص : ۱۶۴

وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَكُوا وَ ما جَعَلْناكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاً وَ ما أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ (۱۰۷)

و اگر خدا میخواست شرک نمیآوردند و ما قرار ندادیم تو را بر آنها که حفظ آنها را بکنی و نه تو را وکیل بر آنها.

از این آیه استفاده میشود که مراد از اعراض در آیه قبل معنای دوم است که اعراض از دعوت باشد و در اینجا و در بسیاری از آیات یک مسئله مشکله که بسیاری از عامه بلکه بسیاری از حکماء را که جبریه باشند در شبهه جبر انداخته و تمسک باین آیات کردند که ایمان و کفر و شرک و اطاعت و عصیان و کلیه افعال بشری در تحت اختیار آنها نیست اگر خدا خواست ایمان میآورند و اطاعت میکنند

و اگر نخواست و مشیئه او تعلق نگرفت بطرف کفر و شرک و عصیان میروند و ما مکرر در ذیل این آیات و در باب جبر و تفویض در کلم الطیب مجلد اول بیان کرده ایم که هیچ فعلی در عالم واقع نمیشود تا مشیئه الهی تعلق نگیرد ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوها قائِمَةً عَلى أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ حشر آیه ۵، و لکن در افعال اختیاریه عباد یکی از مقدمات فعل اختیار عبد است و خداوند هم علمش بهمه چیز تعلق گرفته و چون میداند که مشرک یا کافر یا عاصی اختیار ایمان و اطاعت نمیکند لذا مشیئت او هم تعلق نمیگیرد این آیه شریفه مفاد وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَكُوا است این است که اگر خدا میدانست که اینها اختیار ایمان و توحید میکنند مشیئت او تعلق میگرفت بایمان آنها و ترک شرک لکن میداند که اختیار نمیکنند لذا مشیئت او هم تعلق نگرفته لذا گفتند:

علم ازلی علّت عصیان بودن در نزد حکیم غایت جهل بود

در جواب خیّام که گفت:

می خوردن من حق ز ازل میدانست گر می نخورم علم خدا جهل بود

جواب او اینست که چون تو باختیار خود می میخوری حق ز ازل میدانست نه چون حق از ازل میدانست تو می زهر مار میکنی.

وَ ما جَعَلْناكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاً گذشت تفسیرش که فقط پیغمبر مأمور بدعوت و تبلیغ است تا مادامی که احتمال اجابت در آنها میدهد ولی پس از قطع بعدم اجابت و اخبار خدا به اینکه ایمان نمیآورند دعوت لغو صرف است مگر برای اتمام حجت که فردای قیامت نگویند لَوْ لا أَرْسَلْتَ إِلَيْنا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آياتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَ نَخْزى طه آیه ۱۳۴، چنانچه در باب امر بمعروف و نهی از منکر هم یکی از شرائط آن احتمال تأثیر است و با قطع بعدم تأثیر واجب نیست مگر برای اتمام حجت که نگویند کسی بما نگفت.

وَ ما أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ تو مسئول آنها نيستى و مأمور بحفظ آنها فقط وظيفه تو دعوت و ابلاغ و اتمام حجت است تا زمانى كه قابل هدايت باشند اگر از قابليت افتادند ديگر دعوت هم لازم نيست.

و فرق بين حفيظ و وكيل اينست كه اگر جماعتى را بدست كسى سپردند او را مأمور ميكنند كه حفظ آنها را تا حدّ قدرت نمايد و اگر بر خطاء رفتند او مسئول است كه معنى وكيل است، خدا ميفرمايد من آنها را بتو نسپرده ام كه حفظ آنها در عهده تو باشد و تو هم مسئول خطاهاى آنها نيستى

حافظ وظيفه تو دعا گفتن است و بس در بند آن مباش كه نشنيد يا شنيد

[سوره الأنعام (۶): آيه ۱۰۸] .... ص : ۱۶۶

وَ لا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْواً بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ إِلى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِما كانُوا يَعْمَلُونَ (۱۰۸)

و دشنام ندهيد كسانى را و چيزهايى را كه مشركين عبادت آنها را ميكنند غير از خدا پس اين سبب شود كه آنها از روى جهل و دشمنى دشنام بخدا دهند همين نحو زينت داديم بر هر قوم و طائفه در نظر آنها عملشان را پس از اين بازگشت آنها است بسوى پروردگار خود پس آنها را آگاه ميكند بآنچه كه بودند عمل ميكردند.

وَ لا تَسُبُّوا سبّ دشنام است و اعمّ از فحش است زيرا فحش دشنام است بالفاظ ركيكه مثل ذكر مادر، خواهر، زن، اسامى عورت، نسبت زنا، لواط و امثال اينها و در حديث است

(سباب المؤمن فسوق)

و از اين حديث استفاده ميشود كه از گناهان كبيره است

و قتاله كفر و اكل لحمه معصيه و حرمه ماله كحرمه دمه

روايت ابى بصير از حضرت باقر عليه السّلام از رسول صلّى اللَّه عليه و آله و سلّم در مكاسب شيخ، و در

روایت سکونی از حضرت صادق علیه السّلام از رسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

(سباب المؤمن کالمشرف علی الهلکه)

و در روایت ابی بصیر از حضرت باقر (ع) در وصایای حضرت رسول (ص) فرمود

(لا تسبّوا فتکسبوا العداوه)

بلکه ادلّه اربعه قائم است بر حرمت سبّ مؤمن امّا غیر مؤمن مانعی ندارد بالخصوص اهل بدعت چنانچه از حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است بنا بر نقل شیخ انصاری رحمه اللَّه علیه فرمود

(اذا رأیتم اهل البدع من بعدی فاظهروا البراءه منهم و اکثروا من سبّهم و الوقیعه فیهم)

و فحش اشدّ از سبّ است در مجمع البحرین

(فی الحدیث انّ اللَّه حرّم الجنّه علی کلّ فحّاش بذیّ قلیل الحیاء لا یبالی بما قال و لا ما قیل له فانّک ان فتشته لم تجده الّا لغیه او شرک شیطان)

و لغیه را تفسیر باولاد زنا کرده اند، بلی سبّ اعداء دین اگر موجب سب آنها شود بمقدسات دین حرام است چون این سبب میشود که سب بمقدسات دین کنند و شریک میشود در گناه او چنانچه آیه شریفه باین مطلب اشاره دارد که فرمود وَ لا تَسُبُّوا الَّذِینَ یَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَیَسُبُّوا اللَّهَ عَدْواً بِغَیْرِ عِلْمٍ و از همین باب است سبّ رؤساء مذاهب باطله که سبب شود آنها سب برؤساء دین کنند یا سبّ کتب ضلال که منشأ شود سب بکتب دینی کنند یا سب بعلماء آنها که موجب شود سب بعلماء مذهب کنند و هکذا و بر طبق این اخباری داریم در مجمع و برهان دارد که از حضرت صادق علیه السّلام سؤال کردند از این حدیث مروی از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که فرمود شرک مخفی تر است از راه رفتن مورچه بر سنگ صاف در شب تاریک حضرت فرمود مؤمنین سب میکنند معبودات مشرکین را و این سبب میشود که آنها سب اله کنند این مؤمن شریک شده در سب خدا با آن کافر مشرک چون سبب شد که او سب کند بعد حضرت تمسک باین آیه فرمود بلکه امر بسیار دقیق است، در سفینه دارد که شخصی از اصحاب امیر المؤمنین علیه السّلام را مار گزید حضرت سبب آن را فرمودند که تو نزد فلان شخص عاتی سرکش بودی

(ظاهرا عثمان بوده) که قنبر غلام من وارد شد تو او را بسیار احترام گذاردی و برای او قیام کردی آن شخص عاتی سببش را پرسید گفتی چون غلام علی است این سبب شد که آن ملعون بقنبر بسیار اذیت کرد و در مقام اذیت بمن هم برآمد ای کاش ابناء نوع ما میفهمیدند که در چه جنایاتی شرکت دارند و اللّه الحافظ.

كَذلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ بعض مفسرین نظر به اینکه خداوند باطل را زینت نمیدهد در نظر اهل باطل یک نوع تصرفات و تمحّلات بارده در این جمله کردند و ما مکرر گفته ایم که افعال اختیاریه عباد هم استنادش بعبد صحیح است هم اگر سوء باشد استنادش بشیطان و هم استنادش بخدا بدون اینکه جبر لازم آید مثل این آیه و آیه شریفه وَ إِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطانُ أَعْمالَهُمْ انفال آیه ۵۰، و آیه شریفه وَ كَذلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلادِهِمْ شُرَكاؤُهُمْ انعام آیه ۱۳۸، و بسیار آیات دیگر، و کلمه زیّنّا در این آیه مثل کلمه جعلنا است در چند آیه بعد وَ كَذلِكَ جَعَلْنا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَياطِينَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ انعام آیه ۱۱۲.

ثُمَّ إِلى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ در یوم القیمه که تمام خلق اولین و آخرین بازگشت میکنند برای پاداش اعمال و اخلاق و عقائد فَيُنَبِّئُهُمْ بِما كانُوا يَعْمَلُونَ عمل نیک و بد، خلق حمیده و رذیله، عقیده صحیحه و فاسده.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۰۹] .... ص: ۱۶۸

وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمانِهِمْ لَئِنْ جاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِها قُلْ إِنَّمَا الْآياتُ عِنْدَ اللَّهِ وَ ما يُشْعِرُكُمْ أَنَّها إِذا جاءَتْ لا يُؤْمِنُونَ (۱۰۹)

و قسم خوردند این مشرکین باسم جلاله جدا و اجتهادا یعنی قسم محکم از آن قسمهای مؤکده که هراینه اگر آمد آنها را نشانه و آیتی که میخواهند هرآینه ایمان میآورند بآن آیه بگو آیات الهیه باختیار من نیست فقط نزد

خداوند است و چیست شما را آگاه کند که آن آیت هم اگر بیاید باز ایمان نخواهید آورد.

وَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ قسم یکی از اموریست که واجب میشود عمل بر طبق آن مثل نذر و عهد و در مخالفتش کفاره دارد بنص آیه شریفه فَكَفَّارَتُهُ إِطْعامُ عَشَرَهِ مَساكِينَ مِنْ أَوْسَطِ ما تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَهٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيامُ ثَلاثَهِ أَيَّامٍ ذلِكَ كَفَّارَهُ أَيْمانِكُمْ مائده آیه ۹۱، و در باب ترافع هم اگر مدعی اقامه بیّنه نکرد منکر حق قسم دارد بنص فرمایش نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم

(انما اقضی بینکم بالبیّنات و الایمان)

و صیغه قسم (باللّه، تاللّه، و اللَّه) است و متعلق قسم باید فعل جائزی باشد بر فعل حرام و ترک واجب تعلق نمیگیرد و اگر قسم بر فعل واجبی تعلق گرفت وجوبش مؤکد میشود و بر مخالفتش دو عقوبت دارد ترک واجب و مخالفت قسم مثل مورد آیه که بر آنها واجب بود ایمان آوردن و بقسم مؤکد شد.

جَهْدَ أَيْمانِهِمْ جهد و اجتهاد جدیت در وفاء بقسم است به اینکه البته و صد البته باین وفاء مینمائیم لَئِنْ جاءَتْهُمْ آيَهٌ آیات بسیار و معجزات بی شمار از برای آنها آمد و حجت بر آنها از هر جهت تمام شد لکن برای بهانه گیری و عذرتراشی تقاضای یک معجزات که مطابق هوسهای نفسانیه آنها باشد نمودند مثل اینکه کوه طلا شود یا از آسمان قطعه ساقط شود یا ملائکه با او باشند چنانچه میفرماید وَ قالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعاً أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّهٌ مِنْ نَخِيلٍ وَ عِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهارَ خِلالَها تَفْجِيراً أَوْ تُسْقِطَ السَّماءَ كَما زَعَمْتَ عَلَيْنا كِسَفاً أَوْ تَأْتِيَ بِاللَّهِ وَ الْمَلائِكَهِ قَبِيلًا أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقى فِي السَّماءِ وَ لَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتَّى تُنَزِّلَ عَلَيْنا كِتاباً نَقْرَؤُهُ قُلْ سُبْحانَ رَبِّي هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَراً رَسُولًا اسرای آیه ۹۲- ۹۵، و مکرر گفته ایم آنچه لازم است اقامه حجت است در معجزه نه ملعبه دست فساق و کفار لَيُؤْمِنُنَّ بِها با اینکه مسلّما اگر کسی

در مقام هدایت باشد بیک معجزه یا یک دلیل قطعی ایمان میآورد و اگر قابلیت نداشته باشد هزارها امثال این معجزات بر او نتیجه ندارد.

قُلْ إِنَّمَا الْآياتُ عِنْدَ اللَّهِ فعل الهی است بمقتضای وقت و صلاح بدست نبی جاری میشود در تحت اختیار نبی نیست وَ ما يُشْعِرُكُمْ چیست که شما را بفهماند چون مؤمنین خیال میکردند که اگر موافق میل مشرکین اقامه معجزه شود آنها ایمان میآورند ولی خدا میداند که آنها إِذا جاءَتْ بر فرض موافق میل آنها اقامه شود لا يُؤْمِنُونَ عناد و عصبیت و تقلید آباء و هواهای نفسانیه و عادات جاهلیت مانع از ایمان آوردن آنها است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۰] .... ص : ۱۷۰

وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَ أَبْصارَهُمْ كَما لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ نَذَرُهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۱۱۰)

و برمیگردانیم و وارونه میکنیم قلب های آنها را و چشمهای آنها را چنانچه در دفعه اول ایمان نیاوردند و وامیگذاریم آنها را در طغیان و سرکشی خود سرگردان باشند.

وَ نُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ بسیار تعجب است از بعض مفسرین شیعه که دست از ظاهر آیه برمیدارند و نظر هم باخبار ائمه علیهم السّلام ندارند برای توهّم اینکه جبر لازم نیاید تفسیر آیات برأی میکنند میگویند معنی نقلب یعنی در قیمه در آتش جهنم یا معنی نجازیهم فی الاخره یا معنی ادخال غم و حزن فی قلوبهم و ما اولا اشاره ببعض اخبار میکنیم بعد مفاد ظاهر آیه که احتیاج بتفسیر و تأویل نداشته باشد بیان میکنیم، در روایت ابی الجارود که مروی از علی بن ابراهیم است که از حضرت باقر علیه السّلام فرمود

(و ننکس قلوبهم و نعمی ابصارهم)

و از امیر المؤمنین علیه السّلام نقل میکند فرمود

(فمن لم یعرف قلبه معروفا و لم ینکر منکرا

نکس قلبه و جعل اسفله اعلاء فلا تقبل خیرا ابدا.)

توضیح الکلام- مراد از قلوب در آیات بسیار و در اخبار اطهار این جسم صنوبری نیست بلکه آن روح ملکوتی و نفس ناطقه انسانی است و این در ابتداء امر صاف و زلال است و در اخبار از حضرت باقر علیه السّلام و حضرت صادق علیه السّلام داریم که انسان موقعی که معصیت کرد خال سیاهی در قلب او حادث میشود و بازدیاد معاصی این نقطه سیاه بزرگ میشود تا مادامی که خال سفید هنوز باقیست امید خیر در او هست که موفق بتوبه شود و موعظه در او اثر بگذارد و اما اگر تمام قلب سیاه شد در یک حدیث میفرماید

(صار قلبه منکوسا)

و در یک حدیث میفرماید

(صار اعلاه اسفله)

(فلا یرجی بخیر)

و همین است معنای قساوت قلب و مفاد آیه شریفه ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ فَهِيَ كَالْحِجارَهِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَهً وَ إِنَّ مِنَ الْحِجارَهِ لَما يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهارُ وَ إِنَّ مِنْها لَما يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْماءُ وَ إِنَّ مِنْها لَما يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَهِ اللَّهِ بقره آیه ۶۹ پس معنای این جمله اینست که قلب سیاه شده دیگر نور ایمان در آن تابش نمیکند و معجزه در آن اثر نمیگذارد.

و ابصارهم مراد بصر رأس نیست بلکه بصر روح و قلب است که کور شده حقایق را نمی بیند یا شهوات و هواهای نفسانیه در چشم قلب را بسته یا در تاریکی جهل و نادانی افتاده معارف حقّه را مشاهده نمیکند.

كَما لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّهٍ یعنی ابتداء امر که هنوز تقاضای این آیات اقتراحیه را نکرده بودند معجزه قرآن و سایر ما صدر عن النبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را که دیده بودند ایمان نیاورده بودند آنهم منشأ آن همین قساوت قلب بوده و این منشأ باقیست

(بر سیه دل چه سود خواندن وعظ نرود میخ آهنین بر سنگ)

(گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه بآب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد)

و مکرر گفته شد که این نوع تعبیرات مورث جبر نمیشود.

وَ نَذَرُهُمْ یعنی آنها را بخود وامیگذاریم و اگر خدا بنده را بخود واگذارد شیطان بر او مسلط میشود، دنیا در نظرش جلوه میکند، هواهای نفسانیه در نظرش حسن و نیک میشود و مشمول آیه شریفه میشود قُلْ هَلْ نُنَبِّئُکُمْ بِالْأَخْسَرِینَ أَعْمالًا الَّذِینَ ضَلَّ سَعْیُهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ هُمْ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً کهف آیه ۱۰۳ و ۱۰۴.

فِی طُغْیانِهِمْ طاغی کسی را گویند که در کفر یا ظلم یا معصیت از حدّ تجاوز کند زیرا عمل زشت هم حدّی دارد یَعْمَهُونَ سرگردان، حیران، راه بجایی ندارند، پناه گاهی و دادرسی از برای آنها نیست.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۱] .... ص: ۱۷۲

وَ لَوْ أَنَّنا نَزَّلْنا إِلَیْهِمُ الْمَلائِکَهَ وَ کَلَّمَهُمُ الْمَوْتی وَ حَشَرْنا عَلَیْهِمْ کُلَّ شَیْ ءٍ قُبُلًا ما کانُوا لِیُؤْمِنُوا إِلاَّ أَنْ یَشاءَ اللَّهُ وَ لکِنَّ أَکْثَرَهُمْ یَجْهَلُونَ (۱۱۱)

و اگر محققا ما بفرستیم بسوی آنها ملائکه را که شهادت بتوحید و رسالت دهند و مرده ها با آنها تکلم کنند و شهادت دهند و جمع کنیم با آنها هر چیزی را از آیات روبرو که مشاهده کنند اینها کسانی هستند که هرگز ایمان نمیآورند مگر اینکه خدا بخواهد و لکن اکثر آنها در جهالت میافتند.

وَ لَوْ أَنَّنا لو امتناعیه است و قضیه فرضیه که بر فرض محال نَزَّلْنا إِلَیْهِمُ الْمَلائِکَهَ میگویند از کجا اینها ملک باشند شاید شیطان باشند وَ کَلَّمَهُمُ الْمَوْتی میگویند این سحر است و الّا تکلم موتی با تکلم سوسمار و تکلم سنگ ریزه و تکلم ستون حنّانه چه تفاوتی دارد.

وَ حَشَرْنا عَلَیْهِمْ حشر محشور شدن جمعیت با یکدیگر است یعنی اجتماع کنند نزد آنها کُلَّ شَیْ ءٍ یعنی کل آیه و معجزه قبلا مقابل آنها که عیانا مشاهده کنند ما کانُوا لِیُؤْمِنُوا زیرا قابلیت از اینها سلب شده و قساوت قلوب آنها

را فروگرفته مثل اینها مثل یزید بن معاویه است که موقعی که سر مطهر حضرت ابی عبد اللّه علیه السّلام تکلم کند بتلاوت قرآن و کلمه حوقله با چوب خیزران بر لب و دندان بزند، و مثل پسر مرجانه است که موقعی که قطره خون ران نحس او را سوراخ کند با شمشیر و تازیانه رفتار کند، و امثال اینها در هر عصر و زمانی بسیار هستند نعوذ باللّه.

إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ خداوند مقلب القلوب است و اینها هم سلب اختیار از آنها نشده که نتوانند ایمان آورند و الّا تکلیف نداشتند اگر بخواهند و میخواستند ایمان بیاورند البته مشیّت الهی هم با آنها موافقت میکرد و بشرف ایمان مشرف میشدند و این موضوع هیچ مربوط بجبر نیست که توهم شود که چون خدا مشیتش تعلق نگرفته اینها ایمان نمیآورند اگر تعلق گرفته بود ایمان میآوردند بلکه قضیه بر عکس است چون ایمان نمیآورند مشیت تعلق نگرفته اگر میخواستند خدا هم آنها را اعانت میفرمود وَ الَّذِینَ جاهَدُوا فِینا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنا عنکبوت آیه ۶۹، اگر یک قدم رو باو بروی ده قدم رو بتو میآید.

وَ لکِنَّ أَکْثَرَهُمْ یَجْهَلُونَ ظلمت و تاریکی جهل مانع از این است که چشم قلب مشاهده حقایق دینی را بکند، مکرر گفته ایم که انسان سبب ندیدن او یا کوری است یا آفتی در چشم پیدا شده یا بخواب رفته یا درب چشم بسته شده یا در ظلمت و تاریکی افتاده، و چشم قلب هم همین موانع را دارد و نیز علم نور قلب است

(العلم نور یقذفه اللّه فی قلب من یشاء)

جهل تاریک میکند قلب را و لذا دعات باطله همیشه در مقام عوام فریبی هستند نزدیک علماء نمیآیند و تمام سرکار با جهّال دارند

(اللهم نوّر قلوبنا بنور معرفتک

تا آخر دعاء) إِنَّما یَخْشَی اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ فاطر آیه ۲۵، و از این جهت علم را وزیر عقل شمردند و جهل هم دو قسم است جهل بسیط که ملتفت و دانا است به اینکه جاهل است امید

است در مقام رفع آن برآید و جهل مرکب که خیال میکند عالم است و جاهل بجهل خود است که علاج این جهل بسیار مشکل است حتی از حضرت عیسی علیه السّلام است که من مرده را زنده میکنم ولی جاهل مرکب را نمیتوانم هدایت کنم

آن کس که نداند و نداند که نداند در جهل مرکب ابد الدهر بماند

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۲] .... ص: ۱۷۴

وَ کَذلِکَ جَعَلْنا لِکُلِّ نَبِیٍّ عَدُوًّا شَیاطِینَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ یُوحِی بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ ما فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَ ما یَفْتَرُونَ (۱۱۲)

و همین نحو قرار دادیم از برای هر پیغمبری دشمنی از شیاطین انسی و جنّی که وسوسه میکنند یکدیگر را بگفتارهای مزخرف که صورت ظاهر دارد و مغز و حقیقت ندارد برای فریب دادن یکدیگر و اگر مشیت پروردگار تو تعلق بگیرد هراینه نمیکردند این کار را پس واگذار آنها را و افتراهای آنها که می بندند.

و کذلک یعنی همین نحوی که تو دشمنهای انسی و جنّی داری انبیاء سلف مبتلی بودند جَعَلْنا لِکُلِّ نَبِیٍّ اعم از رسل و انبیاء غیر مرسل، اولو العزم و غیر اولی العزم زیرا لفظ کل از الفاظ عموم است شامل تمام میشود و اشکال به اینکه خداوند چگونه برای انبیاء خود دشمن جعل میفرماید بسیار واهی و بی مغز است زیرا نظام جملی عالم که بر وفق حکم و مصالح جعل شده و البته اگر بهتر از این بود خداوند آن نحو قرار میداد باید مؤمن، کافر، عادل، فاسق، زیبا، زشت، بصیر، اعمی، صحیح، سقیم، غنی، فقیر، زن، مرد، ظالم، مظلوم، عزیز، ذلیل باشند و بنده اگر پی بحکم و مصالح او برد دلیل بر اینکه بر خلاف حکمت است نیست زیرا آدم و شیطان، هابیل و قابیل، ابراهیم و نمرود، موسی و فرعون حضرت محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و بو جهل، حضرت علی علیه السّلام و عمر، حضرت حسن علیه السّلام و معاویه،

حضرت امام حسین علیه السّلام و یزید و هکذا حق و باطل، ایمان و کفر، مظلوم و ظالم عادل و فاسق، مطیع و عاصی، صبیح و قبیح، غنی و فقیر، صحیح و سقیم لازم دارد

جهان چون چشم و خال و خدّ و ابروست که هر چیزی بجای خویش نیکو است

مهندسی که بگل نکهت و بگل جان داد بهر که هر چه سزاوار حکمت است آن داد

مسلّما اگر نقشه دیگری بهتر بود آن نقشه را عملی میفرمود لا یُسْئَلُ عَمَّا یَفْعَلُ وَ هُمْ یُسْئَلُونَ انبیاء آیه ۲۳، و این نه منافات با دستگاه تشریعی دارد نه موجب جبر میشود چنانچه مکرر اشاره شده.

عَدُوًّا شَیاطِینَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ شیطان بمعنی طاغی و عاتی و سرکش است و بر مکار و حیله باز و متقلب هم اطلاق میشود چون صفت بارز شیطان اینست و لذا جمیع کفار و دعات باطله و مرده جنّ از مصادیق این عنوان هستند و البته اینها اعداء حق و انبیاء و اولیاء و اهل ایمانند یُوحِی بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ وحی القاء بقلب است اگر از طرف ملک باشد الهام است و اگر از طرف شیاطین وسوسه است در سوره ناس بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِکِ النَّاسِ إِلهِ النَّاسِ مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ الَّذِی یُوَسْوِسُ فِی صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّهِ وَ النَّاسِ که این افراد شیاطین انس و جنّ وسواس خنّاس هستند و یوحی یوسوس فی صدور الناس است.

زُخْرُفَ الْقَوْلِ زخرف چیزی را گویند که صورت ظاهرش خوب نما است ولی مغز و حقیقت ندارد و زخرف القول القاء شبهه است در قلوب و شبهه را شبهه گفتند بمناسبت اینکه باطل را شبیه حق جلوه میدهد می گویی اشتباه کردم یعنی باطل را خیال حق نمودم امر بر فلانی مشتبه شده یعنی باطل در نظرش حق است غرورا برای فریب دادن و گول زدن و از راه در بردن دیگران است.

وَ لَوْ شاءَ رَبُّکَ ما فَعَلُوهُ یعنی اگر صلاح بر خلاف این بود البته آن

نقشه عملی میشد چنانچه بیان کردیم چون در مقام خود گفته ایم اراده از صفات ذات است وفاقا للحکماء و محققین از علماء و خلافا للمتکلمین که از صفات فعل شمرده اند و برگشتش بعلم است، اراده در عباد علم با نفع است که محرّک عضلات است نحو الفعل و در باری علم بصلاح است که در موقع صلاح ایجاد میفرماید و این با قدم علم و حدوث عالم منافات ندارد ازلا میدانسته که صلاح در ایجاد عالم است بموقع خود و قبل از موقع صلاح نبوده و بعد از آن هم صلاح نیست.

فَذَرْهُمْ وَ ما یَفْتَرُونَ پس آنها را واگذار هر چه میخواهند افتراء و تهمت و کلمات ناروا بزنند و بگویند چون حکمت بالغه این نحو اقتضاء دارد (گر تو نمی پسندی تغییر ده قضا را) باید بنده فقط بوظیفه خود عمل کند و در جمیع واردات و قضاهای الهی تسلیم باشد نگاه کنید حضرت ابا عبد اللّه علیه السّلام با این همه واردات در مناجات با پروردگار در مقتل عرض کند

(الهی رضا بقضاک صبرا علی بلاک)

و حضرت زینب سلام اللّه علیها بابن مرجانه بفرماید

(هؤلاء قوم کتب اللّه علیهم القتل فبرزوا الی مضاجعهم.)

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۳] .... ص : ۱۷۶

وَ لِتَصْغی إِلَیْهِ أَفْئِدَهُ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ وَ لِیَرْضَوْهُ وَ لِیَقْتَرِفُوا ما هُمْ مُقْتَرِفُونَ (۱۱۳)

باین وساوس شیاطین انسی و جنّی قلوب کسانی که ایمان بآخرت ندارند گوش فرا میدهند و وساوس آنها را می پسندند و کسب میکنند معاصی و اعمال زشت و عداوت با انبیاء و اولیاء حق را و بمقام عمل میگذارند وَ لِتَصْغی إِلَیْهِ لام مکسوره افاده علت غایی میکند یعنی غرض این اعداء انبیاء که شیاطین انسی و جنی هستند از این وساوس و بیان زخرف قول این است که توجه کنند و بگوش دل بشنوند افئده جمع فؤاد بمعنی قلب است الَّذِینَ

لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ

البته کسی که ایمان بیوم القیمه ندارد کافر است این شیاطین این نمره اشخاص کافر یعنی سایر کفار را نمیگذارند که بیایند بفرمایشات انبیاء و معجزات صادره از آنها ایمان بیاورند و اگر هم در مقام این موضوع برآیند بالقاء شبهات باینها جلوگیری کنند و شبهات اینها در قلوب سایر کفار جای گیر شود که این انبیاء کذّاب هستند و معجزات آنها سحر و جادو است.

وَ لِيَرْضَوْهُ و نیز غرض آنها است که مورد پسند این کفار شود چون کسی که معتقد نیست هر کلامی که موافق هوای نفس باشد و سوق بشهوات نفسانیه دهد زود می پسندد و اما کلمات حقه و دستورات دینیه و فرمایشات انبیاء اغلب بر خلاف شهوات نفسانیه است و باین زودی کسی زیر بار آنها نمیرود، در علم اخلاق مثل زدند اضلال مردم و سوق آنها را بطرف شهوات و هوسهای نفسانی مثل سنگیست که از بالای کوه بخواهند بطرف اسفل ببرند باندک حرکت میآید و مثل کلمات حقه مثل سنگی است که بخواهند از پائین کوه ببرند بطرف بالا چه اندازه زحمت دارد باصطلاح اگر سنگی دیوانه در چاه بیندازد صد عاقل نمیتوانند بیرون آورند خراب کردن عمارت بدو نفر عمله یک روز انجام میگیرد ولی ساختمان چه اندازه بنّاء و عمله لازم دارد از این جهت است که اتباع باطل بسیار و اتباع حق قلیل هستند وَ لِيَقْتَرِفُوا یعنی تحصیل و کسب کنند ما هُمْ مُقْتَرِفُونَ آنچه را که از آنها اخذ کردند از کفر و شرک و معاصی و اخلاق فاسده و دشمنی با انبیاء و اولیاء و علماء و کسانی که تابع حق هستند از مؤمنین.

أَ فَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَماً وَ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتابَ مُفَصَّلاً وَ الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ (۱۱۴)

آیا پس غیر خدا را طلب کنم و اختیار کنم برای حکومت و حکمفرمایی و حال آنکه او است خداوندی که نازل فرمود بسوی شما کتابی که قرآن مجید باشد ببیان مفصلی در تمام فنون دینیه از عقائد و اخلاق و احکام و غیر اینها و تمیز بین حق و باطل و کسانی که ما بر آنها کتاب دادیم میدانند که این قرآن از طرف پروردگار تو نازل شده بحق پس نباش از شک آورندگان.

أَ فَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَماً حکم بمعنی حاکم است و دلالتش بیشتر است زیرا حکم کسیست که حق حکومت داشته باشد که اختیار حکومت آن را میکنند که بحق حکم میکند، اما حاکم که خود حکومت کند ممکن است بر خلاف حق حکم کند و غیر خدا و لو مجتهد عادل باشد احتمال خطاء و اشتباه در حکم آن میرود مگر معصوم باشد و اما خداوند هیچگونه احتمالی در حکم او نمیرود.

وَ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتابَ خطاب پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است بمؤمنین که خداوند بوسیله پیغمبر (ص) بر مؤمنین قرآن مجید را نازل فرمود که ببهترین و محکم ترین و قویم ترین راهها شما را هدایت میفرماید بجمیع مصالح دنیوی و اخروی چنانچه میفرماید إِنَّ هذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَ يُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ اسراء آیه ۹۸.

مفصّلا تفصیل ممکن است بمعنی تفصیل بین حق و باطل باشد و ممکن است تفصیل در فنون قرآنی باشد از بیان اخلاق و توحید و شئونات انبیاء و خصوصیات قیامت و مسئله امامت و بیان احکام از واجبات و محرمات و مباحات و مستحبات و مکروهات و احکام وضعیه و احکام میراث و حدود و قصاص و وصیت

و غیر اینها و قصص انبیاء و پیشینیان و وعد و وعید و مواعظ و نصایح و هر چه که صلاح بشر باشد در باب معاشرات و ازدواج و حقوق زوجین و احکام طلاق و ترغیب و تحریص و غیر اینها که فرمود وَ لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ انعام آیه ۵۹ وَ الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ ظاهرا مراد از کتاب همین قرآن باشد بقرینه جمله قبل و مراد از الّذین همان مؤمنین باشد بقرینه انزل الیکم نه اینکه تورات و انجیل باشد زیرا کسانی که یَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّکَ فقط مؤمنین هستند که میدانند قرآن از جانب پروردگار نازل شده و اما اهل کتاب یهود و نصاری چنین علمی ندارند جز قلیلی از آنها که از کتب خود بشارات بوجود مقدس نبوی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را دانستند ولی از روی عناد و عصبیت انکار کردند.

بالحقّ که مؤمنین میدانند آنچه در این قرآن مجید است حق است کلمه ای بر خلاف حق در او نیست.

فَلا تَکُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِینَ مریه بمعنی شک است در جایی که نباید شک کرد و خطاب اگرچه بپیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است اما اشاره باینست که قرآن جا برای شک نگذارده چنانچه میفرماید ذلِکَ الْکِتابُ لا رَیْبَ فِیهِ بقره آیه ۱، و این آیه نظائری در قرآن دارد مثل لَئِنْ أَشْرَکْتَ لَیَحْبَطَنَّ عَمَلُکَ وَ لَتَکُونَنَّ مِنَ الْخاسِرِینَ زمر آیه ۶۵، و مثل وَ لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْواءَهُمْ مِنْ بَعْدِ ما جاءَکَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّکَ إِذاً لَمِنَ الظَّالِمِینَ بقره آیه ۱۴۵ و غیر اینها.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۵] ..... ص: ۱۷۹

وَ تَمَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ صِدْقاً وَ عَدْلاً لا مُبَدِّلَ لِکَلِماتِهِ وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ (۱۱۵)

و تمام شد کلمه پروردگار تو تماما مطابق با واقع و صدورش موافق با عدل تغییر دهنده نیست از برای کلمات او و او شنوای دانا است.

کلمه اللَّه اطلاق بر آیات شریفه قرآن میشود زیرا کلام الهی است و بر دین

الهی میشود مثل وَ کَلِمَهُ اللَّهِ هِیَ الْعُلْیا توبه آیه ۴۰، و بر حجه الهی از انبیاء و اوصیاء میشود مثل وَ کَلِمَتُهُ أَلْقاها إِلی مَرْیَمَ نساء آیه ۱۶۰، و در اخبار زیادی بالغ بر ده حدیث داریم که این آیه شریفه بین دو چشم هر امامی یا بر عضد هر امامی ما بین کتفین علی الاختلاف الاخبار نوشته شده، و نیز در اخبار بسیار در باب زیارات و خطب و غیر اینها اطلاق کلمات اللَّه بر ائمه علیهم السّلام شده

(نحن الکلمات التامات)

و این آیه شریفه شامل جمیع اطلاقات میشود زیرا بجمیع اطلاقات صدق میکند وَ تَمَّتْ کَلِمَهُ رَبِّکَ اما قرآن چیزی در آن فروگذار نشده و نقصانی در او نیست و دین دین مقدس اسلام از هر جهت تام و تمام و اتمّ از تمام ادیان است و اما انبیاء و حجج از آدم تا حضرت بقیه اللَّه عجّل اللَّه تعالی فرجه در هر عصر و زمانی خالی نبوده و نخواهد بود

(لو خلت الارض عن الحجه لساخت باهلها و لماجت باهلها.)

صدقا اما قرآن وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِیلًا نساء آیه ۱۲۱ وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِیثاً نساء آیه ۸۹، و اما دین تمامش مطابق واقع خردلی بر خلاف واقع در او نیست، و اما انبیاء و حجج تماما مبعوث و مجعول بجعل الهی با معجزات و ادله واضحه و براهین ساطعه ثابت و محقق شده.

و عدلا در قرآن تمام موافق با حکمت و مصلحت ذره ای بر خلاف عدل در او نیست چنانچه دین مقدس اسلام عادلانه است ظلم و جوری در هیچ حکمی از احکام اسلامی نیست، و اما انبیاء و حجج تماما معصوم از خطاء و اشتباه و از معاصی هستند که شرط اولی نبوت و امامت است.

لا مُبَدِّلَ لِکَلِماتِهِ قرآن و دین و امام باقیست تا قیامت و نزد حوض کوثر وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ تفسیرش واضح و روشن است مکرر بیان شده تنبیه- این آیه شریفه بصراحت بیان کمال دلالت را دارد بر اینکه بعد

از قرآن دیگر کتاب آسمانی نیست و مثل بیان باب و ایقان بهاء و قوانین مجعوله دول تماما باطل و عاطل است و قرآن چیزی فروگذار نکرده و همچنین بعد از پیغمبر اسلام هر مدّعی نبوت کاذب و مفتریست مثل باب و بهاء و صبح ازل و قادیانی و غیر آنها از متنبیان، و همچنین بعد از اسلام دینی و شریعتی نخواهد آمد زیرا اگر کتابی یا نبیّی یا دینی باشد وَ تَمَّتْ کَلِمَتُ رَبِّکَ کذب و دروغ میشود و روی سخن با یهود و نصاری نیست زیرا آنها ملتزم بقرآن نیستند ما با کسانی صحبت داریم که اسلام و قرآن و نبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را معتقد و معترف هستند غایت الامر میگویند دین اسلام نسخ شد و دین جدیدی آمد خذلهم اللّه و لعنهم لعنا وبیلا بعلاوه ما قطع نظر از قرآن و اخبار متواتره بطلان این مزخرفات را از خود کتابهای آنها ثابت و واضح و روشن میکنیم اگر راست میگویند بیان باب را بیاورند، ایقان بهاء را حاضر کنند تا رسوایی آنها بر تمام اهل عالم ثابت شود بعلاوه دزدیهای بهاء در کتاب دزد بگیر شیرازی مسطور است بسیار تعجب است میدانند و کافر ماجرایی میکنند

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۶] ..... ص: ۱۸۱

وَ إِنْ تُطِعْ أَکْثَرَ مَنْ فِی الْأَرْضِ یُضِلُّوکَ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ إِنْ یَتَّبِعُونَ إِلاَّ الظَّنَّ وَ إِنْ هُمْ إِلاَّ یَخْرُصُونَ (۱۱۶)

و اگر اطاعت کنی اکثر کسانی که در زمین هستند تو را گمراه میکنند از راه خدا اینها (یعنی اکثر مردم) متابعت نمیکنند مگر گمان را و نیستند مگر بحدس و تخمین رفتار میکنند.

وَ إِنْ تُطِعْ اطاعت امتثال امر است و وجوب اطاعت عقلی است مولویت در او اعمال نشده زیرا تسلسل لازم میآید و اوامر اطاعت ارشادی است ارشاد بحکم عقل است زیرا بر موافقت او ثوابی جز امتثال همان اوامر و بر مخالفت آن جز

ترک آن مترتب نمیشود مثلا- مولی فرمود صلّ اگر اتیان کردی قابلیت ثواب صلوه را داری دیگر امر باطاعت ثواب دیگری ندارد و عقل فقط حکم بوجوب اطاعت خدا میکند و کسانی که خدا امر باطاعت آنها کرده مثل أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ نساء آیه ۶۲، و اطاعت والدین و شوهر و اطاعت علماء اعلام و اطاعت موالی نسبت بعبید و اماء و امثال اینها، اما اطاعت غیر اینها واجب نیست اگر ضرر دینی و اخروی و دنیوی ندارد جائز است و الّا حرام است مثل مورد آیه که میفرماید أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ و این دلالت ندارد که فقط نهی کند از متابعت اکثریت بلکه چون اکثر من فی الارض اهل ضلالت هستند اطاعت احدی از آنها جایز نیست بلکه اطاعت اکثریت معقول نیست چون نظریات آنها مختلف است هر کدام بر خلاف دیگری است و موجب تناقض یا تضاد میشود يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ چون مقاله آنها خلاف حق است و تمام بر باطل است باید مخالفت آنها کرد نه اطاعت و سدّ از راه الهیست إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ و عمل بظنّ بادله اربعه جایز نیست بخصوص در باب عقائد که اولین امری که در عقائد لازم است تحصیل علم است تا عقیده قلبی حاصل شود.

اشکال- پس در باب احکام چرا بخبر واحد و ظواهر الفاظ و سایر ظنون اجتهادیه عمل میکنند.

جواب- مرحوم صاحب معالم میفرماید (ظنیه الطریق لا ینافی قطعیه الحکم) توضیح- موقعی که دلیل قطعی قائم شد بر حجیت خبر واحد یا ظواهر الفاظ بلکه اصول لفظیه و عملیه مکلف قطع بحکم ظاهری که مکلف باو است پیدا میکند و لو قطع بواقع نداشته باشد چون واقع مادامی که حکم ظاهری کشف خلاف نشده فعلیه ندارد بلکه میتوان گفت که بسیاری از ارباب ضلال ظنّ هم ندارند یا شک صرف است یا ظنّ بر خلاف بلکه بسا قطع بر خلاف دارند مع ذلک دست برنمیدارند

وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَيْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ نمل آیه ۱۴ يَعْرِفُونَهُ كَما يَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمْ بقره آیه ۱۴۱ و انعام آیه ۲۰.

وَ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ خرص بمعنی تخمین است و قریب المعنی است با قیاس و استحسانات عامه که عمده مدرک عامه در احکام خود همین قیاسات و استحسانات و مناطات ظنیه است چون دست آنها از اخبار اهل بیت علیهم السّلام کوتاه است و در اخبار ما نهی اکید کرده اند از عمل بقیاس حتی دارد در خبر ابان

(اذا قیست محق الدین)

سید بحر العلوم میفرماید (و لیس من مذهبنا قیاس) (اول من قاس هو الإبلیس) و این آیه اگرچه خطاب بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است لکن در مقام گوشزد مؤمنین است که جایی که اگر مثل پیغمبر (ص) اطاعت آنها را کند گمراهش میکنند شما مؤمنین نبادی آلوده شوید بلکه اعراض کنید.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۷] .... ص : ۱۸۳

إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (۱۱۷)

محققا پروردگار تو او عالم تر است کسانی را که گمراه هستند از راه او و او عالمتر است بهدایت یافته گان.

البته پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و مؤمنین بسیاری از گمراهان را میدانند و میشناسند مثل یهود و نصاری و مشرکین و مجوس و دهریین ولی بسیاری هم بر آنها مخفی است مثل منافقین و اشباه آنها که ظاهرا مسلمان ولی قلبا یا منکر یا شاک یا ظان است مگر از راه وحی باو خبر رسیده باشد مثل پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و لکن خداوندی که از ظاهر و باطن، سرّ و علن خبیر است محققا او بهتر میداند لذا میفرماید إِنَّ رَبَّكَ هُوَ بسه تأکید کلمه انّ، جمله اسمیه، کلمه هو أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ در این جمله دو تقدیر لازم است که از ظاهر خود جمله استفاده میشود یکی من کل الناس یا منکم یا منک نظیر (اللَّه اکبر) من کلّ شی ء علی المعروف

یـا من ان یوصف مستفاد از اخبـار، دیگر تقـدیر بـاء یعنی بمن یضل عن سبیله بقرینه وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَـدِینَ و احتیاج بتمحلات مفسـرین نـداریم، و تعبیر بمهتـدین برای اینست که فرق است بین مهـدیین و بین مهتـدین، مهـدی کسانی را گویند که هدایت الهی هدایت شده چه در عالم نورانیت مثل نبیّنا محمد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم و اوصیاء او علیهم السّلام و لذا حضرت بقیه اللّه (عـج) را مهـدی میگویند و لکن مهتدی نمینامند یا در ابتداء امر و بالجمله روی ضـلالت را ندیده لذا در حق حضـرت امیر علیه السّـلام می گویی (لم یسجد بصنم قط) (لم یکفر باللّه طرفه عین) ولی مهتدی کسی را گویند که در ضلالت بود و بلطف الهی و دعوت رسول و اعانه عقل هـدایت یافته مثل مؤمنین صـدر اسـلام که کافر بودنـد مسـلمان شدنـد، ضال بودنـد مهتـدی شدنـد، فقیر بودنـد غنی شدنـد، ذلیل بودنـد عزیز شدند و هکذا ضـعیف بودند قوی شدند مسئله- اشخاصـی که اظهار اسـلام میکنند و ما یقین نداریم که باطنا مسلمان هستند یا آنکه نفاق میکنند تکلیف ما با اینها چیست.

جواب- امـا بحسب ظاهر بایـد با اینها معامله اسـلام کرد بـدنشان را پاک دانست، ذبیحه آنها حلال است، ازدواج با آنها نمود، دختر بآنهـا داد از آنهـا گرفت، بجنازه آنها نماز کرد، غسل داد، دفن نمود، احکام میراث بر آنها جاریست و بالجمله تا مادامی که کشف خلاف نشده احکام ظاهریه اسلام بر آنها جاریست در قرآن مجید میفرماید وَ لا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقی إِلَیْکُمُ السَّلامَ لَسْتَ مُؤْمِناً نساء آیه ۹۶، و اما احتیاط خود را از دست ندهید، اسرار خود را بآنها نگوئید امانات را بدست آنها ندهید، مقام و منصبی برای آنها قائل نشوید، حضور آنها طلاق ندهید با آنها نماز نخوانید، خود را دست آنها ندهید در حدیث است

(و لا تثقنّ باخیک کلّ الثقه فانّ سرعه الاسترسال لا یستقال)

زیرا اگر نفاق آنها ظاهر شد دیگر کار گذشته و نمیشود کاری کرد و بطور کلی از عقوبت نفاق گوشزد

آنها کنید ببینید قرآن مجید چه اندازه مذمت از منافقین فرموده حتی اینکه میفرماید إِنَّ الْمُنافِقِینَ فِی الدَّرْکِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ نساء آیه ۱۴۴، اما اشخاص آنها را معین نمیفرماید بلی بعد از ظهور نفاق کلیه احکام از آنها سلب میشود.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۸] ..... ص : ۱۸۵

فَکُلُوا مِمَّا ذُکِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَیْهِ إِنْ کُنْتُمْ بِآیاتِهِ مُؤْمِنِینَ (۱۱۸)

پس بخورید از آن حیواناتی که در موقع ذبح ذکر اسم اللّه بر آنها شده باشد اگر هستید بآیات الهی ایمان آورده اید.

توضیح- شرائط تذکیه: اولا باید تذکیه کننده مسلم باشد ذبیحه کفار حرام و نجس است حکم میته دارد. ثانیا باید در حال ذبح تسمیه بگوید بسم اللّه الرحمن الرحیم و مجرد بسم اللّه هم کافیست. ثالثا باید رو بقبله باشد هم ذابح رو بقبله بایستد هم گردن مذبوح رو بقبله باشد. رابعا باید با آهن و فولاد باشد و شیشه و کارد طلا و نقره و سایر اینها نباشد. خامسا باید فری اوداج اربعه بشود و در شتر نحر لازم است و بعضی اعتبار بلوغ ذابح را هم کرده اند و ذکات جنین هم بذکات مادر او است.

و در این آیه متعرض ذکر اسم اللّه شده در مقابل مشرکین که ذکر اسم اصنام خود میکردند و برای آنها قربانی مینمودند لذا میفرماید فَکُلُوا مِمَّا ذُکِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَیْهِ و این امر کلوا دلالت بر وجوب ندارد و لو اینکه گفته ایم امر ظاهر در وجوب است بلکه دلالت بر جواز اکل دارد زیرا امر در مقام توهّم حذر بیش از جواز دلالت ندارد و این جمله برای دفع توهّم مشرکین بود که اعتراض بمسلمین کردند که گوسفند اگر بمرگ خدایی بمیرد بموت حتف انف نمیخورید و مقتول خود را میخورید مقتول شما بهتر از مقتول الهی است.

جواب- موت حتف انف قتل نیست و خدا هم قاتل نیست ممیت است و آن

در تمام اقسام صادق است و یکی از اقسام است خداوند قتلی که ذکر اسم اللّه شده حلال دانسته و سایر اقسام قتل و اقسام موت را حرام نموده.

إِنْ كُنْتُمْ بِآياتِهِ مُؤْمِنِينَ این جمله تاب دو معنی دارد یکی آنکه کسانی که مؤمن هستند اگر ذکر اسم اللّه کنند بر ذبیحه حلال است که یکی از شرائط بود که ذابح باید مسلم باشد. و دیگر آنکه مؤمن بآیات الهی دستورات و فرامین و حدود خداوند را مراعات میکند و تابع فرمان او است و غیر مؤمن بتخیلات فاسده خود رفتار میکند و بالجمله میداند که هر فرمانی از حق باشد موافق حکمت و صلاح است و از غیر او بر خلاف حکمت و عین فساد است و شاهد بر این معنی آیه بعد است:

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۱۹] .... ص : ۱۸۶

وَ ما لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ قَدْ فَصَّلَ لَكُمْ ما حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ وَ إِنَّ كَثِيراً لَيُضِلُّونَ بِأَهْوائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ (۱۱۹)

و چه سبب شده از برای شما اینکه نمیخورید از آن ذبیحه که ذکر اسم اللّه بر او شده و حال آنکه خداوند محققا برای شما تفصیل آنچه که از حیوانات بر شما حرام شده داده است مگر در مورد اضطرار بخوردن آن که در این صورت جمیع محرمات حلال میشود و بدرستی که کثیری هراینه گمراه میکنند سایرین را بهواهای نفسانیه ندانسته محققا پروردگار تو داناتر است بتجاوزکنندگان (که حق را باطل ارائه میدهند و باطل را حق، حرام را حلال میشمارند و حلال را حرام میپندارند).

وَ ما لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ ظاهرا اشاره باشد ببعض مرتاضین و دراویش و صوفیه که میگویند حیوانی نباید خورد، و حقیر بودم پای

منبر یکی از آنها که استدلال میکرد بقول قصّابین که میگویند گوشت و استخوان با هم است و معنی میکرد هر که استخوان میخورد گوشت هم باید بخود یعنی سگ و غافل از اینکه اولا- قول قصاب چه حجتی دارد و ثانیا مراد قصاب در باب فروش است نه اکل و ثالثا ردّ قول خدا است قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبادِهِ وَ الطَّيِّباتِ مِنَ الرِّزْقِ الایه اعراف آیه ۳۰، مگر اینکه بگویند که در ذیل آیه دارد قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا و ما از زمره مؤمنین خارج هستیم.

وَ قَدْ فَصَّلَ لَكُمْ ما حَرَّمَ عَلَيْكُمْ در چند موضع قرآن خداوند بیان فرموده إِنَّما حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ ما أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ بقره آیه ۱۶۸، حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَ ما أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَ الْمُنْخَنِقَةُ وَ الْمَوْقُوذَةُ وَ الْمُتَرَدِّيَةُ وَ النَّطِيحَةُ وَ ما أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا ما ذَكَّيْتُمْ وَ ما ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَ أَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلامِ، الی قوله تعالی: فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ مائده آیه ۵ إِنَّما حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَ ما أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ نحل آیه ۱۱۶، و غیر اینها و در لسان پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه اطهار علیهم السّلام محرمات را معین فرموده و خود آنها اغلب موارد غذای آنها لحوم و شیر حیوانی بود.

إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ در تمام این آیات صورت اضطرار خارج شده بعلاوه در حدیث رفع

ما اضطروا الیه

یکی از تسعه شمرده شده و در حدیث (الضرورات تبیح المحذورات) بلکه حکم عقل بر جواز داریم غایه الامر باید بمقدار اضطرار باشد بطوری که موجب حرج هم نشود نه مجرد سدّ رمق و نه اشباع که مفسرین گفتند.

وَ إِنَّ كَثِيراً لَيُضِلُّونَ بِأَهْوائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ مراد اکثر نیست همین اندازه

که جماعتی اضلال کنند صدق کثیر میکند و البته این جماعت مضلّین امر بر آنها مشتبه شده و خود هم در ضلالت جهل و گمراهی افتادند آنهم جهل مرکب که خیال میکنند عالم هستند ولی صرف هوی و متابعت نفس است إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِینَ تعدی تجاوز و زیاده رویست باصطلاح کاسه از آش گرمتر، این جماعت اگر میخواهند محرمات را ترک کنند چرس نکشند بنک استعمال نکنند، سبیل نگذارند، غلوّ نکنند، نماز را ترک نکنند که بگویند ما واصل شده ایم و بحدّ یقین رسیده ایم، و شرک در عبادت نیاورند که صورت مرشد را در نظر بگیرند، و مسائل دین را از مراجع تقلید اخذ کنند و هزارها عیبهای دیگر لازم نیست که ترک خوردن گوشت حیوانی کنند خداوند از باطن و ظاهر آنها خبر دارد و بحال آنها از همه کس عالم تر است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۰] .... ص : ۱۸۸

وَ ذَرُوا ظاهِرَ الْإِثْمِ وَ باطِنَهُ إِنَّ الَّذِینَ یَکْسِبُونَ الْإِثْمَ سَیُجْزَوْنَ بِما کانُوا یَقْتَرِفُونَ (۱۲۰)

و واگذارید ظاهر معصیت و باطن آن را محققا کسانی که مرتکب معصیت میشوند زود باشد که جزا داده شوند بآنچه کرده اند.

وَ ذَرُوا امر است و ظاهر در وجوب بلکه در این مقام بمناسبت حکم و موضوع نص در وجوب است و این دلیل است بر اینکه ترک معاصی مجرد نجات از عقوبت آنها نیست بلکه امر واجب است و موجب مثوبت و یکی از عبادات مهمه است و خطبه شعبانیه که فرمود

(افضل الاعمال فی هذا الشهر الورع عن محارم اللّه)

نص در این باب است.

ظاهِرَ الْإِثْمِ وَ باطِنَهُ بعضی تفسیر کردند بمعاصی ظاهریه و باطنیه، بعضی تفسیر کردند بافعال جوارحیه و امور قلبیه، بعضی بزنا و اتخاذ اخدان، بعضی

بزن پدر و زنا بغیر و غیر اینها لکن ظاهر اینست که ترک معاصی کنید چه علانیه باشد که اشاعه فحشاء میشود و پرده شریعت پاره میشود و چه در خفاء و پنهانی اگرچه عقوبتش کمتر است لکن کسی که از مردم حیاء کند و از خدا حیاء نداشته خدا را کوچکتر از خلق دانسته.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ کسب تحصیل است یعنی ارتکاب اثم میکنند سَيُجْزَوْنَ یعنی استحقاق عقوبت دارند ولی قابل عفو و مغفرت هست بِما كانُوا بآن معاصی که بودند يَقْتَرِفُونَ یعملون و یفعلون و یأخذون از ماده قرفه.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۱] .... ص: ۱۸۹

وَ لا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ إِنَّهُ لَفِسْقٌ وَ إِنَّ الشَّياطِينَ لَيُوحُونَ إِلى أَوْلِيائِهِمْ لِيُجادِلُوكُمْ وَ إِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ (۱۲۱)

و نخورید از آن مذبوحاتی که ذکر اسم خدا بر او برده نشده و محققا خوردن میته فسق است و بدرستی که شیاطین هراینه وسوسه میکنند باولیاء و دوستان خود که با شما مجادله کنند و اگر شما اطاعت آنها را کردید محققا شما جزو مشرکین هستید.

وَ لا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ و این اعم است از اینکه ذکر غیر اسم خدا بر او برده شده باشد مثل اصنام که مشرکین قربانی برای بتها میکردند یا ذکر هیچ اسمی بر او برده نشده باشد و نیز اعم است از اینکه ذابح معتقد بلزوم ذکر اسم اللَّه نباشد مثل کفار یا معتقد باشد ولی ذکر اسم اللَّه نکرده باشد و نیز اعم است از اینکه عدم ذکر اسم اللَّه از روی عمد باشد یا نسیان لکن در اخبار شیعه و فتاوای علماء استثناء شده که اگر مسلم نسیانا ذکر اسم اللَّه نکرده حرام نمیشود و این چنانچه گذشت یکی از شرائط تذکیه است و بقیه شرائط هم ملحق باین حکم میشود و بالجمله اکل میته حرام است.

وَ إِنَّهُ لَفِسْقٌ این جمله دلالت دارد بر اینکه اکل میته از گناهان کبیره است که موجب فسق میشود در مقابل عدل که در مقام خود گفته ایم که عدالت عبارت از ملکه ایست که از حالت خوف از روی ایمان در قلب حادث میشود که باعث جلوگیری نفس شود از ارتکاب معاصی کبیره و اصرار بر صغیره و ارتکاب منافیات مروّت و مثبت عدالت بحسب ظاهر شرع حسن ظاهر است که پس از معاشرت از او دیده نشده باشد یکی از این امور، و بعضی اعتبار ظنّ بملکه را هم کرده اند با شهادت عدلین یا شیاع قطعی بلکه مطلق قطع بملکه مسلّما کافیست و اگر مثبت عدالت نباشد و ظهور فسق هم نباشد نه احکام فسق بر او بار میشود و نه احکام عدالت نمیتوان گفت عادلست و نه فاسق است و گناهان کبیره را ما در کتاب عمل الصالح در آخر مجلد سوم کلم الطیب بیان کرده ایم.

وَ إِنَّ الشَّياطِينَ ظاهر شیاطین جنّی است لکن ملحق بآنها است شیاطین انسی از کفار و مشرکین و مبلغین سوء و فسّاق لَيُوحُونَ إِلى أَوْلِيائِهِمْ یا بوساوس شیطانی یا بالقاء شبهات که تعبیر بخواطر سوء میکنند و مورث شک و تردید میشود و تأثیر اینها باولیاء خود آنها میشود از تابعین شیطان و از مریدان این مبلغین و اگر کسی بخواهد از این وساوس و تبلیغات سوء مصون و محفوظ باشد اموری لازم است: ۱- توکّل بخدا. ۲- علم زیرا این شبهات در جهّال تأثیر دارد.

۳- ملکه عدالت که مانع از ارتکاب معاصی باشد. ۴- عدم مباشرت و معاشرت با این نوع که اینها از زمره اولیاء آنها خارج نیستند.

لِيُجادِلُوكُمْ چه بسیار مشاهده شده که اصحاب این مبلغین سوء میآیند و با مسلمین مجادله میکنند فرمایشات آنها را نمی پذیرند و کلمات این مبلغین سوء را وحی منزل میدانند.

وَ إِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ گوش بمزخرفات آنها دهید و کلمات آنها در شما هم

تأثیر بخشید هرآینه شما هم مشرک میشوید إِنَّکُمْ لَمُشْرِکُونَ این جمله دو احتمال دارد یکی اینکه شما با آنها در عقوبت شریک میشوید و در کفر و فسق با آنها هم قدر خواهید بود دیگر آنکه مشرک بخدا میشوید یا احکام مشرک بر شما بار میشود یا در قیامت در عقوبت شرک دچار میشوید و این بدلالت التزامیه دلالت دارد که آنها هم مشرک یا در حکم آن هستند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۲] .... ص : ۱۹۱

أَ وَ مَنْ کانَ مَیْتاً فَأَحْیَیْناهُ وَ جَعَلْنا لَهُ نُوراً یَمْشِی بِهِ فِی النَّاسِ کَمَنْ مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ لَیْسَ بِخارِجٍ مِنْها کَذلِکَ زُیِّنَ لِلْکافِرِینَ ما کانُوا یَعْمَلُونَ (۱۲۲)

آیا کسی که بود مرده پس زنده کردیم او را و قرار دادیم از برای او نوری که بتوسط او در میان مردم راه رود مثل او مثل کسیست که در تاریکیها باشد و از آنها خارج نشود همین نحو زینت داده شده برای کفار آنچه را که بودند عمل میکردند موت و حیات نسبت بکلیه اشیاء دائر مدار آثاریست که از او باید ظاهر شود اگر ظاهر نشد موت است و اگر ظاهر شد حیات، مثلا اشجار اگر رشد دارد برگ میدهد، شکوفه میدهد، بثمر میرسد زنده است اگر این آثار گرفته شد مرده است، جبال تا موقعی که بصلابت و بر جای خود قرار دارد زنده است پس از اینکه ریزش کند و از هم متلاشی شود مرده است، حیوان تا حسّ و حرکت دارد زنده است اگر از حرکت افتاد مرده است، و قبلا متذکر روح نباتی و حیوانی شده ایم ولی روح انسانی گفتیم انتقال نشئه است لکن در این آیه شریفه که میفرماید أَ وَ مَنْ کانَ مَیْتاً فَأَحْیَیْناهُ مراد روح ایمانیست مؤمن بجمیع عقائد حقّه زنده است و غیر او چه مشرک باشد یا کافر یا منافق یا اسم اسلام روی خود گذارده ولی ایمان بجمیع عقائد حقّه ندارد حتی اگر اسم شیعه هم بخود بسته باشد لکن

دوازده امامی نباشد یا منکر بعض ضروریات دین یا مذهب باشد مرده است و این اطلاق در بسیاری از آیات شده مثل إِنَّکَ لا تُسْمِعُ الْمَوْتی نمل آیه ۸۲، و آیه شریفه لِیُنْذِرَ مَنْ کانَ حَیًّا یس آیه ۷، و غیر اینها از آیات و در اشعار منسوبه بامیر المؤمنین علیه السّلام است

(الناس موتی و اهل العلم احیاء)

(علی الهدی لمن استهدی ادلّاء)

پس مفاد آیه کسانی که از دین خارج بودند مرده بودند ببرکت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قرآن و علماء متدین شدند مصداق أَ وَ مَنْ کانَ مَیْتاً فَأَحْیَیْناهُ هستند و سیاهی قرآن میتا بتخفیف است و قرائت بتشدید هم شده و لکن مکرر گفته ایم معتبر همان سیاهی است و قرائت بر خلاف سیاهی اجتهاد قرّاء است مدرک خبری ندارند.

وَ جَعَلْنا لَهُ نُوراً در بعض اخبار تفسیر بامام شده و در بعضی بولایت و در بعضی بامیر المؤمنین علیه السّلام و مکرر گفته ایم که این نوع تفاسیر بیان مصداق اتمّ است منافی با اطلاق و عموم آیه ندارد و مراد از نور نور علم است چنانچه گفتند

(العلم نور یقذفه اللّه فی قلب من یشاء)

توضیح الکلام اینکه مؤمن بعد از آنی که بشرف ایمان مشرف شد و حیات ایمانی باو افاضه شد و از موت کفر و ضلالت نجات یافت احتیاج شدید دارد که از ظلمت جهل نجات یابد و بنور علم طریق سعادت را پیدا کند و در آن طریق مشی کند و تحصیل نور علم منوط بوجود عالم است که باو تعلیم نماید و در درجه اول وجود مقدس نبوی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که فرمود

(انا مدینه العلم)

و نائل شدن باین مدینه ممکن نیست مگر بپیروی از علی علیه السّلام و اولاد طاهرین او که فرمود

(و علی بابها)

و در اخبار داریم فرمودند

(نحن ابواب الهدی و العروه الوثقی)

و پیروی از این خاندان منوط بتشرف خدمت علماء اعلام در هر عصر و زمانیست چنانچه از امیر المؤمنین علیه السّلام منقول است که فرمود

(طلب العلم اوجب علیکم من طلب المال)

تا آنجایی که جهات اوجب تر را بیان میفرماید که علم را خداوند در خزینه که قلوب علماء است قرار داده و کلید

این در را سؤال قرار داده باید سؤال کرد تا ابواب علم بروی سائل باز شود و بتواند یَمْشِّی بِهِ فِی النَّاسِ که مشی در این طریق عمل باین علوم است که (العالم بلا عمل کالشجر بلا ثمر) است و البته کسی که حیات ایمانی داشته باشد و بنور علم قلبش بلکه جمیع اعضاء و جوارحش روشن شود و در این روشنایی مشی کند چشمش نگاه بنامحرم نکند، گوشش را بصداهای نامشروع فراندهد، دستش بظلم و تعدی دراز نشود، پایش بمجالس فسق و فجور نرود، شکمش از حرام سیر نشود، زبانش بکلمات ناپسند باز نشود و بر طبق علمش عمل نماید، آیا مثل این کَمَنْ مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ که حیات ایمانی ندارد و ظلمت جهل اطراف قلب او را گرفته و اعضاء و جوارحش تاریک شده و در ضلالت و گمراهی افتاده و هر چه او را فریاد زنند خارج شو از این ظلمت کده جهل تا تو را حیات ایمانی بخشیم و بنور علم قلبت را روشن کنیم و در طریق سعادت تو را سیر دهیم لَیْسَ بِخارِجٍ مِنْها مثل جنینی که در شکم مادر در ظلمات ثلاث گرفتار است و خیال میکند عالی تر و بهتر از عالم رحم نیست تا بتوسط ملک زاجر او را از رحم خارج کنند این کفار و فسّاق هم تصور میکنند که عالمی بهتر از رحم دنیا نیست و غذایی بهتر از خون بنده گان خدا نیست.

کَذلِکَ زُیِّنَ لِلْکافِرِینَ ما کانُوا یَعْمَلُونَ که زینت دهنده شیاطین و نفس امّاره و زخارف دنیویه سه دشمن بزرگ در نظر او جلوه گر شده تا بتوسط ملک زاجر حضرت ملک الموت او را از این عالم خارج کنند و در زیر خاک بعالم برزخ و قیامت و عذاب ابدی سوق دهند

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۳] ..... ص : ۱۹۴

وَ كَذلِكَ جَعَلْنا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكابِرَ مُجْرِمِيها لِيَمْكُرُوا فِيها وَ ما يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ وَ ما يَشْعُرُونَ (۱۲۳)

و همین نحو قرار دادیم در هر آبادی بزرگان مجرمین آن آبادی را تا اینکه مکر کنند سایرین آبادی را ولی مکر نمیکنند مگر بنفوس خود ولی نمیفهمند که با خود مکر میکنند.

در هر شهرستان و آبادیها یک دسته رؤساء و بزرگانی دارد که سایر اهل شهر و ده تابع آنها هستند و این رؤساء برای حفظ مقام ریاست خود جلوگیری میکنند سایرین را که در مقام تحقیق برنیایند و نروند خدمت پیغمبر (ص) و ائمه علیهم السّلام و علماء تا هدایت شوند و بهزار حیله و تزویر اینها را فریب میدهند و بکفر و ضلالت آنها را سوق میدهند و غافل از اینکه اینها علاوه از عقوبات کفر و ظلم و شرک و طغیان و معاصی خود عقوبات سایرین هم بر آنها بار میشود هم عقوبت ضلالت را دارند هم عقوبت اضلال زیرا سه قسم فاعل داریم: فاعل بالمباشره و بالتسبیب و بالرضا و لذا می گوییم عقوبت اولین و آخرین الی یوم القیمه حمل بر شیخین میشود چون فعل آنها منشأ تمام فسادهائیست که روی زمین واقع شده و میشود، اگر گذارده بودند حق بر مسند خود قرار گیرد روی زمین را عدل و داد پر کرده بود لذا میفرماید وَ كَذلِكَ جَعَلْنا مکرر گفته ئیم که تقدیر و قضاء الهی منافی با سوء اختیار عبد و صحت عقوبت نیست در دعاء کمیل میخوانی

(اجریت علیّ حکما اتبعت فیه هوی نفسی و لم احترس فیه من تزیین عدوّی فغرنی بما اهوی و اسعده علی ذلک القضاء

الدعاء) لذا نسبت جعل را بخدا میدهد که بقضاء و تقدیر چنین بوده.

فِي كُلِّ قَرْيَةٍ قریه در قرآن محل اجتماع جمع کثیریست اعم از شهرستانها و دهات اطراف هر چه بزرگ باشد مثل لندن یا کوچک باشد مثل قصبه.

أَکابِرَ مُجْرِمِیها ممکن است اضافه باشد یعنی در میان مجرمین قریه اکابر آنها یا صفه باشد یعنی اکابری که مجرمین آن قریه بودند لِیَمْکُرُوا فِیها متعلق بجعلنا که این نحوه جعل شده، و مکر عبارت از عملیست که بصورت محبوب طرف است و در باطن مبغوض است و اگر نسبت بخدا داده شد وَ مَکَرُوا وَ مَکَرَ اللَّهُ وَ اللَّهُ خَیْرُ الْماکِرِینَ آل عمران آیه ۴۷ مراد اینست که دولت و عزت و ریاست و قوت و قدرت و مهلت میدهد تا هر چه بتوانند طغیان و سرکشی و فساد و ظلم و معصیت کنند و بعقوباتش گرفتار شوند وَ لا یَحْسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّما نُمْلِی لَهُمْ خَیْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِینٌ آل عمران آیه ۱۷۲، و همین آیه را علیّه عالیه بر یزید پلید تلاوت فرمود، و اگر نسبت ببنده داده شد اینست که از راه دوستی دشمنی کنند مثل مأمون ملعون با حضرت رضا علیه السّلام، و این اکابر فریب میدهند اهل قریه را که در طلب حق نروند و ایمان نیاورند و بکفر و ضلالت بسر برند.

وَ ما یَمْکُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ چنانچه بیان شد که گناه سائرین را هم تحمل میکنند و گرفتار میشوند وَ ما یَشْعُرُونَ خیال میکنند از گرده آنها بار کشیدیم و از تبعیت آنها استفاده کردیم و بر آنها ریاست و بزرگی نمودیم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۴] ..... ص: ۱۹۵

وَ إِذا جاءَتْهُمْ آیَهٌ قالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّی نُؤْتی مِثْلَ ما أُوتِیَ رُسُلُ اللَّهِ اللَّهُ أَعْلَمُ حَیْثُ یَجْعَلُ رِسالَتَهُ سَیُصِیبُ الَّذِینَ أَجْرَمُوا صَغارٌ عِنْدَ اللَّهِ وَ عَذابٌ شَدِیدٌ بِما کانُوا یَمْکُرُونَ (۱۲۴)

و زمانی که آمد آنها را آیه و معجزه بدست نبیّ اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که دلیل بارز بر رسالت و صدق دعوای آن بود گفتند این کفار که ما ایمان نمیآوریم تا زمانی که اقامه معجزه مثل معجزاتی که بر انبیاء سلف بود بیاورد خداوند بهتر و داناتر است که رسالت را کجا قرار دهد زود باشد که بآنها اصابت کند آنهایی که مخالفت

کردند خفّت و خاری در نزد خداوند و عذاب سختی بسبب آنچه که بودند مکر و حیله میکردند.

وَ إِذا جاءَتْهُمْ آیه آنچه بر خداوند لازم است برای اثبات صدق رسولانش اعطاء دلیلی که موجب قطع بصدق او باشد یا باعطاء معجزه و لو یک معجزه باشد که بشر عاجز باشد از اتیان مثل آن یا اخبار النّبی ثابت النبوه یا معصوم ثابت العصمه قالوا کفار و معاندین و متعصبین با اینکه مشاهده کردند برای عذرتراشی و بهانه گیری لَنْ نُؤْمِنَ ما این معجزه را نمی پذیریم و قبول نمیکنیم و ایمان نمیآوریم حَتَّی نُؤْتی مِثْلَ ما أُوتِیَ رُسُلُ اللَّهِ مثل عصای موسی و ید و بیضاء او و احیاء عیسی اموات را و امثال اینها با اینکه مسلما اگر آنها را هم اقامه کند باز ایمان نمیآورند چنانچه بموسی و عیسی هم بسیاری ایمان نیاوردند.

گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه بآب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد

اللَّهُ أَعْلَمُ حَیْثُ یَجْعَلُ رِسالَتَهُ معنی این نیست که دیگران هم علم دارند ولی خدا اعلم است چنانچه می گویی دین اسلام افضل از ادیان باطله است معنی این نیست که ادیان باطله هم دارای فضل است یا در آیه شریفه أَ فَمَنْ یَهْدِی إِلَی الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ یُتَّبَعَ أَمَّنْ لا یَهِدِّی إِلَّا أَنْ یُهْدی یا بگویی علی (ع) احقّ بخلافت است از ابی بکر یا علی علیه السّلام افضل از عمر است بلکه معنی اینست که دیگران علم بجعل نبی یا خلیفه ندارند.

سَیُصِیبُ الَّذِینَ أَجْرَمُوا اشاره باکابر کفار است که علاوه از کفر مجرم هستند که کافر ماجرایی میکنند و بهانه گیری و مانع دیگران میشوند.

صَغارٌ عِنْدَ اللَّهِ و لو در دنیا بزرگی داشتند در نظر مردم لکن فردای قیامت از همه کفار خفیف تر و ذلیل تر هستند و هیچگونه احترام ندارند وَ عَذابٌ شَدِیدٌ و لو تمام عذابها شدید است امّا میان همه آنها عذاب اینها شدیدتر است کانّه

سایرین عـذاب آنها نسبت بعـذاب اینها خفیف است بِما کانُوا یَمْکُرُونَ این شـدت عـذاب و این خفت و خواری نزد خدا برای مکر و حیله بازی آنها است که دیگران فریب اینها را میخورند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۵] ..... ص : ۱۹۷

فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً کَأَنَّما یَصَّعَّدُ فِی السَّماءِ کَذلِکَ یَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَی الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ (۱۲۵)

پس کسـی را که اراده فرماید خدا اینکه او را هدایت نماید شـرح صدری باو عنایت کند در قبولی اسـلام و کسـی را که اراده کند که او را گمراه نماید قرار میدهد سـینه او را تنگ و در بسـته کانّه بار سنگینی میخواهند بر او بار کنند که از او فرار کند و برود بطرف بالا و همین نحو خدا قرار داده رجس و خباثت و ملعنت را برای کسانی که ایمان نمیآورند.

این آیه شـریفه یکی از آیات مشکله قرآن است و مفسرین بوجوهی تفسیر کرده اند و اخبار در تفسیر این متجاوز از ده حدیث است لکن متقاربه المضمون است و بیان آن موقوف بذکر دو مقدمه است:

۱- آنکه اطاعت و معصـیت علاوه بر مثوبات و عقوبات اخروی یک فوائـد و مضارّ دنیوی دارد مثلا معصـیت باعث نزول بلا و تسلّط شـیطان و سـیاهی قلب و ضـعف ایمان و بعد عن اللّه و میل و رغبت بسایر معاصـی و سـقوط عظم معصـیت و صـیرورت معاصـی بمنزله ملکه و غیر اینهـا است و بـالعکس اطـاعت بـاعث دفع بلیـات، توسـعه رزق، ارغـام انف شـیطان، نور قلب، قوت ایمـان، قرب الی اللّه، شوق بعبـادت و غیر اینهـا و یکی از عقوبـات معاصـی اینست که اسـباب معصـیت بیشـتری برای او فراهم میشود و اینست معنای خذلان چنانچه یکی از مثوبات عبادت فراهم شدن

اسباب اطاعت بیشتری میشود و اینست معنای توفیق.

۲- آنکه مکرر گفته ایم که افعال اختیاریه عبد هم نسبت بعبد داده میشود و هم بخداوند که معنی امر بین الامرین است و معنی اختیار که نه جبر باشد و نه تفویض، بعد از بیان این دو مقدمه بپردازیم بتفسیر:

فَمَنْ یُرِدِ اللَّهُ أَنْ یَهْدِیَهُ اگر مؤمن صالح است مثوبت عمل او و ایمان او یکی اینست که توفیق باو عنایت میفرمائیم بزیادتی معرفت و اعمال صالحه که مفاد وَ زِدْناهُمْ هُدیً است کهف آیه ۱۲، و اگر غیر مؤمن باشد لکن در مقام تحصیل حق باشد مثوبت همین در مقام بودن آنست که اسباب هدایت برای او مهیّا میشود که مفاد وَ الَّذِینَ جاهَدُوا فِینا لَنَهْدِیَنَّهُمْ سُبُلَنا است عنکبوت آیه ۶۹، و اگر کافر است لکن یک عمل خیری از او صادر شده اجر این عمل توفیق بتشرف اسلام است چنانچه حکایات در این باب بسیار است.

یَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلامِ شرح بمعنی باز شدن است چنانچه شروحی که علماء بر متون نوشته اند مطالب آنها را توضیح میدهند و مطالب سربسته را باز میکنند و علم تشریح در باب طبّ دقائق اغطاء بدن را کشف میکنند، و صدر که بمعنی قلب است و مراد آن روح مجرد و آن لطیفه ربانی و آن جوهر ملکوتی است توسعه پیدا میکند برای قبولی اسلام و زیادتی معرفت و اتیان باعمال صالحه که کلمه للاسلام شامل همه اینها میشود.

وَ مَنْ یُرِدْ أَنْ یُضِلَّهُ که معنی خذلان و عقوبت آن اعمالیست غیر از کفر که داشته مثل عناد و عصبیت یا ظلم و تعدی بنبیّ یا مسلمین یا ارتکاب فحشاء و منکرات یَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَیِّقاً حَرَجاً ضیق بمعنی تنگ و حرج بمعنی سربسته کانّه دربهای قلب بسته شده و قساوت او را فروگرفته و نور اسلام و معرفت در او تابش نمیکند و توفیق از او سلب میشود لکن نه بنحوی که قدرت بر ایمان نداشته

باشد و سلب اختیار از او بشود.

كَأَنَّما يَصَّعَّدُ فِي السَّماءِ دین یک بار سنگینی میشود بر او که میخواهد فرار کند و از کوه بالا رود چنانچه مشاهده میکنیم در بسیاری از فساق و فجار که در دنیا باعمال شاقه مشغول هستند ولی یک نماز از کوه برای او سنگین تر است در مجالس لهو تا بصبح از سر شب بدون کسالت می نشینند ولی پای منبر وعظ و احکام یک ربع ساعت بسیار کسل و دشوار است برای او.

كَذلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ رجس پلیدی و کثافت و خباثت است که اشاره بهمان کفر و عناد و عصبیت و ظلم و فحشاء و منکرات است چنانچه میفرماید إِنَّما الْخَمْرُ وَ الْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطانِ مائده آیه ۹۲ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ و در مقام تحصیل ایمان نیستند بواسطه صفات مذکوره که اشاره شد.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۶] ..... ص : ۱۹۹

وَ هذا صِراطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيماً قَدْ فَصَّلْنَا الْآياتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ (۱۲۶)

و اینست راه پروردگار تو در حالی که راست است و انحرافی در او نیست بتحقیق ما ببیان واضح روشن آیات و نشانه های این صراط را بیان کردیم برای قومی که متذکر میشوند.

تفصیل صراط مستقیم را در سوره مبارکه حمد در تفسیر اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ در مجلد اول صفحه ۱۱۳- ۱۱۸ بیان کردیم که دو صراط داریم یکی در قیامت که جسر جهنم است و هفت قنطره دارد و در هر قنطره سؤال از یک چیز میکند اول از ایمان و آخر از مظالم، و یکی در دنیا و در اخبار تفسیر بدین اسلام و بقرآن و بامیر المؤمنین علیه السّلام و بائمه طاهرین علیهم السّلام شده و مرجع همه یکیست بآنجا مراجعه فرمائید.

وَ هذا صِراطُ رَبِّکَ و هذا ممکن است اشاره بقرآن یا دین مقدس اسلام یا طریق ولایت امیر المؤمنین علیه السّلام و ائمه طاهرین علیهم السّلام باشد چنانچه ذکر شد و در حدیث منسوب بپیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

صراط علی حق فاتبعوه

و اضافه برب برای اینست که بجعل الهیست قرآن فرستاده او است، دین اسلام تشریع او است، ولایت بجعل او است مستقیما حال است از برای صراط و بهر معنایی باشد اعوجاج و انحراف در او نیست و البته اگر کسی بخواهد بر طبق دستورات قرآن و اسلام و ائمه اطهار علیهم السّلام رفتار کند و خردلی انحراف پیدا نکند از مو باریکتر است و فقط منحصر بمعصومین صلوات اللّه علیهم اجمعین است چه از جنبه علمی و اعتقادی و چه از جنبه اخلاقی و چه از جنبه افعالی.

قَدْ فَصَّلْنَا الْآیاتِ چیزی فروگذار نشد حتی ارش خدش چه در قرآنش وَ لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ انعام آیه ۵۹، و چه از جهت اتمام حجت از معجزات صاده از این خانواده، بردارید کتاب مدینه المعاجز را مطالعه کنید با اینکه صد یک از آنها را ضبط نکرده بلکه همه روزه از قبور مطهره آنها و از توسلات بآنها چه معجزاتی ظاهر میشود و چه از مواعظ و نصایح و چه از بیان اخلاق و چه از احکام تکلیفیه و وضعیه از عبادات و معاملات و معاشرات و حقوق و حدود و دیات و غیر اینها لکن چشم بینا و دل بیدار میخواهد لذا میفرماید:

لِقَوْمٍ یَذَّکَّرُونَ که در مقام تذکر برآیند و روزبروز استفاده نمایند زائد بر سابق

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۷] ..... ص: ۲۰۰

لَهُمْ دارُ السَّلامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ هُوَ وَلِیُّهُمْ بِما کانُوا یَعْمَلُونَ (۱۲۷)

از برای این قومی که متذکرند دار السلام که یکی از جنّات است در پیشگاه احدیت هست و او است ولیّ آنها بسبب آنچه که بودند عمل میکردند.

لَهُمْ دارُ السَّلامِ یکی از جنّات ثمانیه است: جنات عدن، جنه الخلد،

جنه المأوی، دار الکرامه، دار السلام و غیر اینها، و تعبیر بدار السلام چون هیچگونه آفت و عاهت و مرض و بلائی در او نیست نه پیری دارد، نه گرسنگی، نه تشنگی، نه غیر اینها از مکروهات.

عِنْدَ رَبِّهِمْ یعنی در جوار رحمت پروردگار و مقام قرب برحمت او و شمول عنایات او نه اینکه مجسمه قائل هستند که خدا در عرش بالای تخت جلوس فرموده و مؤمنین در قیامت او را مشاهده میکنند و کفار محجوبند و تمسک بظواهر بعض آیات نمودند و غافل از اینکه ظواهر با برهان عقلی قطعی تقابل ندارد و باصطلاح قرینه عقلیه منشأ صرف ظواهر میشود و چون حکم قرینه متصله دارد نمیگذارد ظهوری منعقد شود.

وَ هُوَ وَلِیُّهُمْ نگهبان آنها است تا ابد که فناء و زوالی برای آنها نیست و آنا فآنا افاضه میفرماید و آنها را باقی میدارد بِما کانُوا یَعْمَلُونَ نه بنحو استحقاق که در اثر اعمال صالحه مستحق و طلبکار باشند بلکه بنحو قابلیت که ایمان و اعمال صالحه آنها را قابل شمول تفضلات میکند چنانچه باین موضوع در بسیاری از مواضع این کتاب تذکر داده ایم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۸] .... ص: ۲۰۱

وَ یَوْمَ یَحْشُرُهُمْ جَمِیعاً یا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَکْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَ قالَ أَوْلِیاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنا بِبَعْضٍ وَ بَلَغْنا أَجَلَنَا الَّذِی أَجَّلْتَ لَنا قالَ النَّارُ مَثْواکُمْ خالِدِینَ فِیها إِلَّا ما شاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّکَ حَکِیمٌ عَلِیمٌ (۱۲۸)

و روزی که خداوند محشور میکند جمیع آنها را ای طائفه جن هراینه شما زیادتر از طائفه انس هستید و گفتند دوستان آنها از انس پروردگار ما بعض ما از بعض دیگر استفاده و بهره برداری کردند و رسیدیم ما بآخرین مدت عمرمان

آن مدتی که تو معین فرمودی از برای ما خداوند فرمود آتش جایگاه شما است همیشه در آن مخلّد هستید مگر آنچه را خدا بخواهد محققا پروردگار تو حکیم علیم است.

وَ یَوْمَ یَحْشُرُهُمْ سیاهی قرآن بیاء است و ضمیر مرجعش خداوند است و بعضی بنون قرائت کرده اند و مکرر گفته ایم که قرائت بر خلاف سیاهی اعتبار ندارد و مستند باجتهاد قاری است و استحسان او مدرک خبری ندارد چه رسد بتواتر و قطع بسند و مرجع ضمیر هم تمام افراد جن و انس از اول خلقت تا انقراض عالم بخصوص با تأکید بلفظ جمیعا و یوم حشر روز قیامت است که خلق اولین و آخرین مجتمع میشوند.

یا مَعْشَرَ الْجِنِّ خطاب بطائفه جنّ است مخاطب بالکسر خدا است کانّه میفرماید و یقول یا معشر الجن، و پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بلکه بسیاری از انبیاء سلف مبعوث بر کافّه جنّ و انس هستند حتی شیطان مرید مکلف بایمان بپیغمبر (ص) و اطاعت آن بزرگوار است و اطاعت اوصیاء آن حضرت و مأمور شدن بسجده آدم هم برای این بوده که باید در تحت اطاعت او باشی بلکه استفاده میشود که جمیع ملائکه هم مأمورند در تحت اطاعت خلفاء اللّه باشند از انبیاء و اوصیاء و کسانی که منکر وجود جن هستند و شیطان را بنفس امّاره تفسیر کردند منکر قرآن و ضروری دین و کافر و نجس هستند و نصوص قرآن بر این مطلب ناطق است مثل وَ الْجَانَّ خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نارِ السَّمُومِ حجر آیه ۲۷، بضمیمه قول شیطان خَلَقْتَنِی مِنْ نارٍ اعراف آیه ۱۱، و مثل أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ الی آخر الآیات سوره جنّ آیه ۲، و موارد دیگر و اخبار در این باب اکثر از حد تواتر است.

و طائفه جنّ سه قبیله هستند: ۱- شیاطین شیطان و ذریه او و اینها اکثریت دارند و عده آنها بسیار است که در حدیث است انسان اگر بخواهد صدقه دهد هفتاد

شیطان او را منع میکنند و امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود بآن ملعون که انس بوده یا یزید اصبحی که پرسید ریش من چند مو دارد فرمود زیر هر مویی شیطانیست که تو را اغواء میکند. ۲- کفار جن هستند و اینها هم بسیار هستند. ۳- مؤمنین جنّ هستند که در طرف اقلیت هستند.

قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ بلکه مدت زمانی چندین هزار سال پیش از انس خلق شده اند و اعمار آنها هم اطول از اعمار بنی آدم و نسل آنها هم زیادتر از نسل اینها است.

وَ قالَ أَوْلِياؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ که کهنه و جادوگران و سحره که تماس با جن داشتند و تسخیر جن میکردند و اجنه بطرف آسمانها میرفتند و استراق سمع از ملائکه میکردند و باینها خبر میدادند تا زمان ولادت حضرت عیسی علیه السّلام از آسمان چهارم ببالا ممنوع شدند تا زمان ولادت حضرت خاتم الانبیاء صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بکلی ممنوع شدند چنانچه میفرماید وَ حَفِظْناها مِنْ كُلِّ شَيْطانٍ رَجِيمٍ إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ مُبِينٌ حجر آیه ۱۸، و نیز میفرماید وَ حِفْظاً مِنْ كُلِّ شَيْطانٍ مارِدٍ، الی قوله تعالی: إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ و الصافات آیه ۷- ۱۰، و لذا علم کهانت و سحر باطل شد، و ممکن است فساق و فجار و کفار باشند که بوساوس شیاطین اغواء میشوند چنانچه در قرآن از آن حکایت میفرماید قالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ، الی قوله تعالی:

لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَ مِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ ص آیه ۸۳- ۸۵، و بالجمله اولیاء جن و شیاطین بسیار هستند.

رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنا بِبَعْضٍ استمتاع بهره برداریست و مراد لذائذ دنیویست از مال و منال و مأکول و منکوح و مشروب و ریاست و جاه و مقام هم بعض انس از بعض دیگر یا از بعض شیاطین یا از کفار جن چنانچه فردای قیامت بآنها خطاب

میشود أَذْهَبْتُمْ طَيِّباتِكُمْ فِي حَياتِكُمُ الدُّنْيا وَ اسْتَمْتَعْتُمْ بِها فَالْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذابَ الْهُونِ احقاف آیه ۱۹ وَ بَلَغْنا أَجَلَنَا تا رسیدیم بآخر عمر که اجل ما در رسید و از دنیا رحلت کردیم کنایه از اینکه اگر قبل از بلوغ اجل متنبه شده بودند و موفق بتوبه و ایمان شده بودند نجات داشتند و لو یک عمر طولانی در کفر و فسق و شهوترانی بسر برده بودند الَّذِي أَجَّلْتَ لَنا انسان و بنی الجان قبل از خلقت ساعات عمر بلکه دقائق و آنات آن و روزی آن از ملبوس و منکوح و مأکول و مشروب و غیر اینها معین و مقدر شده و تا نفس آخر نرسد نمیمیرد و تا آخرین روزی را درک نکند از دنیا نمیرود از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است فرمود

(روح القدس نفس فی روعی انّه لا یموت نفس حتی تستکمل رزقه.)

قالَ النَّارُ مَثْواكُمْ خطاب بتمام شیاطین و کفار جنّ و انس و فسّاق و و فجّار که اتباع شیطان هستند و مثوی جایگاه است خالِدِينَ فِيها که دیگر تمام شدن ندارد و آمدی از برای آن نیست إِلَّا ما شاءَ اللَّهُ که فساق مؤمنین از جن و انس هستند که باغوای شیاطین مرتکب معاصی شدند بسا مورد شفاعت و مغفرت و رحمت الهی شوند و از آتش نجات یابند اگر با ایمان از دنیا روند.

إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ میداند کی قابل شفاعت و مغفرت است و کی لیاقت ندارد علیم بتمام خصوصیات هر کس دانا است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۲۹] .... ص : ۲۰۴

وَ كَذلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضاً بِما كانُوا يَكْسِبُونَ (۱۲۹)

و همین نحو مسلط میکنیم بر بعض ظالمین بعض دیگری را بسبب آن معاصی که تکسب و تحصیل میکردند.

یکی از عقوبات در بسیاری از معاصی است که موجب تسلط ظالم میشود که بآنها ظلم کنند و هر چه دعاء کنند اثر نداشته باشد بلکه تسلط اشرار و اراذل

بر آنهـا میشـود مثـل ترک امر بمعروف و نهی از منکر و اعراض از علمـاء و فرار از آنهـا و ترک زکـاه و خمس و بسـیاری از معاصـی دیگر که در اخبار در ابواب متفرقه تصـریح بآن شده مخصوصا ظلم که هر که ظلم کند ظالم دیگری بر او مسلط شود و باو ظلم کنـد و هکـذا بتسـلسل و امروز سرتاسـر دنیا را ظلم گرفته پـدر بفرزند و بالعکس، شوهر بزن و بالعکس، ارحام بیک دیگر، کاسب و مشتری، همسایه بهمسایه، کارفرما و کارگر، رئیس و مرءوس و هکذا و هکذا.

و کذلک یعنی همان نحوی که بعضـی از بعضی استمتاع و بهره برداری کردند همین نحو بعضی ببعضی ظلم کردند که هر دو قسم عقوبت معاصی است.

نُوَلِّی یعنی مسـلط میکنیم بَعْضَ الظَّالِمِینَ بَعْضاً که آنها را در تحت سـیطره آنها در میآوریم بِما کانُوا یَکْسِبُونَ هم ظالمین در اثر ظلم که میکنند بعقوبت سخت گرفتار میشوند که ظلم ظلمات یوم القیمه است و روز قیامت منادی ندا میکند (این الظلمه و این اعوان الظلمه و این اشباه الظلمه فتضرب لهم سرادق من نار حتی بفرق الخلائق من الحساب) مکاسب، و در حدیث قدسی است

(و عزّتی و جلالی لا یجوزنی ظلم ظالم)

و قنطره هفتم صـراط سؤال از مظـالم است و هم مظلومین در اثر ترک واجبـات و فعـل محرمات و منع حقوق فقراء و سادات و سایر ذوی الحقوق گرفتار ظالم میشوند که مفاد بما کانوا یکسبون است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۰] ..... ص: ۲۰۵

یـا مَعْشَـرَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ أَ لَمْ یَـأْتِکُمْ رُسُلٌ مِنْکُمْ یَقُصُّونَ عَلَیْکُمْ آیاتِی وَ یُنْـذِرُونَکُمْ لِقاءَ یَوْمِکُمْ هـذا قالُوا شَـهِدْنا عَلی أَنْفُسِـنا وَ غَرَّتْهُمُ الْحَیاهُ الدُّنْیا وَ شَهِدُوا عَلی أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ کانُوا کافِرِینَ (۱۳۰)

ای گروه جنّ و انس آیا نیامـد شـما را پیغمبرانی از خودتان که برای شـما آیات مرا یک یک بیان کننـد و شـما را بترساننـد از ملاقات همچه روزی که

قیامت باشد گفتند شهادت میدهیم بر ضرر نفوس خود و فریب داد آنها را حیات دنیوی و شهادت دادند بر ضرر نفوس خود که آنها بودند کافر.

مَعْشَرَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ

معشر تمام عدد است چنانچه عشره تمام عدد است از یک تا نه و صفر و بقیه اعداد مرکب از این ده عدد است و اینها اصول اعداد هستند و این خطاب روز قیامت میشود که خلق اولین و آخرین از جن و انس مجتمع هستند و لذا یکی از اسماء روز قیامت یوم الجمع است یَوْمَ یَجْمَعُکُمْ لِیَوْمِ الْجَمْعِ تغابن آیه ۹ وَ تُنْذِرَ یَوْمَ الْجَمْعِ شوری آیه ۵.

لَمْ یَأْتِکُمْ رُسُلٌ مِنْکُمْ

مفسرین در این کلمه منکم با اینکه رسلی از جنّ نبوده تمحلاتی کردند با اینکه اولا خطاب بمجموع جن و انس است نه بکل واحد منهما و در مجموع جن و انس رسلی از آنها بوده و لو رسل از انس باشد.

و ثانیا طائفه بنی الجان چندین هزار سال پیش از خلقت انس بودند و البته آنها هم مکلف بتکالیف و محکوم باحکام بوده و بشری نبود که رسول آنها باشد لذا از خود آنها رسولانی بوده اند بلی بعد از جعل خلیفه در ارض و خلقت بشر رسولان بشری بر جن و انس مبعوث شدند که معنای خلیفه در زمین بر تمام اهل زمین است که جن و انس باشند و سرّ اینکه رسل باید از جنس انس باشند برای دو جهت است یکی آنکه طائفه جن میتوانند تماس با انبیاء انسی بگیرند و احکام دین خود را اخذ کنند ولی بشر نمیتواند با آنها تماس بگیرد و از آنها اخذ کند.

دیگر آنکه استعداد بشر و قابلیت آن در تعالی و ترقی علمی و عملی و اخلاقی بیشتر از جن است.

یَقُصُّونَ عَلَیْکُمْ آیاتِی

آیات الهی عبارت از دستورات و بیانات و ادلّه و براهین و نصایح و مواعظ و اخلاقیات و قصص و اخبارات و غیر اینها است که جزء فجزء یک به یک آنها را بیان کردند.

يُنْذِرُونَكَمْ لِقاءَ يَوْمِكَمْ هذا

انـذار بيم و خوف انـداختن است که پس از این عالم عالم قیامت و روز پرس و سؤال و دادن جزاء اعمال و حساب و صـراط و میزان و تطایر کتب و بهشت و جهنم و ثواب و عقاب است و همچه روزی را خواهید ملاقات نمود.

لُوا شَهِدْنا عَلى أَنْفُسِنا

گفتند شهادت دادیم علی انفسنا، شهود یوم القیمه بسیار است که از آن جمله اعضاء و جوارح که از جمله آنها السنه آنها است که نمیتوانند انکار کنند و تعبیر بماضی که نگفتند نشهد بلکه گفتند شهدنا شاید این باشد که جمله در تقدیر است یعنی قبل از این سؤال سؤالاـتی از مـا شـده و بر طبقش شـهادت داده ایم از حین موت و قبر و عـالم برزخ و قیـامت قبل از این سؤال و اقرار بکفر خود و اعمـال سیّئه خود که تمـام بضـرر ما تمام شـده کرده ایم ولی منشأ کفر و سوء عمل ما و تکـذیب رسل فریب دنیا بوده که گفتند سه دشمن هم دست شده: دنیا و نفس اماره و شیاطین جنی و انسی لذا خداوند میفرماید غَرَّتْهُمُ الْحَياةُ الدُّنْيا

این فرمایش الهی است نه کلام آنها زیرا اگر کلام آنها بود میگفتنـد و غرّتنا و نیز خداونـد خبر میدهد و میفرماید شَـهِدُوا عَلى أَنْفُسِهِمْ

اشاره بهمان شـهادت است که خود اقرار کردند و کلام آنها نیست چنانچه بعض مفسـرین توهم کردند و خواستند فرق بین دو شهادت گذارند.

ّهُمْ كانُوا كافِرِينَ

زیرا اگر کلام آنها بود میگفتند شـهدنا علی انفسـنا انّا کنّا کافرین و این آیه منافات ندارد با آیه شریفه الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلى أَفْواهِهِمْ وَ تُكَلِّمُنا أَيْدِيهِمْ وَ تَشْـهَدُ أَرْجُلُهُمْ یس آیه ۶۵، و بـا آیه که انکار کننـد وَ اللَّهِ رَبِّنا ما كُنَّا مُشْـرِكِينَ انعام آیه ۲۳، و آیات دیگر زیرا مقامات قیامت مختلف و متعدد است در بعضی اقرار و در بعضی انکار مثل بوقلمون هر لحظه برنگی در میآید

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۱] .... ص : ۲۰۸

ذلِکَ أَنْ لَمْ یَکُنْ رَبُّکَ مُهْلِکَ الْقُری بِظُلْمٍ وَ أَهْلُها غافِلُونَ (۱۳۱)

این است که هرگز پروردگار تو هلاک نمیکند اهل آبادیها را بدون جهت بظلم و حال آنکه آنها غافل باشند، یعنی تا حجت بر آنها تمام نشود و پیغمبران و نمایندگان خدا بر آنها بیان نکنند و آنها را متذکر ننمایند و آنها از روی عمد و عناد مخالفت ننمایند هلاک نمیشوند زیرا ظلم از او صادر نمیشود چنانچه در جای دیگر میفرماید وَ ما کُنَّا مُعَذِّبِینَ حَتَّی نَبْعَثَ رَسُولًا اسری آیه ۱۶.

ذلک اشاره بآیات قبل که عذاب کفار و متجاوزین باشد برای کفر و عناد آنها است و أَنْ لَمْ یَکُنْ ان مخففه از مثقله محققا ربّک پروردگار تو که رءوف و عطوف است و عادل و حکیم است و إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّهٍ نساء آیه ۴۴، هرگز هلاک نمیکند بزبان ما همچه خدایی نیست مُهْلِکَ الْقُری که کسی را بدون تقصیر و عناد هلاک کننده باشد بظلم یعنی ظلم کند ببنده ظلم قبیح است و محال است از او صادر شود لذا در بسیار از آیات اشاره دارد باین موضوع فَما کانَ اللَّهُ لِیَظْلِمَهُمْ وَ لکِنْ کانُوا أَنْفُسَهُمْ یَظْلِمُونَ توبه آیه ۷۱.

وَ أَهْلُها غافِلُونَ مراد از غفلت بی اطلاعی و بی خبری است باصطلاح فرق است بین قصور و تقصیر، قاصر چه کافر باشد چه مشرک چه غیر مطیع نه در دنیا استحقاق عقوبات دنیویه دارد و نه در آخرت عذاب اخروی مثل اطفال و مجانین و ضعفاء دوردست ها و مضطرین و کسانی که گرفتار تقیه شدند و اشباه آنها و لو اگر مؤمن نباشد بهشت هم نمیرود چون مختص باهل ایمان است ولی فردای قیامت خداوند با آنها چه معامله میفرماید اللَّه یعلم که منافی با عدل نباشد و تمام عقوبات دنیوی و اخروی خاص مقصرین است انسان غافل تقصیر ندارد تا او را متنبه نکنند بلی اگر غفلت از روی تقصیر باشد از باب مسامحه و بی اعتنایی استحقاق عقوبت دارد.

اشکال- عذابهایی که بر امم سابقه مثل قوم نوح، عاد، ثمود، قوم لوط، قوم شعیب و فرعونیان نازل شد البته در میان آنها اطفال و مجانین و ضعفاء بسیار بودند آنها هم هلاک شدند.

جواب- ما در مجلد اول کلم الطیب در باب عدل فرع ششم صفحه ۱۶۵ تا صفحه ۱۷۰ شش صفحه بیان حکم این نوع بلاها را تذکر داده ایم خلاصه بر خداوند است تدارک فرماید بنحوی که آنها خوشنود و راضی شوند مستدعی مراجعه فرمائید بآنجا.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۲] .... ص : ۲۰۹

وَ لِكُلٍّ دَرَجاتٌ مِمَّا عَمِلُوا وَ ما رَبُّكَ بِغافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ (۱۳۲)

و از برای هر فردی درجاتی معین شده از آنچه که عمل کردند و نیست پروردگار تو بغافل از آنچه عمل میکنند.

و لکل مضاف الیه محذوف است یعنی هر فردی از افراد مکلفین از جن و انس درجات یعنی مراتب مختلفه چه در طرف مثوبات باشد که مراتب عالیه است و چه در عقوبات باشد که درکات سافله است، و اما اختلاف درجات در مثوبات از جهت اختلاف در مراتب ایمان است هر چه ایمان قوی تر باشد کمّا و کیفا مرتبه او بالاتر است یا اخلاق هر چه صفات حمیده او بیشتر باشد یا آنکه مراتبش بالاتر باشد درجه اعلای هر صفتی را دارا باشد مثوباتش زیادتر است یا اعمال صالحه یا از جهت کمیت که اعمال صالحه بیشتر باشد یا از جهت کیفیت که مراعات آداب و سنن و شرائط قبول که پسندیده تر باشد البته مقاماتش بهتر و بالاتر است و اما اختلاف درکات در طرف عقوبات آنهم هر اندازه کفر و شرک و ضلالت و عنادش بیشتر یا اخلاق رذیله و صفات خبیثه او شدیدتر یا بیشتر یا معاصی و تعدیات و ظلمهای او شدیدتر یا بیشتر باشد عقوباتش شدیدتر و زیادتر است و بالجمله اعمال

قلبیه که راجع بعقائد است و نفسیه که راجع باخلاق است و جوارحیه که راجع بافعال است از حیث کمیت و کیفیت بیشتر است مثوبت و عقوبتش شدیدتر است و این موضوع در بسیاری از آیات تصریحا و تلویحا ذکر شده.

مِمَّا عَمِلُوا چه عمل قلبی یا نفسی یا جوارحی چنانچه میفرماید فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ زلزال آیه ۷ و ۸ و تعبیر بمن تبعیضیه است یعنی از کلیه اعمال هر مقدار که باشد.

وَ ما رَبُّکَ بِغافِلٍ غفلت از عوارض و حوادث است و واجب الوجود محل عوارض و حوادث واقع نمیشود عَمَّا یَعْمَلُونَ تعبیر بعن بمعنی تجاوز است یعنی از آنها صادر میشود زیرا هر فعلی مصدر است و در اینجا اسم مصدر است البته احتیاج بفاعل دارد که این فعل از او صادر شود و ظاهر فعل افعال اختیاریه است بلکه فعل غیر اختیاری مورد مثوبت و عقوبت نیست.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۳] ..... ص: ۲۱۰

وَ رَبُّکَ الْغَنِیُّ ذُو الرَّحْمَهِ إِنْ یَشَأْ یُذْهِبْکُمْ وَ یَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِکُمْ ما یَشاءُ کَما أَنْشَأَکُمْ مِنْ ذُرِّیَّهِ قَوْمٍ آخَرِینَ (۱۳۳)

و پروردگار تو دارنده ایست صاحب رحمت اگر بخواهد شماها را ببرد و جای شما بعد از شما آنچه را که میخواهد قرار دهد همین نحوی که شما را ایجاد فرمود از ذریّه قوم دیگران.

وَ رَبُّکَ الْغَنِیُّ نوع حکماء و علماء غنی را از صفات سلبیه و بمعنی بی نیازی گرفتند یعنی عدم احتیاج چنانچه گفتند:

نه مرکّب بود نه جسم نه جوهر نه عرض بی شریک است و معانی تو غنی دان خالق

و در نصاب گوید

(چون غنی دان بی نیازی ور بمد خوانی سرود)

لکن بعقیده اینجانب غنی از صفات ثبوتیه ذاتیه غیر اضافیه است و اعظم صفات است بمعنی

دارندگی و داراییست شامل جمیع صفات ذاتیه است دارای علم، قدرت، حیات، اراده، عظمت، کبریایی و سایر صفات ربوبی است بلی لازمه غنی بی نیازیست دارنده احتیاج ندارد و دلیل بر این مدعی اینکه فقر و احتیاج امر عدمی است بمعنی نیستی در مقابلش غنی امر وجودیست در آیه شریفه هم میفرماید یا أَیُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَراءُ إِلَی اللَّهِ وَ اللَّهُ هُوَ الْغَنِیُّ فاطر آیه ۱۶، زیرا غنی در مقابل فقر داراییست بلکه همین آیه هم دلالت دارد چون توصیف فرموده ذُو الرَّحْمَهِ زیرا صاحب رحمت مناسب با داراییست و همین نحو که در لغت استعمال شده در بی نیازی استعمال در دارندگی هم شده، احکامی که بر غنی و فقیر بار شده اغنیاء و فقراء تمام باین معنا است حتی در نصاب که استشهاد کرده بود در جای دیگر میگوید (غنی مالدار است و مسکین گدا) و امّا رحمت بقدری توسعه دارد که از صفات بارزه حق در بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ است که شرح آن در تفسیر بسمله اول سوره حمد مفصلا ذکر شده و در آیه شریفه وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ کُلَّ شَیْ ءٍ اعراف آیه ۱۵۵، و از قول ملائکه رَبَّنا وَسِعْتَ کُلَّ شَیْ ءٍ رَحْمَهً وَ عِلْماً مؤمن آیه ۷، که بقدر توسعه علم رحمت وسعت دارد در اول دعاء کمیل

(اللهم انّی اسئلک برحمتک التی وسعت کل شی ء)

و در حدیث است رحمت صد جزء دارد یک جزء آن را خداوند در دنیا فرستاده که باین یک جزء محبتهای باولاد و آباء و امّهات و ارحام و افراد نسبت بیکدیگر دارند و فردای قیامت باتمام رحمت نسبت بمؤمنین رفتار میشود و تعبیر بصد جزء هم برای کثرت است نه اینکه محدود باشد.

إِنْ یَشَأْ یُذْهِبْکُمْ دنیا دار ممرّ است باید در هر زمانی یک دسته بروند و دسته دیگر جای گیر شوند.

ایکه در پشت زمینی همه وقت آن تو نیست دیگران در رحم مادر و پشت پدرند

امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود

(الدنیا دار ممرّ و الاخره دار مقرّ فخذوا من ممرکم

لمقرکم و اخرجوا من الدنیا قلوبکم قبل ان یخرج منها ابدانکم)

البته بموقع رسیدن اجل شما باید بروید.

وَ یَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِکُمْ ما یَشاءُ آنچه حکمت اقتضاء کند و اراده حق تعلق گیرد کَما أَنْشَأَکُمْ انشاء ایجاد است و انشاءات حق دو قسم است تکوینی ایجاد مخلوقات و تشریعی جعل احکام و قوانین مِنْ ذُرِّیَّهِ قَوْمٍ آخَرِینَ که آباء و امّهات و اجداد و جدات تا حضرت آدم و حوّاء و از این طرف اولاد و احفاد تا آخر دنیا و بالجمله دنیا سرائیست دو درب مثل گمرکات از درب رحم وارد میشوند و از درب قبر خارج میشوند و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

(و السیر بکم سریع)

که مفصلا این حدیث را در مقدمه کتاب در باب وجوب تمسک بقرآن شرح کردیم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۴] ..... ص: ۲۱۲

إِنَّ ما تُوعَدُونَ لَآتٍ وَ ما أَنْتُمْ بِمُعْجِزِینَ (۱۳۴)

محققا آنچه بشما وعده داده شده از آمدن روز قیامت و روز جزاء هرآینه آمدنیست و شما قدرت بر جلوگیری از آن ندارید.

قضایایی که خبر از آینده داده شده دو قسم است یک قسم حتمیات است مثل ظهور حضرت بقیّه اللَّه عجّل اللَّه تعالی فرجه الشریف، و علائم حتمیه ظهور و دوره رجعت ائمه طاهرین علیهم السّلام و بعث قیامت و صراط و میزان و دخول جنت و نار و تطایر کتب و حساب و سایر خصوصیات اینها البته واقع شدنی است و تخلف پذیر نیست لذا بنون تأکید میفرماید إِنَّ ما تُوعَدُونَ لَآتٍ و بلام تأکید، و یک قسم غیر حتمی است مثل بسیاری از خصوصیات زمان ظهور یا زمان رجعت و بسیاری از علائم ظهور و بسیاری از خصوصیات صراط و میزان یا خصوصیات عذابها که قابل تغییر است ممکن است حکمت و مصلحت آن تغییر کند یا بشفاعت یا قابلیت مغفرت یا بواسطه عمل صالحی و صفت حسنه و امثال اینها، و این خطاب

چون بکفار است و آنها نه قابل مغفرت نه مورد شفاعت هستند آنچه بآنها وعده عذاب داده البته بآنها خواهد رسید لذا تعبیر بماء موصوله کرده که افاده عموم میکند در دعای کمیل میفرماید

(فبالیقین اقطع لو لا ما حکمت به من تعذیب جاحدیک و قضیت من اخلاد معانديک لجعلت النار کلّها بردا و سلاما و ما کانت لاحد فیها مقرّا و لا مقاما لکنّک تقدّست أسماؤک اقسمت ان تملأها من الکافرین من الجنه و الناس اجمعین و ان تخلّد فیها المعاندین)

و البته خداوندی که اصدق الصادقین است و قسم هم یاد کرده قابل هیچگونه تخلف نیست.

وَ ما أَنْتُمْ بِمُعْجِزِینَ زیرا بشر بلکه جمیع ممکنات هر چه قدرت و نیرو داشته باشند در مقابل قدرت حق اگر بگوئیم قطره مقابل دریا است غلط گفته ایم زیرا دریا هم محدود است و مرکّب از قطرات است و قدرت حق عین ذات او غیر محدود و غیر متناهی است حتی تعبیر باعلی درجه قدرت هم کوتاه است و از باب ضیق عبارت است لذا غیر متناهی درجه بر او تصور نمیشود بعلاوه این قدرت و نیرویی که در ممکنات مشاهده میشود از افاضه او است اراده فرماید آنی گرفته میشود. معجز بمعنی عاجز کننده است و معجزات انبیاء را هم معجزه گفتند برای اینست که بشر عاجز است از آوردن بمثل آن و این را اهل فن بهتر درک میکنند سحره فرعون با آن مهارتی که در فنّ سحر داشتند که خدا میفرماید وَ جاؤُ بِسِحْرٍ عَظِیمٍ اعراف آیه ۱۱۳، فهمیدند که عصای موسی معجزه است، حکماء زمان حضرت عیسی فهمیدند که احیاء موتی معجزه است، فصحاء و بلغاء زمان حضرت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فهمیدند قرآن معجزه است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۵] ..... ص : ۲۱۴

قُلْ یا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلی مَکانَتِکُمْ إِنِّی عامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَکُونُ لَهُ عاقِبَهُ الدَّارِ إِنَّهُ لا یُفْلِحُ الظَّالِمُونَ (۱۳۵)

بگو ای قوم من بکنید بقدر مکنت و توانایی خودتان محققا من هم عمل میکنم پس زود باشد که بدانید کدام یک بر حقیم.

قل خطاب بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است یا قوم مراد کفار قریش و مشرکین و سایر کفار که حضرت مبعوث بر آنها شده و ایمان نیاوردند اینها قوم پیغمبر (ص) هستند مثل قوم نوح و هود و صالح و لوط و شعیب و موسی و سایر انبیاء که تصدیق آنها را نکردند، و کسره قوم دلیل بر اضافه بیاء متکلم است که قومی بوده.

اعملوا امر تهدیدی است چنانچه کسی که بر خلاف دستور شما رفتار کند می گویی هر چه میخواهی بکن آخر خواهی فهمید عَلی مَکانَتِکُمْ از مکنت بمعنی قدرت و توانایی و تمکن است یعنی هر چه میتوانی بکن إِنِّی عامِلٌ محققا من هم بوظیفه خود و دستورات الهی کوتاهی نمیکنم از دعوت و تبلیغ و ارشاد و هدایت وَ ما عَلَی الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلاغُ سوره آیه فسوف اشاره بروز قیامت است که هر که بجزای عمل خود میرسد

(ان خیرا فخیر و ان شرّا فشرّ)

تعلمون روزیست که بواطن ظاهر میشود یَوْمَ تُبْلَی السَّرائِرُ طارق آیه ۹، بر هر کس معلوم میشود.

مَنْ تَکُونُ لَهُ عاقِبَهُ الدَّارِ إِنَّهُ لا یُفْلِحُ الظَّالِمُونَ که از برای کیست عاقبت سعادت و دار جنت و رستگاری محققا چنین است که رستگاری نیست برای ظالمین و رستگار نخواهند شد.

مَنْ تَکُونُ مفعول تعلمون است و بنظر میآید جزو آیه قبل باشد که هر دو یک آیه باشد لَهُ عاقِبَهُ الدَّارِ مراد دار آخرت است و مراد از عاقبت خیر و سعادت است که ثمره و نتیجه ایمان و تقوی و عمل صالح است بقرینه إِنَّهُ لا یُفْلِحُ الظَّالِمُونَ تعبیر بظالم فرمود نه مشرک و کافر برای تعمیم است شامل مشرک هم

میشود إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ لقمان آیه ۱۲، شامل کافر هم میشود وَ الْکافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ سوره بقره آیه ۲۵۵، شامل ظالم بغیر هم میشود بلکه شاید بتوان گفت که ظالم بنفس را هم بگیرد زیرا در بسیاری از آیات اطلاق ظلم شده اگرچه منصرف الیه الظالم غیر او است و اللّه العالم.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۶] ..... ص: ۲۱۵

وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَ الْأَنْعامِ نَصِیباً فَقالُوا هذا لِلَّهِ بِزَعْمِهِمْ وَ هذا لِشُرَکائِنا فَما کانَ لِشُرَکائِهِمْ فَلا یَصِلُ إِلَی اللَّهِ وَ ما کانَ لِلَّهِ فَهُوَ یَصِلُ إِلی شُرَکائِهِمْ ساءَ ما یَحْکُمُونَ (۱۳۶)

و قرار دادند مشرکین از برای خدا آنچه که از کشت آنها بدست میآمد و آنچه که از حیوانات انعام استفاده میکردند سهمی و نصیبی پس گفتند این سهم مال خدا بگمان خود که معین کرده بودند و این سهم مال شرکاء خود که انصاب و ازلام باشند پس آنچه که برای بتها قرار داده بودند مصرف بتها میکردند و بمصرف الهی نمیرسانیدند و آنچه برای خدا تعیین کرده بودند بمصرف بتها میرسانیدند بد چیزی است این حکم که مینمودند.

این آیه شریفه در مقام بیان مراتب شرک است که اینها علاوه بر اینکه بت میپرستند و شریک بر خدا قائل هستند و علاوه بر اینکه برای بتها قربانی میکنند که قبلا ذکر شد اینها بت را مقدم بر خدا میدانند و احترام آنها را بیشتر مراعات میکنند اولا بمقتضای شرک آنچه از حاصل کشت برداشت میکنند و آنچه از انعام ثلاثه شتر، گاو و گوسفند بدست میآورند یک سهم از برای خدا منظور میآورند کانّه در راه تقرب بخدا مصرف کنند و یک سهم هم برای شریک خدا که بتها باشد معین میکردند که مصرف آنها کنند یا بتکده بسازند یا بت بخرند یا تعمیر و تزیین بتها کنند یا بواسطه تقرب بآنها ببت پرستان دهند و این همان

زکاتیست که در شرایع سابق بوده چون مسئله صلوه و زکاه در جمیع شرایع بوده حتی حضرت عیسی علیه السّلام میفرماید وَ أَوْصانِی بِالصَّلاهِ وَ الزَّکاهِ ما دُمْتُ حَیًّا مریم آیه ۳۲، که بغلات اربعه و انعام ثلاثه تعلق میگیرد لذا میفرماید وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ که غلات باشد و الانعام که انعام ثلاثه باشد زیرا سایر حیوانات را انعام نمیگویند نصیبا که یک قسمت زکاه باشد فَقالُوا هذا لِلَّهِ و این قسمت را بمصارفی که بزعمهم و خیال خود موجب تقرب بخدا باشد میرساندند وَ هذا لِشُرَکائِنا جمله در تقدیر است یعنی و جعلوا لشرکائهم ما ذرأ من الحرث و الانعام نصیبا فقالوا هذا لشرکائنا، و ثانیا باین زعم فاسد خود هم پابرجا نبودند فَما کانَ لِشُرَکائِهِمْ آنچه را که سهم بتها قرار داده بودند بمصارف فاسد خود میرساندند فَلا یَصِلُ إِلَی اللَّهِ بمصارفی که برای تقرب بخدا بود مصرف نمیکردند اما وَ ما کانَ لِلَّهِ و آنچه که سهم خدا قرار داده بودند بمصارف بتها صرف میکردند فَهُوَ یَصِلُ إِلی شُرَکائِهِمْ بتوهم اینکه مصرف بتها هم موجب تقرب بخدا است چنانچه گفتند ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللَّهِ زُلْفی زمر آیه ۴ و این وجهی که مفسرین گفتند که آنها چون میگفتند که خدا غنی است احتیاج ندارد و بتها فقیر هستند درست نیست زیرا اولا- این عقیده نکوهش ندارد و مذموم نیست و آیه در مقام نکوهش آنها است و ثانیا مصرف در راه خدایی مربوط بغنی و فقر نیست نسبت بخدا بلکه این آیه نظیر آیه شریفه است که میفرماید أَ لَکُمُ الذَّکَرُ وَ لَهُ الْأُنْثی تِلْکَ إِذاً قِسْمَهٌ ضِیزی نجم آیه ۲۱ و ۲۲، که ملائکه را دختران خدا میدانستند به اینکه اولا خدا لم یلد و لم یولد است و بر فرض محال اگر ملائکه اولاد خدا هستند چرا پسر نباشند و دختر باشند شما پسر داشته باشید خدا دختر ساءَ ما یَحْکُمُونَ بسیار بد حکمی است و بد قسمتی.

وَ كَذلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلادِهِمْ شُرَكاؤُهُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَ لِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَ ما يَفْتَرُونَ (۱۳۷)

و همین نحو زینت دادند شرکاء آنها جماعتی از مشرکین را بکشتن اولاد خودشان برای آنکه آنها را هلاک کنند و از بین ببرند و دین آنها را بر آنها مشتبه کنند و اگر مشیت حق تعلق گرفته بود همچه عملی انجام نمیدادند پس واگذار آنها را و آنچه که افتراء می بندند.

توضیح کلام اینکه جماعتی از مشرکین عرب اگر دختر پیدا میکردند بسیار غمنده میشدند و آنها را میکشتند بلکه زنده زیر خاک میکردند یا از کبر و نخوتی که در آنها بود که دختران را شوهر دهند و دیگران تصرف کنند که هنوز در میان اعراب بسیار ننگ است که بگویند فلان شوهر دختر اینست یا شوهر خواهر این، یا از جهت فقر که دختر مخارجاتش بگردن و در عهده پدر است و خودش درآمد ندارد و بالعکس اگر پسر پیدا میکردند بسیار خوشنود و فرحناک میشدند چنانچه در بسیاری از آیات اشاره باین دارد إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ يَتَوارى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ ما بُشِّرَ بِهِ أَ يُمْسِكُهُ عَلى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرابِ أَلا ساءَ ما يَحْكُمُونَ نحل آیه ۶۰ و ۶۱ وَ لا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَ إِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كانَ خِطْأً كَبِيراً اسری آیه ۳۳، و کبر و نخوت در نظر آنها بسیار جلوه داشت باندازه ای که اگر درب خانه کوتاه بود حاضر نبود سر خود را خم کند باید درب را خراب کرد اگر چیزی از دست آنها روی زمین میافتاد حاضر نبود خم شود بردارد حتی بعضی خدمت حضرت رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم عرض کردند که اگر سجده را از نماز برداری ما بتو ایمان میآوریم و این جلوه یا بواسطه احترام بتها بود که همراه خود داشتند یا بواسطه اغوای شیاطین یا بواسطه تملق و چاپلوسی بود که دیگران از اینها میکردند اینها خود را گم

کرده بودند و توهم بزرگی در خود میکردند بعد از این بیان می گوییم:

و کذلک یک نکوهش دیگری شبیه نکوهشی که در آیه قبل از آنها شده بود زیّن فاعل زیّن شرکاؤهم که بتهای آنها باشند و مراد یا خدام بتکده ها یا شیاطین که بجهت احترام بتها اینها را اغواء کردند یا بعض رؤساء آنها که این موضوع را تزریق نمودند لکثیر کثیر جمعیست و منافی نیست که اکثریت با دیگران باشد و اینها در طرف اقلیت باشند لکن جماعتی هستند مِنَ الْمُشْرِکِینَ مشرکین مکه معظمه قَتْلَ أَوْلادِهِمْ مفعول زیّن و مراد از اولاد بنات است چنانچه ذکر شد شرکاؤهم فاعل زیّن چنانچه بیان شد.

لِیُرْدُوهُمْ لام لام عاقبت است نه اینکه فاعل زیّن قصدش این باشد بلکه عاقبت این عمل باعث هلاکت و از بین رفتن آنها بود زیرا اگر بنات کشته شوند دیگر نسلی از آنها باقی نمیماند و معنای لیردوا هلاکت آنها است ای لیهلکوا وَ لِیَلْبِسُوا عَلَیْهِمْ دِینَهُمْ ضرر دیگر که بر این عمل سوء مترتب میشود التباس دین آنها است که در ضلالت و گمراهی و سر بگریبان میشوند.

وَ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما فَعَلُوهُ اگر قابل هدایت بودند و بشرف اسلام مشرف میشدند البته این عمل شنیع را ترک میکردند ولی چون قابل هدایت نیستند خداوند آنها را بخود واگذار فرمود و مشیت حق بر خلاف عمل آنها تعلق نگرفته.

فذرهم ای پیغمبر اکرم خود را زحمت مده و کوشش در هدایت آنها نفرما که اینها ایمان نخواهند آورد آنها را واگذار وَ ما یَفْتَرُونَ هر چه میخواهند بخدا و دین افتراء ببندند و تهمت زنند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۸] .... ص : ۲۱۹

وَ قالُوا هـذِهِ أَنْعـامٌ وَ حَرْثٌ حِجْرٌ لا يَطْعَمُها إِلاَّ مَنْ نَشاءُ بِزَعْمِهِمْ وَ أَنْعامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُها وَ أَنْعامٌ لا يَـذْكُرُونَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا افْتِراءً عَلَيْهِ سَيَجْزِيهِمْ بِما كانُوا يَفْتَرُونَ (۱۳۸)

و گفتنـد این انعام شتر، گاو، گوسـفند و حرث که کشت کرده بودنـد نسـبت بآن دو سـهم که برای خـدا و بتها منظور داشـتند ممنوع است نباید کسی بخورد مگر کسانی که ما معین کرده ایم که بگمان خود معین کرده بودند و انعامی که حرام شد پشت آنها و انعامی که ذکر اسم خـدا بر آنها نشـده و این افترایی است که نسـبت بخدا داده اند زود باشد جزا دهیم آنها را بآنچه که بودنـد افتراء میزدنـد وَ قالُوا هـذِهِ اشاره بآیه قبل است که نصـیبی برای خـدا معین کرده و نصـیبی برای بتها انعام که همان انعام ثلاثه باشـد و حرث که حاصل برداشـته حجر یعنی ممنوع است که هیچگونه تصـرفی در آن نمیتوان کرد لا يَطْعَمُها احدی حق ندارد از این دو سـهم برداشت کند إِلَّا مَنْ نَشاءُ مراد گفتند خدام کعبه که طائفه بنی شـیبه باشـند که محارست بتها که در کعبه قرار داده بودنـد میکردنـد آنهم بـذکور آنها دون اناث بزعمهم یعنی این تحریم و تحلیل را بگمان خود بـدون مـدرک و دلیل بوده معین کرده اند.

وَ أَنْعـامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهـا که بر خود حرام کرده بودنـد که بر آنها سوار نشونـد که عبارت از سائبه و بحیره و حام باشـد که بامر رکوبی که حمل داشـته و در رکوب وضع حمل او شده بچه او را دیگر حرام میدانستند سوار شوند که در سوره مائده آیه ۱۰۲ تفصیلش گذشت.

وَ أَنْعـامٌ لاـ يَـذْكُرُونَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا یا باسم بتها کشـته بودنـد یا آنها را برای حـج همراه خود برده بودنـد یا بـدون ذکر اسم اللَّه کشته بودند میگفتند که اینها را خداوند بر ما حرام فرموده افْتِراءً عَلَيْهِ این کذب محض بود و افتراء

بر خداوند هیچ شریعتی حرام نکرده بود بر آنها.

سَیَجْزِیهِمْ بِما کانُوا یَفْتَرُونَ سه جنبه حرمت داشت: اولا کذب و ثانیا افتراء بر غیر و ثالثا افتراء در دین و بر خداوند و این همان بدعتها است که اهل بدع مثل خلفاء و بنی امیه و بنی العباس و عامه عمیاء و ارباب مذاهب باطله مثل صوفیه و شیخیه و امثال آنها بدین اسلام بستند که این سه جهت حرمت که بسا موجب کفر و لا اقل ضلالت میشود خذلهم اللّه.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۳۹] ..... ص : ۲۲۰

وَ قالُوا ما فِی بُطُونِ هذِهِ الْأَنْعامِ خالِصَةٌ لِذُکُورِنا وَ مُحَرَّمٌ عَلی أَزْواجِنا وَ إِنْ یَکُنْ مَیْتَةً فَهُمْ فِیهِ شُرَکاءُ سَیَجْزِیهِمْ وَصْفَهُمْ إِنَّهُ حَکِیمٌ عَلِیمٌ (۱۳۹)

و گفتند آنچه در شکم این انعام که سهم خداوند و سهم بتها قرار دادند اگر زنده بدنیا آمدند فقط برای رجال حلال است و بر نساء حرام و اگر مرده بدنیا آمدند بر مردان و زنان مساویست و هر دو دسته شریک هستند زود باشد جزاء دهد آن وصفی که میگویند محققا خداوند حکیم است علیم است.

وَ قالُوا ما فِی بُطُونِ هذِهِ الْأَنْعامِ بعض مفسرین گفتند مراد شیر آنها است و بعضی گفتند جنین آنها و بعضی گفتند شیر و جنین هر دو لکن ظاهر آیه بقرینه جمله بعد همان جنین است و مراد از هذه الانعام همان انعامیست که در آیات قبل اشاره شده چه انعامی که تعیین کرده بودند نصیب خدا و نصیب بتها و چه انعامی که رکوب بر آنها حرام بود و چه انعامی که ذکر اسم خدا بر او نکرده اند حکم خود آن انعام در آیات قبل بیان شد که چه حکمی بر آنها بار میکنند بگمان خود و افتراء بر خدا می بندند فعلا در این آیه حکم بچه هایی که از آنها متولد میشوند چه افترایی میزنند میگویند خالِصَةٌ لِذُکُورِنا فقط بر ذکور حلال است وَ مُحَرَّمٌ عَلی أَزْواجِنا یعنی علی نسائنا در صورتی که بچه های آنها زنده بدنیا بیایند

و اما اگر مرده بیایند وَ إِنْ یَکُنْ مَیْتَةً تعبیر بیاء برای رجوع ضمیر یکن بکلمه ما فی بطون است فَهُمْ فِیهِ شُرَکاءُ ذکور و اناث هر دو در حلّیه اکل مشترک هستند اختصاص ببعضی دون بعضی ندارد.

سَیَجْزِیهِمْ وَصْفَهُمْ جزاء دو مفعولیست هم مفعول به، وصفهم مفعول له است یعنی جزاء دادن آنها را برای این توصیف که بدعت و افتراء است داده میشود

کل بدعه فی النار

یعنی اهل البدعه که مبدع باشد بسبب بدعتش در آتش است إِنَّهُ حَکِیمٌ افعالش تابع حکم و مصالح است علیم عالم بجمیع خصوصیات است هر که را مستحق عذاب میداند بقدر استحقاق عذاب میکند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۰] ..... ص: ۲۲۱

قَدْ خَسِرَ الَّذِینَ قَتَلُوا أَوْلادَهُمْ سَفَهاً بِغَیْرِ عِلْمٍ وَ حَرَّمُوا ما رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِراءً عَلَی اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَ ما کانُوا مُهْتَدِینَ (۱۴۰)

بتحقیق زیان کار شدند کسانی که کشتند اولاد خود را از روی حماقت و سفاهت بدون علم و حرام کردند آنچه را که روزی داد آنها را خداوند افتراء بستن بر خدا بتحقیق گمراه شدند و نبودند از هدایت شدگان.

قَدْ خَسِرَ الَّذِینَ قَتَلُوا أَوْلادَهُمْ تاجر در امر تجارت احتیاج بیک سرمایه دارد که بکار تجارت زند، و این سه قسم تصور میشود: یک قسم نفع میبرد اگر سرمایه هزار باشد دو هزار میشود و یک قسم نه نفع میبرد نه ضرر همان هزار که سرمایه بود باقیست بلسان عوام راست و مایه جسته و یک قسم ضرر میبرد که همان هزار سرمایه هم از دست رفته بلکه ورشکست شده و طلبکار زیادی هم پیدا کرده آن را خسران میگویند اهل ضلالت و کفر و فسق سرمایه عمر را در این تجارتخانه دنیا از دست داده و هیچ نفعی بر آخرت خود نبرده بلکه طلبکاری مثل خالق و سایر مخلوقات که عبارت از حق اللّه و حق الناس باشد هم پیدا کرده چنانچه قتل اولاد

هم جنبه حق الهی دارد و هم جنبه حق الناسی سَفَهاً بِغَیْرِ عِلْمٍ البته تاجر اگر راه تجارت را نداند و نپیماید سفیه و جاهل باشد بهمین خسران گرفتار خواهد شد وَ حَرَّمُوا ما رَزَقَهُمُ اللَّهُ هم از منافع و فوائد آنها بهره برداری نکرده و هم بدعت در دین گذارده و کلّ بدعه فی النار، و هم افْتِراءً عَلَی اللَّهِ دروغ بخدا بسته که ضلالت و گمراهی است قَدْ ضَلُّوا گمراه شدند بلکه دیگران را هم گمراه کردند وَ ما کانُوا مُهْتَدِینَ اگر جامه قبول رنگ نمیکند بهیچ لونی ملوّن نخواهد شد روح خبیث و قلب سیاه و نفس اماره کجا قابلیت هدایت پیدا میکند کسی که گوش بفرمایشات الهی نمیدهد و اعتناء بانبیاء نمیکند و از آنها پند نمیگیرد و آنها را کذّاب و ساحر میپندارد بچه وسیله هدایت میشود و مهتدی میگردد.

بر سیه دل چه سود خواندن وعظ نرود میخ آهنین در سنگ

اسْتَحْوَذَ عَلَیْهِمُ الشَّیْطانُ فَأَنْساهُمْ ذِکْرَ اللَّهِ مجادله آیه ۲۰.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۱] ..... ص : ۲۲۲

وَ هُوَ الَّذِی أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشاتٍ وَ غَیْرَ مَعْرُوشاتٍ وَ النَّخْلَ وَ الزَّرْعَ مُخْتَلِفاً أُکُلُهُ وَ الزَّیْتُونَ وَ الرُّمَّانَ مُتَشابِهاً وَ غَیْرَ مُتَشابِهٍ کُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذا أَثْمَرَ وَ آتُوا حَقَّهُ یَوْمَ حَصادِهِ وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُسْرِفِینَ (۱۴۱)

و خداوند خدائیست که ایجاد و انشاء فرمود باغستانهایی که بتوسط داربستها نصب میشود مثل باغستان انگور و باغستانهایی که بتنهایی استقامت پیدا میکند مثل باغستان اشجار و نخلستان و کشت زار که اینها از حیث طعم و خاصیت و شکل و رنگ مختلف هستند خوردن آنها و درخت زیتون و انار که بعضی شبیه بعضی و بعضی غیر شبیه بخورید از میوه آن زمانی که میوه آورد و بدهید حق او را در روزی که حصاد میکنید و ضبط مینمائید و زیاده روی نکنید محققا خداوند کسانی که

زیاده روی میکنند دوست نمیدارد.

هُوَ الَّذِی أَنْشَأَ جَنَّاتٍ انشاء ایجاد و احداث بی سابقه است و جنّات جمع جنّه است که از کثرت اشجار زمین باغ مستور است چنانچه جنین در رحم مستور است و جنّ از نظر انس مستور است.

معروشات از ماده عرش است جای مرتفع مثل درخت مو که باید بتوسط داربست و نحو آنها ارتفاع پیدا کند و بر روی داربست قرار گیرد وَ غَیْرَ مَعْرُوشاتٍ که بخودی خود رشد و ارتفاع پیدا میکند مثل اغلب میوه جات و النخل تخصیص بذکر برای اینست که ارتفاعش بقدری است که زمین مسطور نمیشود لذا اطلاق جنّه بر او نمیشود تعبیر بنخلستان میکنند و الزرع زمین حاصل خیز که کشت زارش میگویند مُخْتَلِفاً أُكُلُهُ هم از جهت طعم و هم از جهت خاصیت و الزیتون که اغلب در کنار آب کشت میشود مثل بید و چنار و کبوته و نحو اینها و الرمّان چون اقسام مختلفه دارد بعضی شبیه بعضی و بعضی بر خلاف بعضی، انار شیرین که حلوش گویند و ترش که حامضش نامند و میخوش که حلو و حامض است لذا میفرماید مُتَشابِهاً وَ غَیْرَ مُتَشابِهٍ و ذکر این اقسام برای اظهار قدرت که بر همه چیز قادر است و تعداد نعمت که بنده باید شکرگزار باشد و بیان دلیل که هر کدام دلیل بارزی است بر وجود موجد آنها بلکه جزئیات هر یک دلیل متقن است بر معرفت باری.

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفتری است معرفت کردگار

كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ امر در مقام توهم حظر ظهور در ترخیص دارد یعنی مانعی ندارد اکل آنها بلکه ممدوح است چنانچه در حدیث است

ان اللّه یحب ان یؤخذ برخصه کما یؤخذ بعزائمه.

إِذا أَثْمَرَ موقعی که رسید نگذارند ضایع و فاسد شود که تبذیر مال است

و آنهم از گناهان کبیره است إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كانُوا إِخْوانَ الشَّياطِينِ اسری آیه ۲۹ لکن مشروط بدو شرط است یکی وَ آتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصادِهِ ظاهرا اشاره بزکوه است که حین انعقاد حبّه تعلق میگیرد و زمان خرمن که یوم حصاد است وجوب اداء لکن در اخبار زیاد داریم که تفسیر شده به اینکه در موقع حصاد بفقراء داده شود مشت مشت و دسته دسته که در آیه دیگر میفرماید وَ أَطْعِمُوا الْقانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ حج آیه ۳۷، قانع یعنی قناعت کننده هر مقداری باو داده شود و معترّ کسانی که عبور میکنند از فقراء در صحرا بزبان ما خوشه ورچین و ممکن است شامل هر دو باشد و دیگر وَ لا تُسْرِفُوا که اسراف از معاصی کبیره است أَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحابُ النَّارِ سوره غافر آیه ۴۳ و اسراف زیاده رویست و لو در مصارف عقلایی بخلاف تبذیر که در غیر مصرف عقلایی صرف شود و إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كانُوا إِخْوانَ الشَّياطِينِ اسری آیه ۲۹.

إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ و کسی را که خدا دوست ندارد یعنی با او معامله دوستی نمیکند خردلی رحمت در آخرت شامل حال او نخواهد شد.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۲] .... ص: ۲۲۴

وَ مِنَ الْأَنْعامِ حَمُولَةً وَ فَرْشاً كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۱۴۲)

و نیز خدا انشاء فرمود از انعام و چهارپایان یک قسمت که بر آنها سوار شوید یا بارکش باشند مثل شتر، قاطر، خر و امثال آنها که حموله است و یک قسمت که از پشم و کرک آنها لباس و فرش درست میکنید مثل گوسفند و بز و امثال آنها یا آنکه میخوابانید و ذبح میکنید یا صغار حیوانات علی اختلاف تفاسیر در کلمه فرش، بخورید از آنچه خدا روزی شما قرار داده و متابعت قدمهای شیطان را نکنید محققا او از برای شما دشمن آشکار است.

ص: ۲۲۴

وَ مِنَ الْأَنْعامِ من تبعیضیه است یعنی بعض انعام و واو عاطفه است بجنّات مدخول انشأ است یعنی و انشأ من الانعام و انعام اقسامی دارند آبی و خاکی وحشی و اهلی، و اهلی هم اقسام زیادی دارند یک قسم حموله است که بر ظهر آنها حمل میشود یا بر آنها سوار میشوند یا بار بر آنها بار میکنند مثل شتر، اسب، الاغ، قاطر و غیر اینها و یک قسم فرشا ظاهرا برای افتراش زمین است مثل قالی، پتو، نمد، گلیم و غیر اینها، و این نمیرساند که فائده منحصر بحمل و فرش باشد فقط این یکی از فوائد آنها است اکل همه آنها جایز است یا واجب یا مستحبّ یا مباح یا مکروه، و همچنین فوائد دیگر البسه نعل، دلو، قریه، محفظه و غیر اینها لذا میفرماید کُلُوا مِمَّا رَزَقَکُمُ اللَّهُ گفتیم امر برای ترخیص است زیرا در مقام توهم حظر است.

وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیْطانِ این جمله در مجلد دوم سوره بقره آیه ۱۶۸ تفسیر شده که مراد قدمهای شیطان سبل شیطان است که شامل جمیع معاصی میشود بالاخص مورد آیه هم در سوره بقره هم در این مقام اشاره بکسانیست که بعض انعام را بر خود یا بر زنها حرام میدانند یا صوفیه و اهل ریاضات باطله که حیوانی نمیخورند.

إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِینٌ عداوت شیطان از اول با حضرت آدم ابو البشر (ع) ظاهر شد و قسمهایی که خورده فَبِعِزَّتِکَ لَأُغْوِیَنَّهُمْ أَجْمَعِینَ زمر آیه ۸۳ وَ لَأُغْوِیَنَّهُمْ أَجْمَعِینَ حجر آیه ۳۹ لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِراطَکَ الْمُسْتَقِیمَ ثُمَّ لَآتِیَنَّهُمْ مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ وَ عَنْ أَیْمانِهِمْ وَ عَنْ شَمائِلِهِمْ وَ لا تَجِدُ أَکْثَرَهُمْ شاکِرِینَ اعراف آیه ۱۶، و خداوند هم میفرماید وَ لَقَدْ صَدَّقَ عَلَیْهِمْ إِبْلِیسُ ظَنَّهُ سبأ آیه ۱۹، بالجمله خطوات شیطان همان سبل شیطانیست که میفرماید وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ انعام آیه ۱۵۴،

ثَمانِيَهَ أَزْواجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَ مِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحامُ الْأُنْثَيَيْنِ نَبِّئُونِي بِعِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ (۱۴۳) وَ مِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَ مِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ قُلْ آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحامُ الْأُنْثَيَيْنِ أَمْ كُنْتُمْ شُهَداءَ إِذْ وَصَّاكُمُ اللَّهُ بِهذا فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرى عَلَى اللَّهِ كَذِباً لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۱۴۴)

هشت زوج از گوسفند دو زوج و از بز دو زوج بگو آیا دو نرها را خدا حرام کرده یا دو ماده یا بچه هایی که در رحم آن دو ماده است خبر دهید مرا بدانایی اگر راست می گویید و از شتر دو زوج و از گاو دو زوج بگو آیا دو نر آنها را حرام کرده یا دو ماده یا آنچه در رحم دو ماده است آیا شما شاهد بودید زمانی که خدا شما را باین حکم وصیت فرموده پس کیست ظالم تر از کسی که افتراء بخدا میزند دروغ را برای اینکه مردم را گمراه کند بدون اینکه علم داشته باشد محققا خدا هدایت نمیکند قوم ستمکاران را.

ثَمانِيَهَ أَزْواجٍ راجع بآیات قبل است که آیه وَ جَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَ الْأَنْعامِ نَصِيباً الایه و آیه وَ قالُوا هذِهِ أَنْعامٌ وَ حَرْثٌ حِجْرٌ الایه و آیه وَ قالُوا ما فِي بُطُونِ هذِهِ الْأَنْعامِ الایه و جمله وَ حَرَّمُوا ما رَزَقَهُمُ اللَّهُ که تفسیر اینها گذشت و این جمله دو احتمال دارد یکی آنکه مراد هشت زوج باشد که شانزده فرد است دو زوج ضأن و دو زوج معز و دو زوج ابل و دو زوج بقر، دیگر آنکه مراد هشت فرد باشد که چهار زوج است یک زوج ضأن و یک زوج معز و یک زوج ابل و یک زوج بقر و معنی تغییر میکند مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ یک زوج یا دو زوج و همچنین وَ مِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ.

قل ای رسول محترم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باین کفار قریش آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ الف

استفهام یعنی آیا دو نر از ضأن و معز، و فاعل حرّم خداوند است یعنی خداوند نرها را حرام کرده أَمِ الْأُنْثَيَيْنِ یا ماده ها را أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحامُ الْأُنْثَيَيْنِ که بچه در رحم ماده ها کدام یک از این سه قسمت را حرام فرموده البته آنها جواب میدهند بآنچه در آیات قبلی از آنها نقل شده از آنها مطالبه مدرک فرما که مفاد نَبِّئُونِي بِعِلْمٍ باشد و چون مدرک علمی ندارند و احدی از انبیاء همچه حکمی نکرده لذا کذب محض است إِنْ كُنْتُمْ صادِقِينَ زیرا امتیاز صدق و کذب باقامه دلیل است و مدرک علمی.

وَ مِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ وَ مِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ بدو احتمال با آنها بفرما آیا نرهای آنها را حرام کرده یا ماده های آنها را أَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ أَرْحامُ الْأُنْثَيَيْنِ چه موقع همچه حکمی صادر شده أَمْ كُنْتُمْ شُهَداءَ شهادت میدهید إِذْ وَصَّاكُمُ اللَّهُ بِهذا البته چون همچه دستوری از خدا صادر نشده و همچه شهادتی نمیتوانید داد بلکه افتراء محض است.

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرى عَلَى اللَّهِ هم ظلم بنفس است، کذب بر خدا از معاصی کبیره است و هم ظلم بغیر که دیگران را در ضلالت میاندازد و هم ظلم بدین و شریعت که بدعت در دین گذارده کذبا تأکید است و الّا در مفهوم افتراء کذب مأخوذ است لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ در موضوع احکام تا علم قطعی یا حجه شرعی در دست نباشد نمیتوان تکلم کرد حتی مظنه در احکام شرعیه حجه نیست حتی خبری که حجیتش ثابت نشده نمیتوان مدرک قرار داد و بدون حجه حرام و مورد غضب خداوند است إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ظالم چه مشرک باشد چه کافر چه مضلّ چه مبدع تماما ظالم هستند و قابل هدایت نیستند (بگذار تا بمیرد در عین خودپرستی)

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۵] .... ص : ۲۲۸

قُلْ لا أَجِدُ فِی ما أُوحِیَ إِلَیَّ مُحَرَّماً عَلی طاعِمٍ یَطْعَمُهُ إِلاَّ أَنْ یَکُونَ مَیْتَهً أَوْ دَماً مَسْفُوحاً أَوْ لَحْمَ خِنزِیرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقاً أُهِلَّ لِغَیْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَیْرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَإِنَّ رَبَّکَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۴۵)

بفرما ای رسول محترم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین مشرکین که بعض اقسام را حرام میدانند که قبلا ذکر شد که من نمی یابم در آنچه که از جانب حق بمن وحی شده بر خورنده که بخواهد خوراک کند محرمی را مگر میته باشد یا خون ریخته شده یا گوشت خنزیر پس محققا او رجس و نجس است یا حیوانی که ذکر اسم غیر خدا بر او شده که فسق است پس اگر مضطر شد بخوردن این محرمات در صورتی که از روی معصیت نباشد و تعدی هم نکرده باشد پس محققا پروردگار تو آمرزنده مهربان است در این آیه جای چند سؤال است یکی آنکه حیوانات حرام گوشت در شریعت مطهره بسیار هستند از سباع و طیور و وحوش وجه اختصاص بلحم خنزیر چیست جواب- چون سایر حیوانات محرم الاکل معمول نیست نزد احدی اکل آنها بواسطه استقذار طبع و اشمئزاز نفس از اکل آنها بخلاف لحم خنزیر که معمول نصاری و نصاری صفت ها بسیار است و الذّ از تمام لحوم میدانند و بخصوص در این عصر حاضر که قیمت آن بمراتب از سایر لحوم اغلی است و چه اندازه در ممالک اسلامی مورد اهمیت است تقلید از اروپا لذا تخصیص بذکر داده با تصریح به اینکه از سایر حیوانات محرم الاکل اشد است چون نجس العین است مثل کلب.

سؤال دوم- اشیاء نجسه و متنجسه تماما حرام است اکل آن وجه اختصاص بدم مسفوح چیست.

جواب- اولا- آیه در مقام بیان محرمات ذاتیه است اشیاء متنجسه حرمت آنها بالعرض است چنانچه خوردن مال یتیم یا بعنوان غصب یا بواسطه ضرر مثل سمّ و نحوه بالعرض حرام است.

و ثانیا ذکر دم مسفوح برای اخراج دم متخلف است که پاکست و در

صورتی که مستهلک شود در لحم و مرق خوردنش مانعی ندارد.

سؤال سوم- در سوره مبارکه مائده آیه ۴ میفرماید حُرِّمَتْ عَلَیْکُمُ الْمَیْتَهُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخِنْزِیرِ وَ ما أُهِلَّ لِغَیْرِ اللَّهِ بِهِ وَ الْمُنْخَنِقَهُ وَ الْمَوْقُوذَهُ وَ الْمُتَرَدِّیَهُ وَ النَّطِیحَهُ وَ ما أَکَلَ السَّبُعُ إِلَّا ما ذَکَّیْتُمْ وَ ما ذُبِحَ عَلَی النُّصُبِ وَ أَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلامِ الایه و در این آیه منحصر میفرماید بچهار اول زیرا در مقام بیان حصر است.

جواب- میته مقابل مذکی است هر حیوانی که شرائط تذکیه در او مراعات نشود میته است چه بموت حتف انف باشد یا او را بکشند و شرائط تذکیه قبلا بیان شده که ذابح باید مسلم باشد، رو بقبله، ذکر بسم اللَّه، با حدید فری اوداج اربعه بشود و در غیر این صورت میته است و او شامل جمیع این اقسام میشود و در سوره مائده برای توضیح است و آنچه معمول زمان جاهلیت بوده.

سؤال چهارم- یکی از شرائط تذکیه قابلیت تذکیه است و خنزیر نیز اصلا قابل تذکیه نیست و لو جمیع شرائط در او موجود شود و همچنین بسمله چنانچه ذکر شد شرط است و ما اهل لغیر اللَّه چون تسمیه ندارد میته است پس ذکر این دو لازم نبود همان لفظ میته کافی بود.

جواب- اما ذکر خنزیر برای اثبات نجاست ذاتیه او است که میفرماید فانّه رجس که بمنزله علت است و از این جهت شامل کلب هم میشود چون علت معمم است بعلاوه آنچه در جواب سؤال اول ذکر شد، و اما اهل لغیر اللَّه برای اینست که این آیه در مقام جواب آیات سابقه بوده که مشرکین ذبح بر اصنام میکردند بالخصوص ذکر شده پس از این بیانات تفسیر آیه واضح میشود فقط اشاره میکنیم قُلْ لا أَجِدُ فِی ما أُوحِیَ إِلَیَّ مُحَرَّماً اشکال- حکماء گفتند (عدم الوجدان لا یدل علی عدم الوجود).

جواب- عدم و جدان نبیّ در ما اوحی الیه دلیل قطعی است بر عدم وجود.

عَلی طاعِمٍ یَطْعَمُهُ یعنی علی آکل یأکله در باب اصول گفته ایم که احکام

شرعیه بنحو قضایای حقیقیه است بار بر موضوعات مقدره الوجود است تا موضوع تحقق پیدا نکند حکم فعلیت ندارد در صورتی که طاعم یطعمه نباشد حرمت فعلیت پیدا نمیکند.

إِلَّا أَنْ یَکُونَ مَیْتَهً یا در حکم میته باشد مثل موارد شک در تذکیه که اماره شرعیه بر تذکیه نداشته باشیم مثل سوق مسلم و ید مسلم اصاله عدم التذکیه جاریست و حکومت دارد بر اصاله الحلیه و اصاله الطهاره.

أَوْ دَماً مَسْفُوحاً و اما دم متخلف اگر خون بنحو متعارف خارج شود و حیوان نفس او برنگردد پاک است ولی خوردن او بتنهایی حرام است مگر اینکه مستهلک شود در طبخ.

أَوْ لَحْمَ خِنزِیرٍ که از سه جهت حرام است: یکی جزو حیوانات حرام گوشت است مثل سباع، دیگر نجس العین است مثل سایر نجاسات عینیه، سوم قابل تذکیه نیست و میته است بخلاف سایر حیوانات حرام گوشت که قابل تذکیه هستند و بعد از تذکیه پاک هستند و میته نمیشوند و غیر اکل سایر انتفاعات را از جلد و عظم و سایر اعضاء آنها میتوان برد.

فَإِنَّهُ رِجْسٌ علاوه از نجاست خباثت و پلیدی هم دارد مثل بت پرستی و قمار و امثال اینها چنانچه میفرماید إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَیْسِرُ وَ الْأَنْصابُ وَ الْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّیْطانِ مائده آیه ۹۲، و در حق منافقین میفرماید إِنَّهُمْ رِجْسٌ وَ مَأْواهُمْ جَهَنَّمُ توبه آیه ۱۲۶.

أَوْ فِسْقاً أُهِلَّ لِغَیْرِ اللَّهِ بِهِ اهلّ صدا بلند کردن است و مراد ذکر اسماء بتها است در موقع ذبح و فسق طغیان و سرکشی و تجاوز از حد است زیرا معاصی هم اندازه دارد زیاده روی در آن فسق است و این ذبایحی که بنام اصنام است علاوه بر اینکه میته است و نجس است شرک هم هست.

فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ باغٍ وَ لا عادٍ در سوره بقره آیه ۱۷۳، تفسیر این جمله بیان شده که اضطرار یکی از آن تسعه است در حدیث رفع

و ما اضطروا الیه

بعلاوه (الضرورات تبیح المحذورات) لکن بمقدار اضطرار که باغی نباشد که بمعنای طاغی و سرکش است، و عادی نباشد که بمعنی تجاوز از حد است.

فَإِنَّ رَبَّکَ غَفُورٌ رَحِیمٌ متفرد بر مورد اضطرار است بدون بغی و عدوان خداوند میآمرزد و ترحم میفرماید.

اشکال- در مورد اضطرار معصیتی نیست که مورد غفران باشد.

جواب- خداوند منت گذارده بر بنده که حکم حرمت را در مورد اضطرار برداشته لذا گفتیم حدیث رفع تسعه در مقام امتنان است که میفرماید

(رفع عن امتی تسعه الخبر)

و خداوند را میرسید که در موقع اضطرار هم حکم را باقی بدارد و لو انسان تلف شود و لو کشته شود لکن برای حفظ نفس از راه مغفرت و رحمت و تفضل برداشته چنانچه در بعض موارد مهمه حکم ثابت است، از امیر المؤمنین علیه السّلام که فرمود اگر شما را مجبور کردند بسبّ بر من سبّ کنید و اما اگر بر برائت از من است برائت نجوئید و لو کشته شوید چنانچه میثم رضی اللّه عنه چنین کرد

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۶] ..... ص: ۲۳۱

وَ عَلَى الَّذِينَ هادُوا حَرَّمْنا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ وَ مِنَ الْبَقَرِ وَ الْغَنَمِ حَرَّمْنا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُما إِلاَّ ما حَمَلَتْ ظُهُورُهُما أَوِ الْحَوايا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذلِكَ جَزَيْناهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَ إِنَّا لَصادِقُونَ (۱۴۶)

و بر کسانی که یهود هستند یعنی بنی اسرائیل ما حرام کردیم هر حیوان ناخن و پنجه دار را و از گاو و گوسفند حرام کردیم بر آنها پی و چربی آنها را مگر دنبه که در عقب آنها است یا چربیها که در اطراف روده ها است در شکم یا چربیها که اطراف استخوان است که اینها حرام نبود بر آنها این حکم را بر آنها جزاء

تجاوزات و تعدیات آنها فرمودیم و محققا ما هراینه راستگویانیم.

وَ عَلَى الَّذِينَ هادُوا یکی از ابناء یعقوب یهودا بود بنی اسرائیل را نسبت باو دادند گفتند یهود و بسا یا ساقط میشود هود میگویند یعنی کسانی که مسمی باین اسم شدند که بنی اسرائیل باشند حَرَّمْنا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ پنجه و چنگال دار چه از سباع باشد یا طیور که این حیوانات مطلقا بجمیع اجزاء آنها بر آنها حرام کردیم وَ مِنَ الْبَقَرِ وَ الْغَنَمِ و از گاو و گوسفند فقط حَرَّمْنا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُما شحم پی و چربی است که از این دو حیوان بر آنها حرام شده إِلَّا ما حَمَلَتْ ظُهُورُهُما که بر گرده آنها باشد مثل الیه که دنبه باشد أَوِ الْحَوايا پیهایی که بروده ها در شکم اینها است أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ که اطراف استخوانها است که این سه قسم چربی از مطلق شحوم استثناء شده و بر آنها حلال شده و بقیه شحوم بر آنها حرام.

ذلِكَ جَزَيْناهُمْ بِبَغْيِهِمْ این حکم تحریم یک بار سنگین و تضییق و اصری بود جزای تعدیات و تجاوزات آنها وَ إِنَّا لَصادِقُونَ کانّه یهود انکار این حکم را کرده بودند که همچه تحریمی بر ما نبوده خداوند بنون تأکید و لام تأکید بیان میفرماید که این حکم صدق و ما راستگو هستیم.

اشکال- احکام تابع حکم و مصالح بنده گان است عقوبت و جزاء منشأ حکم نیست جواب- بسیار اشتباه بزرگی است حکم و مصالح بخصوصیات و بوجوه و اعتبار تغییر میکند چه بسا اخلاق حسنه و سیّئه یا احسان و ظلم منشأ حسن و قبح میشود و حکم تابع حسن و قبح است و احکام شرعیه و مبلغین شرع از انبیاء و اوصیاء و علماء اطباء روح هستند چنانچه اطباء جسم هر مرضی را یک نحو معالجه میکنند اطباء روح هم مختلف میشود معالجه قسیّ القلب با رقیق القلب و یکی از حکم نسخ شرایع هم همین است و خداوند عالم بحکم و مصالح عباد است او باید تعیین کند.

فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ واسِعَةٍ وَ لا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ (۱۴۷)

پس اگر تکذیب میکنند پس بآنها بگو که پروردگار شما صاحب رحمت واسعه است و کسی نمیتواند بأس او را از قوم گنه کارها رد کند.

فَإِنْ كَذَّبُوكَ مراد یهود است که تکذیب پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نمودند هم در این حکم تحریم بلکه جمیع احکام بلکه تکذیب رسالت نمودند فقل در جواب تکذیب آنها ربّکم پروردگار شما که شما را از کتم عدم بوجود آورد و بحدّ کمال عقل رسانید و انبیاء بسیاری برای شما فرستاد و احکامی جعل فرمود برای هدایت شما تماما از روی رحمت و لطف و عنایت بوده برای تربیت شما.

ذُو رَحْمَةٍ واسِعَةٍ که وَسِعَتْ كُلَّ شَيْ ءٍ و لکن شما یهود با انبیاء چه کردید بعضی را کشتید و بعضی را تکذیب نمودید و با احکام الهیه چه کردید همه را زیر پا گذاردید و تغییر دادید و با کتابهای الهی چه کردید همه را تحریف نمودید و از مواضع خود انتقال دادید بلکه توحید را منکر شدید و در شرک بسر بردید و گمان کردید که خدا شما را عذاب نمیکند و خدا را بغضب آوردید بدانید که وَ لا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ احدی بفریاد شما نمیرسد و کسی جلوگیری از عذاب او نمیکند هر قومی که نافرمانی او کردند.

سؤال- این آیه دلیل بر انکار شفاعت است با اینکه از ضروریات مذهب است جواب- شفاعت خاص باهل ایمان است غیر مؤمن بالاخص یهود عنود لیاقت شفاعت ندارند و احدی از برای آنها شفاعت نمیکند بلکه انبیاء و اولیاء حتی حضرت موسی علیه السّلام از اینها بیزار است و خصم آنها است چنانچه پیغمبر اسلام با اینکه شفاعت کبری بدست او است خصم این مذاهب باطله است که در اسلام احداث شده است (ویل لمن شفعائه خصمائه).

سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَكْنا وَ لا آباؤُنا وَ لا حَرَّمْنا مِنْ شَيْ ءٍ كَذلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى ذاقُوا بَأْسَنا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ (۱۴۸)

زود باشد که بگویند کسانی که شرک آورده اند اگر خدا میخواست ما شرک نمیآوردیم و پدران ما هم شرک نمیآوردند و نیز ما تحریم بعض حیوانات را نمیکردیم تمام بمشیت اللّه است و همین نحو پیشیان آنها هم تکذیب انبیاء کردند باستناد شرک و افعال خود را بمشیت اللّه تا زمانی که چشیدند بأس و عذاب ما را بگو باینها که آیا بر این دعوی مدرکی دارید که موجب علم باشد پس برای ما ظاهر کنید متابعت نمیکنید شما مگر گمان را و نیستید مگر تخمین زده گان.

سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا این مقاله مقاله جبریه است که بسیاری از حکماء و مذاهب باطله از کفار و اهل خلاف و غیر اینها قائل بجبر شدند و گفتند افعال صادره از عباد تماما مستند بمشیئت الهی است عبد هیچگونه اختیاری ندارد و این مقاله علاوه بر اینکه بر خلاف حسّ و و جدان است منافی با دستگاه دین است.

اما مخالف حسّ و و جدان می بینیم که دست آدم رعشه دار با اینکه باختیار دست خود را حرکت دهد تفاوت دارد و سقوط از بام با نزول درج مختلف است و اما با دستگاه دین زیرا بعث رسل و انزال کتب و جعل احکام و دستگاه معاد و ثواب و عقاب تماما لغو میشود و مطیع و عاصی، کافر و مؤمن، ظالم و مظلوم هیچ تفاوتی ندارند پس افعال اختیاریه عبد چه امور اعتقادیه باشد و چه تکمیل اخلاقیه و چه افعال جوارحیه تماما باختیار عبد است (ان شاء فعل و ان لم یشأ لم یفعل) غایه الامر مستقل نیست که تفویض لازم آید بلکه موافقت با مشیه حق باید بکند که اگر خداوند بخواهد جلوگیری کند قدرت دارد چنانچه از امیر المؤمنین علیه السّلام منقول است فرمود

(عرفت اللّه بفسخ العزائم و نقض الهمم

پس این مقاله مشرکین

باطل است که گفتند.

لَوْ شاءَ اللَّهُ ما أَشْرَكْنا بلی چون بسوء اختیار خود اختیار توحید و ایمان نمیکنید و خداوند هم شما را مجبور بایمان نکرده بشرک باقی میمانید وَ لا آباؤُنا آنها هم بسوء اختیار خود در شرک زیست کردند وَ لا حَرَّمْنا مِنْ شَیْ ءٍ که بعضی حیوانات را بر خود حرام کردند یا بر زنهای خود که این هم بدون مدرک است و بدعت در دین است فقط بمجرد خیال و گمان و حدس و تخمین است و این همان قیاس و استحساناتیست که عامه مدرک احکام قرار داده اند.

کَذلِکَ کَذَّبَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ که قول بجبر نه فقط مقاله مشرکین زمان نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بود بلکه کفار زمان انبیاء سلف هم این مقاله را داشتند و در اثر آن تکذیب انبیاء کردند که خدا نمیخواهد ما ایمان بیاوریم حَتَّی ذاقُوا بَأْسَنا بأس عذاب و بلیات دنیویست که بر امم سابقه نازل شده مثل غرق قوم نوح و فرعونیان و نزول باد بر قوم عاد و صاعقه بر ثمود و نزول حجاره بر قوم لوط و صیحه بر قوم شعیب و ابابیل بر لشگر ابرهه و غیر اینها و این جمله تخویف و انذار است بر مشرکین که اگر ایمان نیاورید باین نوع عذابها بسا گرفتار خواهید شد چنانچه بقتل و اسارت مبتلا شدند.

قُلْ هَلْ عِنْدَکُمْ مِنْ عِلْمٍ کدام پیغمبری و کدام دلیل عقلی بر شرک دارید اگر مدرکی دارید فَتُخْرِجُوهُ لَنا بیان کنید تا ما هم با شما موافقت کنیم ابداً هیچ عقلی حکم بشرک نمیکند با این همه ادله عقلیه بر توحید و هیچ نبیّی دستور نداده اولین مقاله انبیاء توحید و نفی شرک بوده.

إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ که ظن ابدا اعتباری ندارد بخصوص در باب عقائد که تا یقین پیدا نشود عقیده تحقق پیدا نمیکند وَ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ فقط حدس و تخمین و خیال بافیست.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۴۹] ..... ص : ۲۳۶

قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّهُ الْبالِغَهُ فَلَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ (۱۴۹)

بفرما بمشرکین که از برای خداوند حجت بالغه که راه عذر بر تمام شما بسته شده پس اگر مشیئه او تعلق بگیرد هراینه هدایت میفرماید تمام شماها را قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّهُ الْبالِغَهُ خداوند اسباب تکوینیه و تشریعیه را از هر جهه برای بندگانش فراهم فرموده. اما تکوینیه عقل و شعور و ادراک و فهم بهمه عنایت فرموده، حواس ظاهره و باطنه از هر جهت تمام است چشم، گوش، زبان قوّه، قدرت، حیات، سایر نعم تماما موجود. و اسباب تشریعیه ارسال رسل و انزال کتب و بیان احکام آنچه موجب سعادت دنیا و آخرت است و آنچه باعث نجات از مهالک دنیوی و اخروی است عنایت فرموده و راه عذری بر احدی باقی نگذاشته اینست حجت بالغه.

فَلَوْ شاءَ اگر قابلیت هدایت در شما بود و عناد و عصبیت و تقلید آباء ضالّه خود را کنار میگذاردید لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ تمام شما را هدایت میفرمود

هر چه هست از قامت ناساز بی اندام ما است و رنه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست

از طرف فاعل کوتاهی نشده هر چه نقص هست در طرف قابل است و البته هدایت باید فاعل تام الفاعلیه باشد و قابل تام القابلیه تا تأثیر بخشد یک طرف که ناقص شده نتیجه تابع اخسّ مقدمتین است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۰] .... ص : ۲۳۶

قُلْ هَلُمَّ شُهَداءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هذا فَإِنْ شَهِدُوا فَلا تَشْهَدْ مَعَهُمْ وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ وَ هُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ (۱۵۰)

بگو دعوت کنید و بخوانید شهداء خود را آن چنان کسانی که شهادت دهند

که خدا حرام کرده این انعامی که شما می گویید حرام است پس اگر شهادت دادند پس تو شهادت نده با آنها و متابعت هواهای نفسانی آنها را مکن که اینها تکذیب کردند آیات الهی را کسانی که تکذیب میکنند آیات ما را و کسانی که ایمان بروز جزاء ندارند و آنهایی که بر پروردگار خود عدل قرار دادند.

قُلْ هَلُمَّ اسم فعل است بمعنی امر و بر مفرد و جمع هر دو اطلاق میشود چنانچه در اینجا بجمع اطلاق شد و در اصل مرکب از هاء تنبیه است و لمّ که لمم بوده میم در میم ادغام شده یعنی احضروا و هاتوا شهدائکم البته هر دعوی ثباتش احتیاج یشاهد دارد و باید شاهد غیر مدعی باشد زیرا هر مدعی بر دعوی خود شهادت میدهد کانّه خدا میفرماید که شما مشرکین که این انعام را مثل بحیره و سائبه و وصیله و بعض انعام دیگر و حرث را حرام میدانید مدعی هستید باید شاهد از خارج بیاورید الَّذِینَ یَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هذا و البته شاهد بر تحریم الهی منحصر بانبیاء است یا عدولی که شهادت آنها مستند بفرمایش انبیاء باشد زیرا غیر انبیاء از کجا باو وحی میرسد که خداوند حرام کرده و همچه شاهدی هرگز نخواهند پیدا کرد ناچار میگویند ما خود شهادت میدهیم فَإِنْ شَهِدُوا بشهادت آنها چون مدعی هستند نمیتوان اثبات کرد و بلا مدرک است و چیزی که ثابت و محقق نشد نمیتوان بر طبق آن شهادت داد شهادت زور است.

فَلا تَشْهَدْ مَعَهُمْ زیرا این دعاوی از روی هواهای نفسانیه است و کذب محض است وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا مخصوصا مشرکین حجاز که گرفتار دوره جاهلیت بوده و دست آنها از دامان انبیاء و اولیاء و علماء دین بکلی کوتاه است باز یهود و نصاری که جزئی از احکام موسی و عیسی در دست دارند اگرچه آنها هم بسیاری از احکام انبیاء را پامال کردند و از بین بردند.

وَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَهِ کسانی که ایمان بآخرت ندارند فقط دهری

و طبیعی و لا- مذهب است که منکر مبدء هستند و اما مشرکین خدا را منکر نیستند غایه الامر شرک عبادتی دارند و یک احکامی از روی هوی معتقد هستند و دینی بر خود اتخاذ کرده اند و بنا بر این می گوییم که این جمله راجع بدهری است یعنی متابعت هوای نفس کفار را نباید کرد چه یهود و نصاری و مشرکین باشند که تکذیب آیات الهی را کردند و چه دهری طبیعی باشد که منکر آخرت هستند وَ هُمْ بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُونَ یعنی از برای خدا عدل قرار دادند چه مشرک باشند که اصنام و خورشید و ماه و ستاره و درخت و گاو را عدل خدا دانستند در عبادت و چه ثنویه باشند که قائل بیزدان و اهرمن شدند و چه یهود باشند که خدا را خدای موسی و موسی را خدای هارون و هارون را خدای فرعون دانستند و عزیر را پسر خدا گفتند بلکه گفتند نَحْنُ أَبْناءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاؤُهُ مائده آیه ۲۱، و چه نصاری که قائل بتثلیث شدند.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۱] ..... ص: ۲۳۸

قُلْ تَعالَوْا أَتْلُ ما حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَیْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَیْئاً وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً وَ لا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ مِنْ إِمْلاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَ إِیَّاهُمْ وَ لا تَقْرَبُوا الْفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ وَ لا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِی حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۱۵۱)

بگو بیائید تا بر شما بیان کنم آنچه را که پروردگار شما بر شما حرام فرموده اینکه چیزی را شریک خدا قرار ندهید و بپدر و مادر احسان و محبت کنید و اولاد خود را از جهت تنگدستی و فقر نکشید ما شما و آنها را روزی میدهیم و نزدیک کارهای زشت نروید چه آنچه زشتی آن ظاهر است و چه آنچه زشتی آن در باطن است و قتل نفس نکنید نفوس محترمه را که خدا حرام کرده مگر نفوسی که مباح الدم هستند و مهدور الدم چه واجب فرموده باشد قتل آنها را

و چه مباح باشد اینست برای شما که خداوند وصیت و سفارش فرموده شما را بلکه تعقل کنید و درک نمائید و عاقل شوید.

این آیه شریفه بضمیمه دو آیه بعد از آن محرمات الهیه را بیان میفرماید قُلْ تَعالَوْا تعال از علوّ است بمعنی ارتفاع و این در صورتیست که آمر در مرتبه عالیه باشد و مأمور در مرتبه سافله او را امر کند که بیا بالا- کانّه این کفار و مشرکین بسیار از حقایق دور افتاده و تنزل پیدا کرده میفرماید قدری بخود بیائید و بحقایق نزدیک شوید تا اینکه أَتْلُ ما حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ تلاوت اخص از قرائت است قرائت بمعنی خواندن است و تلاوت بیان کردن و توضیح دادن، ما موصوله است یعنی آنچه را که حرام فرموده پروردگار شما بر شما اشاره به اینکه این چیزهایی که شما حرام پنداشته اید که در آیات سابقه ذکر شد حرام نیست بلکه حرام چیزهاییست که من برای شما بیان میکنم.

أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً که بزرگترین گناهان کبیره (الشرک باللّه) است و در حکم شرک باللّه است هر کفر و ضلالت و عنادی که منافی با ایمان است در زیارت جامعه است

(و من خالفکم مشرک)

بلکه ردّ حکم مجتهد جامع الشرائط در حکم شرک است چنانچه در مقبوله عمر ابن حنظله است

(الراد علیه کالراد علینا و الراد علینا کالراد علی اللّه و الراد علی اللّه فی حد الشرک باللّه)

و جمیع مراتب شرک را شامل میشود چه شرک ذاتی که ابن کمونه ابداء کرد و چه شرک صفاتی که اکثر عامه قائل صفات زائده بر ذات شدند، سبزواری میگوید (و الزامهم بالقدماء الثمانیه معروف) و چه شرک افعالی که مفوضه قائل شدند در امر خلق و رزق و چه شرک عبادتی که مفاد مطابقی کلمه طیّبه لا اله الا اللّه است بلکه شاید بتوان گفت که شرک نظری را هم شامل شود که نظرش و امیدش و توکلش بغیر خدا باشد نه اسباب ظاهریه.

وَ بِالْوالِدَيْنِ إِحْساناً یعنی ترک احسان حرام است و احسان واجب چنانچه ترک شرک واجب و شرک حرام است پس این جمله عطف بالّا تشرکوا است و در حکم والدین است آباء حقیقی که خاندان رسالت باشند چنانچه میفرماید

(انا و علیّ أبوا هذه الامه)

و آباء روحانی که علماء اعلام باشند چنانچه میفرماید

(الآباء ثلاثه اب یولدک و اب یعلمک و اب یزوجک)

و اخبار در مثوبه برّ بوالدین و عقوبه عاق والدین بسیار است بلکه آیات شریفه هم دلالت دارد حتی در سوره اسری آیه ۱۷ و ۱۸، دارد وَ قَضی رَبُّکَ الی قوله تعالی کَما رَبَّیانِی صَغِیراً و در سوره احقاف آیه ۱۶ وَ الَّذِی قالَ لِوالِدَیْهِ أُفٍّ لَکُما الایه و آیات دیگر.

وَ لا تَقْتُلُوا أَوْلادَکُمْ مِنْ إِمْلاقٍ اینهم عطف بالّا تشرکوا است یعنی قتل اولاد حرام است و لو از جهت املاق که از جهت تنگ دستی و ضیق معیشت باشد چنانچه گذشت که بعض مشرکین بنات خود را میکشتند از جهت خوف از رزق آنها لذا میفرماید نَحْنُ نَرْزُقُکُمْ وَ إِیَّاهُمْ امر رزق خداوند بر هر کس آنچه صلاح بوده معین فرموده وَ فِی السَّماءِ رِزْقُکُمْ زاریات آیه ۲۲، از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مرویست فرمود

(روح الامین نفث فی روعی انّه لا تموت نفس حتی تستکمل رزقه)

و از امیر المؤمنین علیه السّلام است فرمود

(طلب العلم اوجب علیکم من طلب المال الی قوله قد قسّمه عادل بینکم و سیفی لکم)

وَ لا تَقْرَبُوا الْفَواحِشَ نزدیک فحشاء نروید فحشاء اخص از قبیح است جمیع محرمات شرعیه و عقلیه از قبایح است غایه الامر مفهوم قبیح مقول بتشکیک است ذی مراتب است درجات اعلای قبایح فواحش است و غیر معصوم خالی از ارتکاب قبیح نیست حتی بعض قبایح عرفیه و مکروهات شرعیه و منافیات مروت لکن فحشاء که نباید نزدیک آن رفت قبایح است که قبح آن فاحش بر هر صاحب عقلی است حتی نزد مرتکبین بآنها ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ مفسرین در فرق بین ظاهر و باطن

وجوهی گفتند تماما بی مدرک است و بعید نیست که بگوئیم بعض فواحش قبحش ظاهر است بر تمام ملیّین عالم حتی طبیعی و بعضی بر بعضی مخفی است حتی بعض فواحش است که در نظر جامعه قبحش ظاهر نیست بلکه بسا حسن میشمارند ولی در نظر شرع فحشاء است ولی صورت ظاهرش خوب نما است قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ هُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعاً کهف آیه ۱۰۳.

وَ لا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ قتل نفس مؤمن از گناهان بسیار بزرگ است در قرآن است وَ مَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِيها نساء آیه ۹۵، و نیز میفرماید أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّما قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعاً مائده آیه ۳۵، و قتل نفس هم اقسام زیادی دارد حتی زنها که بچه سقط میکنند حتی اطباء که ندانسته یا برای امتحان معالجه ضدّ میکنند یا سبب قتل کسی را فراهم میکنند یا اعانت قاتل را میکنند یا راضی بقتل مؤمن هستند باصطلاح فاعل بالمباشره و بالتسبیب و بالرضا تماما در عقوبت شریکند و لو در بعض احکام شرعیه از قصاص و دیه مختلف باشند الّا بالحق یا بقصاص یا بواسطه ارتداد فطری یا ارتکاب زنای محصنه یا لواط یا در باب جهاد و دفاع از دشمنان یا موارد خاصه که شارع ترخیص فرموده.

ذلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ اینست وصیت الهی و سفارش پروردگار و اندرز ربوبی برای جامعه بشر لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ مکرر گذشت که لعل در مورد خداوند منسلخ از معنای تردید است بلکه بمعنای اینست که مقتضی تعقل است و باید تعقل کنید

وَ لا تَقْرَبُوا مالَ الْيَتِيمِ إِلاَّ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَ أَوْفُوا الْكَيْلَ وَ الْمِيزانَ بِالْقِسْطِ لا نُكَلِّفُ نَفْساً إِلاَّ وُسْعَها وَ إِذا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَ لَوْ كانَ ذا قُرْبى وَ بِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (۱۵۲)

و نزدیک مال یتیم نروید مگر بطریقی که بهترین طرق باشد تا زمانی که برسد بحد رشد و ایفاء کنید در کیل و وزن زیاد نگیرید و کم نفروشید بعدل داد و ستد کنید ما نفسی را مکلف نمیکنیم مگر بمقدار طاقت و توانایی او و زمانی که گفتید پس بعدل بگوئید و لو در خویشاوندان خود باشد و بعهد و قرارداد الهی وفا کنید اینست که خداوند شما را وصیت فرمود برای اینکه متذکر شوید وَ لا تَقْرَبُوا مالَ الْيَتِيمِ

یعنی تصرف در مال یتیم نکنید حتی تصرفات جزئی که مفاد لا تقربوا است مثلا اگر زید مرد و اولاد صغیر دارد و قیّمی برای آنها معین نشده جایز نیست بر احدی وارد خانه شود برای حمل جنازه او حتی کسانی که در خانه هستند واجب است فوری از خانه خارج شوند تا نزد مجتهد جامع الشرائط روند و از او اجازه تصرف بگیرند یا قیّم معین کند و باجازه قیّم تصرف کنند و مجتهد و قیم هم تا صرفه صغیر نباشد نمیتوانند اجازه دهند چه رسد بسایر تصرفات.

اشکال- اولا تصرف در مال غیر مطلقا جایز نیست وجه اختصاص بیتیم چیست و ثانیا تصرف در مال یتیم حتی بعد از بلوغ و رشد هم جایز نیست زیرا غصب است و حرام.

جواب- مفسرین گفتند وجه اختصاص بیتیم برای اهمیت و شدت حرمت است لکن این جواب تمام نیست زیرا آیه در مقام بیان محرمات است و همه اینها حرام است بلکه جواب هر دو اشکال اینست که تصرف در اموال دیگران یا در مال یتیم بعد از بلوغ و رشد مطلقا حرام نیست زیرا باذن صریح یا فحوی یا شاهد

حال جایز است تصرف و لو بر مالک نفعی نداشته باشد ولی در مال یتیم مطلقا جایز نیست نه باذن صریح و نه فحوی و نه شاهد حال و آیه مطلق است که هیچگونه تصرفی جایز نیست إِلَّا بِالَّتِی هِیَ أَحْسَنُ

که برای یتیم صرفه داشته باشد آنهم هر کسی نمیتواند فقط ولی که جد پدری باشد یا قیم که پدر معین کرده باشد یا منصوب از قبل حاکم شرع باشد، و تعبیر بتأنیث التی هی دون الذی هو با اینکه قرب مذکر است برای اینست که قرب انحایی دارد جمیع انحاء آن حرام است الا انحایی که برای یتیم احسن باشد از حفظ مال و صرف نفقه و کسوه یتیم و برداشت قیم اگر فقیر باشد بمقدار معروف چنانچه میفرماید وَ مَنْ کانَ غَنِیًّا فَلْیَسْتَعْفِفْ وَ مَنْ کانَ فَقِیراً فَلْیَأْکُلْ بِالْمَعْرُوفِ نساء آیه ۶.

حَتَّی یَبْلُغَ أَشُدَّهُ

شدید بمعنی محکم است یعنی بالغ در تصرفاتش محکم باشد صلاح و فساد را بفهمد سفیه نباشد رشید باشد و از برای رشد حدّی معین نشده اشخاص مختلف هستند بسا بمجرد بلوغ رشد هم هست بسا سی سال هم میرسد و هنوز رشد ندارد.

وَ أَوْفُوا الْکَیْلَ وَ الْمِیزانَ بِالْقِسْطِ

که یکی از معاصی کبیره بخس در مکیل و موزون است و عمل قوم شعیب بوده و عذاب بر آنها نازل شده بلکه مشتمل بر معاصی بسیاری است از اشتغال ذمه و جنبه حق الناسی و عدم جواز تصرف در عوض و امروز معمول بسیاری از کسبه هست هم کم فروشی میکنند، هم زیاد میگیرند باید بقسط داد و ستد کنند بلکه مستحبّ است زیاد بدهد و کم بگیرد و این بخس در مکیل و موزون علاوه از حق اللّه و حق الناس برکات را هم از مال برمیدارد.

لا نُکَلِّفُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها

اشاره به اینکه این محرمات مذکور امر مشکل و صعب نیست و تکلیف شاقی خداوند بر بنده گان قرار نداده مخصوصا دین مقدس اسلام که دین سمحه سهله است اگر مقایسه کنید با تکالیف متوجه بر امم سابقه

خواهید فهمید که دین اسلام چقدر سهل و آسان است الّا اینکه بعضی از روی جهالت کار را بر خود مشکل میکنند در حدیث است از حضرت صادق علیه السّلام فرمود

انّ الخوارج ضیقوا علی انفسهم بجهالتهم و انّ الدین اوسع من ذلک

در آیه شریفه میفرماید رَبَّنا وَ لا تَحْمِلْ عَلَیْنا إِصْراً کَما حَمَلْتَهُ عَلَی الَّذِینَ مِنْ قَبْلِنا آخر سوره بقره.

وَ إِذا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا

و زمانی که کلامی بگوئید بعدالت رفتار کنید بر خلاف حق کلامی از شما صادر نشود مراعات اشخاص را نکنید آنچه حق است بگوئید وَ لَوْ کانَ ذا قُرْبی

و لو پدر و مادر یا برادر و خواهر یا اولاد و احفاد یا ارحام و اقارب باشند در باب حکم و قضاوت بحق حکم کنید، در باب شهادت بحق شهادت دهید در باب هدایت و ارشاد بحق ارشاد کنید، امر بمعروف کنید، نهی از منکر نمائید، کلام حق بگوئید، زخم زبان نزنید، سعایت و شماتت و نمامی و غیبت نکنید، بندگان خدا را گمراه نکنید، بضلالت نیندازید، سبّ و لعن مؤمن نکنید فحاشی نکنید و غیر اینها.

اشکال- عدالت در همه جا لازم است چرا عدالت در افعال و اعمال را ذکر نفرموده فقط عدالت در اقوال را بیان نموده.

جواب- چون جملات قبل راجع بحقوق الناس است لذا عدالت در اقوال هم از این باب است و اگر ذکر افعال و اعمال شده بود فقط جنبه حقوق اللّه را شامل میشد بعلاوه جمله بعد شامل عدالت در افعال میشود که فرمود وَ بِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا

زیرا عهد الهی یکی اینست که اطاعت شیطان نکنید أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَیْکُمْ یا بَنِی آدَمَ أَنْ لا تَعْبُدُوا الشَّیْطانَ إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِینٌ وَ أَنِ اعْبُدُونِی هذا صِراطٌ مُسْتَقِیمٌ یس آیه ۶۰ و ۶۱، شامل جمیع محرمات و واجبات میشود. و یکی از اقسام عهد الهی باب نذر و عهد و قسم است که وفاء بآنها واجب و خلف آنها حرام بلکه کفاره دارد

و یکی حفظ امانت است و ردّ بصاحبش إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَهَ عَلَى السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْجِبالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَها وَ أَشْفَقْنَ مِنْها وَ حَمَلَهَا الْإِنْسانُ احزاب آیه ۷۲، و غیر اینها از آیات.

ذلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

غافل از عهد الهی نشوید و فراموش نکنید و دائما متذکر باشید در باب وصایای الهی و سفارشات او.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۳] ..... ص: ۲۴۵

وَ أَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۱۵۳)

و محققا همین است صراط من که مستقیم است پس متابعت کنید او را و متابعت نکنید راههای دیگر را که شما را از راه خدا متفرق میکند و هر کدام را بیک وادی هلاکت میاندازد و اینست وصایای الهی باشد که بتقوی عمل کنید وَ أَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً در اخبار بسیار تفسیر شده صراط مستقیم بامیر المؤمنین علیه السّلام و در بعضی بائمه طاهرین علیهم السّلام و در بعضی بقرآن و در بعضی بولایت لکن تمام اینها بیان مصادیق است و آنچه از جانب الهی دستور آید صراط مستقیم است متابعت انبیاء و ائمه و قرآن و قبول ولایت و اعتقاد بعقائد حقه و تصدیق فرمایشات آنها صراط مستقیم است فَاتَّبِعُوهُ باید قدمی بر خلاف برندارید وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ هر طریقی که بر خلاف دیانت باشد سبل شیطان و هوای نفسانی و متابعت اهل شرک و کفر و ضلالت و بدعت است نباید متابعت کرد فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ هر چه در این سبل بیشتر برود از صراط مستقیم و سبیل الهی دورتر گردد و راه حق را گم کند و بضلالت و جهالت و شقاوت و عذاب ابدی دچار شود ذلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ در آیه اولی تعبیر فرمود به تعقلون، در ثانیه تذکرون، در این آیه تتقون برای اینست که این امور مرتب است اولین

مرتبه تعقل است که بفهمد و ادراک کند و علم و اعتقاد پیدا کند پس از تعقل غفلت او را نگیرد و نسیان و فراموشی عارض نشود و دائما متذکر باشد و در مرتبه سوم پس از تذکر مخالفت نکند در اتیان بواجبات و ترک محرمات که مرتبه تقوی باشد

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۴] ..... ص: ۲۴۶

ثُمَّ آتَیْنا مُوسَی الْکِتابَ تَماماً عَلَی الَّذِی أَحْسَنَ وَ تَفْصِیلاً لِکُلِّ شَیْ ءٍ وَ هُدیً وَ رَحْمَهً لَعَلَّهُمْ بِلِقاءِ رَبِّهِمْ یُؤْمِنُونَ (۱۵۴)

پس از این دادیم موسی را کتاب که توریه باشد جهت تمامیه نعمت بر کسی که احسان کند و تفصیل داده شد در آن بر هر چیزی و هدایت و رحمت باشد که ایمان آورند بلقاء پروردگار خود.

ثُمَّ آتَیْنا مُوسَی الْکِتابَ اشکال- نزول کتاب بر موسی علیه السّلام قبل از قرآن بود و ثمّ از برای تراخی است.

جواب- این تراخی در کلام است نه در نزول توریه یعنی پس از اینکه بیان کردیم برای تو آنچه در آیات قبل بیان میکنیم آنچه بر موسی نازل فرمودیم و قرینه بر این دعوی کلمه آتینا است که فعل ماضی است و الّا اگر تراخی بود باید بفرماید ثمّ یؤتی موسی و احتیاج بتقدیر ندارد که مفسرین گفتند ثمّ قل یا محمد، یا ثمّ اتل علیکم عطف باتل علیکم ما حرم ربکم یا ثم اخبرکم یا عطف بر و وهبنا له اسحق و یعقوب در قضیه ابراهیم زیرا حذف و تقدیر بر خلاف اصل است و الف و لام الکتاب عطف است که تورات باشد.

تَماماً عَلَی الَّذِی أَحْسَنَ تماما صفت کتاب است لکن نه بر هر کسی بلکه بر آن کسی که احسان میکند یعنی نیک کاران که ایمان آوردند و اطاعت کردند و اما بر کسانی که مخالفت کردند نقمت بوده و مراد تمامی نعمت است یعنی خداوند بر قوم موسی نعمتهای بسیار عنایت فرمود بارسال موسی و نجات آنها از دست فرعون

و فرعونیان و وفور نعمتها بر آنها چنانچه میفرماید یا بَنِی إِسْرائِیلَ اذْکُرُوا نِعْمَتِیَ الَّتِی أَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ وَ أَنِّی فَضَّلْتُکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ بقره آیه ۴۴، و نیز میفرماید وَ إِذْ نَجَّیْناکُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ یَسُومُونَکُمْ سُوءَ الْعَذابِ یُذَبِّحُونَ أَبْناءَکُمْ وَ یَسْتَحْیُونَ نِساءَکُمْ وَ فِی ذلِکُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّکُمْ عَظِیمٌ بقره آیه ۴۶، و آیات دیگر در سوره اعراف و غیر آن و تمامی نعمت بر آنها آوردن تورات بر موسی علیه السّلام که چهل شب در میقات موعود شد تا الواح تورات بر او نازل شد لکن این تمامی نعمت بر کسانی است که بر طبق آن عمل کنند چنانچه تمامی نعمت بر این امت ولایت علی و آل علی علیهم السّلام است که فرمود الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الْإِسْلامَ دِیناً مائده آیه ۳، لکن بر کسانی که قبول ولایت کردند اما بر مخالفین باعث شدت عقوبت بود.

وَ تَفْصِیلًا لِکُلِّ شَیْ ءٍ آنچه در دین لازم بود برای قوم موسی در تورات بود حتی بشاراتی که راجع بپیغمبر اسلام داده چنانچه آنچه در امر دین بر این امت احتیاج داشتند در نزد امام علیه السّلام بود وَ کُلَّ شَیْ ءٍ أَحْصَیْناهُ فِی إِمامٍ مُبِینٍ یس آیه ۱۱ وَ هُدیً وَ رَحْمَهً صفت بعد از صفت، کتاب موسی هدایت میکند بنی اسرائیل را و آنها را مشمول رحمت الهی میکند ای کاش تورات تحریف نشده بود و اسقاط و تبدیل نگشته بود و از بین نرفته بود تا تمام یهود و نصاری از برکات او مشرف بدین اسلام میشدند.

لَعَلَّهُمْ بِلِقاءِ رَبِّهِمْ یُؤْمِنُونَ مراد لقاء مثوبات اخروی و فیوضات الهی و نیل بسعادت و رستگاری و وصول ببهشت بشوند ولی متأسفانه پشت پا باین کتاب شریف زدند و از بین بردند و دست از توحید کشیدند و مدتهای مدید در شرک زیست کردند و خود را مخلد در عذاب الهی نمودند چنانچه

(لو اجتمع الناس علی حبّ علیّ ما خلق اللّه النار)

حدیث از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۵] ..... ص : ۲۴۸

وَ هذا کِتابٌ أَنْزَلْناهُ مُبارَکٌ فَاتَّبِعُوهُ وَ اتَّقُوا لَعَلَّکُمْ تُرْحَمُونَ (۱۵۵)

و این قرآن کتابی است که ما نازل فرمودیم که دارای برکات کثیر است پس واجب است او را متابعت کنید و از مخالفت او بپرهیزید تا آنکه مشمول رحمتهای الهی شوید.

وَ هذا کِتابٌ تاره در اشاره بقرآن تعبیر بهذا میفرماید مثل این مورد و تاره تعبیر بذلک مینماید مثل ذلِکَ الْکِتابُ لا رَیْبَ فِیهِ بقره آیه ۱، با اینکه هذا اشاره بقریب است و ذلک اشاره ببعید و ذاک اشاره بمتوسط برای اینست که قرآن از نظر به اینکه از مقام بسیار رفیعی از مقام صقع ربوبی نازل شده بسیار بعید است و از حیث اینکه در دسترس عموم امت قرار گرفته بسیار قریب است و حکماء گفتند (لو لا الحیثیات لبطلت الحکمه) و اطلاق کتاب بر قرآن برای اینست که مجموع در دفتین است و بمجرد نزول کتاب وحی مینوشتند و اسامی قرآن را ما در جلد اول در اول کتاب متذکر شده ایم: رحمت، ذکر، کتاب عزیز، حق، میزان، بصائر، احسن الحدیث، متشابه، مثانی، حق الیقین، تذکره، کتاب حکیم، قیم لا عوج فیه و غیر اینها.

أَنْزَلْناهُ مراتب نزول قرآن در مقدمه گفتار نهم ذکر شده: ۱- در لوح محفوظ ۲- در بیت المعمور ۳- بر جبرئیل (ع) ۴- بر قلب نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم.

مبارک یکی از اسامی قرآن مبارک است معنای برکت نعمتی است که رو بازدیاد است و برکات قرآن بسیار است یکی آنکه میفرماید یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ اسری آیه ۹، که راهی است که مستقیم تر و محکم تر و با دوام تر از او نیست و احد ثقلین است که تمسک باو گمراهی ندارد و معجزه باقیه است تا دامنه قیامت و جهات معجزه بودن آن را در جلد اول در مقدمه متذکر شده ایم وَ لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ انعام آیه ۵۹، و مشتمل بر فنون علمیه، جنبه عقائد

اخلاقی، معاشرت، وظائف عملی، ازدواج، حدود، دیات، معاملات، بشارات، انذارات، اخبار غیبی، جنبه تاریخی، قصص، مواعظ، فنون جنگی و غیر اینها و روز بروز کشفیات آن بیشتر و روشن تر میشود فَاتَّبِعُوهُ البته باید لازم و حتم است که چنین امر با برکت را متابعت کرد که سعادت دنیا و آخرت و نجات از مهالک نشأتین را در بردارد.

وَ اتَّقُوا بپرهیزید از مخالفت او یا اهانت باو یا عدم مراعات احترامات او که باعث خسران دنیا و آخرت است لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ تعبیر بلعلّ برای اینست که قرآن بتنهایی کافی نیست مثل آن ملعون نباشید که گفت (حسبنا کتاب اللَّه) قرآن محکم دارد، متشابه دارد، مطلق، مقید، عام، خاص، رموز کنایات، ظاهر، باطن بلکه هفتاد بطن، ناسخ، منسوخ و غیر اینها دارد احتیاج بمبیّن دارد

ما یعرف القرآن الّا من خوطب به

احد ثقلین است ثقل دوم هم لازم است و از هم جدا نمیشوند اگر تمسک بهردو ثقل شد پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم میفرماید

لن تضلوا ابدا

پس مورد رحمت خواهید شد.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۶] .... ص : ۲۴۹

أَنْ تَقُولُوا إِنَّما أُنْزِلَ الْكِتابُ عَلى طائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنا وَ إِنْ كُنَّا عَنْ دِراسَتِهِمْ لَغافِلِينَ (۱۵۶)

ما اگر قرآن را نازل نکرده بودیم میگفتند اینست و جز این نیست که کتاب بر دو طائفه یهود و نصاری پیش از ما نازل شده بود و ما نظر بآن ترفع و بزرگی که داشتیم از درس خواندن آن غافل بودیم چون زیر بار یهود و نصاری نمیرفتیم این آیه شریفه در مقام اتمام حجت و قطع عذر مشرکین حجاز است که ما بر شما کتابی نازل کردیم که بمراتب از کتاب یهود و نصاری بالاتر است.

أَنْ تَقُولُوا بعضی گفتند تقدیر الا تقولوا است، بعضی گفتند که آیه

ان تقولوا است و ما مکرر گفته ایم تقدیر خلاف اصل است و خلاف ظاهر و معنی اینست که نزول قرآن برای رفع عذر شماها است که بگوئید چرا بر ما کتاب نازل نشده و منحصرا باید کتاب بر یهود و نصاری نازل شود که مفاد إِنَّما أُنْزِلَ الْكِتابُ عَلى طائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنا است چون انّما از ادات حصر است و مراد از نزول کتاب تورات و انجیل است و مراد از طائفتین یهود و نصاری است که در زمان قبل نازل شده، بعدا برای دفع دخل که کسی بگوید بآنها که شما احتیاج بکتاب نداشتید چرا نرفتید با اینکه میدانستید که کتاب بر آن دو طائفه نازل شده بروید ایمان بیاورید و متابعت کنید اینها جواب بگویند وَ إِنْ كُنَّا عَنْ دِراسَتِهِمْ لَغافِلِينَ ما شأنمان اجلّ و مقام ما بالاتر و عقل و فهم و ذکاوت ما بیشتر است از یهود و نصاری هرگز نمیرویم متابعت کسانی که بمراتب از ما پست ترند کنیم لذا از فرا گرفتن از آنها ما غافل بودیم، و این دعوی برای صفت کبر و نخوت است که در طائفه عرب هست بالاخص در حجاز و لذا اسم خود را عرب گفتند که معرب عما فی الضمائر است و دیگران را عجم نامیدند بمعنی لال مثل حیوانات معجمه و کمال نزد آنها فصاحت و بلاغت بود و باشعار خود افتخار میکردند و لکن از سایر کمالات بکلی عری و بری بودند که دوره جاهلیت بود لذا خداوند بر خود آنها بلکه بر اشرف طوائف آنها که قریش باشند بلکه بر اشرف طوایف قریش که بنی هاشم باشند کتابی نازل فرمود که دارای این کمال که در نظر آنها اعظم کمالات بود بدرجه اعلا که تمام فصحاء و بلغاء عاجز شدند که یک سوره مثل آن بیاورند که این راه عذر بر آنها مسدود شود و نتوانند چنین عذری بیاورند و از هر جهت حجت تمام باشد.

أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتابُ لَكُنَّا أَهْدى مِنْهُمْ فَقَدْ جاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ هُدىً وَ رَحْمَةٌ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآياتِ اللَّهِ وَ صَدَفَ عَنْها سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آياتِنا سُوءَ الْعَذابِ بِما كانُوا يَصْدِفُونَ (۱۵۷)

یا میگفتند که اگر محققا نازل میشد بر ما کتاب هراینه ما بیشتر هدایت میشدیم از طائفه یهود و نصاری پس برای رفع عذر شما بتحقیق آمد شما را بیّنه واضحه که قرآن باشد از جانب پروردگار شما و هدایت کننده و رحمت پس کی است ظالم تر از کسی که تکذیب کند بآیات الهی و اعراض کند از آنها و اعتناء نکند زود باشد جزاء دهیم کسانی که اعراض و تکذیب کردند و دفع نمودند آیات ما را ببدترین عذاب بسبب آنچه که بودند اعراض و دفع میکردند.

أَوْ تَقُولُوا عطف است بان تقولوا در آیه قبل یعنی اگر قرآن نازل نشده بود میگفتید لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتابُ ما که فهممان زیادتر، زکاوتمان بیشتر عقلمان کامل تر، ادراکمان بهتر از یهود و نصاری است اگر بر ما نازل میشد کتاب لَكُنَّا أَهْدى مِنْهُمْ ما بهتر هدایت میشدیم از این دو طائفه یهود و نصاری.

اشکال- بنا بر این مفاد لازم میآید که پیشینیان آنها که قبل از نزول قرآن بودند میتوانند باین اعذار معذور باشند و حجت بر آنها نباشد و بعذاب الهی معذب نباشند.

جواب- از زمان خلقت آدم تا آخرین روز دنیا حجت بر خلق تمام است هم حجت باطنیه که عقل باشد که رسول داخل است و هم حجت خارجیه که انبیاء و اوصیاء انبیاء باشند که

(لو خلت الارض عن الحجه لساخت باهلها و لماجت باهلها)

و مخصوصا در اهل حجاز و بنی اسمعیل دین مقدس حضرت ابراهیم علیه السّلام تا زمان بعثت خاتم النبیین صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم باقی بود حتی مأمور شد پیغمبر (ص) که متابعت کند ملت ابراهیم (ع) را ثُمَّ أَوْحَيْنا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْراهِيمَ حَنِيفاً نحل آیه ۱۲۴

و اوصیاء حضرت ابراهیم علیه السّلام در میانه آنها بودند تا زمان بعثت که آخرین آنها حضرت ابی طالب بود که ودایع انبیاء را سپرد خدمت حضرت رسالت (ص) چنانچه در بنی اسرائیل اوصیاء حضرت عیسی (ع) بودند تا زمان بعثت و این کلمات هم عذرتراشی و بهانه جویی بود عذر موجه نبود بر فرض قرآن هم نازل نشده بود پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بعد از بعثت و اقامه معجزه بر آنها واجب بود ایمان بیاورند و این عذر نیست که چرا بر ما کتاب نازل نشده، بسیاری از انبیاء کتاب بر آنها نازل نشده فقط این چهار کتاب است تورات موسی، زبور داود، انجیل عیسی، قرآن محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و اگر تعمیم دهیم صحف آدم، شیث، نوح و ابراهیم را هم شامل شود هشت کتاب میشود سایر انبیاء مثل اسمعیل، اسحق، یعقوب، یوسف، لوط، شعیب، سلیمان، یحیی، زکریا و هزارها انبیاء دیگر کتاب نداشتند بلکه اولو العزم هم نبودند و واجب بوده بر آنها متابعت از انبیاء اولو العزم را کنند و اگر این عذر موجه بود هراینه عجم را هم میرسید بگویند چرا بر ما کتاب نازل نشد ما که بمراتب از اعراب دوره جاهلیت در کمالات علمی و صنعتی بالاتریم و هراینه حکماء را میرسید بگویند بخیال خود که ما اعرف کل ناس هستیم چرا بر ما کتاب نازل نشد و بالجمله نزول قرآن یک لطف و عنایتی بود که خدا باین امت داده و جلوگیری از این بهانه جوییها.

فَقَدْ جاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ که این هم یکی از اسامی قرآن است بیّنه چون حقایق را واضح و بین مینماید و حجت را بر خلق از هر جهت تمام میکند تا قیامت وَ هُدىً وَ رَحْمَةٌ اما هدایتش يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ اسری آیه ۹، و اما رحمتش اشتمالش بر جمیع نعم الهیه وَ إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لا تُحْصُوها ابراهیم آیه ۳۷، نحل آیه ۱۸.

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآياتِ اللَّهِ چون بالاترین ظلمها شرک بخدا است

إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ لقمـان آیه ۱۲، بعلاوه ظلم بنفس که خود را مورد سـخت ترین عـذاب قرار دهـد بعلاوه ظلم بغیر که وَ صَدَفَ عَنْها که اعراض و دفع و منع باشد و نگذارند دیگران را که هدایت شوند.

سَنَجْزِی الَّذِینَ یَصْدِفُونَ عَنْ آیاتِنا خود را مهیّا کننـد برای پاداش روز جزاء سُوءَ الْعَذابِ آن عذاب سـخت و شدید که در میان همه عـذابهای قیـامت سوء است بِمـا کانُوا یَصْدِفُونَ که معلوم میشود که این صـدف آنها عـذابش از شـرک و تکـذیب آیات سخت تر است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۸] .... ص : ۲۵۳

هَلْ یَنْظُرُونَ إِلاَّ أَنْ تَأْتِیَهُمُ الْمَلائِکَهُ أَوْ یَأْتِیَ رَبُّکَ أَوْ یَأْتِیَ بَعْضُ آیاتِ رَبِّکَ یَوْمَ یَأْتِی بَعْضُ آیاتِ رَبِّکَ لا یَنْفَعُ نَفْساً إِیمانُها لَمْ تَکُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ کَسَبَتْ فِی إِیمانِها خَیْراً قُلِ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ (۱۵۸)

آیا نظر دارنـد و انتظار دارنـد مگر اینکه بیایند آنها را ملائکه یا بیاید پروردگار تو یا بیاید پاره ای از آیات پروردگار تو روزی که میآیـد پاره ای از آیات پروردگار تو نفع نمی بخشـد ایمان نفسـی که تا کنون ایمان نیاورده باشـد یا کسب خیری در ایمان خود نکرده باشد بگو انتظار داشـته باشـید محققا ما هم انتظار داریم این آیه شـریفه یکی از مشـکلات آیات است لذا مفسـرین تصـرفات و تأویلاـتی در آن کرده انـد مثلا اتیان ملائکه را بملائکه قابضات ارواح یا ملکین در قبر یا ملائکه عـذاب در قیامت حمل کرده اند و اتیان پروردگار را باتیان امر پروردگار یا عذاب او و امثال اینها و اتیان بعض آیات را بمثل ردّ شـمس و طلوع از مغرب یا کنـده شـدن کوه و شـکاف دریا و امثال اینها حمل کرده اند و این تمحلات و تصـرفات با اینکه تفسـیر برأی اسـت خلاـف ظـاهر بلکه نصّ آیه شـریفه است و مـا مطابق ظاهر آیه با شواهـدی که از قرآن در موارد دیگر داریم بیان میکنیم انشاء اللَّه تعالی.

هَلْ يَنْظُرُونَ نظر دارنـد یعنی توقع دارنـد و تقاضا میکنند و انتظار دارند إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلائِكَهُ که ملائکه بر آنها بیایند یا رسول ملائکه باشند یا با رسول ملائکه باشند تا ما ایمان بیاوریم چنانچه هر دو قسمت را در آیات دیگر تقاضا کردند وَ قالُوا لَوْ لا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَ لَوْ أَنْزَلْنا مَلَكاً لَقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لا يُنْظَرُونَ وَ لَوْ جَعَلْناهُ مَلَكاً لَجَعَلْناهُ رَجُلًا وَ لَلَبَسْنا عَلَيْهِمْ ما يَلْبِسُونَ انعام آیه ۸ و ۹ فَلَوْ لا أُلْقِيَ عَلَيْهِ أَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ جاءَ مَعَهُ الْمَلائِكَهُ مُقْتَرِنِينَ زخرف آیه ۵۳ تقاضای فرعون أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ بسیاری از مذاهب باطله مثل یهود و نصاری و مجوس بلکه فرقه ضالّه از مسلمین قائل بتجسم هستند و از برای خدا شکل و مکان و جسم و نزول و عروج معتقد هستند این تورات رائج مزخرف را بردارید در بعد از طوفان نوح میگوید خدا با ملائکه آمدند در شهر بابل و فرمود بملائکه تبلبل السنتهم در موضوع آدم خدا آمد در بهشت برای تفرج و آدم و حوّی در عقب درخت مخفی شدند که آنها را نبیند و خدا از سر شب تا بصبح با یعقوب کشتی گرفت و نصاری قائل بتثلیث شدند و عیسی رفت پهلوی دست پدرش نشست، مجوس قائل بیزدان و اهرمن شدند یزدان خدا عرق کرد و از عرق او اهرمن شیطان پیدا شد، مجسمه مسلمین میگویند فردای قیامت میآید بر تخت خود می نشیند و مؤمنین او را میبینند قرآن در مورد بنی اسرائیل میفرماید وَ إِذْ قُلْتُمْ يا مُوسى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً بقره آیه ۵۲، پس همچه توقعی از مشرکین بعید نیست که بگویند خدای تو بیاید بما بگوید بتو ایمان آوریم.

أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آياتِ رَبِّكَ بقرینه جمله بعد مراد آثار عذاب است که اگر ما مشاهده کردیم بتو ایمان میآوریم و جواب آنها اینست که پس از آثار عذاب دیگر ایمان فائده ای ندارد چنانچه بفرعون گفتند حَتَّى إِذا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا الَّذِي آمَنَتْ بِهِ بَنُوا إِسْرائِيلَ وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ آلْآنَ وَ قَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ

وَ كُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ

یونس آیه ۹۰ و ۹۱، لذا در جواب این جمله اخیر میفرماید یَوْمَ یَأْتِی بَعْضُ آیاتِ رَبِّکَ لا یَنْفَعُ نَفْساً إِیمانُها لَمْ تَکُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ چنانچه بعد از معاینه دیگر جای توبه نیست وَ لَیْسَتِ التَّوْبَهُ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئاتِ حَتَّی إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قالَ إِنِّی تُبْتُ الْآنَ نساء آیه ۲۲، و اشاره باین موضوع دارد جمله أَوْ کَسَبَتْ فِی إِیمانِها خَیْراً پس مفاد این دو جمله اینست که پس از آثار عذاب نه ایمان فائده دارد و نه توبه از معاصی قبول میشود چنانچه میفرماید إِنَّمَا التَّوْبَهُ عَلَی اللَّهِ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهالَهٍ ثُمَّ یَتُوبُونَ مِنْ قَرِیبٍ نساء آیه ۲۱ قُلِ انْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ بگو شما انتظار عذاب داشته باشید ما هم انتظار داریم مشاهده کنیم کیفر شما را(۱) هذا ما عندنا و اللَّه العالم بحقائق کلامه.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۵۹] ..... ص: ۲۵۵

إِنَّ الَّذِینَ فَرَّقُوا دِینَهُمْ وَ کانُوا شِیَعاً لَسْتَ مِنْهُمْ فِی شَیْ ءٍ إِنَّما أَمْرُهُمْ إِلَی اللَّهِ ثُمَّ یُنَبِّئُهُمْ بِما کانُوا یَفْعَلُونَ (۱۵۹)

محققا کسانی که متفرق شدند در دین و دسته های مختلف بودند شما که شخص پیغمبر هستی نیستی از آنها در هر قسمتی امر آنها منحصرا با خدا است پس از این آگاه میکند آنها را بآنچه که بودند عمل میکردند.

إِنَّ الَّذِینَ فَرَّقُوا دِینَهُمْ اشاره به اینکه در یک دین مشترک هستند اما در خصوصیات دین متفرق شدند مثل قوم موسی که هفتاد فرقه شدند و قوم عیسی که

۱- (۱) و اما اخبار وارده در تفسیر آیات ربّک بظهور حضرت بقیه اللَّه (عج) یا بظهور آثار قیامت یا برفع حجت قبل از قیامت بچهل روز یا بظهور ائمه علیهم السّلام و امثال اینها و همچنین تفسیر آمنت من قبل بزمان میثاق و اقرار بتوحید و انبیاء و ائمه بر فرض صحت سند از باب تأویل است که لا یعلمها الّا اللَّه و الراسخون فی العلم مربوط بتفسیر نیست باطن قرآن است، منه غفر له.

هفتاد و یک فرقه و قوم محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که هفتاد دو فرقه فرق اسلامیه چه فرق اهل تسنن که چه اندازه مختلف هستند و چه فرق شیعه چهار امامی حنفی، زیدیه واقفیه، اسماعیلیه و غیرها و چه شیعه اثنی عشریه صوفیه، شیخیه، مفوضه، غلات و غیر اینها که فقط میان اینها یک فرقه ناجیه و بقیه هالکه.

وَ کانُوا شِیَعاً شیعه از مشایعت است یعنی متابعت هر دسته یک رئیس دارند که تابع او هستند لَسْتَ مِنْهُمْ فِی شَیْ ءٍ تو نباید متابعت آنها کنی آنها باید بکلمه واحده تابع تو باشند و بدستور تو رفتار کنند و مخالفت نکنند إِنَّما أَمْرُهُمْ إِلَی اللَّهِ که فردای قیامت حق را از باطل جدا میکند وَ امْتازُوا الْیَوْمَ أَیُّهَا الْمُجْرِمُونَ یس آیه ۵۹ فَرِیقٌ فِی الْجَنَّهِ وَ فَرِیقٌ فِی السَّعِیرِ شوری آیه ۵.

ثُمَّ یُنَبِّئُهُمْ بِما کانُوا یَفْعَلُونَ هر کسی را جزاء میدهد

(ان خیرا فخیر و ان شرّا فشرّ)

حدیث نبوی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ خَیْراً یَرَهُ وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّهٍ شَرًّا یَرَهُ زلزال آیه ۷ و ۸.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۰] ..... ص : ۲۵۶

مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها وَ مَنْ جاءَ بِالسَّیِّئَهِ فَلا یُجْزی إِلَّا مِثْلَها وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ (۱۶۰)

کسی که آمد با حسنه یعنی اتیان بحسنه کرد پس برای او است ده برابر آن و کسی که آمد بسیئه یعنی سیئه مرتکب شد پس جزاء داده نمیشود مگر بمقدار سیئه و بآنها ظلم نمیشود.

مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَهِ حسنه شی ء حسن را میگویند که در غایت حسن باشد که تا در حسنه دلالت بر شدّت حسن میکند و این شامل جمیع واجبات و مستحبات شرعیه میشود زیرا اسلام از جهت ثمرات و فوائد دنیوی و مثوبات اخروی در غایه حسن است و این افعال واجبه یا مندوبه هم هر کدام ذی مراتب بسیاری هستند

و از سه جهت مراتب آنها مختلف میشود: یکی از جهت ایمان هر چه ایمان و معرفت کامل تر باشد درجات عبادات بالاتر میشود، و یکی از جهت اخلاق هر چه اخلاق حمیده بهتر و زیادتر باشد درجات را بالاتر میبرد، و یکی از جهت مراعات آداب و شرائط قبول و تقوی مثلا- یک نماز از حیث اول وقت و از حیث مکان نماز و جماعت و با عمامه و با عطر و با انگشتر و با توجه و با تقوی و با ایمان کامل و علم و معرفت و تزکیه اخلاق و هزارها جهات دیگر چه اندازه تفاوت میکند و بهمین معنی حمل میشود جمع بین اخبار مختلفه مثلا یک زیارت ابی عبد اللّه علیه السّلام از یک حج و عمره دارد تا هزار حج و عمره بلکه هر قدمی یک حج و عمره و هکذا سایر عبادات.

فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها یعنی یک عبادت را ده عبادت در نامه عمل مینویسند و این مرتبه ادنی است و الّا میشود هفتصد یا مضاعف که هزار و چهارصد بلکه اضعاف مضاعف نوشته شود مَثَلُ الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ فِی سَبِیلِ اللَّهِ کَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنابِلَ فِی کُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَ اللَّهُ یُضاعِفُ لِمَنْ یَشاءُ این از حیث تعداد و اما هر کدام چه درجه مثوبات دارد جز خدا کسی نمیداند، و تمام اینها از باب تفضل است نه استحقاق زیرا اگر کسی عبادت جن و انس را داشته باشد برابری با اندک نعم الهی نمیکند چه رسد جمیع نعم.

وَ مَنْ جاءَ بِالسَّیِّئَةِ فَلا یُجْزی إِلَّا مِثْلَها آنهم چه اندازه تفضل در او شده (نیّه السوء لا تکتب) حدیث نبوی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وَ یَعْفُوا عَنْ کَثِیرٍ شوری آیه ۲۹، و اگر توبه کرد قبل المعاینه فَأُوْلئِکَ یُبَدِّلُ اللَّهُ سَیِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ فرقان آیه ۷، و سیّئات هم مختلف است کبائر و صغائر که اگر از کبائر اجتناب کرد صغائر را عفو میکنند إِنْ تَجْتَنِبُوا کَبائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُکَفِّرْ عَنْکُمْ سَیِّئاتِکُمْ نساء آیه ۳۵ و درجات سیّئه هم بزیادتی کفر و عناد و اخلاق رذیله و ازمنه و امکنه شدّت و ضعف

پیدا میکند مثلا در شهر رمضان و ایام متبرکه و سوگواریها و در اماکن مشرفه و غیر اینها تفاوت میکند، از امیر المؤمنین علیه السّلام است

(ویل لمن آحاده اکثر من عشراته)

و جزاء سیّئه موافق با عدل است خردلی زائد بر استحقاق نیست بلکه بسا دون الاستحقاق است وَ هُمْ لا یُظْلَمُونَ زیرا ظلم قبیح است و محال است از خدا صادر شود إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّهٍ نساء آیه ۴۴.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۱] ..... ص : ۲۵۸

قُلْ إِنَّنِی هَدانِی رَبِّی إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ دِیناً قِیَماً مِلَّهَ إِبْراهِیمَ حَنِیفاً وَ ما کانَ مِنَ الْمُشْرِکِینَ (۱۶۱)

بگو باین مشرکین بلکه بتمام اهل عالم محققا خداوند من مرا هدایت فرموده براه راست که هیچگونه افراط و تفریطی در او نیست و اعوجاج و انحرافی ندارد دینی است پابرجا که تا قیامت باقی است ملّت و شریعت ابراهیم است که ابراهیم حنیف بود و نبود از شرک آورندگان.

قل خطاب بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است بگو بمشرکین لکن چون مبعوث بر جن و انس هست گوش زد آنها هم میفرماید انّنی با نون تأکید بدانید که هَدانِی رَبِّی هدایت فرموده مرا پروردگار من إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ راه عدل که خردلی نقصان و زیادتی ندارد تام و تمام است خالی از افراط مثل یهود و تفریط مثل نصاری چه در امور اعتقادیه و چه در قسمت اخلاقیه و چه در وظائف دینیه و این صراط مستقیم دِیناً قِیَماً دینی است عهده دار تمام سعادت دنیا و آخرت و نجات از مهالک نشأتین پابرجا کسی نمیتواند کوچک ترین ایرادی بکوچک ترین دستورات او وارد کند.

مِلَّهَ إِبْراهِیمَ ملت بمعنی شریعت است و صفت صراط مستقیم که صراط مستقیم ملّه ابراهیم است لذا مأمور شد پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بمتابعت ملت ابراهیم علیه السّلام

ثُمَّ أَوْحَيْنا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّهَ إِبْراهِيمَ حَنِيفاً نحل آیه ۱۲۶ حنیفا حنیف میل بحق و اعراض از باطل است و البته دینی که و شریعتی که صراط مستقیم و دین قیم و حنیف باشد باید متابعت کرد و خداوند حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را بهمچه دینی فرستاد که دین مقدس اسلام باشد لذا در حق ابراهیم میفرماید ما كانَ إِبْراهِيمُ يَهُودِيًّا وَ لا نَصْرانِيًّا وَ لكِنْ كانَ حَنِيفاً مُسْلِماً آل عمران آیه ۱۶.

وَ ما كانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ نکته- تمام مشرکین و یهود و نصاری معتقد بحقانیت دین و شریعت حضرت ابراهیم هستند و او را پیغمبر بزرگ میدانند و هر کدام ابراهیم علیه السّلام را نسبت بخود میدهند خداوند در قرآن سلب این نسبت را میفرماید نه مشرک بود و نه یهودی و نه نصرانی بلکه حنیف مسلم بوده بلکه گفتیم که دین اسلام از اول دنیا تا قیامت بوده و هست و تمام انبیاء مأمور بیک دین بوده فقط خصوصیاتش تغییر میکرد إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ آل عمران آیه ۱۷، وَ مَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلامِ دِيناً فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَ هُوَ فِي الْآخِرَهِ مِنَ الْخاسِرِينَ آل عمران آیه ۷۹، و تحقیق این بیان سابقا ذکر شده.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۲] ..... ص: ۲۵۹

قُلْ إِنَّ صَلاتِي وَ نُسُكِي وَ مَحْيايَ وَ مَماتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِينَ (۱۶۲)

بگو باین کفار و مشرکین که محققا نماز من و عبادات من و زندگانی من و مردن من تماما از برای خدا و از جانب او است که پروردگار عالمیان است.

توضیح کلام اینکه افعال الهی دو قسم است تکوینیه مثل احیاء و اماته و تشریعیه مثل ایجاب و تحریم، در این آیه اولا بیان تشریعیه میکند نظر به اینکه غرض از افعال تکوینیه و مقصود اصلی از آنها افعال تشریعیه است چنانچه میفرماید ما خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ زاریات آیه ۵۶ و ابتداء بیان صلوه میکند قُلْ إِنَّ صَلاتِي چون صلوه اهمّ فرائض است عمود دین، قربان کل تقی

معراج المؤمن است

(ان قبلت قبل ما سواها و ان ردّت ردّ ما سواها)

و از حضرت صادق علیه السّلام مرویست فرمود

(ما اعرف بعد المعرفه افضل من هذه الصلوات الخمس)

(عنوان صحیفه المؤمن الصلاه)

(اول ما یحاسب به العبد یوم القیمه الصلاه)

الی غیر ذلک، بعدا نسک و عبادات اعم از واجبات و مندوبات را ذکر فرموده و نسکی و تفسیر بذبیحه یا مناسک از باب احد مصادیق است و عمده چیزی که در عبادات مدخلیت دارد قصد خلوص است و الّا عبادت نیست باید هیچگونه شائبه از ریاء یا جهات دنیویه و مقاصد شخصیه در او نباشد بلکه فقط للّه باشد.

و محیای و حیات و ابقاء و ادامه آن که این از افعال تکوینیه است و مماتی موت و ابقاء و ادامه آن کلّا للّه است استناد بغیر او ندارد و اسباب بقاء حیات یا اسباب موت تمام مستند بخدا است رَبِّ الْعالَمِینَ مربّی تمام مخلوقات از ماده المواد تا عقل اول که ایجاد و خلق فرمود و افاضه کمالات هر که را در حد قابلیت او فرموده و بمقام فعلیت رسانده.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۳] .... ص : ۲۶۰

لا شَرِیکَ لَهُ وَ بِذلِکَ أُمِرْتُ وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِینَ (۱۶۳)

نیست شریکی از برای او و بهمین من مأمور شدم و من اول کسی هستم که اسلام آوردم.

لا شَرِیکَ لَهُ نه در ذات و نه در صفات و نه در افعال و نه در عبادت یکتای بی همتا وَ بِذلِکَ أُمِرْتُ بلکه جمیع انبیاء اول مأموریت آنها دعوت بتوحید و نفی شرک بوده وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِینَ در هر جهت اولیت دارد در خلقت

(اول ما خلق اللّه نوری)

در نبوت

(کنت نبیّا و الادم بین الماء و الطین)

در افاضه کمالات در همان اول خلقت جمیع کمالات باو افاضه شد چنانچه از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که پس از خلقت نور مقدس نبوی خداوند دوازده حجاب آفرید و حضرتش را

سیر داد در آنها و در هر حجابی ذکری داشت در حجاب اول دوازده هزار سال، دوم یازده هزار سال، سوم ده هزار سال، چهارم نه هزار سال، پنجم هشت هزار سال، ششم هفت هزار سال، هفتم شش هزار سال، هشتم پنج هزار سال، نهم چهار هزار سال، دهم سه هزار سال، یازدهم دو هزار سال، دوازدهم یک هزار سال، پس از آن عرش را آفرید و نور مقدسش در عرش قرار گرفت هفت هزار سال تا آمد در صلب حضرت آدم و رحم پاک حوّاء و صلب شیث و همین نحو در اصلاب شامخه و ارحام مطهره تا در صلب حضرت عبد المطلب و آنجا دو قسمت شد یک قسمت در صلب عبد اللّه و رحم پاک آمنه و یک قسمت در صلب ابی طالب و رحم پاک فاطمه بنت اسد، و در قیامت فرمود

(آدم و من دونه تحت لوائی یوم القیمه)

شفاعت کبری که حتی انبیاء هم احتیاج بآن دارند خاص او است، اول شفیع او است، اول کسی که وارد بهشت میشود او است، و لفظ مسلمین اگر بمعنی تسلیم باشد اولویت با او است و اگر بمعنی اسلام باشد آنهم سر سلسله مسلمین است.

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۴].... ص : ۲۶۱

قُلْ أَ غَيْرَ اللَّهِ أَبْغِي رَبًّا وَ هُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْ ءٍ وَ لا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلاَّ عَلَيْها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرى ثُمَّ إِلى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِما كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ (۱۶۴)

بگو باین مشرکین که آیا غیر پروردگار اللّه را اختیار کنم برای خود رب و پروردگار و حال آنکه او است پروردگار هر چیزی و کسب و تحصیل نمیکند هر نفسی مگر بر نفس خود و حمل نمیکند هیچ حمل کننده حمل دیگری را پس از آن بسوی پروردگارتان بازگشت شما است پس آگاه میکند شما را بآنچه که بودید در آن اختلاف میکردید.

این آیه شریفه مشتمل بر سه جمله است: اول اینکه غیر از اللّه لیاقت

ربوبیت ندارد و نباید غیر او را بربوبیت اختیار کرد زیرا او است پروردگار تمام ممکنات که مفاد قُلْ أَ غَيْرَ اللَّهِ أَبْغِي رَبًّا وَ هُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْ ءٍ است، و دلیل بر این جمله علاوه از ادله عقلیه که بر اثبات وجود او چه از راه وجوب و امکان که طریقه حکماء است و چه از راه قدم و حدوث که طریقه متکلمین است و چه از راه مؤثّر و اثر که طریقه انبیاء و کتب آسمانیست و علاوه از اینکه این موضوع جزو ضروریات است که احتیاج بدلیل و برهان ندارد قاعده عقلیه که تمام عقلاء بر طبق آن حکم میکنند که ترجیح مرجوح بر راجح عقلا- قبیح است آیا بتی که یک جمادی بیش نیست آنهم مصنوع بشر است یا گاوی که در بی شعوری و بی ادراکی ضرب المثل است حتی در خوراک اگر او را رها کنند آن قدر میخورد تا هلاک شود یا مثل حضرت عیسی (ع) که گرفتار دست یک ظالمین مثل یهود عنود جهود باشد و امثال اینها را بشر انتخاب کند برای ربوبیت و ذات مقدس الهی را که تام فوق التمام و کامل فوق الکمال مستکمل جمیع کمالات و منزّه از جمیع عیوب و نواقص واجب الوجود غنی بالذات را رها کند کدام عقلی حکم میکند بلی عامه عمیا مثل شیخین و ذی النورین که مدتها در شرک و بت پرستی سیر کردند و منبع جهل و فسق و ظلم بودند حتی نسبت بدختر پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود را ترجیح دهند بر علی علیه السّلام که

(لم یکفر باللّه طرفه عین)

و باب علم نبی (ص) بود که فرمود

(انا مدینه العلم و علی بابها)

و فرمود

(شیعتک علی منابر من نور مبیضّه وجوههم حولی فی الجنه)

و هزارها شئونات دیگر و هکذا بنی امیه و بنی العباس را ترجیح دهند با آن همه رذالت و جنایتی که در آنها بود بر خاندان نبوت که احد ثقلین بودند و فضائل و مناقب آنها را احدی نتوانست انکار کند نعوذ باللّه من الجهل و الحماقه و العناد و العصبیه.

جمله دوم- هر کسی گرفتار عمل خود است بار گناه هر کس بر دوش خود او است پسر را بگناه پدر نگیرند و پدر را بگناه پسر مؤاخذه نکنند زن مسئول

گناه شوهر نباشد، شوهر عهده دار گناه زن نشود هر کس بعمل خود مأخوذ است که مفاد جمله وَ لا تَکْسِبُ کُلَّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَیْها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ أُخْری است کسب ارتکاب عمل است دودش در چشم خودش میرود در چشم دیگری نمیرود، وزر بار گناه است بر دوش خود بار میشود کسی دیگر تحمل نمیکند و بر این مطلب در قرآن آیات بسیار وارد شده و حکم عقل و عدل الهی هم بر این مطلب گواه است جمله سوم- کلیه اختلافات بالاخص در امر دین حق و باطل فردای قیامت در محکمه عدل الهی حلّ میشود حق و باطل از هم جدا میشود وَ امْتازُوا الْیَوْمَ أَیُّهَا الْمُجْرِمُونَ یس آیه ۵۹ أَ فَمَنْ کانَ مُؤْمِناً کَمَنْ کانَ فاسِقاً لا یَسْتَوُونَ سجده آیه ۱۸ فَرِیقٌ فِی الْجَنَّهِ وَ فَرِیقٌ فِی السَّعِیرِ شوری آیه ۵، و آیات دیگر که مفاد ثُمَّ إِلی رَبِّکُمْ مَرْجِعُکُمْ فَیُنَبِّئُکُمْ بِما کُنْتُمْ فِیهِ تَخْتَلِفُونَ است که مرجع یوم القیمه و حق و باطل بلکه ظاهر و باطن هر کس آشکار میشود یَوْمَ تُبْلَی السَّرائِرُ است سوره طارق آیه ۹، و هر کس را بآنچه در او اختلاف کرده آگاه خواهند کرد

[سوره الأنعام (۶): آیه ۱۶۵] ..... ص: ۲۶۳

وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَکُمْ خَلائِفَ الْأَرْضِ وَ رَفَعَ بَعْضَکُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِیَبْلُوَکُمْ فِی ما آتاکُمْ إِنَّ رَبَّکَ سَرِیعُ الْعِقابِ وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۶۵)

و او است خداوندی که قرار داد شما را جانشین دیگران و درجات بعض شما را بر بعض دیگر توفق داد و بلند فرمود تا اینکه هر کدام امتحان شوید در آنچه بشما داده است محققا پروردگار تو زود عقاب خواهد فرمود و محققا او است هراینه آمرزنده و رحم کننده.

وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَکُمْ خَلائِفَ الْأَرْضِ خلیفه بمعنی جانشین است خداوند بحکمت بالغه از زمان خلقت آدم تا زمان انقراض عالم دنیا در هر عصر و زمانی یک دسته را میبرد و یک دسته جایگزین آنها میشوند، یک خانه بسا هزار دست

میگردد، اموال و زخارف دنیوی برجا است ولی هر روز بدست یکیست میگوید مال من است و من مالك هستم لکن فردا از او گرفته میشود و بدست دیگری سپرده میشود، این قافله دائما در حرکت است قومی از اصلاب آباء در ارحام امّهات و قومی از ارحام در دنیا و قومی از دنیا در قبرستان، پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود

(السیر بکم سریع اما ترون انّ اللیل و النهار یبلیان کل جدید و یقربان کل بعید.)

وَ رَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ یکی را غنیّ میکند دیگری را فقیر، یکی را صحیح یکی را عاجز، یکی سالم یکی مریض، یکی مؤمن یکی کافر، یکی عادل یکی فاسق، یکی صالح یکی طالح، یکی قوی یکی ضعیف، یکی عزیز یکی ذلیل، یکی ظالم یکی مظلوم، یکی شریف یکی وضیع، یکی صبیح یکی قبیح، یکی سفید یکی سیاه و هکذا در ایمان، اخلاق، اعمال صالحه و سیّئه که میتوان گفت دو نفر من جمیع الجهات مثل هم نیستند و این اختلاف درجات تماما لِيَبْلُوَكُمْ فِي ما آتاكُمْ غنی را بثروت امتحان میکند فقیر را بفقر، او باید شاکر باشد و بذل کند این باید راضی باشد و صبر کند و هکذا هر چه بهر که داد اگر بمصرف مقصود الهی صرف کرد خوب امتحان داده اگر بر خلاف آن صرف نمود بد امتحان داده لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَ يَحْيى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ انفال آیه ۴۴.

إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقابِ اگر مراد عقوبت دنیوی باشد که بزودی متوجه انسان میشود که وَ ما أَصابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِما كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَ يَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ شوری آیه ۲۹، و اگر عقوبت اخروی باشد آنهم نزدیك است إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيداً وَ نَراهُ قَرِيباً معارج آیه ۶ و ۷.

وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ گنه کار مأیوس نگردد، کافر ناامید نباشد اگر ایمان آورد

(الاسلام یجبّ ما قبله)

اگر توبه کرد خداوند توّاب است زود میبخشد بلکه مشمول رحمتهای غیر متناهیه میشود، این سوره مبارکه از حمد

شروع شد و برحمت ختم شد.

و قد فرقنا من تسویده فی یوم الخمس و عشرین من الرجب یوم وفات موسی الکاظم علیه السّلام سنه الف و ثلاث مائه و تسعین من الهجره النبویه علی هاجرها الف الف سلام و تحیه بید مؤلفه العبد العاصی السید عبد الحسین المدعوّ بالطیّب غفر اللّه له و لوالدیه و اقربائه و اصدقائه و اساتیذه و تلامیذه و لجمیع المؤمنین و المؤمنات الاحیاء منهم و الاموات من سلف منهم و من غبر الی یوم القیمه و الصلاه و السّلام علی محمد و آله و یتلوه انشاء اللّه تعالی بحوله و قوّته تفسیر سوره الاعراف و الحمد للّه اولا و آخرا علی جمیع ما انعم و الشکر له علی جمیع ما اعطی و اکرم

ص: ۲۶۵

بسم اللّه الرّحمن الرّحيم و الحمد للّه ربّ العالمين و صلّى اللّه على محمّد و آله الطاهرين و اللعن على اعدائهم اجمعين اعوذ باللّه من الشيطان الرجيم

سوره مباركه الاعراف .... ص : ۲۶۶

اشاره

سميت بذلك لبيان قصّه اصحاب الاعراف فيها على ما يأتى انشاء اللّه تعالى فضلها در برهان از ابن بابويه و عياشى از ابى بصير از حضرت صادق عليه السّلام روايت ميكند فرمود

(من قرء سوره الاعراف فى كل شهر كان يوم القيمه من الذين لا خوف عليهم و لا هم يحزنون، فان قرأها فى كل جمعه كان ممّن لا يحاسب يوم القيمه لانّ فيها محكما فلا تدعوا قراءتها فانّها تشهد يوم القيمه لكل من قرأها)

و در روايت عياشى فرمود

(اما انّ فيها آيه محكمه فلا تدعوا قراءتها و تلاوتها و القيام بها فانها تشهد يوم القيمه لمن قرأها عند ربّه)

و در روايت ابىّ بن كعب از حضرت رسالت صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود

(من قرء هذه السوره جعل اللّه يوم القيمه بينه و بين ابليس ستر و كان لادم رفيقا و من كتبها بماء ورد و زعفران و عقلها عليه لم يقربه سبع و لا عدو ما دامت عليه باذن اللّه تعالى)

اعوذ باللّه من الشيطان اللعين الرجيم

[سوره الأعراف (۷): آيه ۱] .... ص : ۲۶۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ

المص (۱)

در مجلد اول در ابتداء سوره بقره الم گفتيم كه اين حروف مقطعه قرآن رموزيست بين خدا و رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و آنچه در اخبار ضعيفه و روايات عامه و كلمات مفسرين است مخصوصا روايتى كه از حىّ و ياسر دو پسران اخطب

در تطبیق این حروف مقطعه و سایر اوائل سور بر حروف ابجد و بیان مدت ملک نبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم با اینکه کذبش ظاهر است حضرت باقر علیه السّلام رد فرموده فرمود

(ان هذه الآیات انزلت مع آیات محکمات عن امّ الکتاب و اخر متشابهات و هی تجری فی وجوه اخر علی غیر ما تؤل حی و ابو یاسر و اصحابه.

و نیز از آن حضرت در روایت برقی دارد که شخصی از آن حضرت سؤال کرد از المص حضرت جواب او را دادند ابو لبید گفت من فراموش کردم جواب آن حضرت را سپس خدمتش مشرف شدم و سؤال کردم حضرت فرمود

(هذا تفسیر ما فی بطن القرآن قلت و للقرآن بطن و ظهر فقال نعم الحدیث.)

بلی در بعض اخبار تفسیر شده

(بانا اللَّه المقتدر الصادق)

چنانچه از ابن بابویه در خبر سعید ثوری از حضرت باقر علیه السّلام روایت کرده و در بعض اخبار بانقراض دولت بنی امیه تفسیر شده که در سال صد و شصت و یک هجری دولت آنها منقرض شد که آخر آنها مروان حمار بوده و این چهار حرف بحساب ابجد ۱۶۱ میشود الف ۱ لام ۳۰، میم ۴۰، صاد ۹۰ و اللَّه العالم.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲] .... ص: ۲۶۷

کِتابٌ أُنْزِلَ إِلَیْکَ فَلا یَکُنْ فِی صَدْرِکَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنْذِرَ بِهِ وَ ذِکْری لِلْمُؤْمِنِینَ (۲)

کتابیست نازل شده بسوی تو (رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم) پس نبوده باشد در سینه تو حرج و ضیقی از او جهت اینکه انذار فرمایی باین کتاب و یادآوری شود برای مؤمنین.

کِتابٌ أُنْزِلَ إِلَیْکَ مراد از کتاب مجموع قرآن است بخصوص این سوره و تعبیر بکتاب بواسطه مجموع بین الدفتین است و گذشت اسامی شریفه قرآن در اول سوره بقره که یکی از آنها کتاب است و این جمله خبر مبتداء محذوف است

یعنی هذا کتاب و لذا آیه مستقله است نه اینکه خبر المص باشد زیرا اطلاق بر این حروف فقط مناسبت ندارد و کسانی که خبر این جمله دانسته مجموع را یک آیه گرفته اند أُنْزِلَ إِلَیْکَ فاعل انزال ممکن است خدا باشد که نازل فرموده و ممکن است جبرئیل یا سائر ملائکه باشند چنانچه در آیات شریفه اشاره دارد إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ حجر آیه ۹ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِینُ عَلی قَلْبِکَ لِتَکُونَ مِنَ الْمُنْذِرِینَ شعراء آیه ۱۹۳ فِی صُحُفٍ مُکَرَّمَهٍ مَرْفُوعَهٍ مُطَهَّرَهٍ، بِأَیْدِی سَفَرَهٍ، کِرامٍ بَرَرَهٍ عبس آیه ۱۴ الی ۱۷، و مراتب نزول در مقدمه کتاب بیان شده.

فَلا یَکُنْ فِی صَدْرِکَ حَرَجٌ مِنْهُ فلا یکن لسان نهی است یعنی البته نباید پس از نزول قرآن در سینه مبارکت تنگی و سختی باشد و مراد از صدر روح مقدس نبوی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است تعبیر بصدر شده چنانچه می گویی از فلان کس دلتنگ نباش و حرج بمعنی سختی و مشکلی و تنگی است چنانچه میفرماید وَ ما جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ حج آیه ۷۷، و دل تنگی حضرت رسالت (ص) از سه جهت بوده که ببرکت قرآن برطرف شده ۱- از ایمان نیاوردن قوم و مخالفت آنها قرآن فرمود وَ ما عَلَی الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلاغُ الْمُبِینُ عنکبوت آیه ۱۷. ۲- از جهت غم امّت خداوند وعده شفاعت داد عَسی أَنْ یَبْعَثَکَ رَبُّکَ مَقاماً مَحْمُوداً اسری آیه ۸۱، ۳- در بهترین طریق برای هدایت و استقامت مؤمنین نازل شد إِنَّ هذَا الْقُرْآنَ یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ اسری آیه ۹.

لِتُنْذِرَ بِهِ علت نزول قرآن انذار قوم است از شرک و کفر و عصیان بعذابها و بلیات دنیوی و اخروی و تخویف آنها وَ ذِکْری لِلْمُؤْمِنِینَ علت دیگر مؤمنین متذکر شوند و در اطاعت قیام کنند که این دو شأن بزرگ حضرت رسالت (ص) بوده نذیرا و بشیرا و قرآن عهده دار این دو قسمت شده چنانچه میفرماید کِتابٌ فُصِّلَتْ

آياتُهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا

بَشِيراً وَ نَذِيراً الايه فصلت آيه ۲ و ۳.

[سوره الأعراف (۷): آيه ۳]..... ص : ۲۶۹

اتَّبِعُوا ما أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَ لا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِياءَ قَلِيلًا ما تَذَكَّرُونَ (۳)

متابعت کنید آنچه را که نازل شده بسوی شما از جانب پروردگار شما و متابعت نکنید از غیر پروردگارتان که اولیاء خود قرار دهید چه اندازه قلیل است آنچه متذکر میشوید.

اتَّبِعُوا خطاب بجمیع اهل عالم است تا قیامت زیرا قرآن بر سرتاسر جن و انس تا آخر دنیا نازل شده و وجوب متابعت مثل وجوب اطاعت عقلی است و حسن ذاتی دارد و مترتب نمیشود بر موافقت و مخالفت آن جز آنچه بر موافقت و مخالفت اوامر و نواهی است چون ارشادی است و معنای متابعت طبق دستورات الهی رفتار کردن است که در قرآن مجید نازل فرموده و فرق بین متابعت و اطاعت اینست که اطاعت نسبت بآمر داده میشود خدا و پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و امام علیه السّلام میفرماید أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ نساء آیه ۶۲، و متابعت نسبت بدستورات مثل دستورات قرآنی داده میشود که مطابق دستورات الهی رفتار کنید و بر خلاف دستور مشی نکنید و حکم عقل بوجوب اطاعت و متابعت فقط نسبت بولی و صاحب اختیار است و ولیّ بنصّ قرآن منحصر است بخدا و رسول و امام إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا الایه ولایت خدا ذاتی است و ولایت رسول و امام بجعل خداوند است آنهم عین ولایت خدا است

(من والاکم فقد وال اللَّه)

(من اطاعکم فقد اطاع اللَّه)

جامعه صغیر و کبیر، لذا میفرماید وَ لا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِياءَ چون غیر از او ولیّ و صاحب اختیاری ندارید نباید متابعت آنها و دستورات آنها را بکنید مثل شیطان و نفس امّاره و رؤساء شرک و کفر و ظلم که بر خلاف دستورات

الهی دستورات آنها است حرام است متابعت آنها.

قَلِيلًا ما تَـذَكَّرُونَ ممکن است قلیل صـفت مکلفین باشد یعنی کسانی که متذکر شوند بسـیار کم هسـتند زیرا مؤمن مطاع نسـبت بکـافر، مشـرک، منـافق، مخالف و عاصـی مثل قطره است بـدریا. و ممکن است ما انزل باشـد یعنی کمی از دسـتورات الهی را متـذکر میشویـد و در اکثر آنهـا مخـالفت میورزیـد. و ممکن است نسـبت باوقات تـذکر باشـد یعنی اغلب مـدت عمر را بغفلت میگذرانید و تمام اینها صادق است لکن اول اظهر است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۴] ..... ص : ۲۷۰

وَ كَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْناها فَجاءَها بَأْسُنا بَياتاً أَوْ هُمْ قائِلُونَ (۴)

و چه بسـیار از شهرسـتانهایی که ما آنها را هلاک کردیم بعذاب خود پس عذاب ما آمد آنها را شـبانه یا آنها در موقع اشـتغال بکارها که قبل از ظهر بوده.

این آیه شـریفه تهدیـد میکنـد کفـار و اهل معاصـی را که ایمن از نزول عـذاب نباشـید که بسا در حال غفلت بغته عـذاب نازل میشود یـا در نیمه شب موقعی که در خواب راحت خوابیـده باشـید یـا در موقعی که در بـازار مشـغول کار یا خواب قیلوله رفته باشید چنانچه سابقین شما گرفتار شدند.

وَ كَمْ مِنْ قَرْيَةٍ کم در اینجـا بمعنی کثرت است یعنی چه بسـیار، و من تبعیضـیه یعنی بعض، و قریه مراد اهل قریه است یعنی چه بسـیار از اهالی شهرسـتانها را و ممکن است مراد خود شهرسـتانها باشـد مثل نقاطی که بسـیل یا بزلزله و خسف یا بطوفان بکلی منهدم شده و اهل آنها نابود شده اند مثل زمان نوح که بغرق تمام عمارات دنیا خراب شد یا زمان هود که بباد منهدم گردید یا زمان لوط که عالیها سافلها شد.

أَهْلَكْناها آن قریه ها را یا اهل آنها را نابود کردیم، اگر مراد هلاکت

دنیوی باشد و اما اگر مراد هلاکت اخروی باشد یعنی گرفتار عذاب ابدی شدند و بعید نیست که هر دو باشد هم در دنیا بعذابهای الهی معذب شدند و هم در آخرت فَجاءَها بَأْسُنا بَیاتاً فاء فاء تفریع است و معنی این نیست که بعد از هلاکت بأس الهی آمده باشد بلکه قضیه عکس است بأس که آمد آنها هلاک شدند و لکن این جمله بیان کیفیت هلاکت است یعنی هلاکت آنها دو نحوه بود یا نزول بأس بوده که همه خواب بودند مثل قوم لوط، و کلمه بیات از بیتوته یعنی در مکانی شب را بصبح آوردن و بیت را هم بیت گفتند چون محل بیتوته است.

أَوْ هُمْ قائِلُونَ از ماده قیلوله است کنایه از قبل الزوال است اشاره به اینکه بأس الهی در نهار بوده، و ممکن است از ماده قول باشد یعنی مشغول گفتگو و مقاوله در بازار خرید و فروش بودند که بأس آمد مثل صیحه و صاعقه برای ثمود و قوم شعیب و این دو مورد از باب مثال است و الّا عذاب قوم نوح بغرق و همچنین فرعونیان و عذاب عاد بباد و قوم ابرهه بسنگریزه و خسف قارون و اموالش و غیر اینها بسیار بوده یا روز یا شب.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵] .... ص: ۲۷۱

فَما کانَ دَعْواهُمْ إِذْ جاءَهُمْ بَأْسُنا إِلَّا أَنْ قالُوا إِنَّا کُنَّا ظالِمِینَ (۵)

پس نبود دعوای آنها زمانی که بأس ما آمد آنها را مگر آنکه گفتند محققا ما ظالم بودیم.

اعتراف بظلم و معاصی و اقرار بشرک و کفر بعد از معاینه عذاب سودی ندارد وَ لَیْسَتِ التَّوْبَهُ لِلَّذِینَ یَعْمَلُونَ السَّیِّئاتِ حَتَّی إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ الایه نساء آیه ۲۲، و همچنین اعتراف فرعون إِذا أَدْرَکَهُ الْغَرَقُ الایه یونس آیه ۹۰.

فقط یک مورد را خداوند استثناء فرموده قوم یونس فَلَوْ لا کانَتْ قَرْیَهٌ آمَنَتْ فَنَفَعَها إِیمانُها إِلَّا قَوْمَ یُونُسَ لَمَّا آمَنُوا کَشَفْنا عَنْهُمْ عَذابَ الْخِزْیِ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا

وَ مَتَّعْناهُمْ إِلى حِينٍ

يونس آيه ۹۸.

فَما كانَ دَعْواهُمْ اشاره به اينكه هيچ راه عذرى براى آنها باقى نمانده و حجت بر آنها از هر جهتى تمام شده إِذْ جاءَهُمْ بَأْسُنا يعنى آثار عذاب ظاهر شد و الّا بعد از نزول عذاب كه آنها هلاك شده اند جاى دعوى باقى نمانده إِلَّا أَنْ قالُوا اعتراف بتقصير و معاصى خود كنند و بگويند إِنَّا كُنَّا ظالِمِينَ چه ظلم در دين كه شرك و كفر و عناد و عصبيت و ساير امورى كه باعث زوال ايمان شود و چه ظلم بنفس از ارتكاب معاصى و ترك واجبات و كوتاهى در ازاله اخلاق رذيله و در تحصيل علم واجب، و چه ظلم بغير از غيبت و تهمت و نمّامى و زخم زبان و سبّ و فحش و لعن و سعايت و همچنين اذهاب مال و مقام و آزار جسمى و روحى.

[سوره الأعراف (۷): آيه ۶] ..... ص : ۲۷۲

فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَ لَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ (۶)

پس هراينه البته سؤال خواهيم كرد از كسانى كه بر آنها پيغمبران فرستاديم كه تمام امم باشند و البته سؤال خواهيم كرد از خود فرستادگان كه انبياء و رسل باشند مسئله- سؤال در قيامت از ضروريات دين اسلام بلكه جميع اديان عالم است و يكى از معتقدات معاد است كه واجب است اعتقاد بآن و نصوص قرآن و صراحت اخبار متواتره بر او قائم است و فائده سؤال نه براى استكشاف و تحصيل علم اله است بلكه براى اتمام حجت و قطع عذر مسئول است و ظهور مقام او است نزد ديگران و آنچه از آيات شريفه و اخبار آل اطهار عليهم السّلام استفاده نموده ايم مورد سؤال ده مورد است: ۱- سؤال از رسل كه آنچه بآنها ارسال شده ابلاغ بامت كردند و بآنها تبليغ شده چنانچه همين آيه صراحت دارد و در جاى ديگر ميفرمايد يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ ما ذا أُجِبْتُمْ قالُوا لا عِلْمَ لَنا إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ مائده آيه ۱۰۸. ۲- سؤال از نعم الهى ثُمَّ لَتُسْئَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ تكاثر آيه ۷

عَمَّ يَتَساءَلُونَ، عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ نبأ آیه ۱ و ۲، و نبأ عظیم تفسیر بولایت حضرت امیر المؤمنین علی علیه السّلام شده. ۳- سؤال از نماز از حضرت صادق علیه السّلام است فرمود

(اول ما تسئل عنه العبد اذا وقف بین یدی اللّه عز و جل الصلوات المفروضات

و در اخبار معتبره دارد

(اول ما یحاسب به العبد یوم القیمه الصلاه ان قبلت قبل ما سواها و ان ردت ردّ ما سواها).

۴- از قرآن از جهت تمسک بآن که احد ثقلین است و عمل بدستورات آن چنانچه در مقدمه کتاب گذشت. ۵- از محرمات و معاصی کبار مثل دروغ، غیبت، فحش، نمامی، افتراء، قتل نفس، زنا، لواط شرب خمر و امثال اینها. ۶- از اعضاء و جوارح مثل چشم، گوش، زبان، دست پا و قلب چنانچه صریح قرآن است إِنَّ السَّمْعَ وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤادَ كُلُّ أُولئِكَ كانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا اسری آیه ۳۸ و غیر آن از آیات. ۷- سؤال از عهود و قراردادها چه بین خالق و خلق و چه بین خلائق با یکدیگر چنانچه میفرماید وَ أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كانَ مَسْؤُلًا اسری آیه ۳۶. ۸- سؤال از حقوق الهی که بر بنده واجب فرموده. ۹- از حقوق الناس و مظالم عباد مثل والدین و زوجین و اولاد و ارحام و متبایعین و فقراء و سادات و علماء و متعلمین و اجراء و کارفرما و همسایه و غیر اینها چنانچه در حدیث قدسی است

و عزتی و جلالی لا یجوزنی ظلم ظالم

و آیه شریفه إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصادِ حجر آیه ۱۳ تفسیر باین موقف شده. ۱۰- از عمر و مال و جوانی و فراغت چنانچه صدوق و شیخ طوسی (ره) از حضرت باقر علیه السّلام روایت فرموده اند که

(یسئل عن عمرک فیما افنیت و عن شبابک فیما ابلیت و عن فراغک قبل شغلک و عن مالک مما اکتسبت و فیما انفقت و عن حبّنا اهل البیت)

و این آیه شریفه جمله اولی فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ شامل جمیع این اقسام میشود چنانچه جمله دوم وَ لَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ هم شامل ابلاغ جمیع دستورات الهی میشود (نعوذ باللّه من سوء الحساب).

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷] .... ص : ۲۷۴

فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَ ما كُنَّا غائِبِينَ (۷)

پس البته برای آنها جزئیات افعال و اقوال آنها را بیان خواهیم کرد که عالم بآنها هستیم و چیزی از ما مستور نخواهد بود و ما غائب از آنها نیستیم.

فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ قصه شرح حالات و رفتار گذشتگان چنانچه یک قسمت مهم قرآن شرح حال انبیاء و قوم آنها است در سوره یوسف میفرماید نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ آیه ۲، و نیز میفرماید لَقَدْ كانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبابِ آیه ۱۱۱، و موارد بسیار دیگر از آیات و مراد در اینجا بیان شرح حالات و افعال و کردار و گفتار بنده است که در دنیا از او صادر شده و سخت ترین مواقف قیامت همین موقف است که بنده از شرم و خجالت میخواهد بزمین فرورود و از عرق خجالت در آب و عرق فرومیرود.

بعلم باء سببیت است یعنی بواسطه علمی که بتمام جزئیات افعال آنها داریم که لا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّةٍ فِي السَّماواتِ وَ لا فِي الْأَرْضِ وَ لا أَصْغَرُ مِنْ ذلِكَ وَ لا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ سبأ آیه ۳.

وَ ما كُنَّا غائِبِينَ غیر مطلعین علی احوالهم و افعالهم بلکه همه جا حاضر و ناظر و خبیر و بصیر و سمیع و محیط هستیم.

[سوره الأعراف (۷): آیات ۸ تا ۹] .... ص : ۲۷۴

وَ الْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوازِينُهُ فَأُولئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۸) وَ مَنْ خَفَّتْ مَوازِينُهُ فَأُولئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ بِما كانُوا بِآياتِنا يَظْلِمُونَ (۹)

و موازنه اعمال در روز قیامت حق و ثابت است پس کسی که سنگین باشد موازین اعمال صالحه او پس اینها کسانی هستند که رستگار شدند، و کسی که سبک باشد موازین او پس آنها کسانی هستند که زیان کار شدند بنفوس خود بسبب آنچه که

بودند بآیات ما ظلم میکردند.

کلام در باب میزان طویل الذیل است: اولا در اثبات و حقیت او، ثانیا در کیفیت و حقیقت آن، ثالثا در رفع اشکال آن، رابعا در چیزهایی که موازنه میشود، خامسا در اشخاصی که برای آنها نصب میشود و کسانی که نصب نمیشود.

اما اثبات و حقیت آن از ضروریات دین اسلام است و واجب است اعتقاد بآن و منکر آن از ربقه اسلام خارج و نصوص قرآن بر طبق آن قائم است مثل همین آیه وَ الْوَزْنُ یَوْمَئِذٍ الْحَقُّ و آیه شریفه وَ نَضَعُ الْمَوازِینَ الْقِسْطَ لِیَوْمِ الْقِیامَهِ انبیاء آیه ۴۸، و آیه شریفه فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوازِینُهُ فَهُوَ فِی عِیشَهٍ راضِیَهٍ وَ أَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوازِینُهُ فَأُمُّهُ هاوِیَهٌ قارعه آیه ۵ و ۶، و غیر اینها از آیات و اخبار هم در این باب فوق تواتر است.

و اما کیفیت و حقیقت آن کلمات مفسرین و متکلمین و اخبار مختلف است بعضی گفتند عدل است چنانچه در احتجاج از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده، و بعید نیست که آیه وَ نَضَعُ الْمَوازِینَ الْقِسْطَ هم اشاره باین معنی باشد و بعضی گفتند مجازات است چنانچه در تفسیر علی ابن ابراهیم قمی است که گفتند متون اخبار است و بعضی گفتند مراد قلت حساب و کثرت آن است چنانچه در احتجاج نیز از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده، و بعضی گفتند ظهور قدر مؤمن و خواری کافر است چنانچه می گویی فلان آدم سنگین است و فلان سبک است، و بعضی گفتند مراد انبیاء و اوصیاء هستند چنانچه در کافی و غیر آن از حضرت صادق علیه السّلام است که فرمود

هم الانبیاء و الاوصیاء

و در کفایه الموحدین است که فرمود

نحن الموازین

و بعضی گفتند موازنه نفوس است و اشخاص چنانچه در تفاسیر عامه است و بعضی گفتند ترازو است دارای دو کفه کفه حسنات و کفه سیّئات و بر طبق این هم اخباری داریم.

و تحقیق کلام آنکه میزان هر چیزی مناسب خود او است مثلا میزان در قضایا علم منطق است و لذا تعبیر بعلم میزان میکنند و میزان بنّایی شاقول است و هکذا و از این آیه شریفه استفاده میشود که فرمود وَ الْوَزْنُ یَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوازِینُهُ الایه اینکه هر انسانی موازینی دارد یک میزان نیست بنا بر این انبیاء و اوصیاء و مخصوصا امیر المؤمنین و ائمه طاهرین علیهم السّلام میزان حق و باطل هستند، قرآن میزان اعمال، عدل میزان اخلاق، دستورات اخبار میزان صحت و فساد و هکذا و باین بیان ممکن است جمع بین اقوال و اخبار و اللّه العالم.

و اما اشکال در میزان به اینکه عمل فعلی است یا قولی از انسان صادر میشود قابل موازنه نیست و بعضی بوجوهی جواب داده اند بعضی گفتند اعمال مجسم میشود بصورت زیبا و صورت کریه، و بعضی گفتند نامه اعمال را موازنه میکنند و بعضی گفتند بصورت جواهر نورانی و اشیاء ظلمانی میشود لکن حق در مقام اینست که اصلا وقعی از برای این اشکال نیست زیرا این اشکال اولا- متوجه میشود بقول اخیر که ترازو باشد نه سایر اقوال، و ثانیا میزان هر چیزی مناسب خود او است و ثالثا افعال و اقوال در ظرف هوی باقی است از بین نمیرود و فردای قیامت ظاهر میشود و اما آنچه موازنه میشود از پاره ای از آیات استفاده میشود که فقط حسنات است زیرا مراد از ثقلت ثقل حسنات است و مراد از خفت خفه آنها که او موجب فلاح و این مورث خسران است مگر آنکه بگوئیم ثقل و خفه نسبی است یعنی ثقلت حسناته علی سیّئاته و خفت حسناته علی سیّئاته چنانچه از بعض اخبار ممکن است استفاده نمود.

و اما کسانی که برای آنها نصب موازین میشود می گوییم اهل محشر چهار دسته میشوند: ۱- مشرکین و کفار و مخالفین و ارباب ضلال و بالجمله غیر اهل ایمان از برای آنها نصب میزان نمیشود چون حسناتی ندارند که موازنه شود زیرا

ایمان شرط صحت کلیه اعمال است و در کافی از حضرت زین العابدین علیه السّلام فرمود

اعلموا عباد اللّه انّ اهل الشرک لا ینصب لهم الموازین و لا ینشر لهم الدواوین و انما یحشرون الی جهنم زمرا

و در احتجاج از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده فرموده

ائمه الکفر و قاده الضلاله فاولئک لا یقیم لهم یوم القیمه وزنا

دسته ۲- اخیار و صلحاء از دوستان اهل بیت علیهم السّلام که بی گناه وارد محشر شوند که آنها هم برای آنها نصب میزان نمیشود چنانچه شیخ صدوق (ره) از ابی سعید خدری از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت فرموده که فرمود در دوستی اهل بیت من بیست خصلت است ده خصلت در دنیا و ده در آخرت، اما ده خصلت دنیا: ۱- زهد ۲- حرص بر عمل خیر ۳- ورع در دین ۴- رغبت در عبادت ۵- توبه قبل از موت ۶- نشاط در قیام شب ۷- یأس از ما فی ید الناس ۸- حفظ اوامر و نواهی الهی ۹- بغض دنیا ۱۰- سخاوت. اما ده خصلت آخرت ۱- نامه عمل برای او باز نکنند ۲- میزان نصب نکنند ۳- کتابش بیمین او داده شود ۴- برائت از آتش برای او نوشته شود ۵- صورتش سفید باشد ۶- حلل بهشتی باو پوشانند ۷- شفاعت او را در صد نفر از اهل بیتش قبول کنند ۸- خداوند باو نظر رحمت کند ۹- تاج بهشتی بر سرش گذارند ۱۰- بی حساب داخل بهشت شود دسته ۳- کسانی که اعمال صالحه آنها سنگین باشد فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.

دسته ۴- آنهایی که معاصی آنها غالب و اعمال صالحه سبک باشد وَ مَنْ خَفَّتْ مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ تجارت بسا نفع دارد که بر سرمایه افزوده میشود ربحش گویند و اگر از سرمایه نقصان پیدا کند خسرانش گویند و اگر نه نفع و نه خسران داشته باشد باصطلاح راست و مایه جسته، سرمایه انسان عمر است اگر مصرف عبادت کرد ربح و نفع و فلاح است که بهشت و سعادت است و اگر

مصرف معاصی کرد خسران و جهنم است و البته همچه کسی ظالم بنفس خود است و بآیات و احکام و دستورات الهی و همین ظلم سبب خسران او است لذا میفرماید بِما کانُوا بِآیاتِنا یَظْلِمُونَ باء سببیت است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰] .... ص: ۲۷۸

وَ لَقَدْ مَکَّنَّاکُمْ فِی الْأَرْضِ وَ جَعَلْنا لَکُمْ فِیها مَعایِشَ قَلِیلًا ما تَشْکُرُونَ (۱۰)

و هرآینه ما شما را متمکن کردیم و مکنت دادیم در زمین و قرار دادیم برای شما اشیایی را که بآنها تعیش و زندگانی کنید بسیار کم است شکرگزاری شما وَ لَقَدْ مَکَّنَّاکُمْ مکنت و تمکن بر فعل منوط بقوت و قدرت و وجود اسباب و معدات و شرائط و رفع جمیع موانع که اگر یکی از آنها مفقود شد تمکن نیست و خداوند تفضلا قوّت و قدرت داده و تمام اسباب و آلات فعل را فراهم فرموده و معدات را برای فعل ایجاد فرموده و رفع جمیع موانع از صدور فعل نموده

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند تا تو نانی بکف آری و بغفلت نخوری

همه از بهر تو سرگشته و فرمان بردار شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبری

فِی الْأَرْضِ وجود کره زمین با تمام وسائل از آب، هوی، معادن و غیر اینها که اگر یکی از آنها ناقص بود زندگانی بر بشر ممکن نبود.

وَ جَعَلْنا لَکُمْ فِیها مَعایِشَ از مأکولات، حبوب، فواکه، خضرویات، مشروبات، ملبوسات، مساکن و سایر اموری که زندگانی منوط باو است خداوند جعل فرموده قَلِیلًا ما تَشْکُرُونَ قلیل متعلق بتشکرون است و دو احتمال میرود یکی آنکه قلیلی از شما شکرگزارید چنانچه در جای دیگر میفرماید وَ قَلِیلٌ مِنْ عِبادِیَ الشَّکُورُ سبأ آیه ۱۲، دیگر آنکه شکرگزاری شما کم است باید بسیار شکرگزار باشید زیرا از واجبات اولیه عقلیه شکر منعم است و پس از آنکه انسان تأمل کند که چه اندازه مورد نعم خداوند واقع شده از اعطاء

اعضاء و جوارح و عقل و ادراک و طریق وصله بمقاصد و قوه و قدرت بر انجام آنها و وجود ابناء نوع که هر کدام در یک قسمت مساعدت او را نمایند و سایر نعم که إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لا تُحْصُوها نحل آیه ۱۸، با اینکه شکر موجب ازدیاد نعم میشود و کفران مورث عذاب شدید میگردد لَئِنْ شَکَرْتُمْ لَأَزِیدَنَّکُمْ وَ لَئِنْ کَفَرْتُمْ إِنَّ عَذابِی لَشَدِیدٌ ابراهیم آیه ۷، و تمام اینها راجع بدنیا است و اعظم تمام نعم دین است از ارسال رسل و انزال کتب و جعل احکام و هدایت و ارشاد و نعم آخرت که پایان ندارد یَمُنُّونَ عَلَیْکَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لا تَمُنُّوا عَلَیَّ إِسْلامَکُمْ بَلِ اللَّهُ یَمُنُّ عَلَیْکُمْ أَنْ هَداکُمْ لِلْإِیمانِ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ حجرات آیه ۱۷.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱] .... ص: ۲۷۹

وَ لَقَدْ خَلَقْناکُمْ ثُمَّ صَوَّرْناکُمْ ثُمَّ قُلْنا لِلْمَلائِکَهِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلاَّ إِبْلِیسَ لَمْ یَکُنْ مِنَ السَّاجِدِینَ (۱۱)

و هراینه ما شما بشر را خلق کردیم پس از آن بشما صورت انسانی دادیم پس از آن گفتیم بملائکه که سجده کنید برای آدم پس سجده کردند ملائکه مگر ابلیس که نبود از سجده کنندگان.

وَ لَقَدْ خَلَقْناکُمْ مراد خلق نوع بشر است که ابتداء بخلقت آدم شده بقرینه جملات بعد نه خلقت فرد فرد و مراد از خلقت اسکلت آدم است از گل قبل از افاضه صورت ثُمَّ صَوَّرْناکُمْ صورت اقسامی دارد: صورت جنسیه، نوعیه، شخصیه. اما صورت جنسیه صورت جسم است که هر جسمی مرکب است از ماده و صورت و مراد از ماده هیولای اولیه است که ماده المواد گویند که بدون صورت تحقق پذیر نیست که گفتند شیئیت شی ء بصورت است نه بماده ولی صورت بدون ماده قابل تحقق است مثل صور برزخیه که قالب مثالی باشد و مثل افلاطونیه لکن اینها داخل اجسام نیستند و تعبیر از آنها بجواهر فرده میکنند چنانچه عالم

عقول و نفوس و مجردات خالی از ماده و صورت هستند و فقط مرکب از ماهیت و وجود هستند زیرا از ممکنات هستند و الممکن زوج ترکیبی و فقط وجود صرف که خالی از ماهیت باشد وجود واجب الوجود است که صرف وجود و محض وجود و بحت وجود است و حدّی از برای وجود او نیست نه اول دارد نه آخر غیر متناهی است عدّه و شدّه و مدّه.

و اما صورت نوعیه که تعبیر از آن بنوع میکنند که انواع را از یکدیگر ممتاز میکند مثل صورت انسانیه نظیر فصل ممیّز و فرق بین جنس و فصل با ماده و صورت اینست که جنس و فصل در ذهن وجود پیدا میکند ولی ماده و صورت در خارج است لذا جنس و فصل بر یکدیگر حمل میشود می گویی حیوان ناطق و تعبیر بلا شرط میکنند و کلی است و ماده و صورت شخصی و جزئی است و قابل حمل نیست نمی گویی الماده صوره و تعبیر ببشرط لا میکنند.

و اما صورت شخصیه که امتیاز افراد را میدهد از یکدیگر که صورت فردیه تعبیر میشود که گفتند الشی ء ما لم یتشخص لم یوجد و این صور شخصیه از عوارض است داخل در حقیقت نیست مثل صور جنسیه و فصلیه و مراد از صوّرناکم همین صورت شخصیه است که بآدم افاضه شد.

ثُمَّ قُلْنا لِلْمَلائِکَهِ اسْجُدُوا لِآدَمَ همان زمانی که روح در کالبد آدم دمیده شد چنانچه در جای دیگر میفرماید فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ ص آیه ۷۲ فَسَجَدُوا جمیع الملائکه کلّهم اجمعین.

تنبیه- سجده غیر از پرستش است پرستش مختص بخدا است که تعبیر بعبادت میشود و مسئله توحید عبادتی که مفاد کلمه طیّبه شریفه که تعبیر بکلمه اخلاص و کلمه توحید میکنند (لا اله الّا اللّه) است و مشرکین مثل عبده اصنام و شمس و قمر و گاو و آتش که سجده بآنها میکنند بعنوان پرستش و عبودیت است

اما سجده که بامر الهی باشد مثل سجده ملائکه بآدم و سجده یعقوب و پسران بیوسف عین عبادت و اطاعت خدا است و ما احتیاج نداریم که توجیه کنیم و بگوئیم آدم قبله بود یا سجده سجده شکر بوده غایه الامر در شریعت اسلام سجده بر غیر خدا جایز نیست و لذا پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود اگر جایز بود میگفتم زنها بشوهرها سجده کنند نه معنایش این باشد که آنها را بپرستند إِلَّا إِبْلِیسَ که شیطان باشد که زیر بار تعظیم بآدم نرفت و خود را بزرگتر و بهتر از او دانست که حقیقت تکبر همین است لَمْ یَکُنْ مِنَ السَّاجِدِینَ و این ملعون علاوه بر تکبر کافر بخدا شد به اینکه العیاذ خدا نفهمیده و بیجا امر کرده و اشتباه کرده باید بآدم بگوید که بمن سجده کند زیرا من اشرف از آدم هستم لعنه اللَّه

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲] .... ص: ۲۸۱

قالَ ما مَنَعَکَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُکَ قالَ أَنَا خَیْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِی مِنْ نارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِینٍ (۱۲)

فرمود خداوند تبارک و تعالی بابلیس چه چیز مانع شد که ترک سجده کردی زمانی که امر فرمودم تو را گفت من بهتر از آدم هستم مرا از آتش خلق فرموده ای و او را از گل.

قالَ ما مَنَعَکَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُکَ در سوره ص میفرماید قالَ یا إِبْلِیسُ ما مَنَعَکَ أَنْ تَسْجُدَ لِما خَلَقْتُ بِیَدَیَّ آیه ۷۵، بدون لا، و در این آیه بضمیمه لا ذکر فرموده أَلَّا تَسْجُدَ لذا بسیاری از مفسرین گفتند لا زائده و لغو است، و بعضی تصرف در کلمه منعک کردند و بمعنی ما دعاک الی ان لا تسجد، لکن هر دو کلام باطل است، اما زائد بودن مکرر گفته ایم کلمه زائده در قرآن نیست بخصوص تعبیر بلغو بسیار رکیک است، و اما معنای منعک بدعاک خلاف ظاهر بلکه خلاف نص است.

بلکه تحقیق کلام این است که فرق است بین این دو مورد، اما در سوره ص کلمه ان تسجد چون بتأویل مصدر میرود مفادش ما منعک من سجودک است و معنی واضح است و اما در این مقام الا تسجد بیان منعک است یعنی سبب اینکه ممنوع شدی و سجده نکردی چیست بقرینه إِذْ أَمَرْتُکَ یعنی امرتک بالسجود باین معنی که اطاعت امر من واجب سبب مخالفت از امر من و ممنوع شدن از اطاعت من و ارتکاب معصیت بترک سجود چیست قالَ أَنَا خَیْرٌ مِنْهُ عذر بدتر از گناه زیرا این عذر نه مجرد تکبر بر آدم بود بلکه انکار حکمت الهی کرده و خدا را حکیم ندانسته و ترجیح مرجوح بر راجح داده که عقلا قبیح است و خدا را فاعل قبیح دانسته و منکر عدل الهی شده لذا کافر شده چنانچه صریحا میفرماید أَبی وَ اسْتَکْبَرَ وَ کانَ مِنَ الْکافِرِینَ بقره آیه ۳۲، با اینکه استدلال شیطان از وجوهی باطل است صغرا و کبرا، اما صغرا:

اولا- خیریه نار بر طین ممنوع است جدا زیرا برکات زمین بسیار است محل سکونت جن و انس و جمیع طبقات حیوانات است و جمیع برکات از زمین خارج میشود از معادن و نباتات و حبوب از مأکولات و ملبوسات.

و ثانیا مضارّ آن کم است بخلاف نار که مضار آن بسیار و برکات آن کم.

و اما کبری- خیریه نار بر طین دلیل بر خیریه ابلیس بر آدم نیست زیرا مناط خوبی و بدی در مکلف اطاعت و معصیت است، اخلاق حمیده و رذیله، ایمان و کفر و علم و جهل، و آدم مطیع و متخلق باخلاق حمیده و دارای ایمان و علم و معصوم از معاصی و خطاء بود و ابلیس عاصی و متکبر و کافر و جاهل بوده و ندانسته إِنَّ أَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقاکُمْ سوره حجرات آیه ۱۳، بعلاوه قیاس خیریه نار بر طین بر خیر بودن ابلیس بر آدم با اینکه قیاس مع الفارق است در مذهب شیعه باطل است و بس است بر ابطال آن روایت ابان بن تغلب المرویه فی الفرائد عن

الصادق علیه السّلام که سؤال کرد از آن حضرت که اگر کسی قطع کرد یک انگشت زنی را دیه آن چقدر است فرمود ده شتر، دو انگشت بیست شتر، سه انگشت سی شتر، چهار انگشت بیست شتر تعجب کرد سه انگشت بیشتر از چهار انگشت است فرمود قیاس در دین موجب محق دین میشود (انّ المرأه تعاقل الرجل الی ثلث الدیه فاذا بلغ الثلث رجع الی النصف).

(و لیس من مذهبنا القیاس اول من قاس هو الإبلیس)

و عامه عمیا اغلب احکام آنها مبنی بر قیاس و استحسان است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳] .... ص : ۲۸۳

قالَ فَاهْبِطْ مِنْها فَما یَکُونُ لَکَ أَنْ تَتَکَبَّرَ فِیها فَاخْرُجْ إِنَّکَ مِنَ الصَّاغِرِینَ (۱۳)

فرمود خداوند بابلیس پس هبوط کن از این مقام پس نباید بوده باشی اینکه تکبر کنی در این مقام پس خارج شو محققا تو از کوچکان و بی اعتبارانی.

قالَ فَاهْبِطْ مِنْها مفسرین مرجع ضمیر منها را بعضی جنّه گفتند و بعضی سماء و لکن ظاهر اینست که مرجع درجه و رتبه و مقام باشد، و مراد از هبوط تنزل است زیرا شیطان در درجه و رتبه ملائکه بود و این درجه مناسبت با تکبر ندارد لذا میفرماید فَما یَکُونُ لَکَ أَنْ تَتَکَبَّرَ فِیها زیرا مقام ملائکه مقامی است که لا یَعْصُونَ اللَّهَ ما أَمَرَهُمْ وَ یَفْعَلُونَ ما یُؤْمَرُونَ تحریم آیه ۶، که مقام عصمت باشد فَاخْرُجْ از میان ملائکه بیرون شو إِنَّکَ مِنَ الصَّاغِرِینَ این جمله در مقابل توهم ابلیس که خود را بزرگ شمرده حتی بر آدم که مسجود ملائکه بود خداوند او را کوچک شمرده که از حیوانات هم پست تر و کوچکتر است زیرا کسی که جایگاهش جهنم باشد چنانچه میفرماید أَ لَیْسَ فِی جَهَنَّمَ مَثْوىً لِلْکافِرِینَ عنکبوت آیه ۶۸ و زمر آیه ۳۳، و نیز میفرماید أَ لَیْسَ فِی جَهَنَّمَ مَثْوىً لِلْمُتَکَبِّرِینَ

سوره زمر آیه ۶۱، و ابلیس بنص قرآن هم کافر شد و هم متکبر و مکانی بدتر از جهنم کجا است چنانچه میفرماید فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴] ..... ص : ۲۸۴

قالَ أَنْظِرْنِي إِلى يَوْمِ يُبْعَثُونَ (۱۴)

گفت ابلیس پروردگارا مرا مهلت بده زنده بمانم تا روز بعث.

واقعا مورد تعجب است از حماقت و خریت و جهالت کسی که کافر شد و رانده درگاه الهی و ملعون تا قیامت که فرمود إِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلى يَوْمِ الدِّينِ سوره ص آیه ۷۹، دست از کفر و کبر خود برندارد و تقاضای عفو و مغفرت نکند و خود را معذب بداند مع ذلک تقاضا کند که روزبروز معاصی او بیشتر و عذاب او زیادتر و شدیدتر گردد زیرا هر چه در دنیا بماند بارش سنگین تر میشود چنانچه میفرماید وَ لا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ آل عمران آیه ۱۷۲، و اعجب از این اینکه جهنم را دیده و عذابهای آن را مشاهده کرده و مع ذلک دست از کفر و فسق و کبر خود برندارد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵]..... ص : ۲۸۴

اشاره

قالَ إِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ (۱۵)

خداوند فرمود محققا تو را از مهلت دهندگان قرار دادیم.

در اینجا بنحو اطلاق فرموده و لکن در سوره ص آیه ۸۱ تقیید فرمود به إِلى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ و مراد از وقت معلوم مفسرین گفتند مراد نفخه اولی است که تمام میمیرند و ابلیس تقاضای عدم موت کرده تا قیامت که دیگر موتی نیست لکن در اخبار شیعه دارد که در زمان رجعت امیر المؤمنین علیه السّلام است که با شیاطین جنگ میکند و شیطان کشته میشود و شیاطین بکلی از بین میروند.

ص: ۲۸۴

اما الاشکال- چرا خداوند او را مهلت داد که این همه بندگان خدا را اغواء کند و بجهنم سوق دهد.

اما الدفع- خداوند احدی را مجبور بایمان و عمل صالح یا کفر و عمل فاسد نمیکند بلکه هر که هر چه میکند بالاختیار است و لذا اسباب اطاعت و معصیت هر دو را فراهم فرموده که حجه تمام باشد لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَهٍ وَ يَحْيى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَهٍ انفال آیه ۴۴، و شیطان هم یکی از اسباب است که وسوسه میکند در مقابل ملک که الهام میکند مثل نفس و عقل و دعات باطله و داعیان حق، خود انسان هر طرفی را بخواهد اختیار میکند چنانچه خود شیطان میگوید فردای قیامت إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَ وَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَ ما كانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلا تَلُومُونِي وَ لُومُوا أَنْفُسَكُمْ ما أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَ ما أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ الایه ابراهیم آیه ۲۶ و ۲۷، و بالجمله حق و باطل، آخرت و دنیا همیشه مقابل یکدیگر است.

صالح و طالح متاع خویش نمایند تا چه قبول افتد و چه در نظر آید

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۶] .... ص : ۲۸۵

قالَ فَبِما أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِراطَكَ الْمُسْتَقِيمَ (۱۶)

شیطان گفت بخداوند تبارک و تعالی بسبب آنکه مرا اغواء کردی من هم البته می نشینم سر راه اولاد آدم و جلوگیری میکنم که در صراط مستقیم تو قدم نگذارند قالَ فَبِما أَغْوَيْتَنِي اغواء فریب دادن و تعمیه و اغفال و بد را خوب جلوه دادن است و ساحت قدس پروردگار از اینگونه امور منزّه و مبرّی است و این هم یکی از حماقت و جهالت و عدم معرفت بمقام ربوبی شیطان است که نسبت بخدا داده با اینکه پروردگار همان امری که بملائکه فرمود بشیطان هم فرمود که سجده

بآدم باشد آنها امتثال کردند مقرب درگاه شدند او عصیان و مخالفت کرد بلکه کافر شد رانده درگاه شد بلکه اغواء عمل خود آن ملعون است چنانچه در جای دیگر با تأکید و قسم میگوید فَبِعِزَّتِکَ لَأُغْوِیَنَّهُمْ أَجْمَعِینَ إِلَّا عِبادَکَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِینَ ص آیه ۸۳ لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ قعود سر راه بستن است و سد شدن است و سد شیطان بسیار و دام های او زیاد است: شهوات نفسانیه، زخارف دنیویه، نساء فاسده، مبلّغهای سوء، دعات باطله، حب جاه و مال و غیر اینها صِراطَکَ الْمُسْتَقِیمَ راه مستقیم یکیست که راه حق است ولی راه کج و معوج بسیار است که سبل شیطان است چنانچه میفرماید وَ أَنَّ هذا صِراطِی مُسْتَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُمْ عَنْ سَبِیلِهِ انعام آیه ۱۵۴، گذشت تفسیر آن مراجعه کنید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۷]..... ص: ۲۸۶

ثُمَّ لَآتِیَنَّهُمْ مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ وَ عَنْ أَیْمانِهِمْ وَ عَنْ شَمائِلِهِمْ وَ لا تَجِدُ أَکْثَرَهُمْ شاکِرِینَ (۱۷)

پس از آنکه صراط مستقیم را بر آنها گرفتم میآیم از مقابل روی آنها و از عقب سر آنها و از طرف راست آنها و از طرف چپ آنها و نمی یابی اکثر آنها را شکرگزار.

کلمات مفسرین در بیان این چهار طرف مختلف است مثل ابن عباس، قتاده سدی، ابن جریح، مجاهد، قمّی و چون اینها مدرکی ندارند و تفسیر برأی است ما از نقل کلمات آنها خودداری میکنیم، و همچنین در سرّ اینکه نگفت من فوقهم و من تحتهم کلماتی گفتند و در مجمع یک حدیثی مرسلا از حضرت باقر (ع) نقل کرده که آن را هم ما در کتب اخبار ندیده ایم.

و ما اولا آنچه بنظر میرسد تذکر میدهیم و سپس علم آن را بخدا وامیگذاریم اللّه اعلم بمراده، و آن اینکه اولا فوق و تحت را ذکر نکرده برای اینکه کسی

بطرف فوق و تحت حرکت نمیکنـد فقط ممکن است سـر چهارراه بیکی از چهار طرف حرکت کند و لذا یکی را که بخواهند محاصـره کنند از چهار طرف باو حمله میکنند و این کلام ابلیس بیان جمله قبل است که گفت لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِـ راطَکَ الْمُسْتَقِیمَ یعنی نمیگذارم از هیچ طرفی رو بصراط مستقیم بروند و آنها را محاصره میکنم که راه فرار نداشته باشند و از چنگال من خارج شونـد چون در خبر داریم (الطرق الی اللّه بعـدد انفـاس الخلائق) هر کسـی از راهی قرب پیـدا میکنـد یا از راه معارف یا از راه اخلاـق یـا از راه اعمال صالحه که هر یک آنها طریق الی اللّه است شـیطان مـدعی است که هر که از هر راهی بخواهـد رو بتو بیایـد که صـراط مسـتقیم است آن راه را بر او می بنـدم و لـذا متفرع میکنـد بر این جمله که وَ لاـ تَجِـدُ أَکْثَرَهُمْ شـاکِرِینَ یعنی نعمتهـای تو را که بر آنها تفضـلا منت گـذارده ای و عنایت فرموده ای کفران میکننـد چه نعم تشـریعیه مثل ارسال رسل، انزال کتب، جعل احکام، ارائه طریق تکذیب انبیاء میکنند، کتابهای آسـمانی را عقب سر میاندازند، احکام را مخالفت میکنند، و چه نعم تکوینیه از اعطـاء عقـل و قوای ظـاهره و باطنه و اسـباب خارجیه، و بالجمله مقصود و منظور شـیطان اینست که از هر راهی بخواهند رو بخدا روند مانع میشوم و جلو و عقب و راست و چپ از باب مثال است و اشاره بجمیع طرق است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۸] .... ص: ۲۸۷

قالَ اخْرُجْ مِنْها مَذْؤُماً مَدْحُوراً لَمَنْ تَبِعَکَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْکُمْ أَجْمَعِینَ (۱۸)

فرمود خداوند تبارک و تعالی شیطان را که بیرون رو از این منزلت در حالتی که مذموم باشی که تفسیر شده بذمّ و عیب و لعن و هم مـدحور باشـی که مطرود و مرجوم باشـد هراینه هر کس از جن و انس متـابعت تو را بکنـد البته من پر میکنم جهنم را از شما جمیع شماها را.

قالَ اخْرُجْ مِنْها گذشت بعضی مرجع ضمیر را بهشت و بعضی سماء و گفتیم درجه و رتبه و منزلت است که مقام ملائکه است و خروج تنزل است.

مَذْؤُماً مَدْحُوراً مجرد تنزل رتبه نیست بلکه مورد لعن و طرد و ذمّ و عیب و نقص است لَمَنْ تَبِعَکَ مِنْهُمْ ظاهر لفظ تبع فعل اختیاری است یعنی باختیار خود متابعت تو را میکنند زیرا مکرر گفته ایم شیطان تسلطی ندارد با این همه دسیسه ها که احدی را مجبور کند و مراد از تابعین شیطان سایر شیاطین هستند که ذریه او باشند و عدّه آنها اکثر از افراد بشر هستند و کفار جن و انس و ارباب ضلالت و معاندین و مخالفین و مبدعین و منکرین ضروریات مذهب و دین و البته عدّه آنها میتوان گفت هزار برابر عده مؤمنین معتقدین بعقائد حقه است لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْکُمْ أَجْمَعِینَ.

اشکال- خداوند در سوره ق آیه ۲۹ میفرماید یَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَ تَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِیدٍ و در اینجا میفرماید لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ.

جواب- جهنم مظهر غضب الهی است از برای او حدی نیست اگر هزار برابر این کفار هم کفار و شیاطین باشد جا دارد و لذا میگوید هل من مزید و لکن هر که وارد آن شود آن قدر جا بر او تنگ میشود که قدرت بر حرکت ندارد و این یکی از عقوبات جهنم است که هر که را بطرف او سنگ کبریت و شیطان بسته شده

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۹] ..... ص : ۲۸۸

وَ یا آدَمُ اسْکُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُکَ الْجَنَّهَ فَکُلا مِنْ حَیْثُ شِئْتُما وَ لا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَهَ فَتَکُونا مِنَ الظَّالِمِینَ (۱۹)

و ای آدم سکونت پیدا کن تو و جفت تو در بهشت پس بخورید از هر چه میخواهید و نزدیک نشوید این شجره را پس میباشید از ظلم کنندگان.

این آیه شریفه با آیات بعد از آیات مشکله قرآن است و کلمات مفسرین

و اخبار هم اختلاف شدید دارد و در سوره بقره آیه ۳۳ و ۳۴ در مجلد اول بیان شده و ما در اینجا بقدر فهم خود چند جمله متذکر میشویم:

جمله اولی- وَ یا آدَمُ اسْکُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُکَ الْجَنَّهَ اولا امر اسکن امر ترخیصی است نه وجوبی و نه استحبابی و مراد سکونت و منزل گرفتن است نه سکون مقابل حرکت و ثانیا تعبیر بزوج دون الزوجه برای اینست که زوج مرد غیر از زن نمیشود نظیر حائض، حامل، مقرب و امثال آنها، و ثالثا ظاهرا بقرینه چند آیه بعد که اهْبِطُوا باشد جنّه آخرت است که پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم شب معراج تشریف برد و مائده بر اهل بیت علیهم السّلام میآمد نه جنه دنیا زیرا امروز تمام کره زمین مشهود است و همچه جنتی در او نیست حتی اگر بگویی زیر آب رفته آنهم مکشوف میشود چنانچه شهر جابلسا و جابلقا شیخ احمد احسائی هم از این قبیل و خبر برید خضری هم از این باب است نباید چیزی گفت که خلافش ظاهر و هویدا باشد فَکُلا مِنْ حَیْثُ شِئْتُما این امر هم ترخیص و اباحه است یعنی برای شما ضرری و خسارتی ندارد هر چه بخواهید میل کنید و متمایل باشید.

وَ لا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَهَ این نهی ارشادی است نه تحریمی و نه تنزیهی لذا تعبیر بترک اولی میکنیم نه حرام و نه مکروه و سرّ آن اینست که این شجره هر چه بوده گندم یا انگور یا چیز دیگر سفل دارد که باید دفع شود از محل غایت و محل بول و بهشت جای مدفوعات نیست لذا باید از بهشت خارج شوند.

فَتَکُونا مِنَ الظَّالِمِینَ همین جمله دلالت دارد بر اینکه نهی ارشادی است زیرا مراد ظلم بنفس است که خود را از نعم بهشتی و سکونت آن محروم کردند و خود را دچار محنتها و بلیات دنیا نمودند که امیر المؤمنین علیه السّلام میفرماید

دار بالبلاء محفوفه.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۰] ..... ص : ۲۹۰

فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطانُ لِيُبْدِيَ لَهُما ما وُورِيَ عَنْهُما مِنْ سَوْآتِهِما وَ قالَ ما نَهاكُما رَبُّكُما عَنْ هذِهِ الشَّجَرَهِ إِلاَّ أَنْ تَكُونا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونا مِنَ الْخالِدِينَ (۲۰)

پس وسوسه نمود برای آدم و حوی شیطان تا اینکه ظاهر کند از آنها آنچه مستور بود از عورتهای آنها و گفت نهی نفرموده شما را پروردگار شما از این شجره مگر اینکه بوده باشید شما دو ملک یا بوده باشید جاویدانی.

فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطانُ وسوسه شیطان دو نحوه است یک نحوه خطور بقلب است که تعبیر بخیال میشود در مقابل الهام ملک و اغلب از این بابست و لکن چون قلوب معصومین از انبیاء و ائمه علیهم السّلام مصون است و شیطان راه ندارد از این طریق نمیتواند وارد شود. و نحوه دیگر آنکه بیک صورتی در آید که یتشکل باشکال مختلفه و القاء شبهه کند که باطل را بصورت حق یا بعکس جلوه دهد چنانچه مبلغین سوء از ارباب ضلال میکنند مثل آن پیر مرد نجدی که داخل در دار الندبه مشرکین شد که بر دفع پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تشکیل داده بودند و مثل آن پیر مردی که درب مسجد نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آن مؤمن شیعه را اغفال کرد و خونهای ناحق که بر گردن شیخین مالیده شده بخلوق بهشتی تعبیر کرد و مانع شد او را از لعن شیخین و هزارها مثال دیگر و وسوسه با آدم و حوی از این قبیل بوده.

لِيُبْدِيَ لَهُما ما وُورِيَ عَنْهُما مِنْ سَوْآتِهِما بعضی توهم کردند که شیطان میدانسته که اکل شجره موجب ابداء عورتین میشود لکن توهم فاسدیست بلکه لام لیبدی لام غایه است یعنی وسوسه شیطان مورث ابداء شد و این اثر بر او مترتب گردید، و نکته مهمه که میتوان از اخبار هم استفاده نمود اینکه حکمت مهمه که خداوند عورتین را بانسان و سایر حیوانات عنایت فرموده برای دفع اخبثین و خروج منی برای توالد و تناسل است و چون در بهشت نه مدفوعات دارند و نه

تولید و تناسل بلکه جماع در بهشت فقط التذاذ است لذا دوام دارد بنا بر این ممکن است بگوئیم عورت آنها در ظاهر بشره نبوده و چون از شجره منهیه خوردند و احتیاج بدفع پیدا کردند ظاهر شد چنانچه در برهان (عن بعض اصحابنا عن ابی عبد اللّه علیه السّلام فی قول اللّه فبدت لهما سوآتهما قال سوآتهما لا تبدو لهما فبدت یعنی کانت من داخل) بلکه ممکن است از کلمه لهما از خود آیه هم استفاده کرد زیرا اگر در ظاهر بشره بود بر خود آنها ظاهر بود بعد از آنی که لباس بهشتی هم از آنها ریخت احتیاج پیدا کردند که عورت خود را بورقه جنت بپوشانند.

وَ قالَ ما نَهاکُما رَبُّکُما عَنْ هذِهِ الشَّجَرَهِ إِلَّا أَنْ تَکُونا مَلَکَیْنِ أَوْ تَکُونا مِنَ الْخالِدِینَ حکمت نهی پروردگار همان بوده که مورث خروج از بهشت میشود چنانچه در سوره بقره آیه ۳۴ میفرماید فَأَزَلَّهُمَا الشَّیْطانُ عَنْها فَأَخْرَجَهُما مِمَّا کانا فِیهِ و تقلب و کذب شیطان این بود که جهت نهی را یکی از دو چیز گرفته بود یکی آنکه ملک میشوید و داخل در سقع ملائکه میگردید و دیگر آنکه ابد الدهر باقی میمانید که معنی خلود است، بعضی عامه باین آیه و بآیه در سوره یوسف ما هذا بَشَراً إِنْ هذا إِلَّا مَلَکٌ کَرِیمٌ تمسک کردند بر افضلیت ملائکه بر انبیاء و این تمسک باطل است.

اما اولا- زنهای مصری یوسف را بپیغمبری و بنبوت نشناخته بودند بلکه بیک غلام کنعانی شناخته بودند و البته ملک در نظر آنها اشرف است و همچنین شیطان که سالهای دراز عبادت کرد تا آنکه در آسمان داخل ملائکه شد و خود را از آدم بهتر میدانست و آدم را بنبوت نشناخته توهم این میکرد که ملک اشرف است و اما آدم و حوی خیال کردند که داخل ملائکه بودن آنها برای آنها بهتر است.

و ثانیا چه دلالتی دارد بر افضلیت بعد از آنکه مسجود ملائکه شد و عالم بعلم اسماء و معلّم ملائکه.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۱]..... ص : ۲۹۲

وَ قاسَمَهُما إِنِّی لَکُما لَمِنَ النَّاصِحِینَ (۲۱)

و قسم خورد برای آنها که من از باب نصیحت بشما این پیشنهاد را کردم وَ قاسَمَهُما قاسم از باب مفاعله و لو غالبا طرفینی است ولی در اینجا بمعنی اتیان بقسم است برای طرف که متعدی باشد و این مفاد قاسم است و الا نفس قسم فعل لازم است و قسم دروغ که یمین غموسش گویند یکی از گناهان کبیره است و این ملعون علاوه از کذب و قسم دروغ ظلم و فریب و خیانت هم مرتکب شده.

إِنِّی لَکُما لَمِنَ النَّاصِحِینَ نصیحت ارشاد بامر خیر است مقابل خیانت و اضلال و افساد و حضرت آدم هم باور کرد گمان نمیبرد که شیطان قسم دروغ بخورد با اینکه این ملعون کافر و مطرود و مرجوم شده و البته از کافر معاند هر گونه معصیتی صدورش بعدی ندارد خذله اللَّه تعالی.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۲] ..... ص : ۲۹۲

فَدَلَّاهُما بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذاقَا الشَّجَرَهَ بَدَتْ لَهُما سَوْآتُهُما وَ طَفِقا یَخْصِفانِ عَلَیْهِما مِنْ وَرَقِ الْجَنَّهِ وَ ناداهُما رَبُّهُما أَ لَمْ أَنْهَکُما عَنْ تِلْکُمَا الشَّجَرَهِ وَ أَقُلْ لَکُما إِنَّ الشَّیْطانَ لَکُما عَدُوٌّ مُبِینٌ (۲۲)

پس شیطان آدم و حوی را فریب داد پس زمانی که چشیدند شجره را ظاهر شد برای آنها عورتهای آنها و چسبانیدند بخود از برگ بهشت و ندا فرمود آنها را پروردگار آنها آیا نهی نکردم شما را از این شجره و نگفتم از برای شما محققا شیطان دشمن آشکار شما است.

فَدَلَّاهُما از تدلی بمعنی نزول است یعنی آنها را تنزّل داد از آن رتبه و مقامی که داشتند بِغُرُورٍ بمعنی فریب و گول است و باء سببیه است یعنی بسبب فریب و بوسیله گول آنها را تنزّل داد که رفتند از آن شجره چشیدند که اول درجه اکل است فَلَمَّا ذاقَا الشَّجَرَهَ بمجرد چشیدن بَدَتْ ظاهر شد لَهُما

سَوْآتُهُما

یـا خود عورت خود را مشاهـده کردنـد یـا هر یک عورت دیگری را دیـد یا هر دو بر هر دو مکشوف شـد چنانچه ظاهر همین است که هم خودش مشاهده کرد هم دیگری وَ طَفِقا و شروع و اخذ کردند یَخْصِفانِ عَلَیْهِما بهم دوختند یا چسبانیدند مِنْ وَرَقِ الْجَنَّهِ گفتند برگ کدو بود یا برگ دیگری و عورت خود را مستور کردند.

وَ ناداهُما رَبُّهُما پروردگار آنها آنها را ندا در داد أَ لَمْ أَنْهَکُما استفهام تقریری است عَنْ تِلْکُمَا الشَّجَرَهِ که فرمود وَ لا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَهَ وَ أَقُلْ لَکُما إِنَّ الشَّیْطانَ لَکُما عَدُوٌّ مُبِینٌ عداوت شیطان با آدم و حوی از جهاتیست حسد کبر که چرا آدم خاکی بر او مقدم شد و رانده شدن او از درگاه الهی بواسطه ترک سجده بآدم و مورد لعن و عذاب شدن او با تصریح به اینکه اولاد آدم را اغواء میکنم و این آیه اشاره بآیاتیست که در سوره طه آیه ۱۱۶ بیان فرموده فَقُلْنا یا آدَمُ إِنَّ هذا عَدُوٌّ لَکَ وَ لِزَوْجِکَ فَلا یُخْرِجَنَّکُما مِنَ الْجَنَّهِ فَتَشْقی

اشکال- خداوند اگر اراده کرده بود که آدم و حوی در بهشت باشند چرا اولا- بملائکه خطاب فرمود إِنِّی جاعِلٌ فِی الْأَرْضِ خَلِیفَهً. و ثانیا در بهشت که جای توالد و تناسل نیست از کجا شیطان میدانست که آدم ذریه پیدا میکنند تا قیامت که گفت لَأَحْتَنِکَنَّ ذُرِّیَّتَهُ و گفت لَأُغْوِیَنَّهُمْ أَجْمَعِینَ. و ثالثا شیطان بعد از رانده شدن و مطرود شدن چرا در بهشت داخل شد و اینها را فریب داد.

جواب- فرق است بین اراده تکوینیه و اراده تشریعیه، اما اراده تکوینیه اینکه هیچ امری در عالم واقع نمیشود الّا باراده و مشیت حق تعالی ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِینَهٍ أَوْ تَرَکْتُمُوها قائِمَهً عَلی أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ حشر آیه ۵، و در کافی در باب مشیت از حضرت صادق علیه السّلام روایت فرموده که فرمود

(انّ اللَّه شاء ان لا یسجد ابلیس لآدم و لو شاء ان یسجد لسجد و شاء ان یأکل آدم من الشجره و لو شاء

ان لا يأكل لم يأكل)

و توهم نشود که این موجب جبر شود زیرا مشیت این نحوه تعلق گرفته که شیطان باختیار خود سجده نکند و آدم باختیار از شجره بخورد و کافر باختیار خود کافر شود و مؤمن و مطیع بالاختیار ایمان آورد و اطاعت کند نه بجبر و انف.

و اما اراده تشریعیه بیان صلاح و فساد عبد است، صلاح شیطان این بود که سجده کند و صلاح آدم این بود که نزدیک شجره نرود و باین بیان دفع بسیاری از شبهات میشود و الّا غرض اصلی از خلقت آدم این بود که تا قیامت خلفاء الهیه روی زمین باشند که سرسلسله آنها آدم (ع) و خاتم آنها که علت غایی بود حضرت بقیّه اللَّه عجل اللَّه تعالی فرجه

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۳] .... ص : ۲۹۴

قالا رَبَّنا ظَلَمْنا أَنْفُسَنا وَ إِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنا وَ تَرْحَمْنا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخاسِرِينَ (۲۳)

گفتند آدم و حوی پروردگار ما ظلم کردیم ما بجان خود و اگر ما را نیامرزی و ترحم نفرمایی ما میباشیم از زیان کاران.

قالا رَبَّنا ظَلَمْنا أَنْفُسَنا اشاره بچند آیه قبل است که فرمود لا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونا مِنَ الظَّالِمِينَ و مراد ظلم بنفس است که از فیوضات بهشت و نعم الهیه محروم شدند و مرتکب ترک اولی شدند و از مثل آدمی که مسجود و معلم ملائکه شد و عالم بعلم اسماء توقع نبود که بر خلاف صلاح سیّما در منظر ملائکه خود را کوچک کند لذا طلب مغفرت و رحمت کردند و گفتند وَ إِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنا وَ تَرْحَمْنا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخاسِرِينَ و جمله و ترحمنا عطف بتغفر لنا است مدخول لم است یعنی و لم ترحمنا، و مراد از خسران همان ممنوع شدن از فیوضات و انحطاط رتبه در ارتکاب ترک اولی است، و مراد از غفران نه غفران از ذنب است

بلکه گذشت از این خطاء است که محروم نشوند از بهشت و نعم آن و مراد از رحمت بهمان درجه باشند و تنزل نکنند.

ان قلت- خداوند که غفار الذنوب است حتی مشرک و کافر اگر توبه کرد پذیرفته میشود چرا از آدم و حوی پذیرفته نشد.

قلت- خداوند قبول فرمود نه تنزل رتبه پیدا کرد و نه مورد مؤاخذه شد و سرّ خروج از بهشت همان بود که گفتیم که احتیاج بمدفوع داشتند و مناسب با بهشت نبود و فردای قیامت این دو نفر را با ملیونها از ذریه آنها از انبیاء و اوصیاء و اولیاء و مقربان از صلحاء و اتقیاء و ابرار و اخیار و مؤمنین حتی عصات از مؤمنین را خداوند داخل بهشت میفرماید که ابد الاباد متنعم باشند حتی از ملائکه بالاتر و مخلد در بهشت باشند از آنچه شیطان فریب داده که أَنْ تَكُونا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونا مِنَ الْخالِدِينَ بالاتر و بهتر باشد جعلنا اللّه معهم.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۴] ..... ص: ۲۹۵

قالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ (۲۴)

فرمود نزول کنید بعض شما از برای بعض دیگر دشمن هستید و از برای شما در زمین قرارگاهیست و زندگانی تا مدتی.

این آیه شریفه در اوائل سوره بقره آیه ۳۴ بیان شده و خلاصه آن اینست که قالَ اهْبِطُوا خطاب بآدم و حوی و ذراری آنها است که بنی آدم باشند چون هبوط آدم و حوی سبب هبوط بنی آدم است تا قیامت و گفتیم که در آیه ۳۶ هم خطاب اینطور شده که میفرماید قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْها جَمِيعاً فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدىً فَمَنْ تَبِعَ هُدايَ فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ لکن بین هبوطین فرق است هبوط اول هبوط قهرآمیز است در اثر اکل شجره منهیه ترک اولی و هبوط دوم هبوط تفضل

و عنایت است بعد از توبه آدم که اسباب هدایت برای شما میفرستم و اگر متابعت کردند غم و خوفی بر آنها نیست محزون نباشند.

بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ عداوت دو قسم است عداوت دینی مثل عداوت کافر و مسلم، مشرک و موحّد، مخالف و موافق، باطل و حق بلکه هر مذهبی با سایر مذاهب. و عداوت دنیوی در موضوع جاه و ریاست و مال و سایر شهوات نفسانیه و صفات خبیثه مثل کبر، حسد، غضب، عناد، عصبیت و غیر اینها.

وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ یعنی علی سطح الارض مُسْتَقَرٌّ محل قرار و سکونت و زیست است وَ مَتاعٌ تعیش و زندگانی از مأکولات و ملبوسات و مشروبات و و مطعومات و غیرها إِلى حِينٍ تا مدتی که اجل برسد و عمر سپری شود و مرگ را دریابد که از حین تولد تا هر چه که در علم الهی گذشته.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۵] .... ص : ۲۹۶

قالَ فِيها تَحْيَوْنَ وَ فِيها تَمُوتُونَ وَ مِنْها تُخْرَجُونَ (۲۵)

فرمود در همین زمین زنده میشوید و در همین زمین میمیرید و از همین زمین بیرون میشوید.

و این آیه شریفه کمال دلالت را دارد که خطاب اهبطوا متوجه باولاد آدم است زیرا این امور ثلاثه برای جمیع بنی آدم بلکه بنی الجانّ متوجه میشود و بالجمله انسان مسافر است و قافله دائما در حرکت است از اصلاب آباء و ارحام امّهات بدنیا میآیند روی همین زمین که مفاد قالَ فِيها تَحْيَوْنَ است و پس از انقضاء مدت در خانه قبر میروند که مفاد وَ فِيها تَمُوتُونَ است و روز قیامت از همین قبور بیرون میآیند که مفاد وَ مِنْها تُخْرَجُونَ است که در بسیاری از آیات شریفه در اغلب سور قرآنیه تصریحا و تلویحا اشاره شده.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۶] ..... ص: ۲۹۷

یا بَنِی آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنا عَلَیْکُمْ لِباساً یُوارِی سَوْآتِکُمْ وَ رِیشاً وَ لِباسُ التَّقْوی ذلِکَ خَیْرٌ ذلِکَ مِنْ آیاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ یَذَّکَّرُونَ (۲۶)

ای فرزندان آدم بتحقیق ما نازل فرمودیم از برای شما لباسی که بپوشاند عورات شما را و چیزهایی که باعث حفظ و آبروی شما باشد و لباس تقوی که نفوس شما را از معایب باطنیه نگاه دارد و این بهتر است و این از آیات خداوند است باشد که شما متذکر شوید.

یا بَنِی آدَمَ خطاب بتمام افراد اولاد آدم از زمان آدم تا زمان قیامت است و توهم اینکه خطاب بمعدوم صحیح نیست و در هر زمانی کثیری از دنیا رفته و کثیری بدنیا نیامده توهم فاسدیست زیرا تمام در ظرف دهر موجود و خطابات قرآنی اغلب این نحوه است.

قَدْ أَنْزَلْنا بعضی گفتند آدم آورد، بعضی گفتند از آسمان آمد، بعضی تصرف در معنای نزول کردند لکن تمام نعم الهیه از جانب حق بر عباد نازل شده چه بواسطه اسباب ظاهریه چه بدون اسباب عَلَیْکُمْ در اینجا بمعنی ضرر نیست مثل صلوات که می گویی اللّهمّ صلّ علی محمد و آل محمد چون احتمال ضرر در اینجا نمیرود، و مثل لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ زیرا احتمال نفع در او نیست، و فرق بین لام و علی در جائیست که قابل طرفین باشد مثل دعاء که هم دعاء بر نفع است دعا له هم ضرر علیه لِباساً یُوارِی سَوْآتِکُمْ چه از پنبه باشد و چه از پشم و چه از علف و چه از نفت و چه از ابریشم وَ رِیشاً مفسرین در معنای ریش اختلاف کردند و هر یک یک معنایی اختیار کردند و گمان حقیر اینست که این معانی هر کدام مصداق است و معنی عام است و شامل جمیع اینها میشود و معنای عام اینست که چیزی که باعث حفظ از مضار و ناملایمات و باعث حفظ آبرو و شئونات باشد مثل فروش برای جلوس بر آنها و لحاف و امثال آن برای رواندار و درع و مغفر برای حفظ از قتل

در میدان جنگ و البسه برای حفظ بدن و عمامه و کلاه و کساء برای حفظ آبرو و امثال اینها وَ لِباسُ التَّقْوی این برای لباس قیامت است و لباس حفظ از عقائد باطله و اخلاق رذیله و معاصی و اعمال سیّئه است و فردای قیامت احترامات دائر مدار تقوی است هر چه درجاتش بالاتر رود احتراماتش بیشتر گردد إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقاكُمْ حجر آیه ۱۳، و البته کسی که نزد خدا محترم باشد نزد انبیاء و ائمه علیهم السّلام و صلحاء هم محترم است لذا میفرماید ذلِكَ خَيْرٌ زیرا عیوب باطنیه و معایب اخرویه را از بین میبرد و لباس و ریش دنیوی فقط ستر ظاهر در نزد اهل دنیا میکند.

ذلِكَ مِنْ آياتِ اللَّهِ مشار الیه در ذلک دوم تمام ما انزل است، لباس ساتر عورت، ریش حافظ آبرو، و از مضار لباس تقوی تماما از آیات الهی است لکن برای کسانی که متوجه باشند لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ باید متذکر شوند و شکرگزار باشند و معرفت بمنعم خود پیدا کنند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۷].... ص : ۲۹۸

يا بَنِي آدَمَ لا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطانُ كَما أَخْرَجَ أَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُما لِباسَهُما لِيُرِيَهُما سَوْآتِهِما إِنَّهُ يَراكُمْ هُوَ وَ قَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لا تَرَوْنَهُمْ إِنَّا جَعَلْنَا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ (۲۷)

ای اولاد آدم گمراه و فاسد نکند شیطان شما را چنانچه پدر و مادر شما را از بهشت بیرون کرد و کند از آنها لباس آنها را تا آنکه عورتهای آنها دیده شود محققا شیطان می بیند شما را هم خودش و هم قبیله های او بحیثی که شما آنها را نمی بینید محققا ما قرار دادیم شیاطین را اولیاء از برای کسانی که ایمان نمیآورند یا بَنِي آدَمَ خطاب بتمام اولاد آدم است از هابیل گرفته تا آخرین مدت بقاء شیاطین لا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطانُ تفتین از ماده فتنه بمعنی ضلالت و فساد است

یعنی در ضلالت نیندازد شما را شیطان چنانچه میفرماید وَ الْفِتْنَهُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ بقره آیه ۱۸۷، نه بمعنی امتحان و آزمایش باشد چنانچه میفرماید بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ، الم، أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ الایه عنکبوت آیه ۱ و ۲.

سؤال- فتنه عمل شیطان است باید متوجه شیطان باشد توجه ببنی آدم بچه مناسبت مثل اینست که بزید بگویند عمر و شراب نخورد.

جواب- اسباب فتنه شیطان خود بنی آدم است که شهوت و تمایلات نفسانی و هوی و هوس منشأ تسلط شیطان میشود کانّه در این آیه میفرماید متوجه خود باشید فریب شیطان را نخورید و هوای نفس را کنار گذارید که این ملعون بسیار مکار و حیله باز و فریب دهنده است.

کَما أَخْرَجَ أَبَوَیْکُمْ مِنَ الْجَنَّهِ جایی که مثل آدم که مسجود ملائکه و معلّم آنها شد فریب شیطان را خورد و از بهشت خارج شد بسیار متوجه خود باشید اشکال- خداوند امر فرمود بخروج از جنت و اینجا نسبت اخراج بشیطان میدهد جواب- شیطان سبب شد از برای خروج چنانچه می گویی فلان ملتفت باش فریب فلان را نخوری تو را در زحمت نیندازد و شیطان فهمیده بود که اکل شجره منهیه باعث خروج از بهشت میشود از آن خطابی که بآدم و زوج او شده بود فَلا یُخْرِجَنَّکُما مِنَ الْجَنَّهِ طه آیه ۱۱۶.

یَنْزِعُ عَنْهُما لِباسَهُما که سبب نزع لباس هم شیطان شد که این ضرر دیگری است یکی خروج از بهشت و دیگر نزع لباس از آنها لِیُرِیَهُما سَوْآتِهِما که این ضرر سوم است چنانچه شرحش گذشت.

إِنَّهُ یَراکُمْ هُوَ وَ قَبِیلُهُ در حدیث از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است فرمود

الشیطان یجری من ابن آدم مجری الدم

و عدّه شیاطین بیش از عده بنی آدم است

بسا هزار شیطان بر یک نفر اولاد آدم مسلّط میشود چنانچه امیر المؤمنین علیه السّلام بانس بن مالک یا یزید اصبحی فرمود زیر هر موی لحیه تو شیطانیست که تو را اغواء میکند و در خانه سگ توله یا گوساله داری که فرزندم حسین (ع) را میکشد موقعی که سؤال کرد از عدد موهای لحیه خود.

مِنْ حَیْثُ لا تَرَوْنَهُمْ چون شیطان از آتش است و جسم لطیف است و از هوا الطف است دیده نمیشود و چیزی مانع از دیدن او یا دخول و خروج او نیست بلی متمکن است متشکل باشکال حیوانات و انسان بشود چنانچه قبلا اشاره شد.

إِنَّا جَعَلْنَا الشَّیاطِینَ أَوْلِیاءَ لِلَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ مکرر گفته ایم یکی از عقوبات کفر و ضلالت و معاصی تسلط شیطان است و اما اهل ایمان را ابدا تسلّطی ندارد إِنَّ عِبادِی لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَکَ مِنَ الْغاوِینَ حجر آیه ۴۲.

اشکال- خداوند نسبت جعل را بخود داده با اینکه فعل فعل شیطانست و باختیار خود اغواء میکند.

جواب- معنای جعل اینست که خداوند کسانی که باختیار متابعت شیطان میکنند و فرامین الهی را کنار میگذارند بخود واگذار میکند و حفظ نمیفرماید شیطان بر آنها تسلط پیدا میکند، اما عباد صالح خدا خداوند آنها را حفظ و شیطان را از آنها دور میکند باید دائما پناه بخدا برد از شرّ شیطان که مفاد کلمه استعاذه است (مثال) شیطان سگ گیرنده است باید در قلعه محکم الهی وارد شد تا از شرّ او ایمن گشت جایی که خطاب بپیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میفرماید وَ إِمَّا یَنْزَغَنَّکَ مِنَ الشَّیْطانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ اعراف آیه ۹۹ و فصّلت آیه ۳۶ فَإِذا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّیْطانِ الرَّجِیمِ نحل آیه ۱۰۰ و غیر اینها از آیات.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۸]..... ص : ۳۰۱

وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً قالُوا وَجَدْنا عَلَيْها آباءَنا وَ اللَّهُ أَمَرَنا بِها قُلْ إِنَّ اللَّهَ لا يَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ (۲۸)

و زمانی که مرتکب شدند عمل زشتی را گفتند یافتیم پدران خود را بر این کار و خداوند امر فرموده ما را باین عمل بگو محققا خدا امر نمیکند بزشتی آیا می گویید بر خدا چیزی را که نمیدانید.

وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً بسیاری از مفسرین گفتند تعریض بر مشرکین است در طواف حج عریان و برهنه میشدند مثل زمانی که از مادر متولد شده بودند زن و مرد بدعوی اینکه با این لباسهایی که معصیت کرده ایم نباید طواف کنیم لکن این تفسیر بنظر بسیار بعید میآید و همچه عملی معلوم نیست از آنها سرزده باشد با آن غیرت عربی، بلی از بعض ابناء عصر حاضر بالاخص مسلک بهایی استبعاد ندارد، و در اخبار مرویه از کافی و عیّاشی و غیر اینها تفسیر شده فاحشه بکسی که بر خلاف حق دعوی اماره و ولایت کند، و بعضی تفسیر بزنا کرده اند.

و لکن تحقیق کلام اینست که فاحشه مطلق اعمال زشت و قبیح است که قبح عقلی دارد و ارباب مذاهب باطله باسم دین مرتکب میشدند مثل عبادت اصنام که گفتند ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونا إِلَى اللَّهِ زُلْفى زمر آیه ۴، یا مثل ما كانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكاءً وَ تَصْدِيَةً انفال آیه ۳۵، یا شرب خمر که گفتند در مذهب موسی و عیسی و انبیاء سلف مباح بوده، یا ازدواج با محارم که در مسلک بهاء رواج دارد، یا کشف حجاب که گفتند در شریعت اسلام جایز است یا بدعتهایی که در دین زیاد کردند یا مدعی مقامی مثل خلافت و امامت و ولایت و اماره و رکن رابع و قطب شدند و غیر اینها.

قالُوا وَجَدْنا عَلَيْها آباءَنا جواب از سؤال مقدر است یعنی از آنها سؤال میکنند که چرا این فاحشه را مرتکب میشوید میگویند پدران ما مرتکب میشدند ما هم

بانها اقتداء میکنیم و هدایت میشویم إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّةٍ وَ إِنَّا عَلی آثارِهِمْ مُهْتَدُونَ زخرف آیه ۲۱ إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّةٍ وَ إِنَّا عَلی آثارِهِمْ مُقْتَدُونَ زخرف آیه ۲۲.

وَ اللَّهُ أَمَرَنا بِها اینهم جواب از سؤال مقدر است که بآنها بگویند فعل آباء شما که دلیل و حجت نمیشود جواب گویند که حسب الامر الهیست.

قُلْ إِنَّ اللَّهَ لا یَأْمُرُ بِالْفَحْشاءِ این جمله دلیل واضح و روشن است برای ردّ اشاعره که اکثر عامه هستند و منکر عدل الهی و منکر حسن و قبح اعمال هستند و لذا عدل از اصول مذهب امامیه شمرده شده.

توضیح کلام اینکه عدل سه معنی دارد یکی مقابل ظلم که نصّ آیات شریفه است إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّةٍ نساء آیه ۴۴ فَما کانَ اللَّهُ لِیَظْلِمَهُمْ توبه آیه ۷۱ إِنَّ اللَّهَ لا یَظْلِمُ النَّاسَ شَیْئاً یونس آیه ۴۴ وَ لا یَظْلِمُ رَبُّکَ أَحَداً کهف آیه ۴۷ و غیر اینها.

دوم- مقابل لغو و عبث که آنهم نصوص قرآنی بر طبقش قائم است وَ ما خَلَقْنَا السَّماءَ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما لاعِبِینَ انبیاء آیه ۱۶ لَوْ أَرَدْنا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً لَاتَّخَذْناهُ مِنْ لَدُنَّا انبیاء آیه ۱۷ وَ ما خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما لاعِبِینَ دخان آیه ۳۸ أَ فَحَسِبْتُمْ أَنَّما خَلَقْناکُمْ عَبَثاً مؤمنون آیه ۱۱۷، و غیر اینها.

سوم- افعال اللَّه تماما حسن است و موافق با مصالح و فعل قبیح از او صادر نمیشود و اشاعره منکر حسن و قبح عقلی هستند و تبعیت افعال را با مصالح و مفاسد قبول ندارند و مصلحت و مفسده را زیر بار نمیروند و غافل از این هستند که حتی بچه شیرخوار اگر مادرش در روی او خنده کند تبسم میکند و اگر رو ترش کند گریه میکند آن را حسن و این را قبیح میداند، حتی سگ اگر استخوان نزد او بیندازی دم را حرکت میدهد و اگر سنگ بیندازی پارس میکند آن را خوب

و این را بد میشمارد و غافل از اینکه این مسلک باعث عدم وثوق بدستورات الهی میشود زیرا اگر فردای قیامت فرعون و نمرود و شدّاد را بهشت برد و انبیاء را جهنم برد قبحی ندارد مؤمن جهنم رود کافر بهشت، خذلهم اللّه تعالی.

أَ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ مسئله- کذب اعم از این است که علم بخلاف واقع داشته باشد یا شک بلکه ظن و تماما حرام است بالاخص کذب بر خدا و رسول تا انسان یقین بواقع پیدا نکند یا اطمینان که یقین عرفی است یا چیزی که قائم مقام علم باشد مثل خبر ثقه و بیّنه و امثال آنها نمیتواند نسبت دهد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۲۹].... ص: ۳۰۳

قُلْ أَمَرَ رَبِّی بِالْقِسْطِ وَ أَقِیمُوا وُجُوهَکُمْ عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِینَ لَهُ الدِّینَ کَما بَدَأَکُمْ تَعُودُونَ (۲۹)

بگو ای رسول محترم (ص) که پروردگار من امر فرموده بقسط و عدل و برپا بدارید روهای خود را نزد هر مسجدی و خدا را بخوانید در حالی که دین را از برای او خالص کنید همان نحوی که شما را ابتداء فرموده همان نحو عود و بازگشت میکنید در قیامت.

قُلْ أَمَرَ رَبِّی بِالْقِسْطِ در مقابل کسانی که گفتند خدا امر بفحشاء و منکر کرده بگو خدا امر بفحشاء نمیکند و امر بقسط فرموده و قسط بمعنی عدل و از لغات اضداد است بر ظلم هم اطلاق شده در قرآن یک جا میفرماید إِنَّ اللَّهَ یُحِبُّ الْمُقْسِطِینَ مائده آیه ۴۶، و یک جا أَمَّا الْقاسِطُونَ فَکانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً

سوره جنّ آیه ۱۵، و عدل هم در عقائد و هم در اخلاق و هم در افعال مطلوب است و مورد امر است، اما عدل در عقائد آنکه از حدّ آنها تجاوز نکند که افراط میشود مثل نصارا نسبت بحضرت عیسی علیه السّلام، و غلات نسبت بامیر المؤمنین، و مبدئین که بدعت در دین گذاردند و یا چیزی کم کند که منکر بعضی از عقائد باشد مثل مخالفین که

منکر امامت ائمه علیهم السّلام شدند یا سایر فرق شیعه که نسبت ببعض آنها انکار کردند یا منکر بعضی از ضروریات دین یا مذهب شدند.

و اما در اخلاق تا میتواند ازاله اخلاق رذیله کند چه در طرف افراط و چه در طرف تفریط و اگر نتوانست لا اقل آثار آنها را ظاهر نکند بلکه آثار ضدّ آنها را ظاهر سازد.

و اما در افعال دست اقل در واجبات کوتاهی نکند و مرتکب معاصی کبار هم نشود و اصرار بر صغار هم نداشته باشد و منافیات مروت را هم ترک کند.

وَ أَقِیمُوا وُجُوهَکُمْ عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ بعضی گفتند عطف بلایفتنّکم الشیطان است لکن ظاهرا عطف بالقسط است یعنی امر ربی بالقسط و بان اقیموا وجوهکم عند کل مسجد، بتقدیر ان، و در تفسیر این جمله بعضی گفتند مراد اقامه جماعت است در مساجد و بعضی گفتند مراد توجه بقبله است کعبه معظمه و بعضی گفتند مراد توجه بمساجد است، و لکن آنچه بنظر میرسد توجه بخدا است در حال سجده یعنی بر غیر خدا سجده نکنید چنانچه عبده اصنام و شمس و کواکب و نار متوجه آنها بودند در حال سجده حتی بعض صوفیه که گفتند صورت مرشد را در نظر بیاورید در حال نماز و سجده.

وَ ادْعُوهُ اینهم قرینه میشود بر آنچه عرض شد که خداوند را بخوانید هر چه میخواهید و او را مؤثّر بدانید و از غیر او طلب نکنید و بغیر او امیدوار نباشید و توکل نکنید مگر باو که در حدیث قدسی دارد

و عزّتی و جلالی لاقطعنّ امل آمل غیری.

مُخْلِصِینَ لَهُ الدِّینَ دین را بر خدا خالص کنید که شائبه ریاء و سمعه در عبادات و اعمال شما نباشد که خلوص در نیّت شرط صحت کلیه عبادات است و ریاء در عمل از معاصی بسیار بزرگ است حتی گفتند شرک خفیست و بدتر از شرک جلیست

كَما بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ بعضی گفتند اشاره بروز قیامت است که عریان و برهنه وارد میشوند لکن ظاهر اینست که اشاره بیوم البعث است که خداوند همین نحوی که قدرت داشت شما را از کتم عدم بوجود بیاورد قدرت دارد که یوم القیامه هم شما را عود دهد و زنده کند که در بسیاری از آیات این مفاد بیان شده.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۰] .... ص : ۳۰۵

فَرِيقاً هَدى وَ فَرِيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلالَةُ إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ (۳۰)

جمعی را خداوند هدایت فرمود و جمعی ثابت و محقق شد بر آنها گمراهی و آنها کسانی هستند که گرفتند شیاطین را اولیاء خود و لازم الاطاعه از غیر خدا و گمان میکنند که آنها هدایت شده اند.

بعضی این آیه شریفه را حمل بر اخبار طینت کرده اند مثل

السعید سعید فی بطن امّه و الشقی شقی فی بطن امّه

و مثل خبری که طینه مؤمن را از علیین و از فاضل طینه ائمه علیهم السّلام اخذ کردند و طینه کافر را از سجین و غیر اینها لکن آیه هیچ دلالتی بر این ندارد و این اخبار علاوه بر اینکه سند ندارد و معارض با اخبار دیگر است که میفرماید

کل مولود یولد علی الفطره و انما ابواه یهودانه و ینصرانه

و موهم جبر است محمول است بنحو اقتضاء و علیّت تامه ندارد و منافی با اختیار نیست و معنای آیه اینست که اولاد آدم دو دسته هستند یک قسمت اهل ایمان و اعمال صالحه که خداوند بلطف و توفیق خود، آنها را هدایت فرمود و آنها هم قبول هدایت باختیار نمودند که مفاد فَرِيقاً هَدى است و یک قسمت کسانی هستند که قبول هدایت نکردند و ثابت بر آنها ضلالت و گمراهی شد که جمله وَ فَرِيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلالَةُ دلالت دارد و سبب ضلالت آنها این شد که إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّياطِينَ أَوْلِياءَ و عبادت شیطان کردند و اطاعت او نمودند بمساعدت نفس امّاره

و حبّ دنیا و هوای نفس از روی اختیار و اعجب از این آنکه در جهل مرکب افتادند و خدا را بکلی کنار گذاردند مِنْ دُونِ اللَّهِ و خیال کردند که راه حق و طریق مستقیم همین است وَ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ و البته کسانی که در جهل مرکب بیفتند و خود را مهتدی بدانند دیگر قابل هدایت نیستند و اعتناء بانبیاء و ائمه و علماء نمیکنند و پند نمیگیرند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۱]..... ص : ۳۰۶

یا بَنِی آدَمَ خُذُوا زِینَتَکُمْ عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ وَ کُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُسْرِفِینَ (۳۱)

ای پسران آدم بگیرید زینت خود را نزد هر مسجد و بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید محققا خداوند دوست نمیدارد اسراف کنندگان را.

قریب بیست حدیث در برهان در تفسیر این آیه ذکر کرده مراجعه کنید و ما اولا بتفسیر آیه مطابق ظاهر آیه شریفه میپردازیم و سپس بمفاد اخبار.

یا بَنِی آدَمَ خطاب اگرچه بپسران آدم است لکن مراد اعم از رجال و نساء است و از باب تغلیب تعبیر ببنی آدم شده خُذُوا زِینَتَکُمْ مراد مطلق تزین است بپوشیدن لباس فاخر و جدید و نظیف و طاهر و شانه زدن بلحیه و گیسوان و عطر زدن و انگشتر فاخر در دست کردن و سایر زینتها و معنای خذوا یعنی خود را زینت کنید مخصوصا در مقابل کفار و معاندین که اینها باعث عظمت اسلام و مسلمین میشود و بنظر حقارت بآنها نظر نمیکنند عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ اشاره باوقات صلوه و دخول در مساجد برای اقامه جماعت اعم از نماز عیدین و جمعه و فرائض یومیه و نماز طواف و آیات و غیر اینها بقرینه لفظ کلّ.

وَ کُلُوا وَ اشْرَبُوا از نعم الهی از مأکولات و مشروبات بهره برداری کنید چنانچه در آیات شریفه اشاره دارد چنانچه بیاید، و امر اکل و شرب ترخیص است

نه وجوب مگر در صورتی که حفظ نفس منوط باو باشد که واجب میشود و نیز از باب مثال است و جمیع نعم الهیه از این باب است ملبوسات و منکوحات و سائر لذائذ نفسانی مشروط بر اینکه از راه حلال باشد نه از ممر حرام.

وَ لا تُسْرِفُوا اسراف زیاده روی در مصرف است مقابل تقتیر که در مصارف لازمه هم کوتاهی کند و صرف نکند و مقابل تبذیر که بیجا و در مصارف غیر عقلایی و غیر مشروع صرف کند و مقابل قصد و اقتصاد که میانه روی که صرف در مصارف مشروعه عقلایی کند و بالجمله چهار عنوان است: اسراف، تقتیر، تبذیر، قصد فقط قصد ممدوح است و مطلوب و آن سه مذموم و مبغوض و حرام است بلکه اسراف از معاصی کبار شمرده شده و آیات شریفه در مذمت او نازل من جمله همین آیه إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُسْرِفِینَ زیرا عدم حب الهی دال بر مبغوضیت است بخصوص در مقام که بمنزله علت تحریم است.

و اما اخبار در بعضی بنماز عیدین و بعضی بنماز جمعه و بعضی بنماز جماعت و بعضی بمطلق نماز در مساجد و بعضی بعطر زدن بعضی بلباس جدید و معلوم است تمام اینها بیان مصداق است و منافات با عموم آیه ندارد و تعارضی هم بین آنها نیست

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۲] ..... ص: ۳۰۷

قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِینَةَ اللَّهِ الَّتِی أَخْرَجَ لِعِبادِهِ وَ الطَّیِّباتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِیَ لِلَّذِینَ آمَنُوا فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا خالِصَهً یَوْمَ الْقِیامَهِ کَذلِکَ نُفَصِّلُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ (۳۲)

بگو ای رسول اکرم (ص) کیست که حرام کرده باشد زینتهایی که خداوند خارج فرموده از برای بندگان خود و چیزهای پاکیزه از اقسام روزیها بگو اینها از برای کسانیست که ایمان آوردند و مخصوص آنها است شریک ندارند روز قیامت همین نحو ما تفصیل میدهیم آیات خود را برای کسانی که میدانند.

قُلْ مَنْ حَرَّمَ استفهام انکاریست یعنی احدی حرام نکرده در جمیع شرایع از آدم تا خاتم حلال بوده زِینَهَ اللَّهِ چیزهایی که انسان بآنها مزین میشود و موجب حفظ شئونات و احترامات و آبرو میگردد از البسه و جواهرات و غیرها فقط لباس ابریشم خالص و زینت بطلا بر مرد حرام است که مخصص این آیه است بدلیل اخبار الَّتِی أَخْرَجَ لِعِبادِهِ که غرض اصلی از خلقت آنها برای بشر است بلکه جمیع ما فی الارض بلکه جمیع ما فی السموات و الارض چنانچه آیات شریفه تقریبا شش آیه بر این قائم است و اخبار در ذیل این آیه و استشهاد باین آیه در باب پوشیدن ائمه علیهم السّلام و اصحاب آنها البسه فاخره بسیار داریم که خلاصه مفاد آنها حضرت ابا عبد اللَّه علیه السّلام روز عاشورا جبه خز پوشیده بودند و حضرت صادق علیه السّلام اثواب حسان کثیره القیمه پوشیده بودند در مسجد الحرام و حضرت یوسف علیه السّلام (کان یلبس البسه الدیباج مزرره بالذهب) و حضرت زین العابدین علیه السّلام در زمستان لباس و جبه و قلنسوه خز می پوشیدند و در تابستان میفروختند و وجه آن را صدقه میدادند و حضرت باقر علیه السّلام لباسهای بسیار فاخر در ایام زفاف پوشیده بودند و در کتاب امیر المؤمنین علیه السّلام برای محمد بن ابی بکر باهل بصره این جمله را دارد فرمود (شارکوا اهل الدنیا فی دنیاهم فاکلوا معهم من طیبات ما یأکلون و شربوا من طیبات ما یشربون و لبسوا من افضل ما یلبسون و سکنوا من افضل ما یسکنون و تزوجوا من افضل ما یتزوجون و رکبوا من افضل ما یرکبون و اصابوا لذّه الدنیا مع اهل الدنیا و هم غدا جیران اللَّه الی آخر الخطبه و حضرت حسین علیه السّلام کساء خز که پنجاه دینار قیمت داشت پوشیده بودند و در تابستان صدقه دادند و غیر اینها از اخبار استشهاد باین آیه فرمودند.

وَ الطَّیِّباتِ مِنَ الرِّزْقِ گفتند مراد اشیاء لذیذه از مأکولات و مشروبات بلی البته باید از حلال باشد و ثانیا برای حفظ شئونات و احترامات و اعتبارات

در مقابل دشمنان دین نه از روی کبر و نخوت و خودپسندی و افتخار باشد.

قُلْ هِیَ لِلَّذِینَ آمَنُوا فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا لام اختصاص است یعنی اصل خلقت اینها برای مؤمنین است و کفار و مخالفین که بهره برداری میکنند بطفیل اینها است و الّا قابلیت کوچکترین نعمت را ندارند و سرّ استفاده آنها از جهت معاشرت و مخالطه با اهل ایمان است و چون روز قیامت از هم جدا میشوند وَ امْتازُوا الْیَوْمَ أَیُّهَا الْمُجْرِمُونَ یس آیه ۵۹، بقدر خردلی از اینها بآنها افاضه نمیشود لذا میفرماید خالِصَهً یَوْمَ الْقِیامَهِ دیگر مشارکت با آنها ندارند.

کَذلِکَ نُفَصِّلُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ البته جهال تصور میکنند که تمام بشر در این امور مشترکند بلکه خود را مقدم میدانند و علماء و صلحاء و مؤمنین را کلّ بر جامعه میشمارند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۳] .... ص: ۳۰۹

قُلْ إِنَّما حَرَّمَ رَبِّیَ الْفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ وَ الْإِثْمَ وَ الْبَغْیَ بِغَیْرِ الْحَقِّ وَ أَنْ تُشْرِکُوا بِاللَّهِ ما لَمْ یُنَزِّلْ بِهِ سُلْطاناً وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَی اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ (۳۳)

بگو ای نبیّ اکرم (ص) اینست و جز این نیست که پروردگار من حرام فرمود کارهای زشت قبیح را آنچه قبحش ظاهر است و آنچه از قبایح باطنیه است و از معاصی الهیه و از ظلم و تعدی بناحق و اینکه شرک بیاورید بخدا چیزی را که خداوند نازل نفرموده باو دلیل و برهانی و اینکه بگوئید بر خدا چیزی را که نمیدانید.

قُلْ خطاب بپیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که باین کفار و مشرکین بفرماید إِنَّما حَرَّمَ رَبِّیَ الْفَواحِشَ انّما از ادات حصر است یعنی محرمات الهی منحصر است بفواحش جمع فاحشه بمعنی کارهای زشت قبیح که در نظر هر عاقلی قبح و زشتی

آن معلوم است و آنها هم دو قسم است قبایح ظاهریه که افعال قبیحه باشد مثل زنا، فحش، غیبت، ظلم، اذیت، نمامی، سعایت، ساز، آواز، رقص و امثال اینها که عقلاء مذموم میدانند، و یک قسم قبایح باطنیه است که اخلاق رذیله و صفات خبیثه است مثل کبر، عجب، بخل، عناد، عصبیت، حسد و امثال آنها که مفاد ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ است و اینها را تعبیر بقبایح عقلیه میکنند و بقاعده (کلما حکم به العقل حکم به الشرع) شرعا حرام است و مورد نهی شرعی است وَ الْإِثْمَ که معاصی شرعیه است که عقل درک قبح آن را نمیکند فقط از طریق شرع حرمت آنها ثابت شده مثل اکثر معاصی و بعد از ثبوت حرمت شرعیه عقل هم حکم بقبح آنها میکند چون معصیت خداوند عقلا قبیح است بعلاوه نهی شرعی کاشف از وجود مفسده است و چیزی که دارای مفسده باشد عقلا قبیح است لذا گفتند (و کلما حکم به الشرع حکم به العقل) و باصطلاح قاعده ملازمه از طرفین تمام است بمقتضای مذهب عدلیه.

وَ الْبَغْیَ بِغَیْرِ الْحَقِّ تعدی و تجاوز است نسبت بمال مردم و عرض و ناموس باصطلاح اگر حق تو را از بین بردند حق داری بهر نحوی که بتوانی دریافت کنی این بحق است و اما اگر بخواهی حق دیگران را پایمال کنی و از بین ببری و بدون حق از آنها بگیری این بغیر حق است هم جنبه حق اللهی دارد هم حق الناسی و عقوبتش بسیار سخت است.

وَ أَنْ تُشْرِکُوا بِاللَّهِ که اولین معاصی کبیره و اعظم آنها است (الشرک باللّه) بتمام اقسام شرک ذاتی، صفاتی، افعالی، عبادتی و در حکم شرک است جمیع عقائد فاسده که خلاف ایمان است ما لَمْ یُنَزِّلْ بِهِ سُلْطاناً معنی این نیست که شرک دو قسم است یک قسم که از روی دلیل و برهان قطعی از جانب خدا ثابت شده باشد او حرام نیست و یک قسم بدون دلیل و او حرام است بلکه مراد اینست که شرک مطلقا بلا دلیل و برهان و ابدا ترخیصی از جانب حق بر او نرسیده و از محالات

اولیه است و چیزی هست بلا دلیل و برهان که معنی سلطان است.

وَ أَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ این جمله شامل مرتکبین فواحش میشود که گفتند وَ اللَّهُ أَمَرَنا بِها و شامل اهل بدع میشود که بدعت در دین گذاردند و نسبت بخدا دادند و شامل اهل خلاف میشود که بقیاسات و استحسانات و اولویات و مناطات ظنّیه احکام دین را ثابت میکنند خذلهم اللَّه جمیعا.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۴].... ص: ۳۱۱

وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ لا يَسْتَأْخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَسْتَقْدِمُونَ (۳۴)

و از برای هر جماعتی مدتی است پس زمانی که مدّت آنها رسید تأخیر نمیافتد ساعتی و جلو هم نمیافتد از برای آنها.

وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ مراد از اجل اگر مرگ باشد که مدت عمر هر کسی در دفتر الهی ثبت است حتی نفس کشیدن آنها محدود و معین است وقتی بانتهاء رسید مرگ او را دررسد و کسی نمیداند جز ذات اقدس ربوبی وَ ما تَدْرِی نَفْسٌ بِأَیِّ أَرْضٍ تَمُوتُ لقمان آیه ۳۴، چه آجال حتمی باشد و چه معلقی زیرا خداوند میداند معلّق علیه واقع میشود یا نمیشود، چه در لوح محفوظ ثبت شده باشد و چه در لوح محو و اثبات زیرا خدا میداند محو میشود یا اثبات میشود، و اگر مراد مدت ریاست و عنوان باشد مثل مدت سلطنت بنی امیّه و بنی عباس و سایر سلاطین مثل صفویه و قاجاریه زمانی که مدت رسید از این عنوان خواهند افتاد و از این قبیل است سایر امور مثل غنی، فقر، عزت، ذلّت، صحت، مرض، نعمت، بلاء هر چه که بر هر قومی معین شده فَإِذا جاءَ أَجَلُهُمْ یعنی انقضاء مدت شد و بسر رسید لا یَسْتَأْخِرُونَ نمیتوانند عقب بیندازند و بر مدت خود اضافه کنند ساعَةً تعبیر بساعت نه بمعنی اینست که کمتر از ساعت بتوانند بلکه آنی نمیتوانند با اینکه کمال جدیت را میکنند در

عقب انداختن و در ابقاء مدت و توهّم میکنند که میتوانند وَ لا یَسْتَقْدِمُونَ اشاره باینست که اگر دیگران بخواهند اینها را از بین ببرند تا مدت اینها باقیست در علم الهی قدرت ندارند خلاصه اینکه اینگونه امور از تحت قدرت ممکنات خارج است حتی مسئله ایمان و کفر إِنَّکَ لا تَهْدِی مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لکِنَّ اللَّهَ یَهْدِی مَنْ یَشاءُ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِینَ قصص آیه ۵۶، و این موضوع منافات با تکلیف ندارد که قاتل بگوید مدت عمر مقتول تمام شده بود یا کفار بگویند اگر خدا میخواست ما ایمان میآوردیم یا خیام بگوید:

می خوردن من حق ز ازل میدانست گر می نخورم علم خدا جهل بود

این عقیده جبریه است احکام تشریعیه تکلیفیه مربوط بامور تکوینیه نیست و سلب اختیار نمیکند خداوند میدانست که این کافر باختیار ایمان نمیآورد و این قاتل باختیار مرتکب قتل میشود و خیّام باختیار می میخورد و چنانچه اینها را میدانست میداند که اینها بجهنم میروند و معذّب میشوند، در جواب خیام باید گفت جهنم رفتن تو را هم حق ز ازل میدانست گر جهنم نروی علم خدا جهل بود.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۵].... ص : ۳۱۲

یا بَنِی آدَمَ إِمَّا یَأْتِیَنَّکُمْ رُسُلٌ مِنْکُمْ یَقُصُّونَ عَلَیْکُمْ آیاتِی فَمَنِ اتَّقی وَ أَصْلَحَ فَلا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ (۳۵)

ای فرزندان آدم اگر زمانی که میآید شما را البته پیغمبرانی از خود شما که بیان میکنند و خبر میآورند بر شما آیات مرا پس هر کس که از مخالفت آنها پرهیز نمود و خود را صالح کرد پس برای آنها خوفی از عذاب نیست و از فوت نعمتهای خدایی محزون نمیشوند یعنی از آنها فوت نمیشود تا محزون شوند.

یا بَنِی آدَمَ خطاب بتمام فرزندان آدم است که شرائط تکلیف در آنها جمع است از بلوغ و عقل که شرط اصل تکلیف است و علم که شرط تنجز تکلیف

است و قدرت که شرط حسن الخطاب است که این چهار شرط را از شرائط عامّه میگویند که در تمام تکالیف شرط است.

إِمَّا یَأْتِیَنَّکُمْ امّا ان ما بوده نون در میم ادغام شده و ان شرطیه است و ما زمانیه است و بدون ما هم کلام تمام است که فرموده باشد ان یأتینکم لکن چون قضایای شرطیه تصدق عن کاذبین و دلالت بر ثبوت و تحقق ندارد لکن ذکر کلمه ما بخصوص با نون تأکید یأتینکم اشاره باین است که البته این موضوع تحقق پیدا میکند رُسُلٌ مِنْکُمْ یعنی از همین فرزندان آدم بخصوص از هم زبان شما که میفرماید ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ ابراهیم آیه ۴ یَقُصُّونَ عَلَیْکُمْ قصه بیان قضایا است و در اینجا بیان آیاتِی آیات الهی آیات شریفه قرآن بیان احکام تعیین مراجع از خلفاء و علماء، قصص انبیاء، قضایای قیامت و نحو اینها است فَمَنِ اتَّقی پس از بیان رسل کسانی که مخالفت نکردند و از منهیات انها اجتناب نمودند که معنی تقوی ترک محرمات است وَ أَصْلَحَ یعنی کارهایی که مصلحت بر آنها دارد چه در دنیا و چه در آخرت عمل کردند و بنده صالح شدند فَلا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ ایمن از بلیات در دنیا و از عذاب و سخط در آخرت هستند وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ که هیچگونه تفضلی از آنها منع نمیشود تا موجب حزن آنها بشود و بعبارت دیگر از هیچ عبادتی کوتاهی ندارند تا از مثوبات آن محروم گردند و مرتکب هیچ معصیتی نمیشوند تا گرفتار عذاب آنها شوند خلاصه عدم خوف برای تقوی است و عدم حزن برای اصلاح است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۶]..... ص : ۳۱۳

وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ اسْتَکْبَرُوا عَنْها أُولئِکَ أَصْحابُ النَّارِ هُمْ فِیها خالِدُونَ (۳۶)

و کسانی که تکذیب کردند بآیات ما و طلب بزرگی کردند و تکبر ورزیدند

از آن آیات اینها اصحاب و یاران آتش هستند و آنها در آتش همیشه هستند.

وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا عطف به فَمَنِ اتَّقی است خلاصه فرزندان آدم بعد از آمدن رسل دو دسته هستند یک دسته کسانی که گرویدند برسولان و ایمان آوردند و متقی و صالح شدند خوف و حزنی ندارند و یک دسته کسانی هستند که تکذیب رسل کردند و آیات خداوند را دروغ پنداشتند و گفتند از جانب خدا نیست وَ اسْتَکْبَرُوا زیر بار نرفتند و تکبر کردند عَنْها از آن آیات که قبلا ذکر شد أُولئِکَ این مکذبین و منکرین أَصْحابُ النَّارِ همراه آتش هستند که از آنها جدا نمیشود هُمْ فِیها خالِدُونَ اینها در آن آتش که جهنم باشد ابد الاباد معذب هستند که دیگر خلاصی ندارد، و این جمله رد بسیاری از حکماء و صوفیه و شیخیه که خود را از عرفاء میشمارند و منکر خلود در عذاب هستند است چنانچه بسیاری از آیات صریح در مسئله خلود است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۷].... ص : ۳۱۴

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللَّهِ کَذِباً أَوْ کَذَّبَ بِآیاتِهِ أُولئِکَ یَنالُهُمْ نَصِیبُهُمْ مِنَ الْکِتابِ حَتَّی إِذا جاءَتْهُمْ رُسُلُنا یَتَوَفَّوْنَهُمْ قالُوا أَیْنَ ما کُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قالُوا ضَلُّوا عَنَّا وَ شَهِدُوا عَلی أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ کانُوا کافِرِینَ (۳۷)

پس کیست ظالم تر از کسی که افتراء بندد بر خدا در حال کذب یا تکذیب کند بآیات الهی اینها بعد از اینکه آنچه در کتاب الهی ثبت شده و تقدیر شده از عمر و روزی و زندگانی برای آنها نائل شدند و مدت آنها تمام شد ملائکه قابض ارواح میآیند و آنها را قبض روح میکنند و بآنها میگویند کجایند آنهایی که شما پرستش میکردید از غیر خدا جواب میدهند که ما آنها را مفقود کرده ایم و نمی یابیم آنها را و شهادت میدهند بر ضرر خود که ما کافر بخدا بودیم.

فَمَنْ أَظْلَمُ بطریق استفهام که دلالت دارد بر اینکه ظالم تر از اینها کسی نیست و نخواهید پیدا کنید که هم ظلم بخود کردند و مورد عذاب ابدی شدند و هم ظلم بانبیاء کردند که آنها را تکذیب کردند و بآنها اذیت وارد کردند یا بائمه و خلفاء الهیه و هم ظلم ببندگان الهی که نگذاشتند آنها بیابند و هدایت شوند مِمَّنِ افْتَرى عَلَى اللَّهِ كَذِباً که دروغهایی در آوردند و نسبت بخدا دادند و افتراء بخدا زدند مثل متنبّیان که بدروغ دعوی رسالت کردند مثل مسیلمه کذّاب و باب و بهاء و امثال اینها یا دعوی خلافت کردند مثل خلفاء سه گانه و بنی امیه و بنی العباس یا دعوای قطبیت و رکن رابعیت و مرشدیت کردند که هم بخود ظلم کردند و مستحق خلود در عذاب شدند و هم مردم را اغواء کردند و هم در حق انبیاء حقّه و ائمه اطهار علیهم السّلام ظلم و اذیت روا داشتند.

أَوْ كَذَّبَ بِآياتِهِ انکار نبوت انبیاء و امامت ائمه علیهم السّلام نمودند یا احکام الهیه را زیر پا گذاردند و در مقابل قوانین قرآن قانون جعل کردند.

أُولئِكَ يَنالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتابِ آنچه از سلطنت و دولت و عزت و عمر و نعمت بر آنها معین شده و سهم و نصیب آنها در کتاب تقدیر و ثبت شده نائل شدند و تمام شد مدت آنها تا زمانی که رسل الهی ملائکه قابضین ارواح بر آنها وارد شدند حَتَّى إِذا جاءَتْهُمْ رُسُلُنا و قبض ارواح خبیثه آنها را بشدت و سختی نمودند يَتَوَفَّوْنَهُمْ که توفی اخذ بشدت و قوت است و از این باب است توفی دین که از مدیون بشدت دائن اخذ کند.

قالُوا ان ملائکه و رسل الهی از راه توبیخ و سرزنش و استهزاء أَيْنَ ما كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ از بتها پیشوایان خود از متنبّیان و خلفاء جور که بیایند شما را یاری کنند و از دست ما نجات دهند و کجایند عدّه و اتباع شما که بیایند حفظ و حراست شما را بنمایند و خیال میکردند همیشه آنها با شما هستند و از چنگال

ملك الموت و بأس الهى نجات ميدهند.

قالُوا اين ظلمه و جائرين در جواب ملائكه ضَلُّوا عَنَّا از دست ما رفتند و مفقود شدند و دست از يارى ما برداشتند و ما را اينها در چنگال شما گرفتار كردند وَ شَهِدُوا عَلى أَنْفُسِهِمْ و اقرار و اعتراف بضلالت و گمراهى خود نمودند أَنَّهُمْ كانُوا كافِرِينَ كه ما كافر بخدا و انبياء و ائمه (ع) بوديم و زير بار احكام خدا نرفتيم لكن اين اقرار و اعتراف ديگر بر آنها سودى ندارد وَ لَيْسَتِ التَّوْبَهُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئاتِ حَتَّى إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَ لَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَ هُمْ كُفَّارٌ نساء آيه ۲۲، شرحش گذشت.

[سوره الأعراف (۷): آيه ۳۸].... ص : ۳۱۶

قالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ فِي النَّارِ كُلَّما دَخَلَتْ أُمَّهٌ لَعَنَتْ أُخْتَها حَتَّى إِذَا ادَّارَكُوا فِيها جَمِيعاً قالَتْ أُخْراهُمْ لِأُولاهُمْ رَبَّنا هؤُلاءِ أَضَلُّونا فَآتِهِمْ عَذاباً ضِعْفاً مِنَ النَّارِ قالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَ لكِنْ لا تَعْلَمُونَ (۳۸)

خطاب قهر آميز الهى ميرسد باين كفار و مخالفين كه داخل شويد در جماعت هم مسلك خود كه پيش از شما از دنيا بيرون رفتند از جن و انس در آتش جهنم هر زمانى كه جماعتى داخل ميشوند لعن ميكنند جماعتى را كه قبل از آنها داخل شده بودند و هم مسلك بودند و اخوّت مسلكى داشتند تا زمانى كه تماما يكديگر را ملاقات نمودند و تمام مجتمع شدند طائفه بعدى در حق طائفه قبلى ميگويند پروردگار ما اينها ما را گمراه كردند عذاب آنها را دو برابر كن در آتش خطاب ميرسد عذاب همه شما دو برابر است و لكن نميدانيد.

قالَ ادْخُلُوا بعضى گفتند اين خطاب در روز قيامت است و مراد از قال جعل است يعنى آنها را داخل ميكنند مثل خطاب كُونُوا قِرَدَهً خاسِئِينَ بقره

آیه ۶۱، و لکن حمل بر قیامت خلاف ظاهر است زیرا در قیامت مجتمعا وارد جهنم میشونـد نه طائفه طائفه یکی بعد از دیگری بلکه همان بعد از موت است و مراد عذاب برزخ است و در حدیث داریم از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که فرمود

اذا مات ابن آدم قامت قیامته

و در قیـامت از آتش برزخ بـدون حسـاب و کتـاب وارد آتش جهنم میشونـد و حمـل قـال بر جعل هم صـحیح نیست زیرا اگر بگوئیم خطاب ادخلوا مناسب است کلمه قال مناسب نیست با کُونُوا قِرَدَةً خاسِئِینَ اعراف آیه ۱۶۶.

فِی أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِکُمْ طوائفی از کفار که هر طائفه پس از انقضاء مـدت خود دنیا را خالی کردنـد و گرفتار آتش شـدند تمام داخل آنها شوید و با آنها در عذاب شـرکت نمائید چنانچه دیگران هم که بعد از شـما میآیند آنها هم بشما ملحق خواهند شـد مِنَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ طوائف جن از شیاطین و کفار آنها که آنها هم بنوبت از دنیا میرونـد و گرفتار عذاب میشوند و طوائف انس از زمان آدم ببعـد که هر طبقه بعـد از طبقه دیگر تا دنیا بآخر برسـد فِی النَّارِ که گفتیم ظاهرا نار عالم برزخ است و نظر به اینکه هر طائفه ای متابعت طائفه قبل از خود را کردند در شرک و کفر و عناد و خلاف و معاصی و از آنها اتّخاذ کردند تقصیر را گردن آنها میگذارنـد و میگوینـد شـما ما را بعـذاب انداختیـد هم عـذاب خود را داریـد و هم سـبب شدیـد که ما را معـذب کردیـد لـذا میفرمایـد کُلَّمـا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهـا یعنی طـائفه قبـل از خود را و بـاین موضوع در مواردی از قرآن اشاره دارد الْأَخِلَّاءُ یَوْمَئِذٍ بَعْضُـهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِینَ زخرف آیه ۶۷، و سرّ اینکه متقین با هم دوست هسـتند اینست که لاحقین کمال امتنان را از سابقین دارند که شما ما را هدایت کردید و ما بوسیله شما نجات پیدا کردیم و بنعمت بهشت نائل شدیم.

حَتَّی إِذَا ادَّارَکُوا فِیها جَمِیعاً که طائفه اخیره هم وارد شدند و تماما در آتش مجتمع گشتند قالَتْ أُخْراهُمْ لِأُولاهُمْ یعنی هر طائفه در حق طائفه قبل از خود

نه طائفه اخیره بطائفه اولیه رَبَّنا هؤُلاءِ أَضَلُّونا که هم خود آنها در ضلالت بودند و هم ما را بضلالت انداختند فَآتِهِمْ عَذاباً ضِعْفاً مِنَ النَّارِ یکی از جهت ضلالت خود و یکی از جهت اضلال ما قالَ لِکُلٍّ ضِعْفٌ زیرا هر دو جهت را شما هم دارید هم خود در ضلالت بودید هم طائفه بعد خود را اضلال کردید وَ لکِنْ لا تَعْلَمُونَ زیرا هر کس هر گناهی مرتکب شود تقصیر را گردن دیگری میگذارد چنانچه اهل عذاب شیطان را ملامت میکنند و او میگوید فَلا تَلُومُونِی وَ لُومُوا أَنْفُسَکُمْ ابراهیم آیه ۲۷، و همچنین ضعفاء گردن اکابر بار میکنند فَقالَ الضُّعَفاءُ لِلَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا إِنَّا کُنَّا لَکُمْ تَبَعاً الایه ابراهیم ۲۴، و غیر اینها و نمیدانند که تمام عیب با خود آنها است که بتمام میل اطاعت شیطان و متابعت اکابر و موافقت با پیشینیان کردند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۳۹].... ص : ۳۱۸

وَ قالَتْ أُولاهُمْ لِأُخْراهُمْ فَما کانَ لَکُمْ عَلَیْنا مِنْ فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما کُنْتُمْ تَکْسِبُونَ (۳۹)

و میگویند طائفه پیشینیان بطائفه بعدیان که شما بر ما فضیلتی ندارید که باعث تخفیف عذاب شما و تضعیف عذاب ما باشد پس بچشید عذاب را بسبب آنچه که بودید کسب میکردید.

بعد از آنی که لا- تَزِرُ وازِرَهٌ وِزْرَ أُخْری انعام آیه ۱۶۴ هَلْ یُجْزَوْنَ إِلَّا ما کانُوا یَعْمَلُونَ سبأ آیه ۳۲ و غیر اینها از آیات ثابت و محقق میشود که هر کس گرفتار عمل خود است لذا طائفه قبل وَ قالَتْ أُولاهُمْ بطائفه بعد میگویند لِأُخْراهُمْ که ما گرفتار عمل خود هستیم و شما هم بجزای عمل خود گرفتارید شما بر ما فضیلتی ندارید فَما کانَ لَکُمْ عَلَیْنا مِنْ فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذابَ بِما کُنْتُمْ تَکْسِبُونَ.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۰] ..... ص: ۳۱۹

إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ اسْتَكْبَرُوا عَنْها لا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوابُ السَّماءِ وَ لا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِياطِ وَ كَذلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ (۴۰)

محققا کسانی که تکذیب کردند بآیات ما و تکبر ورزیدند از آن آیات باز نمیشود از برای آنها درهای آسمان و داخل بهشت نمیشوند تا اینکه شتر از سوراخ سوزنی رد شود و همین نحو جزا میدهیم کسانی را که مجرم و گنهکار باشند.

إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا آیات الهی انبیاء هستند که آنها را تکذیب کردند و کذاب و ساحر و مجنون دانستند و اوصیاء و ائمه اطهار هستند که انکار وصایت آنها را کردند و قرآن است که او را محجور قرار دادند چنانچه از قول رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میفرماید وَ قالَ الرَّسُولُ يا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هذَا الْقُرْآنَ مَهْجُوراً و دستورات و احکام الهیست که تغییر دادند و منکر شدند که این جمله دلالت دارد و شامل جمیع طبقات کفار و مخالفین و اهل بدعتها و منکرین پاره ای از احکام الهی شدند تماما تکذیب آیات الهی را کردند.

وَ اسْتَكْبَرُوا عَنْها کفار بر انبیاء تکبر کردند و ائمه جور بر ائمه هدی (ع) نخوت ورزیدند و ارباب ضلالت بر اهل هدایت و مبدعین بر احکام دین و اعداء دین بر قرآن مبین و مبلغین سوء بر معجزات صادره از هدات مهدیین.

لا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوابُ السَّماءِ بعضی گفتند مراد ارواح آنها است که بعد از قبض روح آنها بآسمان نمیبرند و درهای آسمان برای آنها باز نمیشود و بر طبق آن اخباری هم داریم که روح مؤمن را میبرند بآسمانها و ملائکه استقبال میکنند و بشارت میدهند آنها را برضای الهی و بهشت و روح کافر را برمیگردانند بوادی برهوت، و بعضی گفتند مراد اعمال آنها است که عمل مؤمن را میبرند بسماء و عمل کافر را بر سر او میزنند، و بعضی گفتند مراد بردن روح است در بهشت چون

بهشت در آسمان است و کافر را میبرند در جهنم که در زمین است لکن ظاهر اینست که کنایه است از عدم شمول رحمت که شایبه ای از رحمت بمشام آنها نمیرسد و مورد هیچگونه احترامی نمیشوند و درهای رحمت بروی آنها بسته میشود بخلاف مؤمن که تمام ابواب رحمت بروی او باز میشود چنانچه وَ لا یَدْخُلُونَ الْجَنَّهَ حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ نیز کنایه است از اینکه محال و ممتنع است دخول شتر در سوراخ سوزن کَذلِکَ نَجْزِی الْمُجْرِمِینَ که از تمام فیوضات و تفضلات محروم میشوند و از قابلیت رحمت بکلی میافتند و ممنوعند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۱] ..... ص: ۳۲۰

لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهادٌ وَ مِنْ فَوْقِهِمْ غَواشٍ وَ کَذلِکَ نَجْزِی الظَّالِمِینَ (۴۱)

از برای آنها از جهنم دو چیز است یکی جایگاه آنها که زیر پای آنها و فرش آنها است و یکی روانداز و بالای سر آنها است و این نحو ما جزاء میدهیم ستمکاران را و ظالمین را.

از این آیه شریفه بضمیمه آیه قبل استفاده میشود که برای مکذبین بآیات الهی و مستکبرین از آن دو چیز هست یکی محروم شدن از فیض رحمت و بهشت و دیگر دخول جهنم و عذاب، قسمت اول را آیه قبل بیان فرموده و قسمت دوم را این آیه تکفل نموده.

لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهادٌ مهد چیزی را گویند که بر او قرار می گیرند مثل زمین که بر او قرار و استقرار دارند و مثل گهواره که طفل بر او قرار گرفته و فرش که روی او می نشینند چنانچه میفرماید أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهاداً نبأ آیه ۶ و نیز میفرماید الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ فِراشاً بقره آیه ۲۰، اشاره باینست که از زیر پای آنها آتش شعله میکشد و روی آتش می نشینند.

وَ مِنْ فَوْقِهِمْ غَواشٍ یعنی از بالای سر آنها هم آتش فرومیریزد، اشاره

به اینکه اطراف آنها را آتش احاطه کرده و آنها میان آتش هستند.

وَ كَذلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ ممکن است مراد از ظالمین همان مکذبین بآیات و مستکبرین باشند که هم بخود ظلم کردند و هم بانبیاء و هم بمؤمنین و هم باولاد و اتباع خود که نگذاردند بشرف اسلام و ایمان مشرف شوند، و ممکن است مراد مطلق ظالمین باشند که همین نحوی که بمکذبین مستکبرین عذاب متوجه میشود بظالمین هم توجه دارد چنانچه ظاهر آیه همین است بقرینه واو عاطفه و جمع محلّی بالف و لام الظالمین و اللَّه العالم.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۲]..... ص: ۳۲۱

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ لا نُكَلِّفُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها أُولئِكَ أَصْحابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيها خالِدُونَ (۴۲)

و کسانی که ایمان آوردند و اعمال صالحه بجا آوردند تکلیف نمیکنیم نفسی را مگر بمقدار وسع و توانایی او اینها اصحاب بهشت هستند و اینها در بهشت همیشه هستند.

وَ الَّذِينَ آمَنُوا مقابل آن کسانی که تکذیب آیات کردند و استکبار نمودند کسانی که ایمان بآیات الهی آوردند و قبول کردند و زیر بار رفتند و تسلیم شدند وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ نظر به اینکه الصَّالِحاتِ جمع محلی بالف و لام است افاده عموم میکند توهم میشود که مراد جمیع اعمال صالحه است و این از قدرت بشر خارج است فقط مختص بمعصوم است لذا میفرماید لا نُكَلِّفُ نَفْساً إِلَّا وُسْعَها که گفتند وسع کمتر از طاقت است دون الطاقه یعنی اعمال صالحه را بقدری که حرج و ضیق نباشد بجا آوردند ما فوق این و لو قدرت هم داشته باشند توقع از آنها نیست ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ حج آیه ۷۷ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَ لا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ بقره آیه ۱۸۱، دین مقدس اسلام دین سمحه سهله است

امر مشکلی در دین نیست.

أُولئِکَ أَصْحابُ الْجَنَّهِ مصاحب کسی را گویند که با او باشد و از او جدا نشود هُمْ فِیها خالِدُونَ توهم نشود که مصاحبت با بهشت موقت است و مدت دارد همیشه در بهشت ابد الاباد هستند دار بقاء است نه مثل دنیا که همه چیزش فانی و زائل میشود و از دست میرود.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۳] .... ص: ۳۲۲

وَ نَزَعْنا ما فِی صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ تَجْرِی مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهارُ وَ قالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا وَ ما کُنَّا لِنَهْتَدِیَ لَوْ لا أَنْ هَدانَا اللَّهُ لَقَدْ جاءَتْ رُسُلُ رَبِّنا بِالْحَقِّ وَ نُودُوا أَنْ تِلْکُمُ الْجَنَّهُ أُورِثْتُمُوها بِما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۴۳)

و ما خارج میکنیم از قلوب مؤمنین در بهشت کینه و عداوت و حسد را و جاری میشود از زیر آنها یعنی قصرها و زیر درختهای بهشت نهرهایی از آب و شیر و عسل و خمر و گفتند الحمد للَّه حمد مختص خداوندی است که ما را هدایت فرمود از برای این و ما نبودیم که هدایت شویم اگر نبود اینکه خداوند ما را هدایت میفرمود هراینه بتحقیق آمدند پیغمبران ما بحق و راستی و اینها ندا میشوند اینست آن بهشتی که شما بمیراث نائل شدید بسبب آنچه که بودید عمل میکردید وَ نَزَعْنا ما فِی صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ در دنیا چه بسیار میشود که بر زخارف دنیوی یا حیازت مقامی میان دو برادر یا پدر و فرزند یا دو شریک و رفیق کدورتی پیدا میشود که باعث حسد و بغضاء و نقار میگردد و لو مؤمنین بواسطه ایمان آثار آنها را بار نکنند لکن این صفات خبیثه را از قلوب خود نمیتوانند بیرون کنند چون غالبا اختیاری نیست و خداوند هم مؤاخذه نمیفرماید و لکن در بهشت خداوند بقدرت کامله خود این نوع صفات خبیثه را بلکه جمیع اخلاق رذیله را از قلوب اهل بهشت خارج میفرماید تمام با هم رءوف و مهربان و مألوف هستند چون در بهشت

هم لذائذ جسمانی و هم روحانی هست و این یکی از لذائذ روحی است رزقنا اللّه.

تَجْرِی مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهارُ مراد این نیست که از زیر قصر انهار خارج شود یعنی پای عمارات و وسط اشجار، و شاهد بر این معنی قول فرعون است که خداوند نقل میفرماید أَ لَیْسَ لِی مُلْکُ مِصْرَ وَ هذِهِ الْأَنْهارُ تَجْرِی مِنْ تَحْتِی زخرف آیه ۵۰، و تعبیر بانهار که جمع است شاید اشاره باشد باین آیه فِیها أَنْهارٌ مِنْ ماءٍ غَیْرِ آسِنٍ وَ أَنْهارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ یَتَغَیَّرْ طَعْمُهُ وَ أَنْهارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِینَ وَ أَنْهارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّی سوره محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیه ۱۷.

وَ قالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا در برهان از کافی روایت میکند که مشار الیه هذا ولایت امیر المؤمنین و ائمه طاهرین علیهم السّلام است زمانی که آنها را مشاهده میکنند لکن مکرر گفته ایم که این نوع اخبار بیان مصداق است و این کلام تمام اهل بهشت است از جمیع امم سابقه و این امت بقرینه جمله بعد که لقد جاءت رسلنا بالحق باشد، بنا بر این مشار الیه ایمان است که سبب دخول بهشت میشود وَ ما کُنَّا لِنَهْتَدِیَ لَوْ لا أَنْ هَدانَا اللَّهُ البته معلوم است اگر ارسال رسل و انزال کتب و جعل احکام نفرموده بود احدی هدایت نمیشد و مجرد عقل کافی نیست حتّی حکماء بزرگ و دانشمندان سترگ که دست آنها از دامن انبیاء کوتاه بوده در چه ضلالتها افتادند خداوند از لطف و کرمش تمام اسباب هدایت را برای بشر فراهم فرموده چه اسباب تکوینی از اعطاء عقل و قوی و اسباب خارجیه و چه اسباب تشریعی.

لَقَدْ جاءَتْ رُسُلُ رَبِّنا بِالْحَقِّ از آدم ابو البشر علیه السّلام تا خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تمام حق بودند و آنچه فرمودند از جانب حق بوده چه امور اعتقادیه و چه صفات نفسانیه و چه اعمال جوارحیه.

وَ نُودُوا أَنْ تِلْکُمُ الْجَنَّةُ این آن بهشت است که در دنیا وعده داده شده

بودید و قبل از قبض روح شما بشما نشان داده بودند و ملائکه بشما بشارت دادند أُورِثْتُمُوها ارث عبارت از این است که اختصاص بشما دارد و دیگران حقی ندارند بِما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ سبب میراث شما ایمان و اعمال صالحه بوده که قابلیت این ارث را پیدا کردید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۴] ..... ص: ۳۲۴

وَ نادی أَصْحابُ الْجَنَّهِ أَصْحابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنا ما وَعَدَنا رَبُّنا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ ما وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَهُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ (۴۴)

و ندا میکنند اصحاب بهشت اصحاب آتش را که ما یافتیم آنچه را که پروردگار ما بما وعده داده بود حقا راست و محقق بود وعده او آیا شما هم یافتید آنچه را که پروردگارتان بشما وعده داده بود گفتند اهل آتش بلی ما هم یافتیم و اعلام کننده ای بین اهل بهشت و نار ندا درمیدهد که لعنت الهی بر ظالمین است.

وَ نادی أَصْحابُ الْجَنَّهِ أَصْحابَ النَّارِ این یک نوع سرزنش و بقول ما سرکوفت است که اهل بهشت باهل جهنم میزنند که ما تصدیق انبیاء کردیم و ایمان آوردیم و اعمال صالحه بجا آوردیم و نتیجه آنها را که انبیاء از جانب خدا خبر داده بودند گرفتیم که تمام وعده های الهی حق و صدق بوده أَنْ قَدْ وَجَدْنا ما وَعَدَنا رَبُّنا حَقًّا آیا شما هم آنچه پیغمبران از جانب خدا خبر داده بودند که کفر و عناد و طغیان و ظلم و مخالفت و معصیت مورث جهنم و عذاب و آتش میشود و شما باور نمیکردید فَهَلْ وَجَدْتُمْ ما وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا دیدند که فرمایشات آنها همه راست و حق بود قالُوا نَعَمْ اقرار و اعتراف میکنند حال باید بچشیم طعم عذاب را.

فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ اخبار بسیاری از تفسیر علی بن ابراهیم و کافی کلینی و من لا یحضر فقیه و تفسیر عیاشی و طبرسی از حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام و حضرت

باقر علیه السّلام و حضرت رضا علیه السّلام و ابن عباس وارد شده که مؤذّن امیر المؤمنین علیه السّلام است که ندای او را جمیع خلائق میشنوند أَنْ لَعْنَهُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ در بعض اخبار مذکوره ظالمین تفسیر شده بکسانی که تکذیب کردند ولایت امیر المؤمنین علیه السّلام را و استخفاف کردند حق آن بزرگوار را و معلوم است اینها مصداق اتمّ ظالمین هستند و جمع محلی بالف و لام افاده عموم دارد شامل جمیع ظالمین بانبیاء و ائمه اطهار (ع) و غیر آنها از کسانی که استحقاق لعن دارند میشود لعنهم اللَّه، و شاهد بر این دعوی آیه بعد است که تفسیر میفرماید ظالمین را که کیانند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۴۵] ..... ص: ۳۲۵

الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ يَبْغُونَها عِوَجاً وَ هُمْ بِالْآخِرَهِ كافِرُونَ (۴۵)

کسانی که مانع و جلوگیری میکنند از راه خداوندی و طلب میکند راههای کج را و آنها بآخرت کافر هستند.

الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ شامل کفار و معاندین و مخالفین و مبلغین سوء و مبدعین میشود که تماما مانع میشوند بندگان خدا را که در سبیل الهی و صراط مستقیم دین مشی کنند و ایمان بیاورند و بدستورات انبیاء و ائمه و هدات دین عمل کنند بانحاء مختلفه و القاء شبهات و ستر حقایق که اینها هم بخود ظلم کردند هم بدیگران که مانع آنها شدند هم بانبیاء و ائمه و پیشوایان دین و علماء اعلام وَ يَبْغُونَها عِوَجاً یعنی طریقهای کج را اتخاذ کردند که سبل شیطان انسی و جنّی است که میفرماید وَ أَنَّ هذا صِراطِي مُسْتَقِيماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ انعام آیه ۱۵۴ گذشت تفسیرش وَ هُمْ بِالْآخِرَهِ كافِرُونَ معاد، بهشت، جهنم، حساب، نامه عمل، میزان، صراط، ثواب، عقاب همه را منکر و کافر بآن هستند خذلهم اللَّه، و یکی از اقسام کفر اینست که میگویند طریق ما موجب ثواب است و حق است و طریق حق باطل و مورث عقاب است.

وَ بَيْنَهُما حِجابٌ وَ عَلَى الْأَعْرافِ رِجالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيماهُمْ وَ نادَوْا أَصْحابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوها وَ هُمْ يَطْمَعُونَ (۴۶) وَ إِذا صُرِفَتْ أَبْصارُهُمْ تِلْقاءَ أَصْحابِ النَّارِ قالُوا رَبَّنا لا تَجْعَلْنا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (۴۷) وَ نادى أَصْحابُ الْأَعْرافِ رِجالاً يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيماهُمْ قالُوا ما أَغْنى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَ ما كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ (۴۸) أَ هؤُلاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لا يَنالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَ لا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ (۴۹)

چهار آیه است راجع باعراف و از آیات مشکله قرآن است و مفسرین هم حقّ تفسیر اینها را اداء نکردند و برخورد بنکات آنها نکردند و ما در مجلد سوم کلم الطیب توضیح داده ایم و در اینجا هم ناچاریم مقدمه توضیح دهیم سپس بشرح آیات بپردازیم بحول و قوّه و تأیید الهی.

توضیح کلام- اینکه اعراف مکان مرتفعی است بین بهشت و جهنم و مشرف بر آنها که هم اهل بهشت مشاهده میشوند و هم اهل جهنم و آنها هم مشاهده میکنند کسانی را که در اعراف هستند و اصحاب اعراف دو دسته هستند یک دسته فسّاق و عصات مؤمنین هستند که اینها بواسطه ایمانشان در جهنم نرفتند و بواسطه کثرت معاصی داخل بهشت نشدند اینها چون نظر باهل بهشت میکنند بآنها سلام میکنند چون در عقیده با آنها مشترکند و طمع و امیدوار هستند که رحمت و مغفرت الهی شامل حال آنها بشود و شفعائی بیابند و آنها را شفاعت کنند و چون نظر باهل جهنم میکنند میگویند خداوندا ما را با اینها قرار مده زیرا اینها کفار هستند و ما مؤمنین هستیم.

دسته دوم شفعاء هستند مثل ائمه اطهار (ع) مخصوصا امیر المؤمنین (ع) که اینها اهل بهشت و اهل جهنم و اهل اعراف را بسیما و علامات میشناسند که اگر ایمان دارند در صورت آنها ظاهر است و اگر ندارند کفر در صورت آنها

ظاهر است اینها تشریف میآوردند و رو باهل جهنم میکنند و میفرمایند که شما اموالی را که جمع آوری کردید شما را بی نیاز نکرد و آنچه تکبر میورزیدید و ایمان نیاوردید دیدید که گرفتار عذاب شدید و خیال میکردید که این مؤمنین در اعراف هم بواسطه معاصی بهشت نخواهند رفت و قسم بر طبق آن یاد کردید سپس خطاب باین مؤمنین معصیت کار که در اعراف هستند میکنند که ما شما را شفاعت کردیم داخل بهشت شوید که هیچگونه حزنی نداشته باشید که چیزی از نعم بهشتی را از شما دریغ نخواهند داشت و هیچگونه خوفی هم نداشته باشید که از عذاب و جهنم معاف شدید اینست خلاصه مفاد آیات و اللّه العالم، بپردازیم بشرح آیات:

وَ بَيْنَهُما حِجابٌ بین اهل بهشت و جهنم حجابی است که در جای دیگر میفرماید فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَ ظاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذابُ سوره حدید آیه ۱۳.

وَ عَلَى الْأَعْرافِ رِجالٌ اعراف مقام مرتفعی است و از همین معنی است عرف فرس که کاکل اسب است و این مکان بین جنّت و نار است و مراد از رجال انبیاء و ائمه اطهار سلام اللّه علیهم هستند چنانچه از حضرت صادق علیه السّلام مرویست در مجمع و برهان حدیث مفصلی که فرمود

موقف علیها کلّ نبیّ و کل خلیفه نبیّ مع المذنبین من اهل زمانه کما تقف صاحب الجیش مع الضعفاء من جنده و قد سبق المحسنون الی الجنه فیقول ذلک الخلیفه للمذنبین الواقفین معه انظروا الی اخوانکم المحسنین قد سبقوا الی الجنه فیسلّم المذنبون علیهم و ذلک قوله و نادوا اصحاب الجنه ان سلام علیکم ثمّ اخبر سبحانه انّهم لم یدخلوها و هم یطمعون یعنی هؤلاء المذنبین لم یدخلوا الجنه و هم یطمعون ان یدخلهم اللّه ایّانا بشفاعه النبی و الامام و ینظر هؤلاء المذنبون الی اهل النار فیقولون ربّنا لا تجعلنا مع القوم الظالمین

ثمّ ينادى اصحاب الاعراف و هم الانبياء و الخلفاء اهل النار مقرعين لهم ما اغنى عنكم جمعكم و ما كنتم تستكبرون به أ هؤلاء المستضعفين الذين كنتم تحقرونهم و تستطيلون بدنياكم عليهم اقسمتم لا ينالهم اللّه برحمه و لا يدخلون الجنه ثم يقولون لهؤلاء المستضعفين من امر من اللّه لهم بذلك ادخلوا الجنه لا خوف عليكم و لا انتم تحزنون

و از حضرت باقر عليه السّلام مرويست كه تفسير فرمود رجال را بآل محمد (ص) فرمود

هم آل محمد لا يدخل الجنه الّا من عرفهم و عرفوه و لا يدخل النار الّا من انكرهم و انكروه.

و در روايت اصبغ ابن نباته از امير المؤمنين عليه السّلام سؤال شد از اين آيه فرمود

نحن نوقف يوم القيمه بين الجنه و النار فمن ينصرنا عرفناه بسيماه فادخلناه الجنه و من ابغضنا عرفناه بسيماه فادخلناه النار

و مؤيّد اين اخبار است اخبارى كه دلالت دارد كه على (ع) قسيم الجنه و النار است و بدست او است عصاى عوج (يسوق قوما الى الجنه و آخرين الى النار).

يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيماهُمْ معلوم است سيماء اهل بهشت بيضاء است و سيماء اهل جهنم سوداء يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهٌ آل عمران آيه ۱۰۲، يعنى انبياء و ائمه عليهم السّلام اهل بهشت و جهنم را بسيماء آنها ميشناسند بخصوص شيعيان امير المؤمنين (ع) كه در پيشانى آنها نوشته ميشود و همچنين دشمنان او، در دعاى ندبه

و شيعتك على منابر من نور مبيضّه وجوههم حولى فى الجنه و هم جيرانى.

وَ نادَوْا أَصْحابَ الْجَنَّهِ يعنى اين ضعفاء مؤمنين كه در اعراف هستند و بواسطه كثرت معاصى داخل بهشت نشدند دوستان و رفقاء خود را در بهشت مشاهده ميكنند آنها را نداء ميكنند أَنْ سَلامٌ عَلَيْكُمْ بآنها سلام ميكنند لَمْ يَدْخُلُوها اين ضعفاء مؤمنين هنوز داخل بهشت نشدند و در اعراف هستند وَ هُمْ يَطْمَعُونَ

لکن امید بهشت را دارند که انبیاء و ائمه علیهم السّلام آنها را شفاعت کنند بواسطه ایمانی که دارند.

وَ إِذا صُرِفَتْ أَبْصارُهُمْ تِلْقاءَ أَصْحابِ النَّارِ و چون این مؤمنین عصات رو میکنند بطرف اصحاب آتش در جهنم و آنها را معذب بعذابهای سخت می بینند قالُوا از خداوند خود درخواست میکنند رَبَّنا لا تَجْعَلْنا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ چون اینها بواسطه کفر و ظلم بخود و بانبیاء و ائمه (ع) و بسایر مردم که نگذاردند ایمان بیاورند در جهنم معذب شدند ما که ایمان داریم غایه الامر گنهکاریم ما را با اینها قرار مده.

وَ نادی أَصْحابُ الْأَعْرافِ انبیاء و ائمه (ع) که تشریف آورده اند برای شفاعت اعرافیها ندا میکنند رِجالًا کسانی را که در آتش هستند و يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيماهُمْ آنها را بعلامت کفر و عناد و ضلالت میشناسند قالُوا بآنها میگویند ما أَغْنى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ دیدید که بما ایمان نیاوردید و مخالفت کردید مال و منال و عدّه و عدّه که دور خود گرد کرده بودید بی نیاز نکرد شما را از عذاب جهنم و گرفتار عذاب شدید وَ ما كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ بزرگی ها و تکبرهای شما که باعث کفر و عناد شما بر انبیاء و ائمه (ع) شد برای شما نتیجه بخش نشد.

أَ هؤُلاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لا يَنالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ آیا این هایی که در اعراف هستند شما اهل جهنم قسم یاد کردید که رحمت الهی شامل آنها نمیشود و با شما در عذاب شرکت میکنند با اینکه ایمان دارند ادْخُلُوا الْجَنَّةَ انبیاء و ائمه علیهم السّلام باین مؤمنین که در اعراف هستند خطاب میکنند که برغم انف کفار و مخالفین ما شما را شفاعت کردیم داخل بهشت شوید لا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ دیگر ترس از عذاب و جهنم نداشته باشید که نجات پیدا کردید وَ لا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ و محزون نباشید که در بهشت هیچ موهبتی از شما دریغ نخواهد داشت متنعم باشید بجمیع نعم الهیه ابد الاباد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۰].... ص : ۳۳۰

وَ نادی أَصْحابُ النَّارِ أَصْحابَ الْجَنَّهِ أَنْ أَفِیضُوا عَلَیْنا مِنَ الْماءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَکُمُ اللَّهُ قالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُما عَلَی الْکافِرِینَ (۵۰)

و ندا میکنند اصحاب آتش اصحاب بهشت را که افاضه کنید بر ما از آب بهشتی یا از آنچه خداوند بشما روزی فرموده اصحاب بهشت جواب میدهند که این دو را خداوند حرام فرموده بر کافرین.

مسئله مشکله- و آن اینست که بهشت کجاست و جهنم کجاست که یکدیگر را می بینند و با هم تکلم میکنند و صدای یکدیگر را میشنوند و سؤال و جواب دارند جواب- این اشکال فقط مجرد یک استبعادی بیش نیست زیرا اولا با این صنایع امروزه بتوسط تلگراف بی سیم و تلفن از مشرق بمغرب صحبت میکنند و بتوسط تلویزیون یک دیگر را می بینند خداوند قدرت دارد قوّه ای عطاء کند که صدای یکدیگر را بشنوند و همدیگر را مشاهده کنند و در قرآن هم میفرماید فَبَصَرُکَ الْیَوْمَ حَدِیدٌ ق آیه ۶۱.

و ثانیا ما برای رفع استبعاد در مجلد سوم کلم الطیب صفحه ۹۰ و ۱۵۰ از مجموعه انتشارات انجمن تبلیغات اسلامی از کتاب بزرگ فرانسوی تألیف آلفونس برکت که نقل و ترجمه کرده نقل کرده ایم مراجعه کنید که خلاصه آن اینست که این منظومه های شمسی و سایر کواکب علاوه از حرکات وضعی و انتقالی با خود شمس یک حرکت مستقیمه دارند بطرف ستاره وکاء که در لسان عرب نصر الطائرش نامیدند و بعد این ستاره قابل استکشاف نیست و این حرکت بکمال سرعت است که در هر ثانیه بیست متر حرکت دارند و موقعی که رسیدند بآن ستاره تمام کرات مجتمع میشوند و از حرکت و نور میافتند و قیامت برپا میشود و آن هم آنیست زیرا اتصالات و انفصالات آنی الحصول است و بر طبق این استکشاف میتوان شواهدی از قرآن اقامه کرد مثل وَ الشَّمْسُ تَجْرِی لِمُسْتَقَرٍّ لَها سوره

یس آیه ۳۸، که همان ستاره وکاء قرارگاه او است و مثل إِذَا الشَّمْسُ کُوِّرَتْ وَ إِذَا النُّجُومُ انْکَدَرَتْ، الی قوله: وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ تکویر آیه ۱ تا ۶، و مثل وَ ما أَمْرُ السَّاعَهِ إِلَّا کَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ نحل آیه ۷۹، و غیر اینها از آیات، بنا بر این جهنم در هر کره باشد و بهشت در هر کره نزدیک بیکدیگرند و اللَّه العالم.

وَ نادی أَصْحابُ النَّارِ أَصْحابَ الْجَنَّهِ این نداء و مکالمه بعید نیست که با کسانی از مؤمنین باشد که آنها را در دنیا میشناختند و معاشرت داشتند و از آنها متوقع هستند أَنْ أَفِیضُوا عَلَیْنا مِنَ الْماءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَکُمُ اللَّهُ از این جمله استفاده میشود دو موضوع یکی اینکه تشنگی و گرسنگی اهل جهنم بسیار سخت است زیرا آدمی که میان آتش میسوزد بفکر تشنگی و گرسنگی نمیافتد مگر آنکه تشنگی و گرسنگی سخت تر از آتش باشد، دیگر اینکه باندازه ای اینها بهم نزدیک هستند که ممکن است آب و غذا اهل بهشت بر آنها بفرستند که توقع میکنند.

قالُوا اهل بهشت در جواب آنها إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُما عَلَی الْکافِرِینَ تحریم تشریعی نیست زیرا دار تکلیف نیست بلکه تحریم تکوینی است یعنی محال است بر کافرین و ما قدرت بر انجام آن نداریم هم عذرخواهی است که از عهده ما خارج است و هم سرزنش است که شما بدست خود خود را محروم کرده اید و منع اکید است از جانب خدا.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۱] ..... ص: ۳۳۱

الَّذِینَ اتَّخَذُوا دِینَهُمْ لَهْواً وَ لَعِباً وَ غَرَّتْهُمُ الْحَیاهُ الدُّنْیا فَالْیَوْمَ نَنْساهُمْ کَما نَسُوا لِقاءَ یَوْمِهِمْ هذا وَ ما کانُوا بِآیاتِنا یَجْحَدُونَ (۵۱)

کسانی که گرفتند دین خود را لهب و لعب بیهوده و بازیگری و فریب داد آنها را زندگانی دنیا پس امروز که روز قیامت است ما آنها را فراموش میکنیم چنانچه

آنها فراموش کردند ملاقات این روز خود را و آنچه بودند که انکار میکردند آیات ما را الَّذِینَ صفت الکافرین است که نعم بهشتی را بر آنها خداوند حرام فرموده اتَّخَذُوا دِینَهُمْ ممکن است مراد از دین دیدن و مشی و رفتار و شعار آنها باشد و ممکن است مراد دین باشد لَهْواً وَ لَعِباً لهو اعمّ از لغو است، لغو کار بیهوده و بی فائده است و لهو مشغولیات است و شامل محرمات هم میشود مثل ساز، آواز، قمار شرب خمر و امثال اینها از امور باطله که تعبیر باباطیل میکنند و لعب بازیگری است که امروز بسیار رواج دارد اگر مراد از دین دین باشد مشرکین چنانچه خدا میفرماید وَ ما کانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَیْتِ إِلَّا مُکاءً وَ تَصْدِیَةً انفال آیه ۳۵، نصاری زنگ و ناقوس، یهود جمع مال و نحوه، و اگر مراد دیدن و مشی باشد واضح است که تمام کفار عمر خود را ببطالت و بیهوده گی و معاصی و نافرمانی میگذرانند وَ غَرَّتْهُمُ الْحَیاةُ الدُّنْیا که تمام کفار و فساق و مخصوصا ابناء زمان خیال میکنند همیشه در دنیا هستند و در امور دنیوی چه اندازه جدیت میکنند و اما بر آخرت قدمی برنمیدارند.

فَالْیَوْمَ نَنْساهُمْ نسیان در خداوند محال است زیرا محل عوارض نیست چنانچه حبّ و بغض و عداوت و امثال اینها در ساحت قدس او روا نیست بلکه مراد ترتیب آثار این امور است یعنی اعتنایی بآنها نمیشود مثل کسی که آنها را فراموش کرده باشد چنانچه جمله بعد هم بهمین معنا است کَما نَسُوا لِقاءَ یَوْمِهِمْ هذا زیرا مسلّما نسیان نبوده با این مقدار که انبیاء و مؤمنین از احوالات قیامت خبر میدادند بعلاوه هر متدیّن بدینی و لو باطل باشد معاد را معتقد است و خود را اهل نجات و سعادت می پندارد بلکه مراد اینست که ابدا بفکر آخرت نیستند و فرمایشات انبیاء را باور نمیکنند و اثری بر آنها بار نمیکنند و قدمی بر آخرت برنمیدارند و شاهد این معنا است وَ ما کانُوا بِآیاتِنا یَجْحَدُونَ که انکار انبیاء و کتب

آسمانی و امور دینی میکنند، و از شواهد قوی بر اینکه مراد از نسیان حقیقت نسیان نیست بلکه معامله نسیان است آیه بعد است که میفرماید:

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۲] .... ص : ۳۳۳

وَ لَقَدْ جِئْناهُمْ بِكِتابٍ فَصَّلْناهُ عَلى عِلْمٍ هُدىً وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۵۲)

و هراینه بتحقیق ما آوردیم آنها را بکتابی که در او تفصیل تمام خصوصیات را از مبدء تا معاد و احکام را از واجب تا حرام و مواعظ و نصایح و آنچه در امر دین محتاج بودند دادیم از روی علم و این کتاب هدایت و رحمت بود برای کسانی که ایمان آوردند.

وَ لَقَدْ جِئْناهُمْ بِكِتابٍ این کتاب خصوص قرآن مجید نیست زیرا ضمیر هم باصحاب نار برمیگردد شامل تمام کفار از زمان آدم تا آخر دنیا است بلکه شامل کتب آسمانی میشود از صحف آدم، شیث، نوح، هود، صالح، ابراهیم، موسی، داود، عیسی و قرآن مجید که هر کدام بمناسبت وقت و اقتضاء و استعداد بشر آنچه لازمه سعادت آنها بود تفصیل داده شده و بآنها رسیده و ابلاغ شده.

فَصَّلْناهُ عَلى عِلْمٍ مکرر ذکر شده که صفات الهیه حقیقه صفتیت ندارد که عارض ذات شود نظیر صفات مخلوق بلکه عین ذات است باین معنی که ذات حق صرف الوجود است بجمیع مراتب وجود، وجود علمی، قدرتی، حیاتی، ابدی سرمدی، کبریایی، عظمتی و سایر مراتب غیر متناهی و غیر محدود پس جهل در ساحت قدسش روا نیست چه جهل بسیط و چه مرکب که تخیّل علم است بنا بر این فرق بین علم و جهل مرکب با اینکه هر دو در نفس شبیه بیکدیگرند اینست که اگر مطابق با واقع شد علم است و اگر بر خلاف واقع تعلق گرفته جهل مرکب است هُدىً وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ تمام این کتب و احکام برای هدایت سرتاسر بشر است لکن آنهایی که ایمان میآورند هدایت میشوند و این کتب و احکام موجب

مشمولیه آنها است برحمت الهی، اما کسانی که ایمان نیاوردند همین کتب سبب مزید ضلالت و کفر آنها میشود و نقمت و بدبختی آنها چنانچه میفرماید وَ نُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ لا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَساراً اسری آیه ۸۳، و از همین جهت تعبیر بلام اختصاص فرموده.

و نکته دیگر آنکه المؤمنین جمع محلّی بالف و لام است شامل جمیع مؤمنین میشود حتی عصات از مؤمنین هم مشمول رحمت میشوند و نجات پیدا میکنند و از تمام امراض قلبیه باطنیه پاک میشوند و آمرزیده میشوند مشروط به اینکه کثرت معاصی باعث نشود که بی ایمان بمیرند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۳].... ص : ۳۳۴

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جاءَتْ رُسُلُ رَبِّنا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنا مِنْ شُفَعاءَ فَيَشْفَعُوا لَنا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كانُوا يَفْتَرُونَ (۵۳)

آیا انتظار دارند مگر آنکه عاقبت امر خود را مشاهده کنند روزی که میآید نتیجه کار آنها میگویند کسانی که خود را بفراموشی و گوش کری زده بودند پس آیا برای ما شفعائی هستند که شفاعت ما را کنند یا برگردیم بدنیا و بدستورات عمل کنیم بر خلاف آنچه عمل میکردیم بتحقیق اینها خود را بزیان و خسران انداختند و آنچه افتراء می بستند از دست آنها رفته و مفقود شده.

هَلْ يَنْظُرُونَ یعنی ینتظرون و لو اینکه اینها انتظار عقوبت را نداشتند لکن این تعبیر در هر لسانی متعارف است که اگر کسی را پند و اندرز دهند و موعظه و نصیحت کنند و او قبول نکند باو میگویند میخواهی وقتی که گرفتار شدی قبول کنی و باور کنی إِلَّا تَأْوِيلَهُ تأویل در اینجا مآل کار است که حقیقت اعمال

و ثمرات و نتائج آنها مکشوف شود و این روز قیامت است که دیگر نمیشود کاری کرد يَوْمَ يَأْتِی تَأْوِيلُهُ روز قیامت يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ یعنی قیامت را باور نمیکردند و قبول نداشتند که این نحوه گرفتار عذاب میشوند و فرمایشات انبیاء حق و صدق بوده مِنْ قَبْلُ یعنی در دنیا قَدْ جاءَتْ رُسُلُ رَبِّنا بِالْحَقِّ در قیامت تصدیق میکنند فَهَلْ لَنا مِنْ شُفَعاءَ فَيَشْفَعُوا لَنا نصاری توقع از مسیح و یهود توقع از موسی و مشرکین توقع از ابراهیم و صابئین توقع از نوح و اهل سنّت توقع از خلفاء سه گانه و غلات توقع از امیر المؤمنین علیه السّلام و فرق شیعه غیر اثنی عشریه توقع از ائمه اطهار (ع) و همچنین هر مذهب باطلی توقع از پیشوایان خود و غافل از اینکه اینها کلّا از اینها بیزار بلکه خصم آنها هستند نه شفیع چنانچه گفتند ویل لمن شفعائه خصمائه.

تنبیه- باید مؤمنین هم متوجه باشند کاری نکنند که خدای نخواسته فردا ائمه اطهار خصماء آنها باشند.

أَوْ نُرَدُّ زنده شویم و در دنیا برگردیم فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِی كُنَّا نَعْمَلُ ایمان بیاوریم و اطاعت کنیم و مخالفت و معصیت نکنیم لکن این آرزو محال است با اینکه خداوند میفرماید وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ وَ إِنَّهُمْ لَكاذِبُونَ انعام آیه ۲۸ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ سرمایه عمری که در هر ساعت آن میتوانستند چه درجات عالیه و مقامات سامیه را تحصیل کنند از دست دادند و مصرف شرک و کفر و عناد و معاصی نمودند چه خسران بالاتر از اینست.

وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما كانُوا يَفْتَرُونَ از بتها و شمس و گوساله و آتش و آنچه میپرستیدند از غیر خدا و کسانی که اینها در تحت اطاعتشان بودند مثل نمرود، شدّاد، فرعون و دعات باطله و رؤساء و امراء و آنچه افتراء بانبیاء و اولیاء میزدند تمام از دست آنها رفته و یافت نخواهند نمود.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۴] ..... ص : ۳۳۶

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ یُغْشِی اللَّیْلَ النَّهارَ یَطْلُبُهُ حَثِیثاً وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النُّجُومَ مُسَخَّراتٍ بِأَمْرِهِ أَلا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ تَبارَکَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ (۵۴)

محققا پروردگار شما اللّه است آن خدایی که خلق فرمود آسمانها و زمین را در شش روز پس از آن مرتب فرمود بر عرش عظمت میپوشاند شب روز را طلب میکند او را در عقب او بکمال سرعت میرود و خورشید و ماه و ستارگان تماما در تحت امر او و بامر او مسخر هستند و اطاعت میکنند آگاه باشید مختص بخدا است خلق کردن و امر فرمودن خداوند بسیار برکات و عنایات دارد پروردگار جمیع عالمین است.

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ محققا آنکه شما را تربیت فرموده از ابتداء خلقت ماده اصلی شما و سیر در مراتب وجودیه شما تا نطفه و علقه و مضغه و هکذا تا بدنیا آمدید تا شما را بحد رشد و رجولیت رسانید و تمام وسائل زندگانی را برای شما از داخل و خارج فراهم فرمود و آن بآن افاضه میفرماید اللّه است ذات مقدس ربوبی اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ در کیفیت خلقت آسمانها و زمین و عرش و کرسی مسالکیست، حکماء که عالم را قدیم میدانند و خدا را علت تامّه میپندارند و انفکاک علت از معلول را محال میگویند دو مسلک دارند یکی مسلک افلاطون که قائل بعقول عشره است میگوید خداوند چون بسیط من جمیع الجهات است فقط از او عقل اول صادر شده زیرا (الواحد لا یصدر عنه الّا الواحد) و چون خداوند قدیم است و انفکاک هم محال است عقل اول هم قدیم است و فرق بین این دو باختلاف رتبه است خداوند بذاته موجود است و واجب الوجود است و عقل اول ممکن الوجود و بواسطه علتش موجود و قدیم است که گفتند (الممکن فی ذاته ان یکون لیس و له من علته ان یکون ایس) و چون عقل اول

مرکب از وجود و ماهیت است از جنبه وجودش عقل ثانی و از جنبه ماهیتش عرش موجود شد و هکذا عقل ثانی که از جنبه وجودش عقل ثالث و ماهیتش کرسی که فلک ثوابتش نام نهاده، و از ثالث عقل رابع و فلک زحل که آسمان هفتم، و از رابع عقل خامس و فلک مشتری، و از خامس عقل سادس و فلک مریخ، و از سادس عقل سابع و فلک شمس، و از سابع عقل ثامن و فلک زهره، و از ثامن عقل تاسع و فلک عطارد، و از تاسع عقل عاشر و فلک قمر که اینها را سبع سماوات گفتند، و عقل عاشر کدخدای عوالم سفلیه مثل کره نار و هوا و آب و خاک که اینها را امّهات اربع نام نهادند و سبع سماوات را آباء سبعه و از اینها موجودات دیگر موجود شده.

و دیگر مسلک ارسطو است که قائل بعقول عرضیه است میگوید از ذات واجب الوجود عقل اول و عقل اول از نورانیت خود یک عقل و از جهت اشراق نور واجب الوجود در او عقل دیگر و هکذا این عقول از جهت خود هر کدام یک عقل و از جهت اشراق نور حق و سایر عقول عقول متعدده و مثل زده به اینکه اگر هزار آینه بلکه دو آینه مقابل چراغی گذارده شود الی غیر النهایه چراغ در این دو آینه مشاهده میشود، حتی اینکه نقل کردند بعض مترفین بستر خود را در میان دو آینه انداخته و مشغول با عیال خود و مشاهده میکرد در آینه تا چشم کار میکرد بستر بود و اشتغال.

لکن تمام اینها مزخرف است و مبتنی بر همان مسلک فاسد است خداوند قادر متعال و فاعل مختار است ان شاء فعل و ان لم یشأ لم یفعل و افعال او تابع حکم و مصالح و قابلیت محل است و علّت قدرت بر ترک ندارد و اختیار در او نیست و باختلاف حکم و مصالح و قابلیت تعدد میآورد و لطمه ببساطت ذات نمیزند بعلاوه وجدانا و حسّا با این وسائل امروزه مشاهده در این فضای وسیع کرات

جوّیه و منظومه های شمسیه و شموس متعدده و سیارات کثیره بسیار است منحصر بشمس ما نیست و بسیّارات سبعه.

مسلک سوم آنکه بعضی گفتند خداوند امر خلق و رزق را بملائکه واگذار کرده، بعضی گفتند بانبیاء و اولیاء محول شده، بعضی گفتند بدست طبیعت داده شده الی غیر ذلک از مزخرفات.

و این آیه شریفه بلکه سرتاسر قرآن بر توحید افعالی و اینکه تمام باختیار حق و اراده او موجود شده کمال صراحت را دارد لذا منحصر میفرماید بقوله تعالی إِنَّ رَبَّکُمُ اللَّهُ مربّی و موجد و خالق شما منحصر است باللّه الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ مراد طبقات و فضای وسیع است که لا یعلمها الّا اللّه و تمام این کرات جوّیه با این بعد طولانی در طبقه اولی است بدلیل قوله تعالی إِنَّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِزِینَهٍ الْکَواکِبِ صافات آیه ۶، و مراد از سماء دنیا طبقه نزدیکتر بزمین و عالم سفلی است که همان طبقه اولی باشد نه اینکه مراد افلاک سبعه که در او سیارات سبعه باشد که یکی از آنها را حکماء شمس گفتند و توهّم کردند که تمام اینها دور کره زمین میگردند با اینکه کره زمین و سایر منظومات شمسی دور کره شمس چرخ میخورند وَ الْأَرْضَ که عالم سفلی باشد از زمین و آب و سایر مواد ارضیه.

فِی سِتَّهِ أَیَّام اشکال- خداوند متعال قادر ذی الجلال قدرت دارد که در طرفه العین تمام اینها را ایجاد فرماید بدلیل قوله تعالی إِذا أَرادَ شَیْئاً أَنْ یَقُولَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ یس آیه ۸۲، خصوصیت شش روز چیست.

جواب- گفتیم که تمام افعال الهی تابع حکم و مصالح است بسا حکمت در ایجاد نیست چنانچه قبل از خلقت عالم مصلحت نبوده و خلق نفرموده و هر کدام در موقع خود که حکمت اقتضاء کند و مصلحت باشد ایجاد میفرماید و کسی عالم

بحکم و مصالح جز ذات اقدس نیست و این اشکال نظیر اینست که بگویی خدا قدرت داشت تمام بشر را در آن واحد ایجاد فرماید چرا باید از آدم تا انقراض عالم نسلا بعد نسل ایجاد فرماید البته هر کدام بموقع خود مصلحت داشته.

اشکال- در سوره فصّلت آیه ۸ میفرماید خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ و در آیه ۹ میفرماید وَ جَعَلَ فِیها رَواسِیَ مِنْ فَوْقِها وَ بارَکَ فِیها وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها فِی أَرْبَعَهِ أَیَّامٍ و در آیه ۱۱ میفرماید فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِی یَوْمَیْنِ و مقتضای این آیات هشت روز میشود و در اینجا شش روز فرموده.

جواب- کلمه اربعه ایّام مجزّی از فی یومین نیست بلکه مفاد اینست که زمین را در دو روز خلق کردیم و جعل رواسی و برکات و تقدیر اقوات با خلقت زمین شد چهار روز و دو روز هم خلقت سبع سماوات شد که مجموعا شش روز میشود نه هشت روز.

اشکال- از این آیه استفاده میشود که خلقت آسمانها قبل از خلقت زمین بوده و خلقت آسمان و زمین قبل از خلقت عرش بوده و در سوره فصلت دلالت دارد که خلقت زمین قبلا بوده بدلیل فاء تفریع.

جواب- امّا این آیه دلالت بر تقدیم خلقت آسمانها ندارد و تقدیم ذکری دلیل نیست زیرا ممکن است برای علوّ رتبه باشد و عظمت قدرت پس منافی با آیه فصّلت ندارد.

ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ این جمله مفاد آیه الرَّحْمنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی و آیات بسیاری که مفاد این جمله است و همین آیات باعث توهّم مجسمه شده که میگویند خدا بر روی تخت نشسته و حکم میفرماید لکن ما و لو معتقد بوجود عرش هستیم بدلیل وَ یَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّکَ فَوْقَهُمْ یَوْمَئِذٍ ثَمانِیَهٌ حاقه آیه ۱۷، و اخبار بسیار در باب حمله عرش لکن نظر به اینکه عرش احاطه بکرسی و کرسی احاطه

بجمیع سماوات و ارض دارد بدلیل وَسِعَ کُرْسِیُّهُ السَّماواتِ بقره آیه الکرسی، و از آن طرف گفته ایم که ظواهر بعد از آنی که قرینه عقلیه که بمنزله قرینه متصله است اگر بر خلاف ظاهر داشته باشیم نمیگذارد ظهور منعقد شود و مثل قرائن منفصله نیست که بر تقیید یا تخصیص یا معانی مجازیه حمل شود پس بنا بر این اصلا ظهور ندارد بلکه مراد احاطه قدرت و عظمت است که تمام ممکنات در تحت تدبیر او هستند، بناء علی هذا مراد از استوی قیام بکارپردازیست لذا در بعض آیات بعد از این جمله ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ میفرماید یُدَبِّرُ الْأَمْرَ یونس آیه ۳، و نیز میفرماید ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ، الی قوله: یُدَبِّرُ الْأَمْرَ رعد آیه ۲، و قوله تعالی ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ الی قوله تعالی یُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّماءِ إِلَی الْأَرْضِ فصلت آیه ۴، و تعبیر بثمّ که از برای تراخی است هم یک دلیل است زیرا قیام بتدبیر امور پس از خلقت آسمانها و زمینها است نه اینکه ایجاد عرش پس از ایجاد زمین و آسمانها باشد، و نیز از شواهد همین جمله بعد است یُغْشِی اللَّیْلَ النَّهارَ شب روز را محو میکند، اگر بگویی چرا نفرمود یغشی النهار اللیل می گوییم شب بمنزله عدم و سلب است نظیر ظلمت و عدم را نمیشود معدوم کرد و روز بمنزله وجود است نظیر نور و موجود را میتوان معدوم نمود لذا موقعی که روز معدوم شد شب است چنانچه نور اگر معدوم شود ظلمت است یَطْلُبُهُ حَثِیثاً فاعل یطلبه اللیل است و مرجع ضمیر نهار است یعنی سرعت شب طلب میکند روز را اشاره به اینکه عمر بسرعت طی میشود، در حدیث از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است فرمود

ا ما ترون انّ اللیل و النهار یبلیان کلّ جدید و یقربان کلّ بعید.

وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النُّجُومَ مُسَخَّراتٍ بِأَمْرِهِ تمام کرات جوّیه بامر پروردگار در سیر و حرکتند بنحو منظم خردلی تند و کند ندارند بلکه مستفاد

از قرآن است که اینها شعور و ادراک دارند و بطوع و رغبت اطاعت میکنند چنانچه میفرماید ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً قالَتا أَتَیْنا طائِعِینَ فصلت آیه ۱۰، و نیز میفرماید أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ یَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ وَ النُّجُومُ وَ الْجِبالُ وَ الشَّجَرُ وَ الدَّوَابُّ وَ کَثِیرٌ مِنَ النَّاسِ وَ کَثِیرٌ حَقَّ عَلَیْهِ الْعَذابُ حج آیه ۱۸، و بسیاری از آیات دیگر که بالصراحه دلالت دارد که تمام موجودات عقل و شعور دارند و عبادت میکنند بتسبیح و سجده و انجام وظیفه و کسانی که اینها را عادم الشعور میدانند این آیات را حمل بر تکوینی میکنند که نفس وجود آنها دلالت بر وجود حق و صفات او دارند، و جواب آنها به اینکه این حمل خلاف نصّ است زیرا تقیید بکثیر من الناس و کلمه طائعین نصّ در مطلب است و کلام شما اجتهاد مقابل نصّ است.

أَلا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ لام اختصاص صریح در این است که غیر خدا خالق شی ء نیست و همین است معنی توحید افعالی و امر هم مختص باو است و اینکه اطاعت اوامر رسول صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه اطهار علیهم السّلام و والدین و زوج و مولی واجب است بواسطه امر او است أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ نساء آیه ۶۲ (من اطاعکم فقد اطاع اللَّه و من عصاکم فقد عصی اللَّه) زیارت جامعه.

تَبارَکَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِینَ از ماده المواد تا عالم عقول تماما تحت تربیت او هستند هر کمالی بهر که افاضه میشود و هر نقصی از هر که رفع میشود بعنایت او است او تام است فوق التمام و کامل است فوق الکمال.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۵].... ص: ۳۴۱

ادْعُوا رَبَّکُمْ تَضَرُّعاً وَ خُفْیَهً إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُعْتَدِینَ (۵۵)

بخوانید پروردگار خود را بحالت ذلت و پنهانی محققا او دوست نمیدارد تجاوزکنندگان را.

ادْعُوا رَبَّكَمْ یکی از عبادات بسیار بزرگ دعاء است حتی در حدیث دارد از نماز و قرائت قرآن افضل است و از نیزه و سلاح تیزتر است برای دفع دشمن و برای دفع بلاء و لو هر چه محکم باشد و اگر دعا نباشد مورد عنایت الهی واقع نمیشود قُلْ ما یَعْبَؤُا بِکُمْ رَبِّی لَوْ لا دُعاؤُکُمْ فرقان آیه ۷۷، و هر دعائی مقرون باجابت است یا در دنیا و یا در آخرت و اخبار و آیات در اهمیت و فضیلت دعاء بسیار است و از برای دعاء شرائط بسیاری است که از آن جمله این آیه است:

تَضَرُّعاً وَ خُفْیَهً تضرّع اظهار ذلّت و خضوع و خشوع و با حال بکاء و شکستگی است و خفیه در پنهانی و خفض صوت و آهسته دعاء کردن نه با صدای بلند و علنا مگر در موارد لازمه مثل مجامع مؤمنین که آنها آمین بگویند و امثال اینها بلکه هر عبادت پنهانی افضل از علانیه است بالاخص صلوات مندوبه و صدقات مستحبه و نحوه اینها.

إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُعْتَدِینَ اعتداء بمعنی تجاوز از حدّ است یا طلب اموری است که از حد او خارج است و از حد قابلیت او بیرون است یا با صدای بلند دعا کردن یا طلب حرامی یا آنچه بر غیر صلاح و صواب باشد یا نفرین در حق مؤمنین یا دعاء برای کفار و معاندین و طلب مغفرت کسانی که قابل مغفرت نیستند و امثال اینها که مذموم است یا حرام است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۶].... ص : ۳۴۲

وَ لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاحِها وَ ادْعُوهُ خَوْفاً وَ طَمَعاً إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِیبٌ مِنَ الْمُحْسِنِینَ (۵۶)

و افساد نکنید در روی زمین بعد از آنی که اصلاح شده است و خدا را بخوانید در حالی که هم خوف داشته باشید هم طمع محققا رحمت خداوند نزدیک از احسان کنندگان است.

لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ افساد در زمین اقسام بسیاری دارد: قسم اول- افساد در دین است تبلیغات سوء که مسلمین را از جاده دین منحرف کنند و کفار را مانع شوند از ایمان آوردن و القاء شبهه در قلوب بندگان.

قسم دوم- جلوگیری از اطاعت و عبادت و اتیان بوظائف دینی و سوق بمعاصی و اشاعه فحشاء و القاء جلباب حیاء قسم سوم- ظلم و ایذاء و قتل و غارت و ذهاب مال و عرض بندگان و نفوس آنها قسم چهارم- القاء نفاق و دوئیت و تفرقه و عداوت و بغضاء بین مؤمنین الی غیر ذلک که تمام اینها فساد فی الارض است.

بَعْدَ إِصْلاحِها که خداوند تبارک و تعالی ارسال رسل مخصوصا وجود مقدس نبیّ خاتم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم فرمود و آنچه باعث سعادت دنیا و آخرت بشر بود بیان فرمود از عقائد حقّه و اخلاق حمیده و اعمال صالحه و دوری از عقائد باطله و اخلاق رذیله و اعمال سیّئه و نیز القاء محبت، مودت، اخوت، الفت بین الناس و جعل حقوق هر یک و جلوگیری از تعدی و تجاوز و ظلم و ایذاء که إِنَّ هذَا الْقُرْآنَ یَهْدِی لِلَّتِی هِیَ أَقْوَمُ اسری آیه ۹ وَ أَلَّفَ بَیْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً ما أَلَّفْتَ بَیْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لکِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَیْنَهُمْ انفال آیه ۶۵، خلاصه بعد از این همه زحمات که پیغمبر و ائمه و علماء و مؤمنین و مجاهدین تحمل کردند که بساط صلح را در روی زمین بیندازند شما برنچینید و زحمت آنها را از بین نبرید.

وَ ادْعُوهُ خَوْفاً وَ طَمَعاً بین خوف و رجاء باشید هم بترسید از نزول عذاب در دنیا و گرفتار جهنم در عقبی بواسطه کثرت معاصی و طغیان و هم امیدوار باشید برحمت و مغفرت و خدا را بخوانید بین خوف و رجاء که خداوند مغفرتش و عفوش شامل حال شما شود و اعمال زشت شما را از بین ببرد و رحمت و لطفش شما را سعادت مند نماید.

إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ هر عمل خیری چه عبادات واجبه یا مستحبه باشد احسان بنفس است یا احسان ببندگان خدا است و موجب قرب رحمت است چنانچه هر عمل زشتی ظلم بنفس یا ظلم ببندگان خدا است و موجب بعد از رحمت است لذا قصد قربت در عبادت لازم است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۷].... ص : ۳۴۴

وَ هُوَ الَّذِی یُرْسِلُ الرِّیاحَ بُشْراً بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ حَتَّی إِذا أَقَلَّتْ سَحاباً ثِقالاً سُقْناهُ لِبَلَدٍ مَیِّتٍ فَأَنْزَلْنا بِهِ الْماءَ فَأَخْرَجْنا بِهِ مِنْ کُلِّ الثَّمَراتِ کَذلِکَ نُخْرِجُ الْمَوْتی لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ (۵۷)

و او است آن خدایی که میفرستد بادهایی بشارت دهنده پیشاپیش رحمت خود تا زمانی که بردارد ابرهای سنگین را و راندیم آنها را بطرف بلد مرده و نازل کردیم بآن بلد مرده آب را پس بیرون آوردیم بآن آب از هر نوع میوه ها را و همین نحو مرده ها را بیرون میآوریم باید شما یاد بیاورید.

وَ هُوَ الَّذِی یُرْسِلُ الرِّیاحَ تولید بادها از تموّج هوا است نظیر موج دریا و در تحت امر الهی میوزد بهر طرفی که مأمور است بُشْراً بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ قراء در این کلمه بشرا اختلاف شدیدی دارند که نون است نشرا یا باء است بشرا و در کیفیت قرائت آن از جهت فتحه و کسره و ضمه متحرکا یا مجزوما و هر کدام ادله اجتهادیه اقامه کرده اند و در مجمع بسط مفصلی داده، لکن مکرر گفته ایم و در مقدمه این تفسیر مشروحا بیان کرده ایم که هیچ اعتباری بآن قرائات نیست و این وجوهی که هر یک بیان کرده اند اجتهاد مقابل نص است و جز سیاهی قرآن که بتواتر بما رسیده سایر قرائات باطل است بلکه نص قرآن در این مقام شاهد بر اینست که بشرا بباء است وَ مِنْ آیاتِهِ أَنْ یُرْسِلَ الرِّیاحَ مُبَشِّراتٍ روم آیه ۴۵، بلکه در خود آیه هم قرینه دارد کلمه بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ یعنی بشارت میدهد

قبلا برحمت الهی و فوائد این ریاح بسیار است: تلطیف هوا میکند، مکربات و کسافات را میبرد و حرارت هوا را تسکین میکند و لواقح است که درختان را آبستن میکند و نطفه نر را در ماده تلقیح میکند و رطوبات را برطرف میکند الی غیر ذلک که در این آیه بیکی از آنها اشاره فرموده.

حَتَّى إِذا أَقَلَّتْ حمل میکند و برمیدارد و مرتفع میکند سَحاباً ثِقالًا که منشأ سحاب ابخره و ادخنه که بتوسط اشعه شمس از دریاها متصاعد میشود و ثقالت آنها بواسطه مواد مائیه است که در این ابخره موجود است و باد ان ابرها را حرکت میدهد که مفاد سقناه باطراف و نقاط زمین که مفاد لِبَلَدٍ مَيِّتٍ است و میت بودن بلاد خشکی قنوات و آبار و رودخانه ها و انهار و اشجار و صناعاتی که مربوط بمیاه است ابرها را بالای آن بلاد نگاه میدارد مواد مائیه آنها بتوسط سردی هوای بالا خارج میشود باران و برف و تگرگ میبارد بر آن بلد میت بقدرت کامله خداوند اگر هوا ملائم باشد باران میشود و اگر سرد باشد اگر در وسط هوا سردی باشد باران بآن وسط که میرسد تگرگ میشود و اگر حین جدا شدن از ابر سرد باشد برف میشود و پس از باریدن قناتها و رودخانه ها و نهرها جاری میشود و آبار آب در آنها جوشش میکند و درختان سبز و خرّم و بارور میشود.

فَأَنْزَلْنا بِهِ الْماءَ مراد اعم از باران و برف و تگرگ است زیرا همه آنها ماء است که بآن زمین مرده از ابر میبارد.

فَأَخْرَجْنا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَراتِ در کشت زار ببارد حبوبات روئیده میشود، در باغستانها میوه جات، در نخلستانها رطب و تمر، در کوه ها چشمه های آب بوجود میآید و در دهان صدف مروارید، در اعماق زمین معادن و غیر اینها كَذلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتى چنانچه قدرت دارد زمین مرده را زنده کند قدرت

دارد فردای قیامت مرده ها را زنده کند و از خاک بیرون آورد.

لعلکم یعنی سزاوار است و باید متذکر شوید تَذَکَّرُونَ بلکه ذات مقدسش بر هر چیزی قادر است و آثار قدرتش در همه جا ظاهر و هویدا است

مهندسی که بگل نکهت و بگل جان داد بهر که هر چه سزاوار حکمتست آن داد

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۸].... ص : ۳۴۶

وَ الْبَلَدُ الطَّیِّبُ یَخْرُجُ نَباتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَ الَّذِی خَبُثَ لا یَخْرُجُ إِلَّا نَکِداً کَذلِکَ نُصَرِّفُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَشْکُرُونَ (۵۸)

و بعد از باریدن باران بر بلد میت اگر بلد پاکیزه باشد میوه جات و حبوبات طیبه بقدرت و اذن پروردگارش بیرون میآورد و آن بلد اگر خبیث و شوره زار باشد بیرون نمیآورد مگر اندک چیزهای بی فائده مثل خار و خس و هندوانه ابو جهل همین نحو ما آیات خود را نشان میدهیم و بیان میکنیم برای قومی که شکرگزارند.

باران که در لطافت طبعش خلاف نیست در باغ لاله روید و در شوره زار خس

همین نحو فیض و رحمت الهی در کالبد بدن انسانی از همین ثمرات و حبوبات تولید نطفه میکند اگر صلب آباء و رحم امهات پاکیزه باشد مؤمن صالح باشند و حرام نخورده باشند اولاد صالح تولید میکنند و اگر خبیث و کافر و فاسق و اکل حرام کرده باشند اولاد فاسق و فاجر تحویل جامعه میدهند

(اشهد انّک کنت نورا فی الاصلاب الشامخه و الارحام المطهره).

وَ الْبَلَدُ الطَّیِّبُ زمینی که قابلیت و استعداد کشت و زراعت و غرس اشجار داشته باشد یَخْرُجُ نَباتُهُ گیاه و حبوب و میوه های خوشبو بیرون میآورد بِإِذْنِ رَبِّهِ بقدرت و ایجاد پروردگار، و از این جمله استفاده میشود که قابلیت محل شرط است مجرد فاعلیت فاعل کافی نیست بلی خداوند قدرت دارد که از زمین طیب

هم خـار و خس خـارج کنـد در نوع گلزارها خار و خس زیادی هم مشاهـده میشود و در بیابانهای لم یزرع گلهای زیبا بوجود آورد و برای نمونه پسر نوح و جعفر کذّاب و محمد ابن ابی بکر.

وَ الَّذِی خَبُثَ شوره زار و غیر قابل زرع لا یَخْرُجُ إِلَّا نَکِداً قلیل الفائده و متفرقه و متشـتته کَذلِکَ نُصَـرِّفُ الْآیاتِ لکن استفاده از این قـدرت نمائیها مخصوص است لِقَوْمٍ یَشْـکُرُونَ که بداننـد تمام بیـد قـدرت او است و دست طبیعت در آنها کارگر نیست و همه از راه تفضل و انعام است و پاس نعم خدایی را نگاه میدارند و شکرگزارند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۵۹].... ص : ۳۴۷

لَقَدْ أَرْسَلْنا نُوحاً إِلی قَوْمِهِ فَقالَ یا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ما لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرُهُ إِنِّی أَخافُ عَلَیْکُمْ عَذابَ یَوْمٍ عَظِیمٍ (۵۹)

هراینه بتحقیق ما فرستادیم حضرت نوح را بسوی قوم خود پس فرمود ای قوم من بپرستید اللَّه را نیست از برای شما معبودی غیر از او محققا من میترسم برای شما عذاب روز با عظمتی را.

لَقَـدْ أَرْسَـلْنا نُوحـاً حضـرت نوح در اخبـار دارد که نام او عبـد الغفار و عبـد الملک و عبـد الاعلی بوده، و در مجمع البحرین از حضـرت صـادق علیه السّـلام روایت میکنـد که عمر نوح (ع) دو هزار و پانصـد سـال بوده هشـتصد و پنجاه سال قبل از بعثت و نهصـد و پنجاه سال در میان قوم دعوت میفرمود و هفتصد سال بعد از طوفان و موقع قبض روحش از ملک الموت درخواسـت کرد از آفتـاب بیایـد بسـایه چون آمـد بملـک الموت فرمود این عمر بقـدر آمـدن از آفتـاب بسایه است، و او پسـر لامک پسـر متوشخ پسـر اخنوخ که حضـرت ادریس باشد که میان نوح و ادریس دو واسـطه بوده و میان نوح و آدم ده واسـطه بوده و سال ولادتش سال وفات حضرت آدم بوده

بوده و آدم طول عمر او نهصد و سی سال طبق حدیث مروی از حضرت باقر علیه السّلام و موقع وفات آدم اولاد و احفاد او بالغ بر چهل هزار بودند، و نوح اول پیغمبر اولو العزم صاحب دین جدید و ناسخ دین قبل بوده و بعد از حضرت ادریس اول پیغمبر نوح بوده و میان این دو نبی پیغمبری نبوده و عمر او از تمام انبیاء بیشتر بوده لذا او را شیخ الانبیاء گفتند.

الی قومه قوم نوح تمام بت پرست بودند و دستگاه بت پرستی هم در زمان نوح شروع شد بعد از وفات آدم در این مدت هشتصد و پنجاه سال قبل از بعثت نوح ابتداء شیطان آمد نزد بنی آدم و گفت حضرت آدم و سایر آباء شما مثل شیث و ادریس مقرب درگاه خداوند بودند صورت آنها را مقابل خود بگذارید و سجده کنید تا آنها شفیع شوند شما بسعادت برسید چنانچه امروز هم یک صور خیالیه از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و امیر المؤمنین و سایر ائمه علیهم السّلام در میان عوام شیعه معمول شده بقدری که احدی از علماء قدرت جلوگیری از آنها ندارد کم کم بت پرستی رواج پیدا کرد و بتهای زیادی باسامی مختلفه در میان آنها بود: ودّ، سواع، یعوث، یعوق، نسر. حضرت نوح علیه السّلام چون مبعوث شد اولین دعوتش دعوت بتوحید بود فَقالَ یا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ چنانچه پیغمبر اسلام هم اولین دعوتش میان مشرکین همین بوده

(قولوا لا اله الّا اللّه تفلحوا)

بلکه اکثر انبیاء اولین دعوت آنها همین بود مثل هود، صالح، ابراهیم، شعیب و غیر اینها چنانچه در قرآن ذکر آنها مکررا شده ما لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرُهُ نه خورشید و ماه و ستارگان و نه ملک و جن و انس و نه حیوانات مثل گاو و گوساله و نه نباتات مثل اشجار که می پرستیدند و نه جمادات مثل آتش و اصنام تمام اینها مخلوق حق هستند عبادت و پرستش منحصر بذات مقدس او است و بس.

إِنِّی أَخافُ عَلَیْکُمْ عَذابَ یَوْمٍ عَظِیمٍ ظاهرا مراد عذاب آخرت باشد و تعبیر

باخاف برای اینست که ممکن است ایمان بیاورند و نجات پیدا کنند و احتمال میرود که مراد از طوفان و غرق باشد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۰].... ص : ۳۴۹

قالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَراکَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۶۰)

گفتند جماعتی از قوم نوح که محققا ما تو را می بینیم که در گمراهی آشکارا هستی قالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ قوم نوح دو قسمت بودند یک قسمت که ایمان آورده بودند بسیار کم بودند چنانچه میفرماید وَ ما آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِیلٌ هود آیه ۴۰، و عدد آنها چه مقدار بود کلمات مفسرین و اخبار مختلف است و شاید بالغ بر هشتاد نفر که اصحاب سفینه بودند، و قسمت دوم که بسیار بودند ایمان نیاوردند و خطاب هم بنوح شده که دیگر کسی بتو ایمان نخواهد آورد وَ أُوحِیَ إِلی نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ یُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِکَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلا تَبْتَئِسْ بِما کانُوا یَفْعَلُونَ هود آیه ۳۶.

إِنَّا لَنَراکَ رؤیت یعنی معتقدیم و یقین داریم و بقلب مشاهده میکنیم فِی ضَلالٍ مُبِینٍ چه ضلالتی بالاتر از ترک اصنام و آلهه آنها است و قول ببطلان آنها و این نسبت که تمام کفار و مشرکین بانبیاء دادند بلکه آنها را کذاب و مفتری و ساحر و مجنون گفتند و خداوند در قرآن مجید در موارد زیادی نقل فرموده بلکه حضرت نوح را اذیت بسیار میکردند و سنگ میزدند تا اندازه ای که ضعف میکرد و در میان جاده میافتاد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۱] ..... ص : ۳۴۹

قالَ یا قَوْمِ لَیْسَ بِی ضَلالَهٌ وَ لکِنِّی رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ (۶۱)

در جواب آنها فرمود ای قوم من نیست بمن ضلالت و گمراهی و لکن من رسول هستم از طرف پروردگار عالمیان.

مسلّما اینها منکر خداوند نبودند و اصنام خود را در عبادت شریک خدا

میدانستند و مسلّما رسولان قبل از نوح را هم معترف بودند از آدم و شیث و ادریس غایه الامر میگفتند که آنها دعوت بتوحید نمیکردند و منکر آلهه آنها نبودند و حضرت نوح علیه السّلام پس از اقامه معجزات و اتمام حجت بر آنها بخصوص با این طول عمر با اینکه قوای او همه برجا بوده بزرگترین معجزه است که بعین مشاهده میکردند لذا در جواب آنها قالَ یا قَوْمِ لَیْسَ بِی ضَلالَةٌ دعوت بتوحید و یگانگی حق تبارک و تعالی در نظر عقل ضلالت نیست وَ لکِنِّی رَسُولٌ جمیع شرائط رسالت در او موجود و فاقد جمیع موانع نبوت بود که ما در کلم الطیب مجلد اول بیان کرده ایم مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ چنانچه انبیاء قبل مثل آدم و شیث و ادریس رسول بودند نیز با مدرک و دلیل رسالتش ثابت و محقق میشود.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۲]..... ص : ۳۵۰

أُبَلِّغُکُمْ رِسالاتِ رَبِّی وَ أَنْصَحُ لَکُمْ وَ أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ (۶۲)

بشما میرسانم آنچه خداوند من فرستاده و شما را نصیحت میکنم که بپذیرید و مخالفت نکنید و من از جانب خدا میدانم چیزهایی را که شما نمیدانید.

أُبَلِّغُکُمْ وظیفه رسالت است چون واسطه است بین خدا و بنده گان اینکه برساند ببندگان رِسالاتِ رَبِّی تمام دستورات صادره از پروردگار را چه راجع بقسمت عقائد و اخلاق و اعمال و عبادات و معاملات باشد و چه انذار از عقائد فاسده مثل شرک و غیره و اخلاق رذیله و اعمال سیئه و سوء معاشرت.

وَ أَنْصَحُ لَکُمْ نصیحت پند و اندرز است بآنچه صلاح طرف است چه در دنیا و چه در آخرت و موعظه منع از اموریست که موجب فساد دنیا و آخرت میشود و بیان مضار آنها.

وَ أَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ ما لا تَعْلَمُونَ معرفت بخدا و وحدانیت او و صفات کمال و جمال و جلال و عدل و جزاء اعمال خیر و شر و سایر اموری که بانبیاء افاضه شده

و دیگران محروم شدند و بایستی از انبیاء و اولیاء و علماء فراگیرند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۳] ..... ص : ۳۵۱

أَ وَ عَجِبْتُمْ أَنْ جاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَ لِتَتَّقُوا وَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۶۳)

آیا تعجب کردید اینکه آمد شما را ذکری از پروردگارتان بر یک نفر مردی از خودتان که شما را انذار کند از مخالفت خدا و شما از معاصی او پرهیز کنید و امید است که شما مورد رحمت او واقع شوید.

توضیح کلام اینکه خداوند چون صرف وجود است و بسیط الحقیقه و جسم و مرکب نیست اگر بخواهد دستوری برای بندگانش دهد که باعث سعادت آنها و نجات از مهالک باشد باید ایجاد کلام کند در جسمی مثل درخت برای حضرت موسی یا القاء در قلب کند چه ملک استماع کند یا بشر یا حیوان یا جماد مثل خطابی که بنحل شد وَ أَوْحى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبالِ بُيُوتاً الایه نحل آیه ۷۰، و چون غیر بشر ممکن نیست تماس با افراد بشر بگیرد اما ملک و جن القاء در قلوب کنند معلوم نمیشود که وحی الهی است یا وسوسه شیطانی و هر شیّاد هم میتواند دعوی کند که بمن چنین و چنان وحی شده و صدق و کذب او معلوم نمیشود و حیوانات هم نمیتوانند با بشر تماس گیرند لذا منحصر است به اینکه القاء بقلب بشری بشود که دارای معجزه باشد و متخلق باخلاق حمیده و صفات پسندیده و اعمال صالحه و خالی از جمیع عیوب و نقائص که دلیل بر صدق او باشد و بلسان سایر افراد بآنها ابلاغ کند وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ ابراهیم آیه ۴، بنا بر این جای تعجب نیست لذا میفرماید أَ وَ عَجِبْتُمْ استفهام انکاری است یعنی نباید تعجب کنید أَنْ جاءَكُمْ بیاید بر شما ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ که شما بیاد خدا باشید و او را فراموش نکنید و اوامر او را امتثال کنید و از شرک و کفر و معاصی بیرون روید و خدای یگانه را بپرستید و براه سعادت قدم

بردارید و از طریق شیطانی منحرف شوید و این ذکر پروردگار شما عَلی رَجُلٍ مِنْکَمْ بتوسط یک نفر از خود شماها باشد دیده و شناخته با منطق و دلیل و برهان و غرض از ارسال او لِیُنْذِرَکُمْ انذار ردیف بشارت است، بشارت راجع بمثوبات بر اطاعت است و انذار راجع بعقوبات معصیت است وَ لِتَتَّقُوا تقوای از عقائد فاسده شرک، کفر، ضلالت. و از اخلاق رذیله کبر، عناد، عصبیت، حسد و غیرها و از اعمال سیئه که اثر و نتیجه انذار آن رجل تقوای شما باشد.

لَعَلَّکُمْ تُرْحَمُونَ و تعبیر بلعلّ برای اینست که چه بسیار انبیاء آمدند و بندگان آنها را تکذیب کردند و فرمایشات آنها را نپذیرفتند و گرفتار عذاب دنیوی و اخروی شدند چنانچه مورد هم از این مصادیق است که میفرماید:

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۴].... ص : ۳۵۲

فَکَذَّبُوهُ فَأَنْجَیْناهُ وَ الَّذِینَ مَعَهُ فِی الْفُلْکِ وَ أَغْرَقْنَا الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا إِنَّهُمْ کانُوا قَوْماً عَمِینَ (۶۴)

پس قوم نوح تکذیب کردند نوح را پس ما نجات دادیم او را و کسانی که با او در کشتی بودند و غرق نمودیم کسانی که آیات ما را تکذیب نمودند زیرا آنها قومی بودند که چشم قلب آنها کور بود و حقائق را درک نمیکردند.

چند امر لازم است در اینجا تذکر دهیم: امر اول- در السنه بعضی هست که حضرت نوح العیاذ نبیّ نقمت بوده و در حق قوم نفرین کرده که در سوره نوح خداوند نقل میفرماید وَ قالَ نُوحٌ رَبِّ لا تَذَرْ عَلَی الْأَرْضِ مِنَ الْکافِرِینَ دَیَّاراً نوح آیه ۲۷، بخلاف نبیّ اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که هر چه باو اذیت کردند عرض میکرد

(اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون)

لکن این اشتباه بزرگی است زیرا حضرت نوح علیه السّلام دائما در حق قوم دعاء میکرد تا مادامی که احتمال هدایت در آنها میداد تا آنکه خداوند باو خبر داد که اینها ایمان نمیآورند و دیگر در حق آنها دعا نکن و غم

آنها را نداشته باش وَ أُوحِیَ إِلی نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ یُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِکَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلا تَبْتَئِسْ بِما کانُوا یَفْعَلُونَ وَ اصْنَعِ الْفُلْکَ بِأَعْیُنِنا وَ وَحْیِنا وَ لا تُخاطِبْنِی فِی الَّذِینَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ هود آیه ۳۸ و ۳۹، و حضرت رسالت هم در حق کسانی که یقین داشت قابل هدایت نیستند نفرین میکرد بلکه مقاتله میفرمود و آنها را بدرک واصل میکرد و این وظیفه تمام انبیاء بوده، در مقام هدایت بودند و بعد از یأس در مقام دفع بودند حتی حضرت نوح در مورد پسرش عرض کرد رَبِّ إِنَّ ابْنِی مِنْ أَهْلِی جواب شنید إِنَّهُ لَیْسَ مِنْ أَهْلِکَ و فرمود فَلا تَسْئَلْنِ ما لَیْسَ لَکَ بِهِ عِلْمٌ هود آیات ۴۷ و ۴۸.

امر دوم- بعضی اشکال کردند که در میان قوم اطفال صغار بی تقصیر بودند وجه اهلاک آنها چه بود.

جواب- اولا- در خبر از حضرت صادق علیه السّلام است که چهل سال قوم نوح زنهای آنها عقیم شدند و در میان آنها کوچکتر از چهل سال نبود، مجمع و برهان و ثانیا اهلاک اطفال یک نوع تفضلی بود در حق آنها بعد از آنی که خدا بفرماید بکلمه لن تأبیدی که لَنْ یُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِکَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ و حضرت نوح عرض کند لا یَلِدُوا إِلَّا فاجِراً کَفَّاراً پس هلاک شوند و از عذاب قیامت نجات یابند که مسلما اطفال کفار معذب نمیشوند نوع تفضل است چنانچه غلامی که حضرت خضر کشت از این باب بود.

امر سوم- در خبر داریم که قوم نوح بسیار اذیت بنوح میکردند

(فیضربونه حتی یسیل مسامعه دما و حتی لا یعقل شیئا مما یصنع به فیرمی به فی بیت او باب داره مغشیا علیه.)

فَکَذَّبُوهُ هر چه میفرمود انکار میکردند انکار رسالت و انکار توحید و انکار احکام الهی فَأَنْجَیْناهُ خداوند او را از چنگال کفار و اذیتهایی که باو میکردند

نجات بخشید وَ الَّذِینَ مَعَهُ از مؤمنین بنوح که آنها هم مورد اذیت کفار بودند بلکه در نظر کفار اینها را اراذل تعبیر میکردند و میگفتند اگر اینها را طرد کنی و از خود دور کنی ما ایمان میآوریم وَ ما نَراکَ اتَّبَعَکَ إِلَّا الَّذِینَ هُمْ أَراذِلُنا هود آیه ۲۹، آنها هم نجات پیدا کردند فِی الْفُلْکِ که اینها را با چند جفت از حیوانات در کشتی نشانید قُلْنَا احْمِلْ فِیها مِنْ کُلٍّ زَوْجَیْنِ اثْنَیْنِ هود آیه ۴۲، و گذشت که کشتی را در مدت دویست سال ساختمان کرد و شاید در این طول مدت متنبه شوند و ایمان آورند.

وَ أَغْرَقْنَا الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا و معجزات صادره از آن حضرت را حمل بسحر میکردند و بلاهایی که بآنها میرسید از قحطی و خشکسالی و عقیم شدن زنها و غیره حمل بر اتفاق میکردند بطوری غرق شدند که گفتند آب تا پانزده زراع از سر کوه ها بالا زد و کره زمین بکلی مستور شد و فقط کره آب بود دیگر نه عمارتی باقی ماند و نه اشجاری و نه اندوخته آنها.

إِنَّهُمْ کانُوا قَوْماً عَمِینَ عمین از ماده عمی بمعنی کوری است و مراد کوری قلب و باطن است که چشم روح انسانی عقل است و عقل

(ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان)

است چنانچه گذشت و در کسانی که قابل هدایت نیستند چشم قلب خود را کور کرده دیگر کور بصیر نخواهد شد بلی کسانی که قابل هدایت باشند چشم قلب را دارا هستند ولی در ظلمت و تاریکی جهل گرفتار هستند ممکن است چراغ علم را بر آنها روشن کرد و از ظلمت نجات یابند.

گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه بآب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۵].... ص : ۳۵۵

وَ إِلى عادٍ أَخاهُمْ هُوداً قالَ يا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ما لَكُمْ مِنْ إِلهٍ غَيْرُهُ أَ فَلا تَتَّقُونَ (۶۵)

و بسوی عاد فرستادیم برادر آنها هود را گفت که ای قوم من پرستش کنید خداوند را نیست برای شما الهی غیر از او آیا پس از این متقی نمیشوید و از بت پرستی دست برنمیدارید.

وَ إِلى عادٍ أَخاهُمْ هُوداً عطف است به لَقَدْ أَرْسَلْنا نُوحاً إِلى قَوْمِهِ یعنی و لقد ارسلنا الی عاد اخاهم هودا و عاد در مجمع دارد (و هو عاد ابن عوص ابن ارم ابن سام ابن نوح) بسه واسطه بنوح میرسد و اولاد و احفاد او در زمان حضرت هود بسیار بودند و بنام جدّ خود عاد معروف بودند و بسیار طویل الجسم و طویل القامه و طویل العمر بودند و زراعت و اشجار بسیار داشتند بلکه از آیه شریفه استفاده میشود که در قوت و مکنت و ثروت از همه اعصار قبل و بعد تقدم داشتند و عمارات بسیار عالیه مرتفعه داشتند أَ لَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعادٍ إِرَمَ ذاتِ الْعِمادِ الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُها فِي الْبِلادِ حجر آیه ۵- ۷، و اطلاق اخ بر حضرت هود اخوت نسبی بوده نه اخوت دینی زیرا آنها عباده اصنام بودند و حضرت هود در مجمع البحرین (قیل هو ابن عبد اللَّه ابن رباح ابن خلود ابن عوص ابن ارم ابن سام ابن نوح) بشش واسطه بحضرت نوح میرسد و بنا بر این خلود که جدّ پدر هود باشد برادر عاد هر دو پسران عوص میشوند لذا اطلاق اخ شد، و در مجمع البیان (هود ابن شالخ ابن ارفخشد ابن سالم ابن نوح) بسه واسطه بنوح میرسد و در سام متصل بعاد میشود و گفتند حضرت هود در سن شانزده سالگی مبعوث برسالت شد و عمر شریفش هشتصد و سی سال بوده و هشتصد و چهارده سال دعوت نمود قالَ يا قَوْمِ قومی بوده یاء ساقط شده و کسره بجای یاء است اعْبُدُوا اللَّهَ ما لَكُمْ مِنْ إِلهٍ غَيْرُهُ أَ فَلا تَتَّقُونَ تفسیرش در قصّه حضرت نوح علیه السّلام گذشت، و

معنای تقوی هم بیان شد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۶] .... ص : ۳۵۶

قالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَراکَ فِی سَفاهَهٍ وَ إِنَّا لَنَظُنُّکَ مِنَ الْکاذِبِینَ (۶۶)

گفتند جماعت کسانی که کافر شدند از قوم هود محققا ما تو را می بینیم که در سفاهت و بی عقلی فرورفته ای و محققا ما هراینه گمان میکنیم تو را از دروغگویان قالَ الْمَلَأُ یعنی جماعتی از بزرگان و اشراف که دیگران تابع آنها هستند الَّذِینَ کَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ قوم هود سه قسمت بودند: قسمت اول کسانی که ایمان آوردند، قسمت دوم عوام و ضعفاء از کفار که هر چه رؤساء و بزرگان آنها بگویند میپذیرند که در آیات بمستضعفین تعبیر شده، قسمت سوم رؤساء و بزرگان آنها که بمستکبرین تعبیر شده و در اینجا نفرمود قال الذین کفروا که شامل جمیع کفار قوم باشد و مراد قول این قسمت سوم است که این نوع گستاخانه تکلم کردند.

إِنَّا لَنَراکَ فِی سَفاهَهٍ بسه تأکید کلمه انّ و لام تأکید و تعبیر بفی سفاهه و نگفتند انّا نریک سفیها یعنی فرورفته ای در سفاهت، و سفیه مقابل رشید است که رشد عقلی ندارد و نفع و ضرر و صلاح و فساد و خیر و شرّ و حسن و قبح را درک نمیکند و لذا در قرآن منع فرموده از تصرفات سفیه در مال خود وَ لا تُؤْتُوا السُّفَهاءَ أَمْوالَکُمُ الایه نساء آیه ۵، و نیز میفرماید فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً فَادْفَعُوا إِلَیْهِمْ أَمْوالَهُمْ نساء آیه ۷، و جسارت اینها بحضرت این بوده که تو عقلت بکار خود نمیرسد چه رسد که بخواهی ما را هدایت کنی.

وَ إِنَّا لَنَظُنُّکَ مِنَ الْکاذِبِینَ ظنّ اطلاقاتی دارد بسا اطلاق بر علم و یقین میشود مثل قوله تعالی وَ رَأَی الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُواقِعُوها وَ لَمْ یَجِدُوا عَنْها مَصْرِفاً کهف آیه ۵۱، و مثل أَ لا یَظُنُّ أُولئِکَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ مطففین آیه ۴

و در وصف خاشعین میفرماید الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ بقره آیه ۴۳.

و بسا اطلاق بر شک میشود و اطلاق بر کذب نیز شده مثل قوله تعالی وَ إِنْ هُمْ إِلَّا یَظُنُّونَ بقره آیه ۷۳، و بر تهمت هم اطلاق شده که گفتند فلان ظنین است یعنی متهم و ظنه بکسر بمعنی تهمت است.

و لکن تحقیق اینست که ظنّ بمعنی ترجیح احد طرفین احتمال است در مقابل وهم که ترجیح طرف مقابل است و مقابل شک که تساوی احتمالین است و مقابل یقین که احتمال خلاف را نمیدهد و مقابل جهل مرکب که قطع بخلاف واقع است مقابل یقین منتهی الامر ظن مراتب زیادی دارد از حیث قوّت و ضعف که اقوای جمیع مراتب اطمینان است که ظنّ متأخم بعلم تعبیر میکنند و علم عرفی نام گذارده میشود و حکم علم بر او بار میکنند، و اضعف جمیع مراتب ظن متأخم بشک است و حکم شک را دارد و بینهما متوسطات، و ظن در باب اصول عقائد حجت نیست حتی اطمینان و در باب شهادت بلکه علم قطعی یقینی لازم است چنانچه از حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم مرویست که اشاره فرمود بخورشید و فرمود

علی مثل هذا تشهد

و در باب شهادت بزنا تعبیر کردند

(کالمیل فی المکحله)

و در باب احکام مختلف است ظن حاصل از قیاسات و استحسانات و اولویت ظنیه حجت نیست بر خلاف عامّه که نوع احکام آنها از این راه است و ظنی که بحد اطمینان برسد حجت است و ظنی که از امارات پیدا شود اگر دلیل بر حجیت آن امارات داریم حجت است و حکم یقین دارد مثل ظواهر الفاظ و اخبار معتبره و بیّنه شرعیه و غیر اینها از امارات ظنیه و اگر دلیل بر اعتبار آنها نداریم حکم شک دارد و احکام شک بر او بار میشود و حجت نیست، بنا بر این جمیع موارد اطلاقات بر یک معنی حمل میشود بمراتب مختلفه.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۷].... ص : ۳۵۸

قالَ یا قَوْمِ لَیْسَ بِی سَفاهَهٌ وَ لکِنِّی رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ (۶۷)

خطاب فرمود حضرت هود بقوم خود کسانی که او را رمی بسفاهت کردند فرمود ای قوم من نیست سفاهتی در من و لکن من فرستاده از پروردگار عالمیان هستم قالَ یا قَوْمِ قومی بود یاء حذف شده کسره بجای یاء است لَیْسَ بِی سَفاهَهٌ گفتیم سفاهت مقابل رشد است و مراد رشد عقلی است و عقل بمعنی درک حسن و قبح و مصلحت و مفسده و خیر و شر و نفع و ضرر و صلاح و فساد است و این موهبت بزرگی است. از خواجه نصیر الدین که میتوان گفت در علماء شیعه و سنی و حکماء و متکلمین و اهل هیئت نظیر نداشته نقل است که در مناجات خود عرض میکند (پروردگارا هر که را عقل دادی چه ندادی و هر که را عقل ندادی چه دادی) و البته افراد انسان در مراتب عقل مختلف هستند از حیث ضعف و قوت هر که را بمقدار قابلیت باو افاضه شده و اقوای جمیع مراتب عقلی است که خداوند بانبیاء و ائمه اطهار علیهم السّلام افاضه فرموده در همان عالم نورانیت دیگر چه رشدی است بالاتر از رشد انبیاء و بسیار ظلم است که یک همچه پیغمبری را رمی بسفاهت کنند لذا دلیل میآورد برای نفی سفاهت که میفرماید وَ لکِنِّی رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ در این جمله دو نکته مهم اعمال شده: یکی مقام رسالت که رشد عقلی او از همه بالاتر و قوی تر است چنانچه اشاره شد، دیگر از طرف مربّی تمام عوالم امکانی هستم که هر ممکنی را بکمال رشد میرساند که معنی تربیت است البته رسول خود را ارشد مخلوقات قرار میدهد نباید همچه رشیدی را سفیه شمرد

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۸].... ص : ۳۵۸

أُبَلِّغُکُمْ رِسالاتِ رَبِّی وَ أَنَا لَکُمْ ناصِحٌ أَمِینٌ (۶۸)

میرسانم بشما آنچه را که از پروردگارم بمن رسیده و وجود من برای شما موجب ضرر و خسارت نیست بلکه شما را نصیحت میکنم و خیانت بشما نمیکنم

امین شما هستم.

أُبَلِّغُكُمْ تبلیغ پیغام است که از جایی بجایی بردن است و تبلیغ اقسامی دارد، امروزه معمول است بتوسط رادیو یا تلفن یا تلگراف یا کتابت تبلیغ میکنند و اگر بتوسط شخصی باشد که پیغامش میگویند آن شخص پیغام آور که واسطه است رسولش میگویند و در فارسی پیغمبرش مینامند و مرسل بفتح هم میگویند و پیغام دهنده را مرسل بکسر و کسانی که بر آنها پیغام داده شده مرسل الیهم و خود پیغام را رسالت میگویند لذا میفرماید أُبَلِّغُكُمْ رِسالاتِ رَبِّی و رسالت اقسام زیادی دارد: امور اعتقادیه، اخلاق فاضله، اعمال صالحه، مواعظ، نصایح عبادات، معاملات، معاشرات، حدود و غیر اینها از احکام و دستورات لذا تعبیر بجمع مضاف فرموده که افاده عموم کند.

وَ أَنَا لَكُمْ ناصِحٌ علاوه بر اینکه تبلیغ رسالت کردم خود هم دلسوز شما هستم و پند و اندرز میدهم شما را که بپذیرید نصایح مرا و الّا وظیفه من مجرد تبلیغ است وَ ما عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلاغُ الْمُبِينُ بقول حافظ (در بند آن مباش که نشنید یا شنید).

امین بدانید خیانت نمیکنم مثل شیاطین و مبلغین سوء و دعات باطله بلکه شما را براه حق و صراط مستقیم دلالت میکنم و امین هستم.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۶۹].... ص : ۳۵۹

أَ وَ عَجِبْتُمْ أَنْ جاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَ اذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَ زادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصْطَةً فَاذْكُرُوا آلاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (۶۹)

آیا تعجب میکنید اینکه آمد شما را یادی از پروردگارتان بر یک نفر مردی از خودتان برای اینکه شما را بترساند از مخالفت اوامر الهی و یاد کنید که خداوند

شما را جای گیر قوم نوح قرار داد که آنها بعذاب غرق هلاک شدند و شما جای گیر آنها شدید و زیاد فرمود شما را در بسط خلقت پس متذکر شوید نعمتهای الهی را که بشما عنایت فرموده و شکرگزار باشید باشد که رستگار شوید.

أَ وَ عَجِبْتُمْ أَنْ جاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ یعنی آیا تعجب میکنید و باور نمیکنید اینکه بیاید شما را ذکری از پروردگارتان زیرا خداوند اصلا شما را خلق فرموده برای آن نعمتهای اخروی و آن دار باقیه نه برای دنیای فانیه زیرا دنیا

دار بالبلاء محفوفه و بالقدر موصوفه

از امیر المؤمنین علیه السّلام است بعلاوه بقاء و ثبات ندارد

(خلقتم للبقاء لا للفناء)

بعلاوه زحمت و مرارت بسیار دارد تحصیل نعم در دنیا که این سه عیب بزرگ است پس بمقتضای حکمت لازم است که خداوند یادآور شما کند تحصیل آن دار باقیه را و ما در مجلد اول کلم الطیب در باب نبوت عامه اقامه شش دلیل کردیم بر اینکه بر خدا لازم است ارسال رسل و انزال کتب و جعل قوانین و احکام و بشر هم شدّت احتیاج باین امر دارد.

عَلى رَجُلٍ مِنْكُمْ و البته این ذکر پروردگار باید بتوسط یک نفر که از هر جهت آراسته باشد و قابلیت رسالت را داشته باشد آنهم دیده و شناخته از خود شما و هم زبان شما باشد که وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ ابراهیم آیه ۴، واسطه دیگری توهم نمیشود مگر ملک آنهم وَ لَوْ جَعَلْناهُ مَلَكاً لَجَعَلْناهُ رَجُلًا وَ لَلَبَسْنا عَلَيْهِمْ ما يَلْبِسُونَ انعام آیه ۹ لِيُنْذِرَكُمْ برای اینکه شما را بیدار و آگاه کند که اعمال ناپسند را کنار گذارید تا از عقوبات آنها نجات یابید وَ اذْكُرُوا فراموش نکنید و در ذکر شما باشد که قوم نوح چون مخالفت کردند و ایمان بنوح نیاوردند ببلاء غرق هلاک شدند إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ که شما جای گیر آنها شدید بعلاوه وَ زادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصْطَةً بعضی گفتند مراد طول قامت و طول عمر، اما قامت اطولهم مائه ذراع و اقصرهم ستین

ذراعا، و اما طول عمر قریب به هفتصد و هشتصد سال، و در مجمع از حضرت باقر (ع) روایت کرده که فرمود طول قامت آنها بقدر نخل خرما آنهم نخل طوال و ممکن است مراد از زیاده بسط دولت و ثروت و عمارات عالیه و طول قامت و طول عمر باشد که در قرآن میفرماید أَ لَمْ تَرَ کَیْفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِعادٍ إِرَمَ ذاتِ الْعِمادِ الَّتِی لَمْ یُخْلَقْ مِثْلُها فِی الْبِلادِ و دلیل بر این عموم جمله بعد است فَاذْکُرُوا آلاءَ اللَّهِ که آلاء جمع است شامل تمام اینها میشود لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ اگر انذار شدید و شکر آلاء الهی نمودید و خدا را فراموش نکردید و برسالات او عمل کردید و رسالت رسول را پذیرفتید رستگار میشوید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۰] .... ص: ۳۶۱

قالُوا أَ جِئْتَنا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَ نَذَرَ ما کانَ یَعْبُدُ آباؤُنا فَأْتِنا بِما تَعِدُنا إِنْ کُنْتَ مِنَ الصَّادِقِینَ (۷۰)

گفتند قوم هود که آیا آمده ای ما را که عبادت کنیم خدا را تنها و واگذاریم خدایانی که پدران ما عبادت میکردند آنها را اگر تو راستگو هستی پس بیاور بر ما آن عذابی که بما وعده میدادی.

مدتی بود من متفکر بودم در اینکه طبقات مشرکین برای چه این اندازه پافشاری و جدیت دارند در این اصنام که خود بدست خود میتراشیدند و فرمایشات انبیاء را درباره توحید قبول نمیکردند تا برخورد کردم بعوام شیعه راجع باین علامات دسته جات و این شمائل منسوبه بائمه علیهم السّلام با اینکه تمام علماء اعلام گوشزد آنها کردند که اینها هیچ مدرک و مبنایی ندارد اگر کسی بیک پر این علامات بی اعتنایی کند میخواهند او را بقتل برسانند، اصنام مشرکین هم از این باب است کار که دست عوام بیفتد مثل عاداتی که زنها دارند در مجالس عقد و عروسی ممکن نیست دست بردارند از این جهت قالُوا أَ جِئْتَنا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ

فقط یک خدا را عبادت کنیم و این همه خدایانی که داریم رها کنیم وَ نَذَرَ ما کانَ یَعْبُدُ آباؤُنا با اینکه پدران و بزرگان و رؤساء ما آنها را میپرستیدند هرگز ممکن نیست ما رها کنیم فَأْتِنا بِما تَعِدُنا پس بیاور برای ما آنچه بما وعده میدادی از عذاب الهی که در صورت مخالفت ما دچار و گرفتار آن میشویم إِنْ کُنْتَ مِنَ الصَّادِقِینَ که از جانب خدا آمده ای و دستور توحید آورده ای

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۱] ..... ص: ۳۶۲

قالَ قَدْ وَقَعَ عَلَیْکُمْ مِنْ رَبِّکُمْ رِجْسٌ وَ غَضَبٌ أَ تُجادِلُونَنِی فِی أَسْماءٍ سَمَّیْتُمُوها أَنْتُمْ وَ آباؤُکُمْ ما نَزَّلَ اللَّهُ بِها مِنْ سُلْطانٍ فَانْتَظِرُوا إِنِّی مَعَکُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِینَ (۷۱)

فرمود حضرت هود بقوم خود که بتحقیق واقع شد بر شما پلیدی و غضب الهی آیا با این باز با من مجادله میکنید در اسماء بتها که شما و پدرانتان اسم گذارده اید که اسم الوهیت باشد و آنها را آلهه خود پنداشته و حال آنکه هیچ مدرکی و برهانی از جانب خداوند درباره آنها نازل نشده پس انتظار بلاء را داشته باشید محققا من هم با شما از انتظار داشته ها هستم و منتظرم.

قالَ قَدْ وَقَعَ عَلَیْکُمْ مِنْ رَبِّکُمْ رِجْسٌ وَ غَضَبٌ بعض مفسرین گفتند که مضارع محقق الوقوع در حکم ماضی است و مراد از رجس و غضب همان بلائی است که بعدا بآنها متوجه میشود لکن این اشتباه بزرگی است زیرا بعد از وقوع جای مجادله و انتظار نیست بلکه مراد از رجس و غضب قحطی و نیامدن باران بر آنها بود که نقل میکنند که هفت سال یا سه سال بر آنها باران نیامد و مرسوم بین آنها این بود که در ابتلاء سخت میآمدند مکه و دعاء میکردند جماعتی را مبعوث کردند بروند مکه و دعاء کنند و در آن زمان مکه در تصرف امالقه بود و رئیس آنها در مکه شخصی بود بنام معویه ابن بکر و مادرش از قوم عاد بود و در خارج مکه بود اینها

ابتداء بر او وارد شدند و نظر به اینکه مادرش از این طائفه بود از آنها پذیرایی و اکرام و احترام گذاشت آنها چون مورد اکرام او شدند نزد او توقف کردند و شرب خمر میکردند او نمیتوانست آنها را ردّ کند چون ضیف او بودند و از آن طرف هم میدید که قوم مادرش در قحطی گرفتار هستند و اینها نمیروند در مکه دعاء کنند بیک سیاستی اشعاری تعلیم مغنّیان کرد که برای آنها تغنّی کنند و نفهمند این اشعار از کیست که مفاد آن اشعار این است که چرا نمیروید دعاء کنید و قوم خود را از قحطی نجات دهید تا آخر قصّه بناء علی هذا مفاد فرمایش حضرت هود اینست که دیدید گرفتار قحطی و خشکسالی شدید بیائید ایمان بیاورید تا این بلاء از شما برطرف شود مع ذلک أَ تُجادِلُونَنِی فِی أَسْماءٍ در مورد اصنام خود و آنها را میپرستید و آلهه خود قرار دادید سَمَّیْتُمُوها أَنْتُمْ وَ آباؤُکُمْ که پیش خود و من عندی آنها را باین نام میخوانید ما نَزَّلَ اللَّهُ بِها مِنْ سُلْطانٍ کدام پیغمبری بشما گفته، کدام کتابی بشما دستور داده، کدام عقلی بر طبق این حکم کرده که شرک بیاورید و غیر خدا را پرستش کنید.

فَانْتَظِرُوا منتظر آن بلاء هلاک کننده که خداوند بمن خبر داده و من بشما ابلاغ کردم باشید إِنِّی مَعَکُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِینَ من هم انتظار وعده او را دارم که هر که ایمان آورد نجات یابد و هر که بشرک و کفر باقی ماند هلاک شود:

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۲].... ص: ۳۶۳

فَأَنْجَیْناهُ وَ الَّذِینَ مَعَهُ بِرَحْمَهٍ مِنَّا وَ قَطَعْنا دابِرَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ ما کانُوا مُؤْمِنِینَ (۷۲)

پس نجات دادیم او را و کسانی که ایمان آورده بودند با او بسبب رحمتی از ما و بریدیم دنباله کسانی که تکذیب کردند بآیات ما و نبودند مؤمن بآنها.

دارد بعد از آنی که آن عدّه مذکوره رفتند مکه برای دعاء باران در میان

آنها یک نفر بود باطنا بحضرت هود ایمان آورده بود و در ظاهر با آنها بود عرض کرد پروردگارا اگر هود بر حق است بر ما نازل فرما باران را سه قطعه ابر ظاهر شد سفید و زرد و سیاه و خطاب شد یکی از آنها را اختیار کنند عاد ابر سیاه را اختیار کردند بخیال آنکه باران آن بیشتر است که خداوند از قول آنها نقل میفرماید فَلَمَّا رَأَوْهُ عارِضاً مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَتِهِمْ قالُوا هذا عارِضٌ مُمْطِرُنا احقاف آیه ۲۳ و خطاب شد بحضرت هود که با مؤمنین از میان قوم خارج شوند که مفاد فَأَنْجَيْناهُ وَ الَّذِينَ مَعَهُ است و البته این یک نوع رحمت و تفضل است بِرَحْمَةٍ مِنَّا پس از آن امر شد بباد، و در روایت ابی حمزه از حضرت باقر علیه السّلام است که فرمود

(انّ للّه تبارک و تعالی بیت ریح مقفّل علیه لو فتح لأذرت ما بین السماء و الارض ما ارسل علی قوم عاد الّا قدر الخاتم)

خداوند از آن ابر سیاه بادی ارسال فرمود که مفاد رِيحٌ فِيها عَذابٌ أَلِيمٌ تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْ ءٍ بِأَمْرِ رَبِّها فَأَصْبَحُوا لا يُرى إِلَّا مَساكِنُهُمْ احقاف آیه ۲۴، و این باد هفت شب و هشت روز باتصال وزید که میفرماید وَ أَمَّا عادٌ فَأُهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عاتِيَةٍ سَخَّرَها عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيالٍ وَ ثَمانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُوماً فَتَرَى الْقَوْمَ فِيها صَرْعى كَأَنَّهُمْ أَعْجازُ نَخْلٍ خاوِيَةٍ فَهَلْ تَرى لَهُمْ مِنْ باقِيَةٍ حاقه آیه ۶- ۸، و از این جمله اخیره و از جمله وَ قَطَعْنا دابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا استفاده میشود که از نسل عاد احدی باقی نماند و بکلی قطع نسل آنها شد و بدلالت التزامیه دلالت دارد که در نسل آنها تا قیامت اگر باقی بود یک نفر مؤمن پیدا نمیشد مثل قوم نوح که فرمود لا يَلِدُوا إِلَّا فاجِراً كَفَّاراً نوح آیه ۲۸.

وَ ما كانُوا مُؤْمِنِينَ از این جمله هم استفاده میشود که اینها دیگر قابل هدایت نبودند و ایمان نمیآوردند چنانچه دارد در مقاتله امیر المؤمنین علیه السّلام در جنگها و حضرت حسین علیه السّلام هر کدام اعداء در نسل آنها مؤمنی بوجود میآمد او را رها میکردند و از قتل او خودداری مینمودند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۳] .... ص : ۳۶۵

وَ إِلى ثَمُودَ أَخاهُمْ صالِحاً قالَ يا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ما لَكُمْ مِنْ إِلهٍ غَيْرُهُ قَدْ جاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هذِهِ ناقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةً فَذَرُوها تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ (۷۳)

و فرستادیم بطائفه ثمود برادر آنها صالح را فرمود ای قوم من بپرستید خداوند را نیست از برای شما خدایی غیر از او بتحقیق آمد شما را آیه و معجزه و بیّنه از جانب الهی اینست ناقه خداوند از برای شما آیه و معجزه پس واگذارید او را بخورد در روی زمین خدا و اذیّت باو نکنید پس بگیرد شما را عذاب دردناک.

وَ إِلى ثَمُودَ عطف است به لَقَدْ أَرْسَلْنا نُوحاً إِلى قَوْمِهِ یعنی و لقد ارسلنا الی ثمود و ثمود اسم رجل ابن عاشر ابن ارم ابن سام ابن نوح است سپس اولاد و احفاد و ذراری او را بنام او خواندند و جمعیت آنها بسیار بود و لسان آنها عربیه اولی بود و حضرت صالح هم از این قبیله بود لذا میفرماید أَخاهُمْ صالِحاً که برادر در نسب نه برادر دینی، و از کافی کلینی روایت مفصلی از ابی حمزه از حضرت باقر علیه السّلام از حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که سؤال فرمود از جبرئیل (ع) که چه نحوه بود هلاکت قوم صالح حدیث بسیار مفصل است خلاصه آن اینکه حضرت صالح در سنّ شانزده سالگی مبعوث برسالت شد و تا سنّش بالغ بر صد و بیست سال شد صد و چهار سال دعوت کرد ضعفاء و فقراء باو ایمان آوردند ولی متکبرین و اعیان و سران اجابت نکردند فرمود هم من از دعوت شما ملول شدم هم شما از دعوت من ملول شدید، بیائید میرویم نزد اصنام شما من حاجت میخواهم اگر اجابت کردند من از میان شما خارج میشوم و از دعوت شما کناره میگیرم و شما هم از خدای من حاجت طلبید و اگر اجابت فرمود ایمان بیاورید قبول کردند و گفتند انصاف دادی روز عید آنها رفتند نزد بتها هر چه حضرت صالح از یک یک اصنام تقاضایی کرد اثری پیدا نشد بعد فرمود شما از خدای من چه تقاضا دارید

گفتند از خدا بخواه که از این سنگ یک ناقه بصفات مخصوصه بیرون آید، درخواست کرد فوری بیرون آمد گفتند درخواست کند بچه بزاید فوری بچه آورد تا آخر حدیث قالَ یا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ما لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرُهُ راجع باین مدت صد و چهار سال که دعوت میفرمود قوم را و اجابت نمیکردند قَدْ جاءَتْکُمْ بَیِّنَهٌ مِنْ رَبِّکُمْ بیّنه معجزه و دلیل و برهان بر صدق دعوی از حضرت است.

هذِهِ ناقَهُ اللَّهِ نسبت ناقه باللّه برای اینکه معجزه فعل الهی است بدست مدعی نبوت جاری میشود که خداوند بقدرت کامله خود از سنگ خارج کرد آنهم بسیار بزرگ و قوی که در خبر است آن قدر شیر میداد که تمام قوم را کافی بود و بهره برداری میکردند لَکُمْ آیَهً معجزه بزرگی بود فَذَرُوها تَأْکُلْ فِی أَرْضِ اللَّهِ آزاد بگذارید در صحرا بچرد از هر گیاهی که میخواهد بخورد وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ اذیت باو نکنید فَیَأْخُذَکُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ که هلاک خواهید شد ببلای سخت و دردناک

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۴] .... ص : ۳۶۶

وَ اذْکُرُوا إِذْ جَعَلَکُمْ خُلَفاءَ مِنْ بَعْدِ عادٍ وَ بَوَّأَکُمْ فِی الْأَرْضِ تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِها قُصُوراً وَ تَنْحِتُونَ الْجِبالَ بُیُوتاً فَاذْکُرُوا آلاءَ اللَّهِ وَ لا تَعْثَوْا فِی الْأَرْضِ مُفْسِدِینَ (۷۴)

و یاد کنید زمانی که خداوند بعد از هلاکت عاد که ایمان بحضرت هود (ع) نیاوردند و دست از شرک برنداشتند خدا شما را جانشین آنها قرار داد و زمین را جایگاه شما مقرر فرمود که در سطح زمین قصرهای عالیه و عمارات مرتفعه ساختمان کردید و در کوه ها خانه ها بناء کردید که از گرمی و سردی هوا مصون باشید باصطلاح ییلاق و قشلاق بهار و زمستان زندگی کنید و نعم فراوانی بشما عطاء کرده متذکر و شکرگزار باشید و شتاب نکنید در هلاکت خود بسبب فساد در زمین

شرح حال ثمود و ناقه اینکه حضرت صالح مقرر فرمود که یک روز آب نهر مخصوص ناقه باشد و یک روز مخصوص قوم قالَ هذِهِ ناقَةٌ لَها شِرْبٌ وَ لَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍ شعراء آیه ۱۵۵، روزی که روز ناقه بود تمام آب نهر را میآشامید و بازاء آن شیر میداد بنحوی که تمام ظرفهای قوم مملوّ از شیر میشد و چون این ناقه بسیار عظیم بود مواشی و حیوانات قوم از او فرار میکردند و این باعث شد که کفار در مقام قتل حضرت صالح و پی کردن ناقه برآمدند چنانچه میفرماید در قرآن قالُوا تَقاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَ أَهْلَهُ ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهِ ما شَهِدْنا مَهْلِكَ أَهْلِهِ وَ إِنَّا لَصادِقُونَ نمل آیه ۵۰، که در خفاء شبانه او را با اهلش میکشیم سپس می گوییم باولیاء او که ما اطلاعی نداریم و نمیدانیم کی آنها را کشته و ما راستگویانیم خداوند او را و اهلش را حفظ فرمود لذا میفرماید وَ اذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفاءَ مِنْ بَعْدِ عادٍ زمان ثمود با زمان عاد چندان فاصله نداشت و از هلاکت عاد کاملا مطلع بودند که بکلی نابود شدند و مساکن و مزارع آنها در تصرف ثمود آمد.

وَ بَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ نازل فرمود شما را و جایگیر نمود در کلیه اراضی و صحاری و عمارات و باغستانها تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِها قُصُوراً سهول جمع سهل بمعنی نرمی و صافی و زلال است یعنی زمینهای سهله را برای عمارت و قصر اتخاذ نمودید وَ تَنْحِتُونَ الْجِبالَ بُيُوتاً که کوه را میتراشیدید و در دل کوه خانه اتخاذ میکردید مثل تنل هایی که امروز معمول است که در زیر کوه را میتراشند و راه باز میکنند فَاذْكُرُوا آلاءَ اللَّهِ که خداوند چه اندازه بشما نعمت داده و تفضل فرموده از طول عمر و قوّه بدن و سعه رزق و تمکن در زمین وَ لا تَعْثَوْا شتاب نکنید و جدیت ننمائید فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ در فساد و طغیان و معاصی یعنی افساد در زمین نکنید و اذیت بغیر ننمائید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۵] .... ص : ۳۶۸

قالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ أَ تَعْلَمُونَ أَنَّ صالِحاً مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ قالُوا إِنَّا بِما أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ (۷۵)

گفتند جماعتی از ثمود کسانی که تکبر ورزیدند از اطاعت صالح از قوم صالح برای کسانی که آنها را ضعیف شمردند از کسانی که ایمان آورده بودند از همان قوم آیا شما میدانید اینکه صالح فرستاده شده از جانب پروردگار خود است جواب دادند مستضعفین که محققا ما بآنچه صالح فرستاده شده ایمان داریم.

قوم صالح دو دسته شدند یک دسته کفار و مشرکین که اطاعت نکردند و اینها اکثر بودند، دسته دوم که ایمان آوردند و آنها را دسته اول ضعیف شمردند که معنای مستضعف است.

دسته اول خطاب بدسته دوم کردند قالَ الْمَلَأُ یعنی جماعت انبوهی که اینها الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا بودند استکبار میکردند تکبر و کبر در معنی متفاوت است کبر صفت نفسانیه است و ممکن است در نفس این صفت خبیثه را داشته باشد لکن اظهار نکند، و تکبر اینست که آثار کبر را ظاهر کنند و عقوبت آن اشد است بلکه مورث بسیاری از معاصی میشود مثل ظلم و تعدی و طغیان و سرکشی و نحو اینها، و استکبار اینست که بزرگی را بخود ببندد مثل یزید بن معویه (لع) که علیا علیّه حضرت زینب سلام اللّه علیها باو فرمود (شمخت بانفک).

من قومه مثل امروزه که بسیار از اعیان و اشراف ما زیر بار نمیروند و شأن خود را بالاتر از این میدانند که خدمت علماء مشرف شوند و در مساجد بجماعت حاضر شوند و اخذ مسائل و احکام و عقائد از آنها کنند و استماع مواعظ و نصایح مخصوصا تربیت شدگان در دبیرستانها و دانشکده ها ویژه دختران مکشوفات.

لِلَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا گفتند به آنهایی که آنها را کوچک کردند مثل کسبه و تهی دستان لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ که اغلب در هر عصر و زمانی ترویج دین و اعلاء کلمه

اسلام بدست همین مستضعفین بوده و هست.

أَ تَعْلَمُونَ أَنَّ صالِحاً مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ این استفهام توبیخی است و سرزنش میکنند بآنها که شما عقیده دارید که صالح پیغمبر است و از جانب خدا آمده است نه استفهام تحقیقی که بخواهند حقیقت مطلب را دست بیاورند قالوا همین مستضعفین در جواب مستکبرین گفتند إِنَّا بِما أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ بتوحید و یگانگی خداوند و رسالت حضرت صالح و تصدیق بجمیع ما جاء به ایمان داریم و ثابت قدم هستیم و از شرک و کفر بیزاریم.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۶]..... ص: ۳۶۹

قالَ الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا إِنَّا بِالَّذِی آمَنْتُمْ بِهِ کافِرُونَ (۷۶)

مستکبرین در قبال مستضعفین گفتند که محققا ما بآن کسی که شما باو ایمان آوردید کافر هستیم.

ممکن است مراد انکار توحید باشد که ما دست از شرک و اصنام خود برنمیداریم که گفتند اینها هفتاد بت داشتند هر طائفه یک بت برای خود انتخاب کرده بودند بعین مثل آنها مثل دسته جات عوام است که هر محله یک علامت مخصوص داشتند مثلا هفده محله اصفهان هفده علامت داشتند و تمام محلات بتمام علامات احترام میگذاردند و بسا در یک مرکز اجتماعی تمام آنها را میآوردند و هر علامتی بعلامت دیگر سلام میداد و تعظیم میکرد و فقط اختلاف اگر حادث میشد در تقدم و تأخر بود، و ممکن است انکار رسالت حضرت صالح علیه السّلام بوده که میفرماید قالَ الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا از روی تکبر و نخوت و عناد و عصبیت و جهالت و حماقت إِنَّا بِالَّذِی آمَنْتُمْ بِهِ همان که مورد پرستش آنها بود که حضرت صالح مرسل من ربّه و آنها جواب دادند بعبارت واضح اینکه مرجع ضمائر صالح باشد و لکن ظاهر اینست که ما ارسل باشد که شامل جمیع فرمایشات حضرت صالح است کافرون کفر بمعنی

ستر حق است و اینها حقیّت صالح را معترف نبودند بلکه مراد اینست که حقیّت او بر ما ثابت نیست چنانچه صدق دعاوی او مثل توحید و سایر فرمایشاتش را هم اعتراف نداریم و بر ما ثابت و محقق و معلوم نشده.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۷] .... ص : ۳۷۰

فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَ عَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ وَ قالُوا یا صالِحُ ائْتِنا بِما تَعِدُنا إِنْ کُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِینَ (۷۷)

پس پی کردند ناقه را و سرکشی کردند از امر پروردگارشان و گفتند ای صالح بیاور بر ما آن عذاب را که بما وعده داده بودی اگر تو از پیغمبرانی، اشاره بآن فرمایش صالح است که فرمود لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَیَأْخُذَکُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ.

فَعَقَرُوا النَّاقَةَ در خبر است زنی بود بسیار جمیله نامش صدف بود و اموال زیادی از شتر و گاو و گوسفند داشت و بسیار عداوت نسبت بحضرت صالح داشت و مردی بود بنام مصدع ابن مهرج او را خواست و گفت من بتو تزویج میشوم و مهر من پی کردن ناقه صالح است، و نیز زنی بود بنام غنیره مردی را خواست معروف بقدار ابن سالف لکن ولد زنا بود و نسبتش بسالف از جهت فراش بود و باو گفت هر کدام از دخترهای مرا بخواهی بتو میدهم مشروط به اینکه پی کنی ناقه صالح را این دو نفر هفت نفر دیگر از فجار ثمود را با خود همدست کردند و این قدار پی کرد ناقه را بهمدستی آنها، و در اخبار دارد که اشقی الاشقیاء در اولین عاقر ناقه صالح بوده و در آخرین عبد الرحمن ابن ملجم مرادی قاتل امیر المؤمنین علیه السّلام، و در خطبه شعبانیه پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم این ملعون را توصیف میکند

(باشقی الاشقیاء من الاولین و الاخرین شقیق عاقر ناقه ثمود)

پس از آن گوشت ناقه را میان خود قسمت کردند و چون فصیل ناقه مشاهده کرد که مادرش را بقتل رسانیدند فرار کرد و چنان ناله میزد که تمام بدنها میلرزید و در کوه بالا رفت و غیب شد دیگر

او را نیافتند.

وَ عَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ عتوّ بمعنی سرکشی و تجاوز از حد و فساد در زمین و نرفتن زیر بار دستورات الهی است وَ قالُوا یا صالِحُ ائْتِنا بِما تَعِدُنا که فرموده بود وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَیَأْخُذَکُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ گفتند پس چرا عذاب الیم نیامد إِنْ کُنْتَ مِنَ الْمُرْسَلِینَ اگر راست می گویی و از مرسلین هستی بیاور آن عذاب الیم را حضرت صالح بآنها فرمود تَمَتَّعُوا فِی دارِکُمْ ثَلاثَهَ أَیَّامٍ هود آیه ۶۸، در خبر است فرمود روز اول رنگ صورت شما زرد میشود و دوم قرمز و سوم سیاه و این علامات را هم مشاهده کردند در نیمه شب چهارم صیحه جبرئیل بقدری آنها را متزلزل کرد پرده های گوشها پاره شد و طرفه العین تمام هلاک شدند پس از آن صاعقه آمد و تمام آنها را سوزانید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۸] ..... ص: ۳۷۱

فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَهُ فَأَصْبَحُوا فِی دارِهِمْ جاثِمِینَ (۷۸)

پس آنها را فروگرفت لرزه شدیدی پس صبح کردند در منزل خود خاکستر شده فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَهُ بعضی تفسیر کردند بزلزله زمین، بعضی بصاعقه آتش، بعضی بصیحه و میتوان گفت صیحه موجب تزلزل آنها شد و بصاعقه گرفتار شدند که هر سه عذاب بآنها نازل شد.

فَأَصْبَحُوا فِی دارِهِمْ یعنی فی منزلهم یعنی هر کدام در بیت خود لذا بلفظ مفرد بیان فرموده، و در سوره هود بجمع فرموده فَأَصْبَحُوا فِی دِیارِهِمْ آیه ۷۰ جاثِمِینَ تفسیر شده بخاکستر.

تنبیه- در خاندان عصمت و طهارت علیهم السّلام سه مورد داریم که یاد از ناقه صالح و فصیل او کردند یکی صدیقه طاهره (ع) موقعی که آمد در مسجد و علی علیه السّلام را پای منبر دید، سید بحر العلوم (رض) از لسان فاطمه میفرماید

(ما کان

ناقه صالح و فصیلها بالفضل عند اللّه الّا دونی)

دیگر حضرت ابا عبد اللّه علیه السّلام در مورد شهادت طفل رضیعش عرض میکند

(یا ربّ لا یکون اهون الیک من فصیل)

سوم حضرت هادی علیه السّلام روزی که متوکل (لع) آن حضرت را در رکاب خود پیاده میبرد فرمود شصت پای من نزد خدا افضل از ناقه صالح است و سه روز بیشتر متوکل زنده نبود پسرش او را کشت و بدرک واصل شد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۷۹] .... ص : ۳۷۲

فَتَوَلَّی عَنْهُمْ وَ قالَ یا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُکُمْ رِسالَهَ رَبِّی وَ نَصَحْتُ لَکُمْ وَ لکِنْ لا تُحِبُّونَ النَّاصِحِینَ (۷۹)

پس رو برگردانید حضرت صالح از قوم و اعراض نمود و فرمود ای قوم من هراینه بتحقیق ابلاغ کردم بشما رسالت پروردگار خود را و شما را نصیحت کردم و لکن شما دوست نمیدارید نصیحت کنندگان را.

اشکال- فاء فَتَوَلَّی عَنْهُمْ فاء تفریع است یعنی پس از هلاکت قوم و اعراض و تخاطب با قوم معنی ندارد پس از هلاکت.

جواب- اولا حضرت صالح با مؤمنین قبل از نزول صیحه از میان قوم خارج شدند چنانچه در سوره هود میفرماید فَلَمَّا جاءَ أَمْرُنا نَجَّیْنا صالِحاً وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَهٍ مِنَّا وَ مِنْ خِزْیِ یَوْمِئِذٍ إِنَّ رَبَّکَ هُوَ الْقَوِیُّ الْعَزِیزُ وَ أَخَذَ الَّذِینَ ظَلَمُوا الصَّیْحَهُ فَأَصْبَحُوا فِی دِیارِهِمْ جاثِمِینَ آیه ۶۹ و ۷۰، و از این دو آیه استفاده میشود که نجات حضرت صالح و مؤمنین بعد از مجیئی امر الهی بوده که نزول بلاء باشد و صیحه بعد از نجات بوده و این باین نحو میشود که در آیه قبل بیان شد که حضرت صالح خبر داد و فرمود تَمَتَّعُوا فِی دارِکُمْ ثَلاثَهَ أَیَّام به اینکه روز اول صورتها زرد شد و روز دوم قرمز شد و روز سوم سیاه و در شب چهارم صیحه آمد، همان روز اول که رنگها زرد شد آثار بلاء ظاهر شد و آن موقع صالح و مؤمنین خارج شدند

و در موقع بیرون رفتن که مفاد فَتَوَلَّی عَنْهُمْ است و قال این فرمایش را بقوم فرمود یا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُکُمْ رِسالَهَ رَبِّی و حجت را از هر جهت برای شما تمام کردم و یک همچه معجزه ناقه را مشاهده کردید وَ نَصَحْتُ لَکُمْ که گفتم وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَیَأْخُذَکُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ ولی پند نگرفتید و خود را در معرض عذاب الهی در آوردید و ناقه را پی کردید وَ لکِنْ لا تُحِبُّونَ النَّاصِحِینَ و دشمنی کردید و اعتناء نکردید و ثانیا بر فرض این خطاب بعد از هلاکت قوم باشد چه مانعی دارد مگر در قبرستان خطاب بمردگان نمیکنید (السلام علیکم یا اهل الدیار من المؤمنین) (السلام علیکم یا اهل لا اله الّا اللّه) زیارات ائمه (ع) و امام زاده گان و اصحاب ائمه و غیرها بلکه اخبار بسیار داریم در موارد مختلفه که تکلم با اموات شده.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۰] .... ص : ۳۷۳

وَ لُوطاً إِذْ قالَ لِقَوْمِهِ أَ تَأْتُونَ الْفاحِشَهَ ما سَبَقَکُمْ بِها مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعالَمِینَ (۸۰)

و فرستادیم لوط را زمانی که فرمود برای قوم خود آیا مرتکب فاحشه ای میشوید که احدی از اهل عالم تا کنون مرتکب این عمل شنیع نشده است و لوطا ممکن است عطف باشد به نوحا در آیات قبل که فرمود لَقَدْ أَرْسَلْنا نُوحاً إِلی قَوْمِهِ و ارسلنا لوطا، و ممکن است متعلق بفعل محذوف باشد یعنی و اذکر لوطا و اول اظهر است بمناسبت آیات هود و صالح، و لوط اول کسی است که ایمان بحضرت ابراهیم آورد فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ عنکبوت آیه ۲۵ بعضی گفتند لوط پسر هاران برادر ابراهیم بوده و بعضی گفتند برادر ساره عیال ابراهیم بوده و بعضی گفتند پسر خاله ابراهیم بوده و جمع بین اقوال هم ممکن است به اینکه بگوئیم هاران برادر ابراهیم خواهر ساره را گرفته باصطلاح دو برادر دو دختر خاله را ازدواج کردند پس هم پسر برادر میشود هم پسر خاله یعنی نوه خاله و هم برادر ساره.

إِذْ قالَ لِقَوْمِهِ انتساب نسبی با قوم نداشته فقط رسول بر قوم بوده أَ تَأْتُونَ الْفاحِشَةَ اعمال زشت قوم لوط بسیار بوده در سوره عنکبوت میفرماید أَ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجالَ وَ تَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَ تَأْتُونَ فِي نادِيكُمُ الْمُنْكَرَ آیه ۲۸، در مجمع از حضرت رضا علیه السّلام فرمود

(تتضارطون فی مجالسهم من غیر حشمه و حیاء)

و در تفسیر قمی (یضرط بعضهم علی بعض) و در برهان از حضرت باقر علیه السّلام فرمود

(انّ حلّ الازار فی الصلاه و الحذف بالحصی و مضغ الکندر فی المجالس و علی ظهر الطریق من عمل قوم لوط)

و در بعض اخبار قمار و ضرب آلات ساز و غیر اینها لکن افحش تمام این فواحش لواطه است که در بسیار از آیات ذکر شده که میفرماید ما سَبَقَكُمْ بِها مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعالَمِينَ و منشأ اختراع این عمل شنیع در میان آنها گفتند شیطان بوده چون مرکز اینها در معبر قافله بوده و اینها بواسطه بخلی که داشتند ناراحت بودند از عبور قافله شیطان بصورت پیر مردی آمد و بآنها تعلیم داد که بیرون دروازه شهر بروید و هر مسافری که آمد او را با این عمل را با او انجام دهید و اموالش را غارت کنید تا آنها مجبور شوند و راه عبور خود را تغییر دهند سپس خود شیطان بصورت جوان زیبایی بعنوان مسافرت آمد او را گرفتند و با او این عمل را انجام دادند دیدند لذت زیادی دارد کم کم میان آنها رواج پیدا کرد حتی در معابر و مجالس در حضور دیگران مرتکب میشدند و حیاء و حجاب بکلی برداشته شد چنانچه در زمان حاضر جوانهای ما پسران و دختران بکلی حیاء از میان آنها برداشته شده و از هیچ عمل زشتی پروا ندارند و تمام انواع معاصی در میان آنها رواج بسزا پیدا کرده.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۱] ..... ص: ۳۷۴

إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّساءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ (۸۱)

شما هراینه می آیید رجال را از راه شهوترانی که همین لواط باشد از دون

نساء که دیگر نزد آنها نمیروید و از آنها اعراض کرده اید بلکه شما جماعتی هستید که در معاصی اسراف میکنید.

لواط محقق میشود بمجرد غیبوبت حشفه یا مقدار حشفه و لو انزال نشود و احکام لواط از وجوب غسل و اجراء حدّ بر او بار میشود و حرمت و کبیره بودن آن از ضروریات دین اسلام است و اخبار در عقوبت آن بلکه کفر بخدا متواتر معنوی است و حدّ او قتل است نعوذ باللّه.

إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجالَ شَهْوَةً بیان فاحشه است که در آیه قبل فرمود که این فاحشه سابقه نداشته و اتیان رجال کنایه است از لواط بقرینه شهوه که خداوند تصریح بغیبوبت قبل در دبر نفرمود حیاء و باین عبارت تعبیر فرمود کنایه.

مسئله- آیا این عمل با حلال خود چه صورت دارد جواب عمل مکروهی است ولی حرمت ندارد، از امام (ع) پرسیدند حضرت جواب فرمود بجواز و استدلال نمود بهمین آیه بکلمه مِنْ دُونِ النِّساءِ که با نساء مانعی ندارد و فقهاء استدلال کردند بر جواز بآیه شریفه نِساؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ بقره آیه ۲۲۳، که جمیع انحاء التذاذات را شامل میشود لذا اگر با اجنبیه این عمل را انجام داد احکام لواط بر او بار نمیشود بلکه احکام زنا دارد چنانچه اگر با حیوانات باشد تعزیر دارد نه حدّ لواط و نه حدّ زنا دارد و آن حیوان اگر حلال گوشت است حرام میشود و باید اگر آن حیوان متعارف باشد مثل گاو و گوسفند و شتر اکل آنها باید سوزانید بعد از ذبح و اگر مثل حمار و بغل و استر باشد که اکل آنها معمول نیست باید از آن شهر خارج نمود بشهر دیگر و بول و فضله آنها هم نجس میشود مثل محرم الاکل ها.

بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ اسراف و لو در امور مباحه حرام است و از گناهان کبیره است و آیات قرآنی در حرمتش وارد شده مثل وَ كُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لا تُسْرِفُوا

اعراف آیه ۲۹، و آیه شریفه وَ لا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ الْمُسْرِفِینَ انعام آیه ۱۴۲ و آیه وَ أَنَّ الْمُسْرِفِینَ هُمْ أَصْحابُ النَّارِ سوره آیه چه رسد باسراف در معاصی و زیاده روی در محرمات که البته هر یک یک آنها عقوبت را دارد بعلاوه عقوبت اسراف را هم دارد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۲] ..... ص: ۳۷۶

وَ ما کانَ جَوابَ قَوْمِهِ إِلاَّ أَنْ قالُوا أَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْیَتِکُمْ إِنَّهُمْ أُناسٌ یَتَطَهَّرُونَ (۸۲)

و پس از سی سال دعوت نبود جواب قوم لوط مگر اینکه گفتند خارج کنید لوط و اهل او را از شهرستان خود اینها کسانی هستند که از اعمال ما دوری میکنند و تنزّه مینمایند.

وَ ما کانَ جَوابَ قَوْمِهِ قوم لوط عوض اینکه اجابت کنند دعوت او را و از این عمل شنیع دست بردارند و نصایح و مواعظ و احکام او را بپذیرند جواب دادند إِلَّا أَنْ قالُوا مگر اینکه گفتند باصحاب خود و کسان خود أَخْرِجُوهُمْ بیرون کنید لوط و اهل او را من قریتکم قریه مراد شهر و مدینه است و گفتند هفت شهر در تصرف آنها بود و اطلاق قریه بر شهر در قرآن بسیار داریم مثل وَ ما کانَ رَبُّکَ مُهْلِکَ الْقُری حَتَّی یَبْعَثَ فِی أُمِّها رَسُولًا الایه قصص آیه ۵۹، و مثل وَ کَأَیِّنْ مِنْ قَرْیَهٍ هِیَ أَشَدُّ قُوَّهً مِنْ قَرْیَتِکَ الَّتِی أَخْرَجَتْکَ محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیه ۱۴، و غیر اینها لذا مکه را امّ القری گفتند.

إِنَّهُمْ أُناسٌ یَتَطَهَّرُونَ تطهیر تنزیه و کناره گیری است یعنی از این اعمال و کردار ما بخصوص از این عمل شنیع دوری و کناره گیری میکنند باید در شهرستانهای ما نباشند و مزاحم اعمال ما نشوند تنبیه- خطاب بعلماء اعلام و وعّاظ ذوی الاحترام و خطباء کرام چندان دلگیر

نباشید از اینکه در این زمان این جهال از جوانان و دختران ابدا از شما پند نمیگیرند و بفرمایشات شما اعتناء ندارند و مواعظ شما در آنها تأثیر نمیکند و در شهوات و معاصی فرورفته و دست بردار نیستند تمام ازمنه و دوره ها همین نحو بوده، قوم نوح پس از نهصد و پنجاه سال دعوت ما آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ فقط اصحاب السفینه، قوم لوط پس از سی سال دعوت ملائکه بحضرت ابراهیم گفتند فَما وَجَدْنا فِيها غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ و الذاریات آیه ۳۶، و هکذا قوم هود و صالح و سایر انبیاء بلکه صریحا میفرماید وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ سبأ آیه ۱۲، بسیار شکرگزار باشید که شما را از شهر خارج نمیکنند و سنگ بشما نمیزنند و یک عده قلیلی هم اطاعت میکنند و السلام.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۳] .... ص: ۳۷۷

فَأَنْجَيْناهُ وَ أَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كانَتْ مِنَ الْغابِرِينَ (۸۳)

پس نجات دادیم لوط و اهل او را مگر امرأته او را و بود امرأه از باقیمانده گان فَأَنْجَيْناهُ نجات حضرت لوط و اهلش خروج از این هفت شهر بود شبانه مخفیانه چنانچه ملائکه خدمتش عرض کردند فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَ لا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ هود آیه ۸۱، و نیز میفرماید إِلَّا آلَ لُوطٍ نَجَّيْناهُمْ بِسَحَرٍ قمر آیه ۳۴.

در اینجا تعبیر باهل فرموده و در سوره قمر تعبیر بآل نموده و اهل و آل کسان شخص هستند که با او موافق باشند لذا خداوند در مورد فرزند حضرت نوح میفرماید إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صالِحٍ هود آیه ۴۸، لذا آل پیغمبر و اهل آن سرور صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم خصوص امیر المؤمنین و صدیقه طاهره و حسنین و سایر ائمه معصومین صلوات اللَّه علیهم اجمعین هستند که از هر جهت با پیغمبر (ص) یکی هستند علما و عملا و اخلاقا و ایمانا و حسبا و نسبا، و اما سایر خویشاوندان نسبی و حسبی

لیاقت اهیله و آلیت نداشتند.

إِلَّا امْرَأَتَهُ زن حضرت نوح و حضرت لوط از مخالفین این دو پیغمبر محترم بودند چنانچه عایشه و حفصه از مخالفین حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بودند که خداوند این دو را بآن دو مثال میزند ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِینَ کَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَ امْرَأَتَ لُوطٍ الایه تحریم آیه ۱۰، و نیز آسیه و مریم را مثال میزند باسماء بنت عمیس زن أبا بکر و صدیقه طاهره سلام اللَّه علیها وَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِینَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ الی قوله تعالی وَ مَرْیَمَ ابْنَتَ عِمْرانَ تحریم آیه ۱۱ و ۱۲، آسیه مثال اسماء مریم مثال فاطمه (ع).

کانَتْ مِنَ الْغابِرِینَ غبر از لغت اضداد است بمعنی باقی و بمعنی مضارع و نیز بمعنی غبار که گرد باشد آمده در اینجا بمعنی باقین در عذاب است چون ایمان بلوط نیاورده بود و خیانت کرد با لوط بنص قرآن فَخانَتاهُما فَلَمْ یُغْنِیا عَنْهُما مِنَ اللَّهِ شَیْئاً تحریم آیه ۱۰، در مورد امرأه نوح و لوط چنانچه عایشه و حفصه هم خیانت برسول اللَّه صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم کردند در آیه شریفه در همین سوره وَ إِذْ أَسَرَّ النَّبِیُّ إِلی بَعْضِ أَزْواجِهِ حَدِیثاً، الی قوله تعالی: ثَیِّباتٍ وَ أَبْکاراً سه آیه در مورد آنها وارد شده بعلاوه آیات افک در مورد عایشه و تهمت باریه قبطیه مادر ابراهیم در سوره نور از آیه یازدهم تا نوزدهم إِنَّ الَّذِینَ جاؤُ بِالْإِفْکِ، الی قوله تعالی:

لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ فِی الدُّنْیا وَ الْآخِرَهِ بعلاوه قضایای جنگ جمل با امیر المؤمنین علیه السّلام، و جلوگیری از دفن حضرت مجتبی علیه السّلام و غبر بمعنی غبار در آیه شریفه وَ وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ عَلَیْها غَبَرَهٌ عبس آیه ۴۰

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۴] .... ص : ۳۷۸

وَ أَمْطَرْنا عَلَیْهِمْ مَطَراً فَانْظُرْ کَیْفَ کانَ عاقِبَهُ الْمُجْرِمِینَ (۸۴)

پس باریدیم بر آنها باریدنی پس نظر کن ببین چگونه بوده است عاقبت گنهکاران مختصرا آنچه استفاده میشود از حدیث مروی از ابی حمزه و ابی بصیر از حضرت

باقر علیه السّلام اینکه جبرئیل امین با جمعی از ملائکه ابتداء نزد حضرت ابراهیم (ع) آمدند برای آنها گوساله کباب کرد و آنها نخوردند و ابراهیم متوحش شد آنها گفتند ما رسولان الهی هستیم و او را بشارت باسحق و بعد از اسحق یعقوب دادند از آنها پرسید برای چه آمده اید گفتند برای هلاکت قوم لوط، ابراهیم (ع) شفاعت کرد که مفاد آیه شریفه یُجادِلُنا فِی قَوْمِ لُوطٍ است گفتند یا إِبْراهِیمُ أَعْرِضْ عَنْ هذا إِنَّهُ قَدْ جاءَ أَمْرُ رَبِّکَ وَ إِنَّهُمْ آتِیهِمْ عَذابٌ غَیْرُ مَرْدُودٍ هود آیه ۷۸، زیرا شفاعت خاص باهل ایمان است کافر و مخالف قابل شفاعت نیستند پس از آن آمدند نزد حضرت لوط مشغول بود در مزرعه خود و بسیار مهمان دوست بود لکن قومش او را منع کرده بودند از آوردن مهمان و گفته بودند که ما تو را نزد مهمان مفتضح میکنیم و با مهمان تو آن عمل شنیع را مرتکب میشویم و این ملائکه گفتند ما مهمان توایم شبانه مخفیانه آنها را آورد منزل و چون امرأه او کافره بود و با کفار قرار داده بود که اگر شب لوط مهمان آورد بالای بام آتش روشن کند رفت روشن کرد قوم فهمیدند دور خانه لوط جمع شدند و اراده این عمل را داشتند جبرئیل پر زد چشم آنها کور شد که مفاد فَطَمَسْنا أَعْیُنَهُمْ قمر آیه ۳۲ است و بلوط گفتند که شبانه از میان قوم با اهلش خارج شود سوای امرأه او که گذشت و صبح هفت شهر قوم لوط را از زمین کند و آن قدر بالا برد که صدای کلاب آنها و خروسان آنها را ملائکه شنیدند و از بالای سر آنها سنگ بارید و این هفت شهر واژگون گردید و سنگ عظیمی بر سر امرأه لوط آمد و تمام هلاک شدند ملخص حدیث و این جملات در آیات شریفه اشاره دارد مثل جَعَلْنا عالِیَها سافِلَها وَ أَمْطَرْنا عَلَیْها حِجارَةً مِنْ سِجِّیلٍ مَنْضُودٍ هود آیه ۸۴.

در بعض اخبار دارد هر که عمل قوم لوط را مرتکب شود مبتلا باین سنگها میشود در موقع خودش و استشهاد فرمودند بآیه بعد از این آیه مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّکَ

وَ ما هِیَ مِنَ الظَّالِمِینَ بِبَعِیدٍ

هود آیه ۸۵.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۵] ..... ص: ۳۸۰

وَ إِلی مَدْیَنَ أَخاهُمْ شُعَیْباً قالَ یا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ ما لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرُهُ قَدْ جاءَتْکُمْ بَیِّنَهٌ مِنْ رَبِّکُمْ فَأَوْفُوا الْکَیْلَ وَ الْمِیزانَ وَ لا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْیاءَهُمْ وَ لا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاحِها ذلِکُمْ خَیْرٌ لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ مُؤْمِنِینَ (۸۵)

و فرستادیم بسوی مدین برادر آنها شعیب را فرمود ای قوم من عبادت کنید اللَّه را نیست از برای شما خدایی غیر از او بتحقیق آمد شما را بیّنه و دلیل از جانب پروردگارتان پس تمام دهید کیل و وزن را در معاملات و کم فروشی نکنید با مردم در اجناس مردم و افساد در زمین نکنید پس از آنکه اصلاح شده این برای شما بهتر است اگر بودید ایمان میآوردید.

وَ إِلی مَدْیَنَ أَخاهُمْ شُعَیْباً عطف بما قبل است یعنی و ارسلنا الی مدین گفتند مدین اسم فرزند ابراهیم بود و جدّ حضرت شعیب بیک واسطه یا بدو واسطه چون شعیب فرزند میکیل فرزند یشحب فرزند مدین بوده و بعضی گفتند یوئب و بعضی گفتند فرزند توته و بر هر تقدیر مدین جدّ شعیب میشود و جدّه شعیب که مادر پدر شعیب میکیل دختر حضرت لوط بوده که شعیب از طرف پدر پدر بحضرت ابراهیم میرسد و از طرف مادر پدر بحضرت لوط منتهی میشود سپس این قبیله را بنام جدّشان مدین نامیدند، و بعضی گفتند شهر خود را بنام مدین نامیدند، و حضرت شعیب هم بر دو قبیله مبعوث شد یکی قبیله خود مدین و یکی اصحاب ایکه، و گفتند ایکه درختی را گویند که قامه ها و شاخه های آن بهم پیچیده شده، و اصحاب ایکه این درخت را میپرستیدند و اصحاب مدین بصیحه هلاک شدند و اصحاب ایکه بعذاب یوم الظلّه، و در مجمع البحرین شعیب را فرزند میکد

فرزند یشخره فرزند مدین شمرده و این اخوه اخوه نسبی است نه دینی چنانچه گذشت قالَ یا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ اولین دعوت تمام انبیاء دعوت بتوحید است.

تنبیه- اینجا معلوم میشود که امم سابقه معتقد بوجود خداوند بودند فقط توحید عبادتی نداشتند، و اما امروز میتوان گفت که اکثر افراد روی زمین طبیعی و دهری و لا مذهب و منکر وجود حق تبارک و تعالی هستند.

ما لَكُمْ مِنْ إِلهٍ غَيْرُهُ الوهیت مختص بذات مقدس او است پرستش را غیر او لیاقت ندارند چه ملائکه باشند چه انبیاء فضلا از گوساله و بت و درخت و آتش و امثال اینها بلکه توحید افعالی خالقیت و رازقیت و محیی و ممیت و معزّ و مذل و سایر افعال ربوبی چه رسد بتوحید ذاتی و صفاتی جمیع مراتب توحید را باید معتقد باشیم.

قَدْ جاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ در آیات شریفه و اخبار بیانی نیافتیم که معجزه حضرت شعیب چه بوده و لذا بعضی انکار کردند که معجزه نداشته لکن این دعوی فاسد است زیرا یکی از شرائط عقلیه در باب نبوت دارا بودن دلیل قطعی بر صدق دعوی است یا باقامه معجزه یا بنص قطعی باخبار نبیّ ثابت النبوه یا ثابت الوصایه یا ثابت العصمه تا حجت بر خلق تمام باشد و عدم ذکر معجزه دلیل بر نبودن نیست چه بسیار از معجزات صادره از انبیاء حتی از نبیّ ما صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و از ائمه (ع) ذکر نشده و ضبط نگردیده بعلاوه این جمله نص است که حضرت شعیب بیّنه و معجزه داشته اما چه بوده معلوم نیست.

فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَ الْمِيزانَ ایفاء تمام دادن و تمام نمودن است مثلا ایفاء دین آنکه تا دینار آخر از مدیون اخذ شود و وفاء بعقد و عهد و نذر و قسم و شرط آنست که بر طبق قرارداد عمل کنند و ذکر کیل و میزان از باب مثال است و الّا بعضی از اشیاء بعدد مقدارش معین میشود بعضی بمساحت معلوم میشود و بالجمله

هر شیئی که بهر مقداری باید معین کرد بکیل یا وزن یا عدد یا ذرع یا مساحت باید معلوم باشد لذا در شرائط بیع باید عوضین از جمیع خصوصیات معلوم و معین باشد و باید وفاء نمود و تمام داد ناقص نباشد.

وَ لا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْياءَهُمْ بخس بمعنی کم فروشی است و یکی از گناهان کبیره است که وعده عذاب صریحا در قرآن و اخبار داده شده وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَ إِذا كالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ مطففین آیه ۱ و ۲ و ۳، بعلاوه اشتغال ذمه و ظلم و جنبه حق الناسی هم دارد.

وَ لا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ فساد در زمین قتل و غارت و اذهاب نفوس و اموال و اعراض و اشاعه فواحش و ظلم و اذیت و طغیان و سرکشی و امثال اینها است بَعْدَ إِصْلاحِها که کار انبیاء و اولیاء است که باید فساد را ریشه کن کنند و صلاح را سرتاسر دنیا رواج دهند که یکی از ادله لزوم ارسال رسل و احتیاج بوجود انبیاء همین است که در باب نبوت عامه مذکور است و قید بعد اصلاحها قید توضیحی است زیرا در مفهوم افساد مندرج است زیرا افساد فاسد تحصیل حاصل است تا صلاح وجود نداشته باشد افساد معنی ندارد.

ذلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ البته بعد از اینکه بحکم عقل و شرع فساد شرّ است صلاح خیر است إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ یعنی اگر می پذیرید و بنبوت من اقرار و اعتراف دارید و خداوند را بوحدانیت ستایش میکنید دستور الهی و فرمان پروردگار شما این است و صلاح شما است، و اما اگر بشرک و کفر باقی هستید هر غلطی میخواهید بکنید عذاب شما زیادتر میشود فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَ يَلْعَبُوا حَتَّى يُلاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ زخرف آیه ۸۳ و معارج آیه ۴۲.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۶] ..... ص : ۳۸۳

وَ لا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِراطٍ تُوعِدُونَ وَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَ تَبْغُونَها عِوَجاً وَ اذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ وَ انْظُرُوا كَيْفَ كانَ عاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ (۸۶)

و ننشینید بهر راهی که مواعده کرده اید و جلوگیری میکنید از راه الهی کسانی را که ایمان بخداوند آورده اند و طلب میکنید راههای کج را و یاد کنید نعمتهای الهی را که بشما عنایت فرمود بسیار کم بودید خداوند شما را زیاد فرمود و نظر کنید چگونه بوده است عاقبه کسانی که افساد میکردند.

وَ لا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِراطٍ تُوعِدُونَ تفاسیری از برای این جمله کرده اند لکن آنچه از ظاهر آیه بقرینه جمله بعد استفاده میشود آنکه این کفار شبها دور هم جمع میشدند و مواعده و قرار داد میکردند که هر دسته فردا بروند سر جاده ها و طرقی که مؤمنین بحضرت شعیب عبور میکردند سر راه آنها را گرفته نگذارند خدمت شعیب برسند و القاء شبهات بر آنها کنند که از راه حق برگردند و آنها را براههای فاسده باطله سوق دهند و از ایمان برگردانند و آنها را هم کیش خود کنند و حضرت شعیب آنها را از این عمل نهی فرمود که شما خود ایمان نمیآورید چرا مزاحم دیگران میشوید و افساد میکنید.

وَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ صد راه حق القاء در باطل است بانحاء مختلفه و حیل متشتته و القاء شبهات و تبلیغات سوء و بالجمله شیطان صفت که گفت لَآتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ وَ عَنْ أَيْمانِهِمْ وَ عَنْ شَمائِلِهِمْ وَ لا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شاكِرِينَ اعراف آیه ۱۶ مَنْ آمَنَ بِهِ مخصوصا از روی عداوت با حضرت شعیب میخواستند این هایی که ایمان آورده بودند برگردانند و از دور شعیب بپاشند و خدمتش نرسند و او را تنها گذارند وَ تَبْغُونَها عِوَجاً راه حق را رها کنند و راههای کج را اتخاذ کنند و ضمیر تبغونها

اگرچه مرجعش سبیل اللّه است باید مذکر باشد لکن تأنیث آن بمناسبت تبدیل بسبل شیطانی است یعنی سبیل اللّه را صدّ کنند و سبل شیطانی و باطله اتخاذ کنند و بعبارت اوضح تبغون سبل المعوّجه.

وَ اذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا هم از حیث نفرات و هم از حیث تهی دستی و کمی مال و هم از حیث عزت و عنوان فَكَثَّرَكُمْ بزیادتی نفرات و کثرت مال و زیادتی نعم الهیه که تمام اینها تفضل الهی است و شکر لازم دارد.

وَ انْظُرُوا كَيْفَ كانَ عاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ قوم نوح و هود و صالح و لوط چنانچه میفرماید وَ يا قَوْمِ لا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقاقِي أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ ما أَصابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صالِحٍ وَ ما قَوْمُ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ هود آیه ۹۱.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۷].... ص: ۳۸۴

وَ إِنْ كانَ طائِفَةٌ مِنْكُمْ آمَنُوا بِالَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ وَ طائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنا وَ هُوَ خَيْرُ الْحاكِمِينَ (۸۷)

و اگر طائفه از شما ایمان آوردند بآنچه که من از جانب خدا فرستاده شده ام و طائفه ای ایمان نیاوردند پس صبر کنید تا خداوند میان ما ها حکم کند و او بهترین حکم کنندگان است.

این آیه شریفه هم بشارت است هم انذار، هم تشویق است هم تهدید زیرا قوم شعیب دو قسمت شدند یک قسمت ایمان آوردند و خدا پرست شدند و تصدیق بنبوت شعیب و رسالت او کردند و بر دستورات و اوامر او امتثال کردند که مفاد وَ إِنْ كانَ طائِفَةٌ مِنْكُمْ آمَنُوا بِالَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ است.

و قسمت دوم کفار و مشرکین که تکذیب شعیب کردند و بشرک باقی ماندند و در مقام اذیت باهل ایمان برآمدند که مفاد وَ طائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا است.

بهردو طائفه امر میفرماید فَاصْبِرُوا اما مؤمنین باذیّتهای کفار صبر کنند

که فرج میرسد و دشمن نابود میشود و مورد تفضلات الهی واقع میشوند.

و اما کفار صبر کنند تا عذاب الهی آنها را نابود کند و حقانیت شعیب را بفهمند در موقعی که دیگر بر آنها نتیجه بخش نیست و این صبر مدتش بسیار کم است حَتَّی یَحْکُمَ اللَّهُ بَیْنَنا که مطیع را جزای خیر دهد و منکر را بسزای خود برساند و هلاک کند وَ هُوَ خَیْرُ الْحاکِمِینَ است زیرا خردلی ظلم نمیکند و بعدل حکم میفرماید بلکه تفضلات هم دارد اکرم الاکرمین است فی موضع العفو و الرحمه و اشدّ المعاقبین است فی موضع النکال و النقمه.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۸۸] ..... ص: ۳۸۵

قالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّکَ یا شُعَیْبُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَکَ مِنْ قَرْیَتِنا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِی مِلَّتِنا قالَ أَ وَ لَوْ کُنَّا کارِهِینَ (۸۸)

گفتند جماعتی از کفار که تکبر میورزیدند از قوم شعیب بحضرتش خطاب کردند که هراینه ما تو را و کسانی که ایمان آورده اند با تو از شهر خودمان که مسکن و مأوای شما بوده خارج میکنیم مگر اینکه دست از کیش خود بردارید و برگردید بکیش ما فرمود شعیب آیا و لو اینکه ما کراهت داشته باشیم.

مسئله- کره مقابل طوع است چنانچه در قرآن میفرماید طَوْعاً أَوْ کَرْهاً فصّلت آیه ۱۰، طوع عملی است که از روی میل و رغبت انجام گیرد و از همین باب است اطاعت که امتثال اوامر الهی باشد از روی شوق و میل و رغبت.

کره بمعنی اشمئزاز و تنفر و بی میلی باشد و اکراه آنست که کسی را وادار و مجبور کنند بر عملی که رغبت نداشته و کراهت دارد و خداوند میفرماید لا إِکْراهَ فِی الدِّینِ قَدْ تَبَیَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَیِّ بقره آیه ۲۵۷، بعد از آیه الکرسی قالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ ملاء بمعنی جماعت یعنی جمعی از کفار آنهم نه توده مردم بلکه رؤساء و امراء و سران قوم که خود را با قدرت

و شوکت و بزرگ میشمردند اینها تهدید کردند حضرت شعیب و مؤمنین بآن حضرت را که حضرت شعیب دست از دعوت بردارد و مؤمنین برگردند بهمان کفر اولی و شرک و الّا تمام شما ها را لَنُخْرِجَنَّکَ یا شُعَیْبُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَکَ مِنْ قَرْیَتِنا اخراج بلد میکنیم شما را که دیگر مزاحم ما نباشید و گفتیم اطلاق قریه بر بلد بسیار داریم.

أَوْ لَتَعُودُنَّ فِی مِلَّتِنا حضرت شعیب که اصلا داخل در ملت آنها نبود که خارج شده باشد تا عود کند و برگردد و مفسرین در این باب بدست و پا افتادند و تصرف در معنای عود کردند با اینکه آنها توهم کرده بودند که شعیب هم بدوا بکیش آنها العیاذ کافر و مشرک بوده یا اینکه این خطاب متوجه بمؤمنین قوم بوده و چون شعیب هم داخل در مؤمنین بوده خطاب جمعی کردند لکن تمام اینها بی مدرک است و ظاهر این نحو بنظر میرسد که عود شعیب با عود مؤمنین مختلف است، عود شعیب اینست که چنانچه قبل از بعثت دعوت نمیکردی و کاری بکار ما نداشتی حال هم دست از دعوت بردار و ما را بخود واگذار کن و دخالت در کارهای ما نداشته باش، و عود مؤمنین این است که از اطراف شعیب بیرون شوند و بهمان کیش اولی خود برگردند.

قالَ أَ وَ لَوْ کُنَّا کارِهِینَ چگونه ممکن است من دست از دعوت بردارم با مأموریتی که از جانب خداوند دارم و چگونه ممکن است مؤمنین بعد از آنی که حق برای آنها مکشوف شده و بطلان کفر و شرک را یقین پیدا کردند البته ما در عود کمال کراهت را داریم و ممکن نیست دست بردار باشیم و در موضوع اخراج بلد هم شما همچه قدرتی ندارید و خداوند چنین فرصتی بشما نخواهد داد.

قَدِ افْتَرَيْنا عَلَى اللَّهِ كَذِباً إِنْ عُدْنا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْها وَ ما يَكُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِيها إِلاَّ أَنْ يَشاءَ اللَّهُ رَبُّنا وَسِعَ رَبُّنا كُلَّ شَيْ ءٍ عِلْماً عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنا وَ بَيْنَ قَوْمِنا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَيْرُ الْفاتِحِينَ (۸۹)

هراینه بتحقیق ما افتراء زده ایم بر خداوند اگر عود کنیم در ملت شما بعد از آنی که خداوند ما را از ملت شما نجات مرحمت فرموده و هرگز نیست از برای ما که برگردیم در ملت سخیف شما مگر اینکه مشیت الهی تعلق گرفته باشد، توسعه دارد علم پروردگار ما هر چیزی را بر خدا است توکل ما پروردگار ما بازفرما و حکم نما بین ما و بین قوم ما بحق و تو بهترین بازکنندگان و حکم فرمایانی این آیه شریفه مشتمل بر چند مطالب مهمه است: مطلب اول- اینکه توقعی که کفار از انبیاء داشتند که با آنها هم مسلک شوند و در شرک و کفر با آنها موافقت کنند امری است محال چنانچه از قول آنها نقل میفرماید وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنا ابراهیم آیه ۱۶ زیرا اگر عود کنند در مسلک کفار هرآینه افتری و کذب بخداوند بسته اند زیرا با یقین قطعی و براهین حسی و وجدانی ثابت و محقق شده توحید پروردگار پس قول بشرک افتراء و کذب بر خداوند است و هکذا مسئله رسالت و دستورات الهی آنچه بر خلافش گفته شود و بالجمله بعد از وضوح حق قول بباطل کذب و افتراء است لذا میفرماید قَدِ افْتَرَيْنا عَلَى اللَّهِ كَذِباً إِنْ عُدْنا فِي مِلَّتِكُمْ زیرا ملت شما باطل و بر خلاف حق است و نسبتش بخدا چنانچه گفتند وَ اللَّهُ أَمَرَنا بِها اعراف آیه ۲۷، افتراء است.

مطلب دوم- بعد از آنی که خداوند تبارک و تعالی بلطف و عنایتش انبیاء را برسالت انتخاب فرمود که اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسالَتَهُ انعام آیه ۱۲۴ و مؤمنین

را هدایت فرمود براه حق و صراط مستقیم چگونه ممکن است انبیاء دست از رسالت بردارند و مؤمنین براه باطل مشی کنند که مفاد بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْها است که خداوند از تیه ضلالت آنها را نجات داده و بشاه راه حق و حقیقت هدایت فرموده مطلب سوم- جمله وَ ما یَکُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِیها إِلَّا أَنْ یَشاءَ اللَّهُ رَبُّنا مفسرین نظر به اینکه خداوند نمیخواهد از احدی کفر و شرک و ضلالت را در این جمله وجوهی گفتند و در دست و پا افتادند، بعضی گفتند مراد دخول کفار است در ایمان که تمام یک ملت شوند و این با جمله و ما یکون لنا کمال مباینت را دارد بعضی گفتند مراد شریعت است و احکامی که قابل نسخ و تغییر است نه امور اعتقادیه بعضی گفتند تعلیق بر محال است مثل حَتَّی یَلِجَ الْجَمَلُ فِی سَمِّ الْخِیاطِ اعراف آیه ۳۸ بعضی گفتند مراد تسلط شما است که ما را مکرها هم مسلک خود کنید بعضی گفتند مرجع ضمیر فیها قریه است یعنی خدا بخواهد ما داخل در قریه شما شویم نه ملت شما و لکن تمام اینها از باب اینست که فرق بین مشیّت تکوینی و تشریعی نگذارده اند و این موضوع احتیاج بیک توضیح دارد و قبلا هم متذکر شده ایم و آن اینست که مشیئه تشریعی آنست که آنچه صلاح بنده گان است که باختیار انجام دهند از عقائد حقّه و اخلاق حسنه و اعمال صالحه که در دنیا و آخرت برای آنها نفع دارد خداوند بتوسط ارسال رسل و انزال کتب و جعل احکام بآنها ابلاغ میکند و آنچه بر ضرر آنها است در دنیا و آخرت از عقائد باطله و اخلاق فاسده و اعمال سیّئه نهی میکند إِنَّا هَدَیْناهُ السَّبِیلَ إِمَّا شاکِراً وَ إِمَّا کَفُوراً دهر آیه ۳، و احدی مجبور باحد طرفین فعل و ترک نیست حتی معصوم که محال است از او معصیتی صادر شود لکن باین معنی که نمیکند نه اینکه نمیتواند چنانچه خداوند تبارک و تعالی محال است از او فعل قبیح یا لغو یا ظلم صادر شود نه اینکه نتواند که نقص در قدرت باشد.

و اما مشیّت تکوینی هیچ امری در عالم اتفاق نخواهد افتاد تا مشیت حق تعلق نگرفته باشد ما قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوها قائِمَةً عَلى أُصُولِها فَبِإِذْنِ اللَّهِ حشر آیه ۵، حتی افعال اختیاریه عباد و این موجب جبر نیست چون مشیت تعلق گرفته که باختیار از آنها صادر شود و بمقتضای نظام حملی عالم در دنیا باید کافر، مؤمن، فاسق، عادل، ظالم، مظلوم، غنی، فقیر، صحیح، سقیم، عزیز، ذلیل، مطیع عاصی و غیر اینها باشد چنانچه باید سرد، گرم، باران، برف، بهار، خزان، روز، شب، بلاء، نعمت باشد مگر این حدیث از حضرت ابا عبد اللَّه علیه السّلام نیست از قول جدّش صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که فرمود

(اخرج الی العراق انّ اللَّه شاء ان یراک قتیلا)

و در حق عیالش فرمود

(انّ اللَّه شاء ان یراهنّ سبایا)

مگر این فرمایش علیّه عالیه زینب سلام اللَّه علیها نیست که بپسر مرجانه فرمود

(هؤلاء قوم کتب اللَّه علیهم القتل فبرزوا الی مضاجعهم)

و چه بسیار از آیات و اخبار در این باب داریم أَ فَلَمْ يَيْأَسِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشاءُ اللَّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعاً رعد آیه ۳۱ وَ لَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ نحل آیه ۹ قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبالِغَةُ فَلَوْ شاءَ لَهَداكُمْ أَجْمَعِينَ انعام آیه ۱۵۰، و غیر اینها بعلاوه حفظ ایمان بدست خدا است اگر آنی خداوند بنده را بخود واگذارد وای بحال او إِنَّكَ لا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ قصص آیه ۵۶.

وَسِعَ رَبُّنا كُلَّ شَيْ ءٍ عِلْماً علم از صفات ذاتیه است عین ذات است محدود بحدی نیست غیر متناهی است عده و مده نه اول دارد نه آخر، و تعبیر بکل شی ء از ضیق عبارت است زیرا صفت ذات اضافه است متعلق میخواهد که معلوم باشد و کل شی ء معلوم نزد او است حتی علم ذات بذات هم عالم است هم معلوم و هر دو یکی است که ذات مقدس باشد

و کمال توحیده نفی الصفات عنه

خطبه حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام.

عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنا توکل از اعتقاد بتوحید افعالی آنهم مرتبه سوم آن پیدا میشود.

توضیح- از برای توحید افعالی چهار مرتبه در اخلاق گفتند: قشر القشر و قشر و لبّ و لبّ اللب نظیر گردو و بادام جوز و لوز، قشر القشر فقط اقرار بزبان است و لکن نظر تمام باسباب است و این توحید منافقین است، قشر قلبا هم معتقد است لکن رسوخ در قلب نکرده و اسباب را هم بی اثر نمیداند و این توحید عوام است، و لبّ رسوخ در قلب کرده و اسباب را هم بدست مسبب الاسباب میداند و هیچگونه نظر بآنها ندارد که توحید خواص است و توکل در این مرتبه حاصل میشود، و لب اللب آنست که غیر خدا نمی بیند و این توحید خاص الخاص است و مخصوص بمقام آل اطهار سلام اللَّه علیهم است.

رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنا وَ بَيْنَ قَوْمِنا بِالْحَقِّ فتح در اینجا بمعنی گشایش است مثل سوره فتح إِنَّا فَتَحْنا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً آیه ۱، که از ضیق و گرفتاری قوم نجات پیدا کنند مفاد (خلّصنا و نجّنا) است و تعبیر بحق یعنی آن نحوی که صلاح میدانی و مقتضی است و موافق با حکمت و عدل است وَ أَنْتَ خَيْرُ الْفاتِحِينَ زیرا عالم بصلاح و فساد هستی که معنای اراده است چنانچه حکمت علم بمصالح و مفاسد است و هر دو از شئون علم است و عین ذات چنانچه ذکر شد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۰] .....ص : ۳۹۰

وَ قالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْباً إِنَّكُمْ إِذاً لَخاسِرُونَ (۹۰)

و گفتند جماعتی از سران قوم کسانی که کافر شدند بسایر افراد قوم که ضعفاء قوم بودند و تبعیت از رؤساء میکردند که اگر دست از دین ما بکشید و رو بشعیب کنید و متابعت او را نمائید در این هنگام شما البته خاسر میشوید و سرمایه دین را از دست میدهید.

ص: ۳۹۰

خسران زیان است مقابل سود که نفع است کسی که سرمایه در دست او باشد و بکار زند از سه حالت بیرون نیست، یا اینست که زیاد میشود نفع و سودش میگویند یا کم میشود و ضرر میدهد خسران و زیانش مینامند و اگر نه سودی برده و نه ضرری سرمایه جسته.

وَ قالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ کَفَرُوا همان رؤساء و امراء و بزرگان من قومه یعنی کفار قوم و طرف خطاب آنها ممکن است ضعفاء کفار و تابعین آنها باشند و ممکن است طرف کسانی باشند که ایمان بحضرت شعیب آورده بودند و ممکن است بلکه بعید نیست که جمیع باشند لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ اگر متابعت کنید و گوش فرادهید و ترتیب اثر کنید شُعَیْباً که ایمان بیاورید و موحّد شوید و بتها را رها کنید إِنَّکُمْ إِذاً لَخاسِرُونَ (بر عکس نهند نام زنگی کافور) خسران دنیا و آخرت در اثر شرک و کفر و تکذیب انبیاء و ایمان نیاوردن است الّا اینکه کُلُّ حِزْبٍ بِما لَدَیْهِمْ فَرِحُونَ مؤمنون آیه ۵۵ وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطانُ أَعْمالَهُمْ عنکبوت آیه ۳۷ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُکُمْ بِالْأَخْسَرِینَ أَعْمالًا الَّذِینَ ضَلَّ سَعْیُهُمْ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ هُمْ یَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ یُحْسِنُونَ صُنْعاً کهف آیه ۱۰۳، شرک و کفر و ضلالت را نفع میدانند و ایمان و متابعت انبیاء را خسران میشمارند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۱].... ص: ۳۹۱

فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَهُ فَأَصْبَحُوا فِی دارِهِمْ جاثِمِینَ (۹۱)

پس گرفت آنها را لرزه پس صبح کردند در خانه خود فرود افتادگان.

فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَهُ بعضی گفتند صیحه آسمانی بوده طبق روایت منسوب بحضرت صادق علیه السّلام، و بعضی گفتند زلزله بوده، و بعضی گفتند صاعقه بوده و آنها را سوزانید و بعضی گفتند گاز خفه کن بوده و آنها هلاک شدند، لکن اصل رجفه تزلزل بدن

است که آنها بلرزه افتادند و منشأ آن یکی از این امور بوده، و ممکن است چون حضرت شعیب بر دو طائفه مبعوث بود یکی قوم خود اصحاب مدین و یکی اصحاب ایکه و هر دو هلاک شدند بعضی بصیحه و بعضی بزلزله در قرآن میفرماید در مورد اصحاب ایکه میفرماید فَأَخَذَهُمْ عَذابُ یَوْمِ الظُّلَّهِ شعراء آیه ۱۸۹ و ظاهرا صاعقه باشد و نیز میفرماید وَ أَخَذَتِ الَّذِینَ ظَلَمُوا الصَّیْحَهُ راجع باصحاب مدین است بقرینه وَ إِلی مَدْیَنَ أَخاهُمْ شُعَیْباً هود آیه ۸۶.

فَأَصْبَحُوا فِی دارِهِمْ صبحگاه که معلوم میشود عذاب شبانه بر آنها نازل شد در خانه خود جاثمین افتاده گان بودند تمام مرده و هلاک شده و از بین رفته

[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۲] ..... ص: ۳۹۲

الَّذِینَ کَذَّبُوا شُعَیْباً کَأَنْ لَمْ یَغْنَوْا فِیهَا الَّذِینَ کَذَّبُوا شُعَیْباً کانُوا هُمُ الْخاسِرِینَ (۹۲)

کسانی که تکذیب شعیب کردند گویا نبودند در دار خود، اشاره به اینکه بنحوی هلاک شدند که اثری از آنها باقی نماند و شهر بکلی خالی شد مثل اینکه کسی در آن نبوده اصلا، کسانی که تکذیب شعیب کردند بودند خاسر و زیانکار.

الَّذِینَ کَذَّبُوا شُعَیْباً عموم دارد شامل اصحاب مدین و اصحاب ایکه میشود تمام کفار بشعیب را میگیرد و این بعد از هلاکت آنها بوده که میفرماید کَأَنْ لَمْ یَغْنَوْا فِیهَا ضمیر فیها بامکنه آنها که مدین و ایکه باشد راجع است و غنای در مکان قیام و سکونت در او است بنحوی که احتیاج بمکان دیگری نداشته باشند و کلمه لم بر سر فعل مضارع بمعنی ماضی است یعنی مثل اینکه اصلا در این امکنه اینها سکونت نداشتند و قیام نکرده بودند چنانچه می گویی بکسانی که از دنیا بروند و اثری باقی نگذارند مثل اینست که در دنیا نیامده باشند اصلا اشاره به اینکه اثری از آثار آنها باقی نمانده.

الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْباً تكرار این جمله تأکید است کانُوا هُمُ الْخاسِرِينَ جواب آن جمله است که گفتند لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْباً إِنَّكُمْ إِذاً لَخاسِرُونَ به اینکه متابعین شعیب خسران ندیدند شما خاسر شدید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۳] .... ص : ۳۹۳

فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَ قالَ يا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسالاتِ رَبِّي وَ نَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ آسى عَلى قَوْمٍ كافِرِينَ (۹۳)

پس اعراض فرمود شعیب از کفار و مشرکین و فرمود ای قوم من هرآینه بتحقیق من ابلاغ کردم بشما دستورات پروردگار خود را و نصیحت کردم شما را که بپذیرید فرمان الهی را و شما نپذیرفتید پس برای چه و چگونه محزون باشم از نزول بلا بر قومی که کافر هستند.

فَتَوَلَّى عَنْهُمْ این در موقعی بوده که خبر داده از نزول بلاء و چون باید پیغمبر با مؤمنین از میان قوم بیرون روند که از بلاء نجات یابند موقعی که حضرت شعیب خواست خارج شود و از قوم بیرون رود بآنها فرمود قالَ يا قَوْمِ خطاب بکفار قوم لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسالاتِ رَبِّي من بوسیله رسالتم عمل کردم و آنچه باید و شاید بشما از دستورات الهی رساندم بعلاوه وَ نَصَحْتُ لَكُمْ شما را هم پند و اندرز دادم و آنچه صلاح شما بود گفتم نپذیرفتید دیگر برای چه و چگونه که مفاد فکیف است آسی متکلم وحده است محزون و غصه دار باشم که شما گرفتار بلاء و هلاکت شوید یعنی نباید کسی محزون باشد عَلى قَوْمٍ كافِرِينَ از این جمله و آیات بسیاری در قرآن استفاده میشود که مؤمن نباید برای کفار که گرفتار هر گونه عذابی در دنیا و آخرت شوند دلسوزی کند و محزون باشد بلکه مخالف و معاند و غیر مؤمن هر که هست و هر چه هست باید لعن کرد و از خداوند طلب کرد شدت عذاب آنها را و از آنها بیزاری جست چنانچه خطاب بپیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

میفرماید وَ لا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ حجر آیه ۸۸- بنی اسرائیل آیه ۱۲۸- نمل آیه ۷۲ و اخبار در مورد لعن و طرد اعداء دین بسیار است حتی گفتیم که لعن آنها بدو درجه ثوابش از صلوات بالاتر است زیرا محبت با اهل ایمان بالاخص انبیاء و اوصیاء ویژه محمد و آل محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم سه درجه دارد: اول فقط آنها را دوست دارد که مفاد صلوات است، دوم دوستداران آنها را هم دوست دارد دوست دوست باشد، سوم دشمنان آنها را دشمن دارد که مفاد لعن و طرد باشد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۴] .... ص : ۳۹۴

وَ ما أَرْسَلْنا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنا أَهْلَها بِالْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ (۹۴)

و نفرستادیم ما در هر شهرستان و آبادی نبیّ مگر آنکه گرفتیم اهل آن شهرستان و آبادی را که اطاعت آن نبیّ را نکردند و مخالفت نمودند بضررهای روحی و جسمی و مالی بلکه آنها متنبّه شوند و تضرّع کنند و ایمان آورند.

وَ ما أَرْسَلْنا بعد از آنی که خداوند برای رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و امت قضایای هلاکت قوم نوح و عاد و ثمود و قوم لوط و اصحاب مدین و ایکه را بیان فرمود بطور کلی میفرماید که در هر جا ما رسولی فرستادیم و اینها مخالفت کردند هلاک شدند که امت شما هم متنبه شوند که معامله ما با بنده گان سرکش و مشرک و کافر همین است چنانچه میفرماید فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا فاطر آیه ۴۱ و ۴۲.

و در این آیه میفرماید ما نفرستادیم فی قریه یعنی در هر محلی و مرکزی چون انبیاء بسیار بودند بسا در یک عصر هزار نبی بود که هر کدام بجایی مبعوث شده بودند برای قومی، طائفه ای، آبادی، شهرستانی بلکه گاهی میشد که چند پیغمبر بکمک یکدیگر بر یک طائفه مبعوث میشدند من نبیّ این انبیاء رسول

هم بودند بقرینه ارسلنا نه آن انبیایی که مأمور بدعوت نبودند و اما نسبت بحضرت خاتم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم چون ختم نبوت شد علماء امت بجای انبیاء هر کدام در یک محلی مأمور بدعوت هستند لذا فرمود

(علماء امّتی کانبیاء بنی اسرائیل)

پس باید بترسند که در مخالفت با علماء و پشت پا زدن بدین همان بلیات را دربر دارد.

إِلَّا أَخَذْنا أَهْلَها بِالْبَأْساءِ وَ الضَّرَّاءِ مقدمه و گوشزد برای آن عذاب الیم است خداوند آنهایی که مخالفت کردند گرفتار ضررهای جانی و بدنی و مالی فرمود که امروز هم برای این کثرت معاصی و بی حیایی و طغیان و بی اعتنایی بعلماء دین ببینید چه اندازه تصادفات و مرگ سکته و فجأه زیاد شده و چه اندازه مرض فراوان و چه مقدار خسارات و اخذ اموال مستقیم و غیر مستقیم میشود و این بشر خیره سر ابدا متنبه نمیشود چنانچه قوم انبیاء متنبه نشدند.

لَعَلَّهُمْ یَضَّرَّعُونَ یتضرعون بوده تاء در ضاد ادغام شده بلکه بخود بیایند و دست از کفر و معاصی بردارند و بدانند که این بلاها در اثر این معاصی و نافرمانی است و اگر دست برنداشتند و با کفر و معاصی هلاک شدند گرفتار آن عذابهای سخت جهنم میشوند و قریب باین مفاد در آیات شریفه بسیار داریم و ما مضرات معاصی را ده قسم کرده ایم که مستفاد از آیات و اخبار است:

۱- قساوت قلب ۲- سیاهی دل ۳- تسلط شیطان ۴- بعد از رحمت ۵- کوتاهی عمر ۶- نزول بلاء ۷- زوال نعمت ۸- تسلط ظالم ۹- ذهاب مال ۱۰- حدوث مرض، بعلاوه ضررهای دینی ضعف ایمان بلکه زوال ایمان، رنجش خواطر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم و ائمه اطهار (ع)، غضب الهی، عذاب قبر و برزخ و قیامت و سختی جان دادن و غیر اینها.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۵] ..... ص: ۳۹۶

ثُمَّ بَدَّلْنا مَكانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّى عَفَوْا وَ قالُوا قَدْ مَسَّ آباءَنَا الضَّرَّاءُ وَ السَّرَّاءُ فَأَخَذْناهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ (۹۵)

پس از آن بأساء و ضرّاء تبدیل میکنیم بجای آن بلیات نیکی هایی از فراوانی نعمت و کثرت مال و جاه تا اینکه در شهوات فرورونـد و میگویند دنیا همیشه این نحو بوده پیشینیان ما هم گاهی در شدت بودند و گاهی در نعمت و راحتی پس یک مرتبه دفعه و بغته آنها را میگیریم ولی متوجه نمیشوند و درک نمیکنند.

ثُمَّ بَدَّلْنا مَكانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ مراد از سیئه همان بأساء و ضراء بوده که آنها را خوش نیاید، و حسنه فراوانی و زیادتی نعمت و مال و جاه که محبوب و مطلوب آنها است و غافل از اینکه امتحانات الهی مختلف است غنی و فقر، صحت و مرض، نعمت و بلاء، عزت و ذلت، قوت و ضعف تمام امتحان است مؤمن در هر حالی که هست شاکر و راضی و متوجه انجام تکلیف است ولی غیر مؤمن تمام اینها را پیش آمد دهر و روزگار میداند و میگوید سیب که بالا- میرود هزار چرخ میخورد و بغفلت میگذراند و میگوید همین نحو بوده.

حَتَّى عَفَوْا یعنی سیر میشوند از مال و جاه و کثرت اتباع وَ قالُوا قَدْ مَسَّ آباءَنَا الضَّرَّاءُ وَ السَّرَّاءُ پدران ما هم یک روز ضرر یک روز نفع، یک روز خوش یک روز ناخوش، یک روز فقیر یک روز غنی در هر حال که باشد ما دست از اعمال زشت خود برنمیداریم و گوش بکلمات انبیاء و ائمه و علماء نمیدهیم و مشغول کار خود میباشیم.

فَأَخَذْناهُمْ بَغْتَةً یک دفعه زلزله میشود چندین هزار تلفات میدهد، بام میآید چندین هزار هلاک میشوند، وباء و طاعون و مرگ فجأه و سکته و امراض علاج ناپذیر مثل سرطان و فشار و قند و غوره و رماتیسم و تصادفات میآید که دیگر

چاره ای نیست و حال آنکه وَ هُمْ لا یَشْعُرُونَ اصلا درک نمیکنند و توجه ندارند و اینها را تصادفات طبیعت میشمارند و خشم طبیعت نام میگذارند و ابدا متوجه غضب الهی نیستند و مستند باعمال زشت خود نمیدانند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۹۶] ..... ص: ۳۹۷

وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُری آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنا عَلَیْهِمْ بَرَکاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ وَ لکِنْ کَذَّبُوا فَأَخَذْناهُمْ بِما کانُوا یَکْسِبُونَ (۹۶)

و اگر محققا اهل شهرستانها و آبادیها ایمان آورده بودند و تقوی داشتند ما هم برای آنها باز کرده بودیم برکات از آسمان و زمین را و لکن تکذیب کردند ما هم آنها را گرفتیم بآنچه کسب میکردند.

این آیه شریفه منوط فرموده برکات را بدو امر یکی ایمان و دیگری تقوی و قسمت میشوند مکلفین بچهار قسمت: ایمان و تقوی هر دو باشد و هیچکدام نباشد ایمان باشد و تقوی نباشد و بالعکس، در این آیه شریفه منوط فرموده برکات را بقسمت اول و در معنای برکات بعضی گفتند مراد نزول باران است از آسمان و خروج نباتات است از زمین و بعضی گفتند مراد استجابت دعاء است از آسمان و قضاء حوائج است در زمین و بعضی گفتند تیسیر امور است و زیادی مال و منال، لکن نظر به اینکه ما مشاهده میکنیم که این نعم الهی شامل حال مؤمن و کافر، متقی و فاسق علی السواء است بلکه کفار و فساق بیشتر مشمول میشوند چنانچه میفرماید وَ لَوْ لا أَنْ یَکُونَ النَّاسُ أُمَّةً واحِدَةً لَجَعَلْنا لِمَنْ یَکْفُرُ بِالرَّحْمنِ لِبُیُوتِهِمْ سُقُفاً مِنْ فِضَّةٍ وَ مَعارِجَ عَلَیْها یَظْهَرُونَ وَ لِبُیُوتِهِمْ أَبْواباً وَ سُرُراً عَلَیْها یَتَّکِؤُنَ وَ زُخْرُفاً وَ إِنْ کُلُّ ذلِکَ لَمَّا مَتاعُ الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ الْآخِرَهُ عِنْدَ رَبِّکَ لِلْمُتَّقِینَ زخرف آیه ۳۲ و ۳۳ و ۳۴، و نیز میفرماید وَ لا یَحْسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّما نُمْلِی لَهُمْ خَیْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِینٌ آل عمران آیه ۱۷۲، و غیر اینها از آیات.

و تحقیق کلام اینست که این نعم الهی را اهل ایمان و تقوی وسیله عبادت و مصرف اطاعت میکنند و شکرگزار هستند و از جانب خداوند میدانند که اسم آن دنیای بلاغ است این نعم برای آنها مبارک است و برکات بر او صادق است و لکن کفار و فساق چون وسیله معاصی و ظلم و تعدیات و فسق و فجور و طغیان و کفر قرار میدهند اینها نقمت است و باعث زیادتی عقوبت و عذاب آنها است پس از این بیان شرح آیه معلوم میشود.

وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرى لو امتناعیه است زیرا اهل القری در امم سابقه که بعذاب الهی گرفتار شدند نه ایمان داشتند و نه تقوی آمَنُوا وَ اتَّقَوْا گفتیم تقوی مراتبی دارد: تقوای از عقائد فاسده، تقوای از اخلاق رذیله، تقوای از کبار معاصی تقوای از کلیه معاصی، تقوای از اموری که باز میدارد انسان را از عبادات یا از ذکر خدا یا از توجه بخدا و امثال اینها و در اینجا مراد اولی نیست زیرا مفاد آمنوا است نفس ایمان تقوای از عقائد فاسده است بلکه مراد تقوای از معاصی کبیره است زیرا صغار معاصی معفو است بنصّ قرآن إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئاتِكُمْ نساء آیه ۳۵، لکن درجات مختلف میشود لَفَتَحْنا عَلَيْهِمْ بَرَكاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ سعادت و آخرت را حیازت کرده بودند نه در دنیا بهلاکت و عذابها گرفتار شده بودند و نه در آخرت بعقوبات میافتادند وَ لكِنْ كَذَّبُوا تکذیب انبیاء کردند و ایمان نیاوردند فَأَخَذْناهُمْ بِما كانُوا يَكْسِبُونَ تقوی نداشتند و فسق و فجور و معاصی الهی و ظلم از آنها صادر میشد و کسب میکردند.

سؤال- در این آیه دو قسمت از چهار قسمت بیان شده که اگر ایمان و تقوی با هم توأم میشد مورد برکات و چون هیچ کدام را نداشتند مورث هلاکت، اما دو قسمت دیگر ایمان بدون تقوی یا بعکس مورد چه معامله میشدند.

جواب- اما تقوای بدون ایمان که غلط صرف است زیرا هیچ عملی بدون ایمان صحیح نیست بلی ترک معاصی موجب تخفیف در عذاب میشود، و اما ایمان بدون تقوی اگر معاصی باعث زوال ایمان نشود و مورد عفو یا شفاعت یا توبه یا مغفرت شود نجات و الّا بمقدار معاصی دنیا و آخرت گرفتار و بواسطه ایمان عاقبت بهشت و نجات است و اللّه العالم.

[سوره الأعراف (۷): آیات ۹۷ تا ۹۹] ..... ص: ۳۹۹

أَ فَأَمِنَ أَهْلُ الْقُرى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنا بَياتاً وَ هُمْ نائِمُونَ (۹۷) أَ وَ أَمِنَ أَهْلُ الْقُرى أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنا ضُحًى وَ هُمْ يَلْعَبُونَ (۹۸) أَ فَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلاَّ الْقَوْمُ الْخاسِرُونَ (۹۹)

آیا پس از این قضایا و بلیات و عذابهایی که بر مشرکین و عصات امم سابقه وارد شد ایمن هستند کفار و مشرکین و عصات شهرستانها و آبادیها عذاب الهی را که شبانه در بسترهای خواب افتاده اند بگیرد آنها را در حالی که در خواب باشند، و آیا ایمن هستند که بیاید آنها را در روز در حالی که مشغول بلعب و زخارف دنیا باشند، آیا پس از این ایمن هستند از مکر الهی پس ایمن نیستند از مکر خدا مگر قوم زیانکارها.

أَ فَأَمِنَ فاء تفریع است دلالت بر تأخیر میکند. اشاره بآیات سابقه راجعه بقوم نوح و عاد و ثمود و قوم لوط و قوم شعیب که هر کدام بعذابهای مختلف هلاک شدند آیا با این کیفیت باز ایمن هستند این مشرکین و کفار و فساق امت پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که مراد از اهل القری تا دامنه قیامت است زیرا سنه الهی تغییر پذیر نیست وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّهِ اللَّهِ تَبْدِيلًا احزاب آیه ۶۲، بخصوص بتعبیر لن که برای نفی تأبید است چگونه میتوان ایمن شد أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنا بأس عذاب است که عبارت از نزول بلاء است مثل غرق، زلزله، صیحه، صاعقه، خسف و امثال اینها

بیاتا عبارت از بیتوته در شب است جایی که شب در آنجا بمانند وَ هُمْ نائِمُونَ در حال خواب چنانچه در بسیاری از امم سابقه عذاب شب نازل شد مثل قوم لوط و شعیب و غیرهما.

أَ وَ أَمِنَ عطف با فامن است لذا بواو عطف داده که ترتیب در او ملاحظه نشده و تقدیم و تأخیر ندارد اهل القری تکرار این کلمه برای تسجیل و تثبیت و تأکید است و الّا میتوان گفت ا و امنوا أَنْ یَأْتِیَهُمْ بَأْسُنا ضُحًی مثل غرق قوم نوح و فرعونیان و صیحه و صاعقه و غیر اینها بر امم سابقه وَ هُمْ یَلْعَبُونَ لعب بازی گریست و مراد اشتغال بدنیا است و تحصیل متاع چنانچه در جای دیگر میفرماید وَ مَا الْحَیاهُ الدُّنْیا إِلَّا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ انعام آیه ۳۲ إِنَّمَا الْحَیاهُ الدُّنْیا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم آیه ۳۸ اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَیاهُ الدُّنْیا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ زِینَهٌ وَ تَفاخُرٌ بَیْنَکُمْ وَ تَکاثُرٌ فِی الْأَمْوالِ وَ الْأَوْلادِ حدید آیه ۱۹، بالاخره دنیا یک خوابی بیش نیست چنانچه گذشت که حضرت نوح بملک الموت فرمود با اینکه دو هزار و پانصد سال عمر کرد مثل اینست که انسان از آفتاب بسایه رود.

أَ فَأَمِنُوا مَکْرَ اللَّهِ فاء تفریع پس از این نوع پیش آمدها که انسان در معرض این بلاها هست چگونه ایمن میشود از مکر الهی و مراد از مکر خدا عقوبت و عذاب است در حال غفلت و اشتغال بدنیا که اصلا در فکر مرگ و این نوع پیش آمدها نیستند با اینکه تمام آنی الحصول است دقیقه ای تأخیر و تقدیم ندارد که مفاد فَأَخَذْناهُمْ بَغْتَهً وَ هُمْ لا یَشْعُرُونَ گذشت در آیات قبل.

فَلا یَأْمَنُ مَکْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخاسِرُونَ زیرا اگر کسی ایمن نباشد درصدد علاج برمیآید بایمان و توبه و ترک معاصی و توجه بحق و انابه و دعا و امثال اینها پس کسانی که ایمن هستند خسران دنیا و آخرت نصیب آنها است.

اشکال- مسلما انبیاء و اولیاء و صلحاء و اتقیاء از مکر الهی ایمن هستند

و هیچگونه عذاب دنیوی و اخروی بآنها متوجه نخواهد شد و آیه منحصر میکند ایمنی از مکر الهی را بقوم خاسرین.

جواب- ایمنی از مکر الهی دو قسم است: یکی آنکه کاری نکرده که مستحق عذاب شود و از ترس خدا نزدیک معصیت نمیرود و بلسان عوام میگویند ندزد و نترس، و دیگر هزار گونه معاصی و ظلم و کفر و شرک و طغیان و سرکشی دارد اگر ایمن باشد از مکر الهی این خود یکی از معاصی کبیره مثل یأس من روح اللّه است و این در معرض هر گونه عذابی دنیوی و اخروی هست و مستحق عذاب و بلا هست این نباید ایمن باشد و اغلب اینها منکر معاد و عذاب بلکه منکر توحید و نبوت و سایر عقائد هستند و چه خسرانیست بالاتر از این.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۰] ..... ص: ۴۰۱

أَ وَ لَمْ یَهْدِ لِلَّذِینَ یَرِثُونَ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ أَهْلِها أَنْ لَوْ نَشاءُ أَصَبْناهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَ نَطْبَعُ عَلی قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لا یَسْمَعُونَ (۱۰۰)

آیا خداوند هدایت نفرمود کسانی که از پیشینیان در زمین سکونت کردند و از آنها گرفته شد و بعذاب الهی هلاک شدند با اینکه آنها اهل زمین بودند و دعوای مالکیت میکردند و خیال میکردند که همیشه هستند بتحقیق اگر مشیت ما تعلق بگیرد که اینها را هم بآن عذابهای امم سابقه بواسطه معاصی و ذنوب گرفتار کنیم و قلوب اینها را مهر کنیم پس از آن اینها گوش شنوا نداشته باشند أَ وَ لَمْ یَهْدِ استفهام تقریری است یعنی هدایت کردیم و قضایای امم سابقه را گوشزد آنها نمودیم و رسول بر آنها فرستادیم و کتاب نازل کردیم و آنچه صلاح دنیا و آخرت آنها بود بیان کردیم و آنچه که باعث هلاکت دنیا و آخرت آنها بود منع فرمودیم و بالجمله تمام اسباب هدایت را برای آنها مهیّا نمودیم.

لِلَّذِینَ یَرِثُونَ الْأَرْضَ کسانی که فعلا روی زمین ساکن هستند بجای سابقین

از کفـار و مشـرکین، و تعبیر بـارث بمناسـبت اینکه ملکیت آنهـا زائل شـد و فعلا در تصـرف اینها است چنانچه مالکیت مورث زائل میشود و بملکیت وارث در می آیـد و از این باب است وَ لِلَّهِ مِیراثُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ حدید آیه ۱۰، که تمام ملکیتها از بین میرود و فقط مالک خداوند است لِمَنِ الْمُلْکُ الْیَوْمَ لِلَّهِ الْواحِدِ الْقَهَّارِ سوره مؤمن آیه ۱۶.

مِنْ بَعْدِ أَهْلِها که سابقین هم مثل شـما ساکن بودند و خود را مالک میدانسـتند چه شدند مِنْ بَعْدِ أَهْلِها بعضـی توهم کردند که من زائـده باشـد یعنی بعـد اهلها و لکن مکرر گفته ایم کلمه زائـده در قرآن نیست پس معنی اینست که از بعد از هلاکت آنها بشما رسید.

أَنْ لَوْ نَشاءُ ان مخففـه از مثقلـه است یعنی بـدرستی که اگر بخـواهیم زیرا نه قـدرت مـا کاسـته شـده و نه نظر مـا و حکمت ما تغییرپذیر است أَصَبْناهُمْ بِذُنُوبِهِمْ همان نحوی که آنها را بسبب ذنوب آنها هلاک کردیم شما را هم بگناهانتان بگیریم وَ نَطْبَعُ عَلی قُلُوبِهِمْ همان نحوی که آنها بواسـطه کثرت معاصـی دلهای آنها سـیاه شد و قساوت گرفت و ختم شد که کور و کر و لال شدنـد شـما هم چنین شوید که مفاد خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ بقره آیه ۱۶ است که شـرحش در مجلد اول گذشت فَهُمْ لا یَسْمَعُونَ دیگر نمیشنوند که مفاد علی سمعهم بقره آیه ۶ است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۱] ..... ص: ۴۰۲

تِلْکَ الْقُری نَقُصُّ عَلَیْکَ مِنْ أَنْبائِها وَ لَقَدْ جاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَیِّناتِ فَما کانُوا لِیُؤْمِنُوا بِما کَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ کَذلِکَ یَطْبَعُ اللَّهُ عَلی قُلُوبِ الْکافِرِینَ (۱۰۱)

این قری و شهرسـتانها است که ما برای تو قصّه آنها را از خبرهای مهمّ آنها و هلاکت آنها بیان کردیم و هرآینه بتحقیق آمدند آنها را پیغمبران آنها با معجزات و براهین و ادله واضحه و آنها نبودند که ایمان آورند بسبب آنکه

تکذیب نمودند از انبیاء قبل این نحو خداوند قلوب کفار را طبع میکند و سیاه میگرداند و قسیّ میفرماید.

تلک القری اشاره بآیات قبل راجعه بقوم نوح، عاد، ثمود، قوم لوط اصحاب مدین، اصحاب ایکه نَقُصُّ عَلَیْکَ قصّه حکایت گذشتگان است و این دو قسم است یک قسم رومان برای سرگرم کردن طرف مقابل است مثل قصّه رستم و حسین کرد و شاه دخت و شیرین و فرهاد و لیلی و مجنون و امثال اینها که هیچ حقیقت ندارد و مجرد بافتن و پرداختن است، و یک قسم برای تنبه و معرفت و تشویق و تحذیر است که مطابق با واقع و حقیقت است مثل قصص انبیاء و علماء و مؤمنین و کفار و مشرکین که خداوند در کتاب مبین بیان فرموده و ائمه علیهم السّلام ذکر فرموده و علماء ضبط نموده و در کتب خود ثبت فرموده اند و خداوند در بسیاری از سور قرآنی از امم سابقه بیان فرموده مِنْ أَنْبائِها نبأ اخبار مهمه است و از این جهت انبیاء را نبیّ گفتند چون اخبار مهمه از جانب خداوند بآنها رسیده، مرجع ضمیر «ها» القری است که در این سوره مبارکه یک یک را اشاره فرموده وَ لَقَدْ جاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ نوح، هود، صالح، ابراهیم، لوط، شعیب و غیر اینها و این رسل گاهی اضافه میشود بخدا می گویی رسل اللَّه باعتبار اینکه مرسل خداوند است و گاهی اضافه میشود بامّت: موسی رسول یهود، عیسی پیغمبر نصاری محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم پیغمبر و رسول مسلمین.

بالبیّنات با معجزات باهرات و ادله واضحات و براهین قاطعات و حجج ظاهرات فَما کانُوا لِیُؤْمِنُوا ممکن بود بفرماید فما آمنوا لکن تأکید در اینکه در مقام نبودند و خیال ایمان آوردن در قلوب آنها خطور نمیکرد بِما کَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ بسبب آن تکذیب هایی که قبلا از انبیاء کرده بودند کانّه گردن آنها بار شده بود که هر چه معجزات را مشاهده کنند ایمان نیاورند.

كَذلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلى قُلُوبِ الْكافِرِينَ

بر سیه دل چه سود خواندن وعظ نرود میخ آهنین در سنگ

مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلا هادِيَ لَهُ وَ يَذَرُهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ اعراف آیه ۱۸۵.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۲] ..... ص: ۴۰۴

وَ ما وَجَدْنا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَ إِنْ وَجَدْنا أَكْثَرَهُمْ لَفاسِقِينَ (۱۰۲)

و نیافتیم ما از اکثر آنها از وفاء بعهد و محققا یافتیم اکثر آنها را هراینه فاسقین وَ ما وَجَدْنا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ مفسرین در معنای عهد اختلاف کردند و معانی زیادی برای عهد کردند که هیچکدام آنها مناسب با مقام نیست بلی هر کدام در مقام خود مناسب است مثل عهد الهی أَ لَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يا بَنِي آدَمَ یس آیه ۶۰ وَ عَهِدْنا إِلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ بقره آیه ۱۱۹ وَ لَقَدْ عَهِدْنا إِلى آدَمَ طه آیه ۱۱۴، و امثال اینها و مثل وصیت و دستورات الهی و وعده های انبیاء در اطاعت بمثوبات و در معصیت بعقوبات و غیر اینها ولی مناسب با مقام قراردادهایی بود که کفار و مشرکین با انبیاء مینمودند که اگر فلان معجزه را آوردی یا فلان بلاء را رفع کردی ما ایمان میآوریم پس از آن تخلف میکردند مثل آیه شریفه لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَ لَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرائِيلَ فَلَمَّا كَشَفْنا عَنْهُمُ الرِّجْزَ إِلى أَجَلٍ هُمْ بالِغُوهُ إِذا هُمْ يَنْكُثُونَ اعراف آیه ۱۳۴ و ۱۳۵، و غیر این از آیات.

وَ إِنْ وَجَدْنا ان مخففه از مثقله است یعنی محققا یافتیم أَكْثَرَهُمْ لَفاسِقِينَ ضمیر هم بهمان کفار و مشرکین راجع است و اینها دو قسم هستند اکثر آنها فاسق و کمی از آنها غیر فاسق و بالجمله کفر و فسق دو صفت خبیثه است متخالفین هستند کفر مقابل ایمان و فسق مقابل عدل قد یجتمعان و قد یفترقان اکثر کفار هم کافر و هم فاسق هستند و قلیلی از کفار کفر دارند ولی عدل فی مذهبه با کسی کاری ندارند و اعمال قبیحه از آنها صادر نمیشود و بکسی ظلم نمیکنند، و اما اهل ایمان اکثر

فاسق و اقل قلیل عادل، و نسبت بین کفر و فسق و ایمان و عدل و کفر و عدل و ایمان و فسق عموم من وجه است.

اشکال- حکماء گفتند (عدم الوجدان لا یدل علی عدم الوجود) جواب- عدم و جدان مثل من و شما است نه عدم و جدان خداوند عالم بلکه چون وجود ندارد عله عدم و جدان است زیرا علم او بهمه چیز احاطه دارد وَ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحاطَ بِكُلِّ شَیْ ءٍ عِلْماً طلاق آیه ۱۲، بلکه عین ذات است و غیر متناهی

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۳] ..... ص: ۴۰۵

ثُمَّ بَعَثْنا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسی بِآیاتِنا إِلی فِرْعَوْنَ وَ مَلائِهِ فَظَلَمُوا بِها فَانْظُرْ کَیْفَ کانَ عاقِبَهُ الْمُفْسِدِینَ (۱۰۳)

پس از آن انبیاء سلف از نوح تا شعیب که ذکر آنها گذشت فرستادیم و مبعوث کردیم موسی را با معجزات باهرات بسوی فرعون و سران قوم فرعون پس ظلم کردند بآن آیات و معجزات پس نظر کن یا رسول اللَّه چگونه بوده عاقبت فساد کنندگان.

ثُمَّ بَعَثْنا بعث برانگیختن است یعنی فرستادیم چون فرستاده گان خدا برانگیخته میشوند بر امتهای خود می گویی آنها مبعوث برسالت شدند من بعدهم ضمیر هم ممکن است راجع بانبیاء باشد مثل نوح، هود، صالح، لوط، شعیب، و ممکن است بامم آنها باشد که هر کدام بعذابهای الهی هلاک شدند موسی حضرت موسی را موسی گفتند چون مو در لغت عبرانی بمعنی ماء است که آب باشد و سی بمعنی شجر است چون حضرتش را از روی آب و شجر التقاط کردند موسی نام نهادند و عمر شریفش بعضی گفتند دویست و چهل سال بوده و بعضی دویست و بیست سال و در تیه از دنیا رفت و قبل از او هارون رحلت نمود و فتح بدست یوشع ابن نون وصی حضرت موسی شد و یوشع پسر خواهر موسی بود

و بین موسی و حضرت ابراهیم پانصد سال فاصله بود و موسی و هارون پسران عمران پسر بصهر بوده و این غیر عمران پدر مریم است و بین این دو عمران هزار و هشتصد سال فاصله بوده و پدر مریم عمران پسر ناتان بوده.

بآیاتنا آیات معجزات محیّره العقول حضرت موسی که میفرماید فِی تِسْعِ آیاتٍ نمل آیه ۱۳، مثل عصاء اژدها شدن، ید و بیضاء، نزول بلیات بر قوم فرعون که در آیه ۱۳۰ میآید فَأَرْسَلْنا عَلَیْهِمُ الطُّوفانَ وَ الْجَرادَ وَ الْقُمَّلَ وَ الضَّفادِعَ وَ الدَّمَ و مثل انفلاق بحر بعصاء دوازده جاده و خروج دوازده چشمه آب از سنگ بضرب عصا، نزول منّ و سلوی و غیر اینها.

إِلی فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ سلاطین مصر را فرعون میگفتند فراعنه، سلاطین روم را قیصر میگفتند قیاصره، سلاطین ایران را کیسر میگفتند کیاسره مثل:

کیکاوس و کیخسرو و مراد سلطان عصر موسی فرعون است و گفتند نام او ولید بن مصعب بوده و همان فرعون زمان حضرت یوسف بوده و روزی که حضرت یوسف داخل مصر شد تا روزی که حضرت موسی برسالت داخل مصر شد چهار صد سال بوده، و ملاء بزرگان قوم و رؤساء و امراء و دربانان فرعون هستند.

فَظَلَمُوا بِها ظلم بآیات و معجزات اینست که آنها را حمل بسحر کنند و اثر بر آنها بار نکنند چنانچه ظلم بحق انکار حق است و حمل بر باطل و ظلم بانبیاء تکذیب آنها است و آنها را ساحر و جادوگر و مجنون بشمارند.

فَانْظُرْ بنظر عبرت و بچشم قلب کَیْفَ کانَ چگونه بوده است عاقِبَةُ الْمُفْسِدِینَ ممکن است مراد از مفسدین همان فرعون و قوم او باشند که بعد از آن بلاها که متوجه آنها شد عاقبت بغرق هلاک شدند، و ممکن است تمام کفار امم سالفه باشند که تماما بعذابهای مختلف هلاک شدن مثل زلزله، خسف، صاعقه، صیحه و غیر اینها وَ الْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِینَ در همین سوره آیه ۱۲۵ و قصص آیه ۸۳

وَ الْعاقِبَهُ لِلتَّقْوی انبیاء آیه ۱۳۲.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۴].... ص: ۴۰۷

وَ قالَ مُوسی یا فِرْعَوْنُ إِنِّی رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ (۱۰۴)

و فرمود حضرت موسی (ع) خطاب بفرعون ای فرعون محققا من فرستاده و رسولم از طرف پروردگار جمیع عالمیان.

وَ قالَ مُوسی اولین دعوت موسی علیه السّلام دعوی رسالت بود چنانچه تمام انبیاء چنین بودند.

اشکال- تمام انبیاء اولین دعوت آنها دعوت بتوحید بوده و مسلما رسالت دومین عقائد بلکه سومین عقائد است توحید، عدل، نبوت.

جواب- دعوت بتوحید تبلیغ است که باید رسول ابلاغ کند و این فرع ثبوت مبلّغ است تا رسالت او ثابت نشود چگونه تصدیق او را میتوان کرد و تبلیغات او را پذیرفت.

یا فرعون و فرعون اول کسیست که او را دعوت فرمود زیرا اگر او ایمان میآورد قوم هم بمتابعت او ایمان میآوردند إِنِّی رَسُولٌ من برای تو پیغام آورده ام از کجا مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ این جمله مشتمل بر دو دعوی است یکی رسالت خود و یکی از جانب ربّ العالمین، و فرعون منکر وجود ربّ العالمین بوده چه رسد که رسول او را قبول کند چنانچه میگوید وَ ما رَبُّ الْعالَمِینَ شعراء آیه ۲۲، و نیز میگوید فَمَنْ رَبُّکُما یا مُوسی طه آیه ۵۱، و نیز میگوید لَئِنِ اتَّخَذْتَ إِلهاً غَیْرِی لَأَجْعَلَنَّکَ مِنَ الْمَسْجُونِینَ شعراء آیه ۲۸، و نیز میگوید ما عَلِمْتُ لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرِی قصص آیه ۲۸، لذا بر حضرت موسی است اثبات هر دو دعوی باقامه معجزه که هم دلیل است بر وجود قادر متعالی که بر هر چیز که از قدرت بشر خارج است توانا است و هم بدست موسی جاری شود که دلیل بر رسالت او است

اشکال- حضرت موسی مبعوث بر تمام قبطیان و بنی اسرائیل و غیر آنها بود و در اینجا فقط میفرماید إِلی فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ.

جواب- اولا اثبات شی ء نفی ما عدا را نمیکند و ثانیا ابتداء مأموریت موسی دعوت فرعونیان بوده سپس دیگران لذا میفرماید:

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۵] ..... ص: ۴۰۸

حَقِيقٌ عَلى أَنْ لا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلاَّ الْحَقَّ قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرائِيلَ (۱۰۵)

سزاوار است بر اینکه نگویم بر خداوند جز حق بتحقیق آمدم شما را با دلیل واضح از پروردگار شما پس رها کن با من بنی اسرائیل را.

حقیق یعنی مثل منی که از ترس از شماها فرار کردم از آنکه میخواستید مرا بکشید و فعلا با این دولت دیکتاتوری و قلدری شما با یک نفر برادر آمده ام بدون اسباب و وسائل که شما را دعوت کنم براه حق و صراط مستقیم سزاوار است عَلی أَنْ لا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ و تا امریّه الهیه نبود و از طرف او نیامده بودم جرئت اینکه رو بشما بیایم نداشتم این خود یک دلیل واضحی است بر حقانیت من با اینکه باین اندازه اکتفاء نکردم بلکه قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ با دلیل روشن و حجت قاطع و برهان واضح آمده ام، ببیّنه مراد جنس معجزه و دلیل است نه اینکه تاء وحده باشد تا اشکال شود که حضرت بیش از یک معجزه داشت بلکه با تعدد هم سازش دارد.

توضیح کلام- اینکه بر اثبات مطلب حقی یک دلیل قطعی که قابل هیچ شک و ریبی نباشد کافیست چه دلیل عقلی مستقل یا نصّ کلام اللَّه یا نصّ خبر متواتر یا قطعی الصدور یا ضرورت یا برهان حسّی که یکی از آنها اقامه معجزه است کافی است، و اما ازدیاد ادله باعث این میشود که مطلب واضحتر و حجت تمام تر

و حق روشن تر میشود مثلا- علامه حلی (ره) در الفین دو هزار دلیل هزار عقلی و هزار نقلی در باب امامت اقامه فرموده با اینکه معجزات صادره از قبور ائمه هدی و از توسلات بآنها علیهم السّلام از کرور هم میگذراند.

فَأَرْسِلْ خطاب بفرعون است معی که من آنها را با خود ببرم بنی اسرائیل که از دوازده سبط اسحق و فرزندان یعقوب بودند فرعونیان سه قسمت کرده بودند: اطفال آنها را ذبح میکردند و زنهای آنها را بکنیزی میبردند که معنی وَ یَسْتَحْیُونَ نِساءَکُمْ است و مردان آنها را باعمال شاقه مثل حمالی و بنائی و فعلگی و چوب کنی و کناسی و امثال اینها میگماشتند و این بلاء عظیمی بود.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۶] ..... ص: ۴۰۹

قالَ إِنْ کُنْتَ جِئْتَ بِآیَهٍ فَأْتِ بِها إِنْ کُنْتَ مِنَ الصَّادِقِینَ (۱۰۶)

فرعون گفت بحضرت موسی که اگر تو با بیّنه و دلیل آمده ای پس آیت و برهان خود را اقامه کن اگر هستی از راستگویان.

قالَ إِنْ کُنْتَ جِئْتَ بِآیَهٍ آیه نشانه است و آن فعلی است از افعال الهی که از تحت قدرت بشر خارج است و از این جهت تعبیر بمعجزه میکنند که دیگران عاجز هستند، و در مفهوم معجزه و فرق بین آن و کرامت اینست که اگر مقرون بدعوی باشد معجزه است و اگر نباشد کراماتش نامند مثل کراماتی که از ذراری ائمه (ع) و اصحاب آنها و از علماء اعلام و از قبور مطهره آنها صادر شده، و تعبیر معجزه بآیه برای اینست که اگر کسی پیغامی برای کسی بدهد بکسی باید یک نشانی که میان آنها هست باو بدهد که معلوم باشد این از جانب او آمده سر خود نیامده فَأْتِ بِها چه نشانی داری إِنْ کُنْتَ مِنَ الصَّادِقِینَ پس بیاور آن نشانی را نکته- باصطلاح معروف است شاهد نطلبیده مجروح است انبیاء در مقابل امه بعد از مطالبه آنها باید اقامه معجزه کنند زیرا بسا اشخاصی که بمجرد دعوی نبوت

قطع بصدق پیدا میکنند از خصوصیاتی که در طرف مشاهده کردند مثل حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام و علیا علیّه خدیجه که بمجرد دعوی حضرت رسالت پذیرفتند و احتیاج باقامه معجزه نداشتند بلکه بسیاری بواسطه اخلاق حمیده آن حضرت ایمان آوردند و در انبیاء بوده چنین افرادی مثل لوط نسبت بابراهیم و هارون نسبت بموسی و امثال اینها

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۷] ..... ص: ۴۱۰

فَأَلْقی عَصاهُ فَإِذا هِیَ ثُعْبانٌ مُبِینٌ (۱۰۷)

پس انداخت موسی عصای خود را پس ناگاه آن عصا اژدهایی بسیار ظاهر و هویدا شد.

فَأَلْقی عَصاهُ در موضوع این عصا گفتند عصائی بود که حضرت آدم از بهشت آورده بود و بمیراث یدا بید در انبیاء سیر داشت تا بحضرت شعیب رسید و جزو ودایع انبیاء بود بضمیمه عصاهای هر یک یک انبیاء که چهل عصا نزد شعیب بمیراث رسیده بود موقعی که حضرت موسی را استیجار نمود برای گوسفندان باو گفت یکی از این عصاها را بردار برای گوسفند چرانی این عصا بدست موسی آمد شعیب از او گرفت و در میان عصاها گذاشت و گفت یکی را بردار همین عصا آمد تا سه مرتبه و این در دست انبیاء سیر کرد تا بدست پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رسید و از او بامیر المؤمنین علیه السّلام و جزو ودایع امامت شد و الآن خدمت حضرت بقیه اللّه (عج) است و پس از ظهور در دست مبارک آن حضرت است و آثار بسیار از او ظاهر میفرماید، و اصلا درباره عصا دست گرفتن اخبار بسیاری داریم حتی دارد

من بلغ الاربعین و لم یتعصّ فقد عصی

بخصوص از لوز مرّ اگر باشد و بالاخص برای مسافرت که در خبر است از امیر المؤمنین از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

(من خرج فی سفر و معه عصا من لوز مرّ آمنه اللّه من کلّ سبع ضار و من کلّ لصّ

عاد و من كل ذات حمه حتى يرجع الى اهله و منزله و كان معه سبعه و سبعون من المعقبات يستغفرون له حتى يرجع و يضعها)

، فَإِذا هِيَ ثُعْبانٌ مُبِينٌ اشكال- گفتند ثعبان مار بسيار بزرگيست كه تعبير باژدها ميكنند و جانّ مار كوچكى است كه تعبير بحيّه ميكنند خداوند در يک جا تعبير بجانّ فرموده كَأَنَّها جَانٌّ وَلَّى مُدْبِراً نمل آيه ۱۰، يک جا تعبير بحيه فرموده فَإِذا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعى طه آيه ۲۰ در اينجا تعبير بثعبان كرد جواب- مواقع مختلف بوده موقعى كه خداوند امر فرمود موسى را بدعوت فرعون و امر بالقاء عصا نمود حيّه و جانّ شد چون غرض اعطاء معجزه بود، و اما در اين مقام غرض اظهار معجزه و تهديد و تخفيف و تعجيز فرعونيان بود حتى گفتند بقدرى عظمت داشت كه شفتين خود را بدو طرف قصر فرعون گذاشت كه قصر را با آنچه در قصر است بلع كند چنانچه سحر سحره فرعون را بلعيد، و كلمه مبين شايد اشاره بهمين عظمت بوده.

[سوره الأعراف (۷): آيه ۱۰۸] ..... ص: ۴۱۱

وَ نَزَعَ يَدَهُ فَإِذا هِيَ بَيْضاءُ لِلنَّاظِرِينَ (۱۰۸)

پس بيرون نمود دست خود را پس ناگاه آن دست روشن شد كه تمام نظّار مشاهده كردند.

وَ نَزَعَ يَدَهُ نزع بمعنى اخراج و اظهار است و اخراج و اظهار است و اخراج فرع ادخال است و اختلاف كردند كه آيا ادخال در جيب يعنى در بغل خود كرد يا در كمّ كه آستين باشد لكن بقرينه آيه شريفه اسْلُكْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ قصص آيه ۳۲، دخول در جيب كه گريبان باشد و خروج از جيب است و احتمال كم مدركى ندارد.

فَإِذا هِيَ ضمير هى بيد برميگردد لكن مراد كف دست از سر انگشتان

تا بند دست که در باب تیمّم و در باب سجده لازم است نه تا مرفق و عضد زیرا آنها در کم مستور است نمیشود بیرون آورد مگر اینکه آستین را بالا زنند.

بیضاء از ماده بیاض و ابیض است بمعنی سفید لکن در این مقام مراد نور و روشنایی است که گفتند نورانیتش اشدّ از نور شمس بوده که غالب بر نور شمس شد و از شدّت نور نمیتوان در آن نگاه کرد چنانچه در چشم خورشید هم نمیتوان نظر نمود للناظرین مراد جلساء مجلس فرعون و اتباع او بودند که تمام چشمها خیره شد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۰۹] ..... ص: ۴۱۲

قالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هذا لَساحِرٌ عَلِيمٌ (۱۰۹)

گفتند بزرگان قوم فرعون محققا این شخص هراینه جادوگریست بسیار دانا.

نظر به اینکه در عصر فرعون سحره و جادوگران بسیار بودند و کارهای غریب و عجیب میکردند و قوم فرعون با اینکه فهمیدند که این عصا و بیضاء معجزه بود و حضرت موسی فرستاده خداوند است چنانچه در حق آنها میفرماید وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَيْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ نمل آیه ۱۳، که این را کفر جحودی میگویند مع ذلک قالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ نظر به اینکه اگر ایمان بیاورند این دستگاه سلطنتی و دربار دولتی و مکنت و ریاست و تسلط بر بنی اسرائیل از دست آنها گرفته میشود گفتند إِنَّ هذا لَساحِرٌ عَلِيمٌ سحر در شریعت اسلامی بلکه در جمیع شرایع از محرمات و معاصی بسیار بزرگ است حتی دارد

(الساحر کالکافر)

(و اخر عهده الی الاسلام)

و اقسام زیادی دارد یک قسمش شعبده و تمویه است که چیزی را بنظر چیز دیگر مینماید گفتند که حضرت موسی علیه السّلام ساحر است، و یک قسم تفرقه بین زوج و زوجه و احداث ضرر است که سحره در زمان سلیمان شیاطین مینمودند و قضایای هاروت و ماروت، و شرح و اقسام سحر را در سوره بقره مفصلا بیان کردیم

و علیم صفت مشبّهه دلالت بر زیادتی علم دارد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۰] ..... ص : ۴۱۳

یُرِیدُ أَنْ یُخْرِجَکُمْ مِنْ أَرْضِکُمْ فَما ذا تَأْمُرُونَ (۱۱۰)

اراده دارد که شما را از زمین خود بیرون کند پس در مورد او چه صلاح میدانید و چه رأی میدهید.

یُرِیدُ اگرچه ابتداء بنظر میآید که مقول قول ملاء باشد و جزو کلام لساحر علیم است لکن مقول قول فرعون است که خطاب بقوم میکند بقرینه أَنْ یُخْرِجَکُمْ زیرا اگر کلام ملاء بود میگفتند ان یخرجنا مِنْ أَرْضِنا کُمْ در تفسیر عیاشی است که از برای آنها هفت شهر بود، مدائن سبع، و گفتند میخواهد شما را از این مدائن بیرون کند و جایگاه بنی اسرائیل قرار دهد با اینکه این غلط و افتراء محض بود بلکه مورد عنایات الهی بیشتر میشدند فَما ذا تَأْمُرُونَ مشورت با ملاء قوم چون اینها گفتند ساحر علیم است مشورت نمود که با او چه معامله باید کرد زیرا حکم بقتل نمیتوانست بکند بواسطه خوفی که از عصا پیدا کرده بود که بسا تمام آنها را هلاک کند و تصدیق هم نمیکرد چون حمل بسحر کرده بودند متحیر شد که چه کند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۱] ..... ص : ۴۱۳

قالُوا أَرْجِهْ وَ أَخاهُ وَ أَرْسِلْ فِی الْمَدائِنِ حاشِرِینَ (۱۱۱)

گفتند نگاه دار موسی و برادرش را و بفرست در شهرستانها همه مجتمع شوند.

قالُوا کلام ملاء قوم فرعون است در جواب قول فرعون که بآنها گفت چه رأی میدهید و همین دلیل است که آیه قبل گفتار فرعون بوده که اینها جواب دادند بخطاب مفرد ارجه ارج از ماده رجاء است و بمعنی مهلت است نه نگاه داری که بمعنی حبس باشد و در واقع معنا اینست که از موسی مهلت بگیر ولی نظر بعظمت

فرعون تعبیر کردند به اینکه او را مهلت بده نه بگیر و اخاه هارون که برادر موسی بود و باتفاق آمده بودند برای دعوت در واقع شریک حضرت موسی بود در رسالت بعنوان تبعیت و برای کمک بموسی و اعانت او آمده بود چنانچه در پیشگاه احدیت عرض کرد قالَ رَبِّ اشْرَحْ لِی صَدْرِی وَ یَسِّرْ لِی أَمْرِی وَ احْلُلْ عُقْدَهً مِنْ لِسانِی یَفْقَهُوا قَوْلِی وَ اجْعَلْ لِی وَزِیراً مِنْ أَهْلِی هارُونَ أَخِی اشْدُدْ بِهِ أَزْرِی وَ أَشْرِکْهُ فِی أَمْرِی طه آیه ۲۶- ۳۳، و نیز میفرماید وَ لَقَدْ آتَیْنا مُوسَی الْکِتابَ وَ جَعَلْنا مَعَهُ أَخاهُ هارُونَ وَزِیراً فرقان آیه ۳۷. و در حدیث منزله که از اخبار متواتره بین الفریقین است فرمود

(علیّ منّی بمنزله هارون من موسی الّا انّه لا نبیّ بعدی).

وَ أَرْسِلْ فِی الْمَدائِنِ مدائن فرعون هفت شهر بود، از عیاشی حدیث نقل شده مفصل است خلاصه محل شاهد اینست که فرعون هفت شهر بنا کرد و بین هر شهری نیزار و بیشه ها قرار داد و در آنها شیری گذارد موقعی که حضرت موسی آمد شیر نزد موسی تبسبس کرد و کوچکی نمود و هفت قصر تو در تو داشت حضرت موسی چند مرتبه بوّاب را ندا داد که درب قصر را باز کند اعتنایی نکرد حضرت موسی فرمود من رسول ربّ العالمین هستم بوّاب گفت رب العالمین غیر از تو کسی را نداشت که با لباس پشمینه و وضع ناهنجار فرستاده موسی در غضب شد و عصا بدرب زد درب باز شد و یک یک قصرها را بهمین نحو تا نزد فرعون رفت و دعوت فرمود تا آخر حدیث حاشرین که تمام فرعونیان جمع آوری شوند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۲] ..... ص : ۴۱۴

یَأْتُوکَ بِکُلِّ ساحِرٍ عَلِیمٍ (۱۱۲)

بیاورند نزد تو بهر ساحر دانایی.

یَأْتُوکَ فاعل یأتوک کسانی هستند که فرعون فرستاده بود در مدائن که آنها را جمع آوری کنند که لشکریان و نظامیها و شرطه ها باشند.

بِكَلِّ ساحِرٍ عَلِيمٍ که در هر شهری هر چه ساحر دانایی هست بیاورند که گفتند هفتاد نفر بودند و مجموع مجتمعین هشتاد هزار لکن ما مدرکی از اخبار بر شماره آنها نداریم و این مطابق قراردادی بود که فرعون با حضرت موسی کرده بود چون بموسی گفت فَاجْعَلْ بَيْنَنا وَ بَيْنَكَ مَوْعِداً لا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَ لا أَنْتَ مَكاناً سُوىً، قالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّينَهِ وَ أَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى طه آیه ۶۰ و ۶۱، که روز عید آنها بوده که تمام زینت کرده و آماده باشند آنهم در صحرای صاف زلال که پستی و بلندی نداشته باشد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۳] ..... ص: ۴۱۵

وَ جاءَ السَّحَرَهُ فِرْعَوْنَ قالُوا إِنَّ لَنا لَأَجْراً إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغالِبِينَ (۱۱۳)

و آمدند سحره نزد فرعون گفتند محققا از برای ما اجر و مزدی قرار میدهی اگر بوده باشیم ما غالبین.

از این آیه بضمیمه آیات دیگر استفاده میشود که آمدن سحره و اعمال سحر آنها از روی اکراه و اجبار بوده نه میل و اختیار لذا در صورت غلبه برای این زحمتها که میکشند در اعمال سحر سؤال میکردند که بما اجر و مزدی منظور میداری وَ جاءَ السَّحَرَهُ فِرْعَوْنَ این آمدن سحره غیر از آوردن آنها بوده اجبار برای اعمال سحر بلکه برای سؤال از اجر بوده بقرینه قالوا زیرا اگر آوردن آنها نزد فرعون بود تفریع بفاء میفرمود فقالوا بود إِنَّ لَنا لَأَجْراً استفهام است یعنی أ إِنّ لنا اجرا و سؤال است نه اخبار که خبر دهند که برای ما اجر هست إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغالِبِينَ قضیه شرطیه که اگر غلبه با ما شد چیزی نزد تو داریم مزد دهی مثل اینکه در صورت مغلوبیت مأیوس بودند از اجر و در صورت غالبیت هم مطمئن نبودند لذا سؤال کردند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۴] ..... ص : ۴۱۶

قالَ نَعَمْ وَ إِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ (۱۱۴)

در جواب سؤال آنها گفت آری و محققا شما هرآینه از نزدیکان من و جزو درباریان سلطنتی میشوید باضافه اجری که بشما داده میشود.

از این جمله معلوم میشود که فرعون شدت احتیاج بسحره داشته و این را گفته و وعده داده که سحره هر چه قوت و قدرت دارند اعمال کنند بطمع جاه و مال و آنها هم اعمال کردند چنانچه بیانش بیاید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۵] .... ص : ۴۱۶

قالُوا يا مُوسى إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَ إِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ (۱۱۵)

گفتند سحره بحضرت موسی علیه السّلام آیا شما عصای خود را میاندازی یا ما بوده باشیم که عصاها و ریسمانهای خود را بیندازیم.

از این آیه میتوان استفاده کرد که سحره نظر به اینکه متحیر بودند و نمیدانستند که آیا موسی بر حق است و این القاء عصا معجزه است یا بر باطل است و این سحر است چون موازین معجزه و سحر را کاملا میدانستند و قواعد سحر را در دست داشتند میخواستند که حضرت موسی ابتداء کند که اگر معجزه است آنها دیگر القاء نکنند و ایمان آورند و اگر سحر است اعمال کنند لذا قالُوا یا مُوسی إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ و از آن طرف هم مجبور بودند از جانب فرعون در القاء گفتند وَ إِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ.

اشکال- در آیه شریفه إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَ إِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ توبه آیه ۱۰۷ بدون حرف ان ناصبه است و در این آیه با ان ناصبه ذکر شده.

جواب- اما در آیه توبه یکی از دو امر است یا عذاب یا قبولی توبه هر دو نیست هر کدام که اراده حق تعالی تعلق بگیرد موافق حکمت و صلاح و اما در این آیه هر دو واقع میشود سؤال در تقدیم و تأخیر است که کدام یک ابتداء کنیم

اول القاء تو باشد یا القاء ما لذا بتأویل مصدر میرود که القائک و القائنا باشد

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۶].... ص: ۴۱۷

قالَ أَلْقُوا فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ وَ اسْتَرْهَبُوهُمْ وَ جاؤُ بِسِحْرٍ عَظِيمٍ (۱۱۶)

حضرت موسی فرمود شما القاء کنید پس چون القاء کردند سحر کردند چشمهای مردم را و آنها را بترس و خوف انداختند و آوردند بسحر با عظمتی.

قالَ أَلْقُوا اشکال- سحر حرام است چگونه حضرت موسی امر بفعل حرام کرد. مفسرین جوابهایی داده اند که هیچکدام بنظر تمام نیست، بعضی گفتند امر تهدیدی است مثل اعْمَلُوا ما شِئْتُمْ فصلت آیه ۴۰. بعضی گفتند امر بنحوی است که صلاح باشد و جایز نه بنحو فساد و حرام و بعضی گفتند تقدیر است یعنی اگر حق با شما است القاء کنید.

و تحقیق در جواب اینست که اینها البته القاء میکردند بامر فرعون حضرت موسی اگر ابتداء کرده بود و اینها فهمیده بودند دیگر القاء نمیکردند و ایمان میآوردند چنانچه بعد از القاء موسی فهمیدند و ایمان آوردند و حجت بر سایرین فرعون و فرعونیان و عموم ناس که بعضی گفتند بالغ بر هشتاد هزار بودند تمام نمیشد چنانچه قبلا موسی القاء کرده بود و حمل بر سحر کردند لکن بعد از القاء آنها و بلعیدن تمام دستگاه آنها بر همه ظاهر و روشن شد و بسیاری ایمان آوردند چون گفتند جمعیت برای مشاهده بالغ بر هشتاد هزار بود اگرچه بعضی توهّم کردند که جمعیت سحره بالغ بر این مقدار بوده لکن بسیار بعید بلکه محال عادی است که در مدائن فرعون این اندازه ساحر باشد.

فَلَمَّا أَلْقَوْا عصیّهم و حبالهم که گفتند در جوف عصاها جیفه کرده بودند و ریسمانها را هم ممزوج بجیفه و اینها را بصورت حیوانات در نظرها جلوه دادند

و در میان آفتاب انداختند اینها بحرکت درآمدند.

سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ چنانچه ما مشاهده کردیم که شعبده باز پنبه را عقرب نمود و ساعت را خورد کرد که تعبیر بچشم بندی میکنند بلکه در دهان شتر میرفت و از ما تحت او بیرون میآمد و امثال اینها.

وَ اسْتَرْهَبُوهُمْ مردم ترسیدند و مضطرب شدند و بقدری مهم شد که سحره قسم خوردند فَأَلْقَوْا حِبالَهُمْ وَ عِصِيَّهُمْ وَ قالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنَّا لَنَحْنُ الْغالِبُونَ شعراء آیه ۴۴، لذا میفرماید وَ جاؤُ بِسِحْرٍ عَظِيمٍ میتوان گفت که همچه سحری از زمان آدم الی کنون در عالم واقع نشده حتی حضرت موسی با آن مقام نبوت و اولو العزمی و با آن معجزه بزرگ که در دست داشت فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسى طه آیه ۷۰، که خداوند وحی فرستاد که نترس تو اعلی هستی قُلْنا لا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلى طه آیه ۷۱.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۷] .... ص: ۴۱۸

وَ أَوْحَيْنا إِلى مُوسى أَنْ أَلْقِ عَصاكَ فَإِذا هِيَ تَلْقَفُ ما يَأْفِكُونَ (۱۱۷)

و وحی فرستادیم بسوی موسی اینکه بینداز عصای خود را چون انداخت بناگاه بلعید تمام آنچه سحره دروغ بسته بودند یعنی بر خلاف واقع بنظر مردم جلوه داده بودند.

وَ أَوْحَيْنا إِلى مُوسى وحی القاء در قلب است بتوسط ملائکه در قلوب انبیاء و اما در قلوب مؤمنین الهام میگویند و طرق وحی مختلف است چنانچه میفرماید وَ ما كانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْياً أَوْ مِنْ وَراءِ حِجابٍ أَ...Ş يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ ما يَشاءُ شوری آیه ۵۰ و ۵۱.

أَنْ أَلْقِ عَصاكَ امریّه رسید بموسی که عصا را بینداز پس حضرت موسی انداخت که این جمله در تقدیر است بدلالت جمله قبل یعنی پس از انداختن

فَإِذا هِیَ یعنی بمجرد القاء بناگاه آن عصا ثعبانی شد که تمام سحر سحره را تلقف بلعید که در این جمله معجزاتی ظاهر شد: عصا ثعبان شدن، بلعیدن عصاها و ریسمانها و آنچه سحره آورده بودند و برگشتن بحال عصائی بدون آنکه بزرگ شده باشد و نابود شدن دستگاه سحره.

ما یَأْفِکُونَ افک دروغی است که بصورت صدق است و هر باطلی که بصورت حق درآید افک است چنانچه عصاهای سحره و ریسمانهای آنها بصورت حیوانات و ساکن را متحرک نماید جلوه داده بودند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۸] ..... ص: ۴۱۹

فَوَقَعَ الْحَقُّ وَ بَطَلَ ما کانُوا یَعْمَلُونَ (۱۱۸)

پس حق واقع شد و آنچه که آنها بودند عمل میکردند باطل شد فَوَقَعَ الْحَقُّ فاء تفریع یعنی پس از آنکه موسی عصا را انداخت و سحر سحره فرعون را بلعید معجزه بودن عصا و دعوی نبوت موسی ثابت شد، وقوع بمعنی ثبوت است و حق هر امری که مطابق با واقع نفس الامر است حق است که دعوی نبوت و معجزه عصا باشد که بر حق بوده بر کسانی که حاضر بودند حتی بر خود فرعون ثابت شد و انکارش از روی جحود بوده وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ نمل آیه ۱۴ وَ بَطَلَ بطلان مقابل حق است یعنی بر خلاف نفس الامر که سحر سحره باشد که ما کانُوا یَعْمَلُونَ بطلانش ثابت شد بعلاوه سحر یک علمیست و قواعدی دارد که هر کس تحصیل کند میتواند عمل کند و نزد خود سحره که دارای علم سحر بودند معلوم و مکشوف بود که حقیقت ندارد بلی نزد جهال باین علم یک تخیلاتی در اذهان آنها خطور میکند و یکی از علومی که در شریعت اسلام حرام است علم سحر است مگر برای دفع سحر و معجزه قواعد ندارد و قابل تحصیل نیست و از قدرت بشر خارج است فعل الهیست بدست هر که بخواهد اجراء میفرماید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۱۹].... ص : ۴۲۰

فَغُلِبُوا هُنالِکَ وَ انْقَلَبُوا صاغِرِینَ (۱۱۹)

پس مغلوب شدند فرعونیان و از آن عظمتی که در انظار مردم داشتند افتادند و از آن بزرگی بیرون رفتند و کوچک شدند.

فَغُلِبُوا مغلوبیت بمعنی اینکه دیگر پس از این واقعه نتوانستند عرض اندام کنند در مقابل موسی و حضرت موسی در نظر مردم بزرگ شد و عظمت پیدا کرد هنالک در این موقع زیرا در اول دفعه فرعون و خواص او مشاهده کرده بودند و عموم مردم اطلاع نداشتند و بهمان عقیده که بفرعون داشتند باقی بودند و در این موقع آن عقیده سلب شد.

وَ انْقَلَبُوا انقلاب وارونه شدن است وَ إِنْ أَصابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلی وَجْهِهِ حج آیه ۱۱ صاغرین صغر بمعنی کوچکی است مقابل کبر که بمعنی بزرگی است یعنی در نظر مردم کوچک شدند با اینکه قبلا بزرگ بودند و این معنای انقلاب است مسئله- یکی از مطهرات در شریعت اسلام انقلاب است که خمر برگردد و خلّ شود و این غیر از استحاله است زیرا در استحاله صورت نوعیه تغییر میکند و لو حقیقه جنسیه باقی باشد مثل سگ در نمکزار نمک شود جنس او تغییر نکرده جسم است ولی نوع آن تغییر کرده کلب با نمک دو نوع هستند، اما انقلاب صورت نوعیه باقیست صفت صنفیه او که صفت خمریت او است تغییر کرده، در اینجا فرعون و اتباعش از نوع آدمیت و بشریت خارج نشدند صفت کبریت و عظمت آنها مبدل شد بصفت حقارت و کوچکی.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۰].... ص : ۴۲۰

وَ أُلْقِیَ السَّحَرَهُ ساجِدِینَ (۱۲۰)

افتادند سحره در حالی که سجده میکردند اول کسانی که ایمان آوردند بحضرت موسی سحره بودند چنانچه خداوند

از قول آنها نقل فرموده إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنا رَبُّنا خَطايانا أَنْ كُنَّا أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ شعراء آیه ۵۱.

وَ أُلْقِيَ یعنی بخاک افتادند السحره که این خود یک دلیل محکم است که سحره با اینکه قواعد سحر در دست آنها بود و علم آن را داشتند فهمیدند که این معجزه است و از باب سحر نیست چنانچه حکماء معجزات عیسی را فهمیدند که از قواعد طبی خارج است و فصحاء و بلغاء معجزه قرآن را درک زودتر میکنند و یکی از حکمت تنوع معجزات همین است نسبت بهر عصر و زمانی و نسبت باستعداد هر عصری و غیر اینها از حکم.

ساجدین این سجده اقرار عملیست که ما دست از بت پرستی و فرعون پرستی و سایر چیزهایی که مشرکین پرستش میکنند برداشتیم و خداپرست شدیم که اولین دعوت موسی و جمیع انبیاء بوده که توحید عبادتی باشد و افضل جمیع عبادات سجده است چنانچه در قرآن در بسیاری از آیات نهی از سجده بر غیر خدا و امر بسجده بخدا فرمود حتی از شمس و قمر و غیر اینها.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۱]..... ص : ۴۲۱

قالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعالَمِينَ (۱۲۱)

گفتند سحره ایمان آوردیم بپروردگار عالمین.

این کلام اقرار لسانیست که اولین کلمه اسلامیست که اقرار بتوحید باشد قالوا گفتند سحره فرعون و جمیع کسانی که در آن مجمع حاضر بودند و نظر آنها نه فقط اظهار ایمان بود بلکه ارشاد و هدایت بود که ما حقانیت موسی را درک کردیم شماها هم ایمان بیاورید چنانچه ما آمَنَّا بِرَبِّ الْعالَمِينَ که جمیع عوالم را ایجاد فرموده و هر موجودی را بحدّ کمال خود رسانیده که معنای ربّ است یعنی مربّی.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۲] ..... ص : ۴۲۲

رَبِّ مُوسی وَ هارُونَ (۱۲۲)

پروردگار موسی و هارون، تخصیص بذکر با اینکه موسی و هارون جزو عالمین هستند و آیه قبل شامل آنها هم بود برای اینست که هر مخلوقی و مصنوعی دلالت بر وجود خالق و صانع خود دارد و بر علم و قدرت و سایر صفات ربوبی لکن باندازه خود مثلا- کاسه و کوزه دلالت میکنند به اینکه سازنده آنها علم و قدرت بر کاسه و کوزه سازی دارد ولی دلالت بر طیّاره و رادیو سازی نمیکند و چون انبیاء و اوصیاء اشرف از تمام مخلوقات حتی از ملائکه و عالم مجردات و کروبیین و مظهر جمیع صفات کمال حق هستند بنحو اتمّ اکمل لذا تخصیص بذکر دادند که خداوندی که همچه قدرتی بموسی عنایت فرموده ما ایمان باین خدا آوردیم بدون پروا و تقیه از فرعون و از خودگذشته گی بالصراحه گفتند و سجده کردند که عملا هم نشان دادند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۳]..... ص : ۴۲۲

قالَ فِرْعَوْنُ آمَنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّ هذا لَمَكْرٌ مَكَرْتُمُوهُ فِی الْمَدِینَهِ لِتُخْرِجُوا مِنْها أَهْلَها فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (۱۲۳)

گفت فرعون بسحره که ایمان آوردید پیش از آنی که من اذن و اجازه بدهم بشما محققا این عمل شما هراینه از مکری بود که با موسی قرار داده بودید در مدینه که میخواستید اهل مدینه را از مدینه خارج کنید زود باشد که بدانید.

قالَ فِرْعَوْنُ این کلام فرعون مشتمل بر چند جمله است: ۱- اینکه تا من اذن و اجازه نداده بودم چرا ایمان بموسی آوردید و این اعتراض بر حسب ظاهر بسیار فاسد و باطل است زیرا ایمان امریست قلبی بعد از آنی که انسان قطع پیدا کرد بخصوص از روی دلیل و مشاهده معجزه قهرا ایمان پیدا میکند اختیاری نیست که احتیاج باذن داشته باشد لکن بعید نیست که نظر فرعون باین بوده که

حضرت موسی اولا درخواست کرد از فرعون و فرمود أَنْ أَرْسِلْ مَعَنا بَنِی إِسْرائِیلَ شعراء آیه ۱۶، و عدّه بنی اسرائیل هم بسیار بودند متجاوز از صد هزار فرعون هم مطالبه معجزه کرد چنانچه در چند آیه قبل بیان شد بعد از آنی که حضرت فرمود فَأَرْسِلْ مَعِیَ بَنِی إِسْرائِیلَ فرعون قالَ إِنْ کُنْتَ جِئْتَ بِآیَهٍ فَأْتِ بِها إِنْ کُنْتَ مِنَ الصَّادِقِینَ کانّه ملتزم شد که اگر موسی اقامه معجزه کرد بنی اسرائیل را رها کند و چون اقامه فرمود حمل بسحر کرد اینک که سحره تصدیق کردند معجزه موسی را خواست که مردم را اغفال کند بسحره گفت آمَنْتُمْ بِهِ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَکُمْ یعنی پیش از آنی که من تصدیق کنم چرا شما تصدیق کردید و این یک مکری بود که شما با موسی مکر کردید إِنَّ هذا لَمَکْرٌ مَکَرْتُمُوهُ فِی الْمَدِینَهِ قبلا در مدینه این تقلب و قرارداد را کرده بودید لِتُخْرِجُوا مِنْها أَهْلَها که بنی اسرائیل باشند زیرا اگر جمعیت بنی اسرائیل را رها کند مدینه خالی میشود.

فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ تهدید است که زود بدانید که با شما چه معامله خواهم کرد بلکه سحره خائف شوند و از ایمان بموسی منصرف گردند سپس بیان میکند که چه خواهم کرد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۴]....ص: ۴۲۳

لَأُقَطِّعَنَّ أَیْدِیَکُمْ وَ أَرْجُلَکُمْ مِنْ خِلافٍ ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّکُمْ أَجْمَعِینَ (۱۲۴)

هراینه البته جدا میکنم دستها و پاهای شما را بر خلاف یکدیگر دست راست با پای چپ یا دست چپ با پای راست و پس از این البته شما را بدار میزنم همه شماها را.

لَأُقَطِّعَنَّ لام تأکید و نون تأکید که تأکید در تأکید است أَیْدِیَکُمْ وَ أَرْجُلَکُمْ اگر کلمه بعد نبود مفادش این بود که تمام دست و پاهای شما را قطع میکنم لکن کلمه مِنْ خِلافٍ یعنی دست و پا مخالف یکدیگر باشد یک دست

و یک پا که از جهت یمین و یسار مخالف باشند تا اینجا ممکن بود که اینها زنده بمانند سپس تهدید بقتل میکند آنهم اشدّ انحاء قتل لذا گفت ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ زیرا صلیب در سابق بکمر میبستند و بالای دار از گرسنه گی و تشنه گی باقی بود تا بمیرد چنانچه ابن زیاد ملعون میثم تمّار را دست و پا و زبان او را قطع کرد و بردار زد تا بر سر دار جان داد.

اجمعین بعضی گفتند لفظ اجمعین برای تأکید است لکن بعید نیست که چون ابتداء توجه خطاب فرعون بسحره بود اگر لفظ اجمعین نبود تهدید فرعون فقط بآنها بود این کلمه اجمعین دلالت میکند که تمام شماها که بموسی ایمان آوردید چه سحره و چه غیر سحره که مشاهده کردند که سحره ایمان آوردند از بنی اسرائیل و غیر آنها مثل رجل مؤمن که شرحش در سوره مؤمن است و از آل فرعون بود و مثل آسیه زن فرعون و غیر اینها بلکه خود موسی و هارون را تمام را تهدید کرد و اختلاف شده بین مفسرین که این تهدید نسبت بسحره عملی شد و چنین عمل را نمود یا نتوانست چنین عمل را انجام دهد، در آیات شریفه تصریحی نشده لکن ممکن است شواهدی بتوان استفاده نمود که نتوانسته باشد زیرا بعد از این واقعه بسیاری بموسی ایمان آوردند و نقطه ضعف در فرعونیان ایجاد شد و دچار بلیات سخت شدند و اگر فرعون همچه قدرتی داشت با موسی چنین معامله میکرد و در آیه شریفه وَ لَقَدْ أَوْحَيْنا إِلى مُوسى أَنْ أَسْرِ بِعِبادِي فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقاً فِي الْبَحْرِ يَبَساً طه آیه ۷۹، جمعیت قوم موسی بنی اسرائیل بسیار بودند که دوازده جاده در دریا برای آنها ایجاد شد، و اللَّه العالم.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۵].... ص: ۴۲۴

قالُوا إِنَّا إِلى رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ (۱۲۵)

گفتند سحره بفرعون که محققا ما بسوی پروردگارمان بازگشت کردیم

یعنی از این تهدیدات ما دست از ایمان برنمیداریم.

قالوا جواب فرعون که آنها را تهدید بقتل و صلب و قطع ید و رجل نموده بود با کمال جرئت بدون تقیه و خوف گفتند إِنَّا إِلی رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ انقلاب از ماده قلب است بمعنی از حالی بحال دیگر شدن مثل انقلاب خمر بخلّ و قلب انسان را قلب گفتند بواسطه اینکه توجه او بچیزی بوده توجهش بچیز دیگر میشود، ما اول کافر ساحر مشرک بودیم فعلا مؤمن صالح موحّد شدیم از خمر نباید مؤاخذه کرد چرا خلّ شدی، قلب ما متوجه شرک و کفر بود فعلا متوجه بایمان و توحید شده و قلب انسان بین اصبعی الرحمن است او است مقلب القلوب و الأبصار کسانی که قابلیت ایمان داشته باشند قلب آنها را متوجه بایمان میکند و کسانی که لیاقت نداشته باشند از جهت خباثت نفس خَتَمَ اللَّهُ عَلی قُلُوبِهِمْ بقره آیه ۶، چون افاضات حق مشروط بقابلیت محل است چنانچه مکرر گفته ایم که صدور فعل دو چیز لازم دارد فاعل باید تام الفاعلیه باشد و قابل باید تام القابلیه.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۶].... ص : ۴۲۵

وَ ما تَنْقِمُ مِنَّا إِلاَّ أَنْ آمَنَّا بِآیاتِ رَبِّنا لَمَّا جاءَتْنا رَبَّنا أَفْرِغْ عَلَیْنا صَبْراً وَ تَوَفَّنا مُسْلِمِینَ (۱۲۶)

و نیست انتقام تو از ما مگر اینکه ایمان آوردیم ما بآیات پروردگارمان چون که آمد ما را آن آیات، پروردگارا بریز بر ما و عنایت و توفیق عطا فرما صبر بر ظلم فرعون را و ما را مسلمان بمیران.

وَ ما تَنْقِمُ مِنَّا یعنی هیچگونه ایرادی بر ما نداری ما که اولا اطاعت تو را کردیم و همچه سحر عظیمی را بدستور تو نمودیم و عیب و نقصان و مخالفتی از ما سر نزده و کاری که خلاف میل تو باشد انجام ندادیم و با حضرت موسی سابقه نداشتیم و قراردادی نکرده بودیم و مکر و حیله در کار ما نبود إِلَّا أَنْ آمَنَّا

فقط ایراد تو اینست که چرا ایمان آوردید پیش از اذن من و جهت آن اینست که ما ایمان آوردیم بِآیاتِ رَبِّنا چون دیدیم که این عمل موسی از قواعد سحر خارج است و از قدرت بشر دور است که یک عصای چوبی بدون تصرفی در او اژدهایی شود که تمام دستگاه سحر ما را ببلعد بدون اینکه عصا بزرگ شود و اثری از آثار سحر ما باقی نگذارد و عین حقیقت است و جز خداوند قادر متعال بر این امر محال عادی دیگری قدرت ندارد لَمَّا جاءَتْنا که ما بچشم خود دیدیم و مشهود همه کسانی که حاضر بودند شد و خود هم حاضر بودی و مشاهده نمودی.

رَبَّنا أَفْرِغْ عَلَیْنا صَبْراً سپس سحره متوجه بخداوند شدند و در مقام سؤال و دعاء و توقع و خواهش برآمدند گفتند ربّنا خطاب است یعنی یا ربّنا، افراغ ریختن چیزی است در محلی مثل ظرف یعنی در قلب ما عنایت فرما قوّه صبر بر اذیتها و ظلمهایی که از طرف فرعون بما روا دارد، و از برای صبر سه درجه گفتند صبر بر بلاء و صبر بر اطاعت، و صبر بر ترک معصیت، و ممکن است مراد آنها هر سه قسم باشد صبر بر بلاء از قتل و قطع ایدی و ارجل و صلب و صبر بر ایمان که از دست ندهیم و صبر بر ترک کفر و سحر که رجوع بآن نکنیم بواسطه تهدید فرعون وَ تَوَفَّنا مُسْلِمِینَ که تا آخر عمر با ایمان از دنیا رویم که معنی موافات است چنانچه قبلا متذکر شدیم که نجات از عذاب و دخول در جنّت، و صحت عبادات منوط است به اینکه با ایمان از دنیا رود و لو در تمام عمر در کفر و عصیان بوده که اول تحفه در موقع احتضار که از جانب خداوند برای مؤمن میآید آمرزش از جمیع گناهان است، و در معالم الزلفی قریب بچهل حدیث نقل فرموده که موت کفاره جمیع گناهان مؤمن است.

وَ قالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَ تَذَرُ مُوسى وَ قَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَ يَذَرَكَ وَ آلِهَتَكَ قالَ سَنُقَتِّلُ أَبْناءَهُمْ وَ نَسْتَحْيِي نِساءَهُمْ وَ إِنَّا فَوْقَهُمْ قاهِرُونَ (۱۲۷)

و گفتند جماعت درباریان فرعون آیا وامیگذاری موسی و قوم او را تا اینکه فساد کنند در روی زمین و تو و آلهه تو را رها کنند گفت زود باشد که پسران آنها را بکشیم و زنهای آنها را نگاه داریم و ما محققا فوق آنها و مسلط بر آنها هستیم وَ قالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ ملاء عبارت از جماعت اشراف و اعیان مثل درباریان و وزراء و امراء و رؤساء و سرلشکریان و امثال اینها که بفرعون گفتند چرا موسی و قوم او را نمیکشی أَ تَذَرُ مُوسى وَ قَوْمَهُ اینها را رها کرده ای آزادانه هر کاری میخواهند میکنند لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ مملکت تو را آشوب کردند و مردم را از تو برگردانیدند که از ابن عباس روایت کردند که گفت ششصد هزار بعد از ایمان سحره بحضرت موسی علیه السّلام ایمان آوردند بخصوص بنی اسرائیل که در چنگال فرعون بودند و گرفتار ظلمها و اذیتهای او بودند و یک همچه موقعی را بدست آوردند البته مملکت او را درهم میکوبند.

وَ يَذَرَكَ وَ آلِهَتَكَ مفسرین در تفسیر این جمله در دست و پا افتادند زیرا فرعون دعوی الوهیت داشت حتی گفت أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلى نازعات آیه ۲۴ چگونه از برای او آلهه بوده، بعضی گفتند فرعون عبادت بتها میکرد و قومش عبادت او را میکردند بجهت تقرب ببتها و این منافات دارد با کلمه أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلى بعضی گفتند قوم آلهه داشتند از بتها و فرعون را هم یکی از آنها میدانستند غایه الامر اعلی از آنها میگفتند این هم با کلمه آلهتک منافیست زیرا باید بگویند آلهتنا، بعضی گفتند در خفاء فرعون بت می پرستید و در ظاهر دعوی الوهیت میکرد اینهم درست نیست زیرا اگر در خفاء بوده قوم نمیدانستند که بگویند آلهتک، و آنچه

بنظر میرسد و اللّه العالم اینکه مراد از آلهتک نه خدایان تو است بلکه خدائیهای تو که قوم موسی تو را رها کردند و از خدایی تو دست برداشتند که مدّعی بود من شما را خلق کردم و تربیت نمودم که مفاد ربّکم است و من روزی میدهم شما را و امثال این مزخرفات.

قالَ سَنُقَتِّلُ أَبْناءَهُمْ فرعون دیگر قدرت بر موسی و قوم موسی نداشت و الّا باید بگوید سنقتّلهم و در مقابل قوم خود هم نمیخواست اظهار ضعف کند گفت همان معامله را که قبل از ولادت موسی با بنی اسرائیل میکردم که موسی بوجود نیاید همان معامله را ادامه میدهم که هر کجا اطفال آنها را که قوّت دفع ندارند و ضعیف هستند میگیریم و بقتل میرسانیم و لو ببزرگان آنها ظفر پیدا نکنیم.

وَ نَسْتَحْیِی نِساءَهُمْ این جمله در بسیاری از آیات شریفه ذکر شده و نوع مفسرین بلکه کل آنها تفسیر کردند که زنهای آنها را نمیکشیم و این تهدیدی نیست بر بنی اسرائیل زیرا اگر زنها را هم میکشتند آن هم اذیت و ظلم بود نه زنده بدارند بلکه مراد اینست که زنهای آنها که ضعیف هستند و قوّه دفع ندارند ما میگیریم برای کنیزی و کلفتی و باعمال شاقّه آنها را وادار میکنیم و این بر بنی اسرائیل از قتل سخت تر است حتی از قتل ابناء وَ إِنَّا فَوْقَهُمْ قاهِرُونَ زیرا عدّه ما بیشتر از آنها است و نیروی ما زیادتر و قدرت و قوت ما بر آنها بالاتر است چنانچه چنین معامله میکردند که قوم موسی بحضرت موسی عرض کردند در آیات بعد قالُوا أُوذِینا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِیَنا وَ مِنْ بَعْدِ ما جِئْتَنا.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۸].... ص : ۴۲۹

قالَ مُوسی لِقَوْمِهِ اسْتَعِینُوا بِاللَّهِ وَ اصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ یُورِثُها مَنْ یَشاءُ مِنْ عِبادِهِ وَ الْعاقِبَهُ لِلْمُتَّقِینَ (۱۲۸)

فرمود موسی بقوم خود بنی اسرائیل استعانت بجوئید از خداوند و صبر کنید بر اذیتهای فرعونیان محققا زمین مختص بخداوند است بهر که اراده فرمود بنحو میراث از سابقین میدهد از بندگانش و عاقبت مختص باهل تقوی است.

قالَ مُوسی لِقَوْمِهِ قوم موسی خویشاوندان او بودند که دوازده قبیله بودند هر قبیله از یک نفر اولاد یعقوب که دوازده فرزند داشت و کسانی که بموسی ایمان آورده بودند اسْتَعِینُوا بِاللَّهِ عون بمعنی کمک است اعانت کمک نمودن است و استعانت طلب اعانه است و گذشت در مجلد اول در سوره مبارکه حمد در تفسیر وَ إِیَّاکَ نَسْتَعِینُ که این جمله دلالت دارد بر مذهب شیعه که قائل باختیار هستند و ابطال میکند مذهب جبریه و مفوضه را زیرا اگر جبر باشد که افعال عباد مستند بخدا است و از تحت اختیار عباد خارج است بلکه آنها بمنزله آلت هستند استعانت معنی ندارد، و همچنین اگر تفویض باشد و عباد مستقل باشند احتیاج باعانت خدا ندارند پس امر بین الامرین است فعل فعل عبد است ولی تا اعانت حق نباشد نمیتوانند بجا آورند لکن اعانت حق با اعانت بندگان بیکدیگر تفاوت دارد زیرا اعانت بندگان بیکدیگر بنحو شرکت است مثل اعوان ظلمه که یک قسمت کارها و ظلمهای آنها در دست اعوان است، یا اعانت بر برّ و تقوی یا اثم و عدوان که میفرماید تَعاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَ التَّقْوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الْإِثْمِ وَ الْعُدْوانِ مائده آیه ۳، و اما اعانت خداوند این است که عبد و اختیار و قوه و قدرتش در تحت مشیت حق است که اگر مشیت تعلق نگرفته ممکن نیست فعل از عبد صادر شود و با موافقت مشیت فعل از عبد صادر میشود بالاختیار.

وَ اصْبِرُوا مراد تحمل و خودداری کردن است بر اذیتهای فرعونیان که

گفتند

(الصبر مفتاح الفرج).

صبر تلخ آمد و لیکن عاقبت میوه شیرین دهد پر منفعت

إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ مالک حقیقی نسبت بجمیع مخلوقات ذات مقدس او است لِلَّهِ مُلْکُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ و این ملکیتهایی که هر کس مدعی میشود مجرد عاریت است هر روز از یکی میگیرد و بدست دیگری میسپارد و همین است معنای یُورِثُها مَنْ یَشاءُ مِنْ عِبادِهِ زیرا وارث جای مورّث مینشیند یعنی از این میگیرد و بدیگری میدهد و تمام حیثیات از همین باب است ریاست سلطنت، مال، منال، جاه و مقام و سایر جهات دنیوی فقط چیزی که باقی میماند ایمان و عمل صالح است و تقوی و همین است مفاد و معنای وَ الْعاقِبَهُ لِلْمُتَّقِینَ بعلاوه خداوند ظالم را هلاک میکند و مظلوم را نصرت میبخشد چنانچه در بسیاری از آیات تصریح باین مفاد فرموده که مؤمنین و متقین را نجات دادیم و کفار و ظالمین را هلاک نمودیم.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۲۹]... ص: ۴۳۰

قالُوا أُوذِینا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِینا وَ مِنْ بَعْدِ ما جِئْتَنا قالَ عَسی رَبُّکُمْ أَنْ یُهْلِکَ عَدُوَّکُمْ وَ یَسْتَخْلِفَکُمْ فِی الْأَرْضِ فَیَنْظُرَ کَیْفَ تَعْمَلُونَ (۱۲۹)

گفتند بنی اسرائیل قوم موسی علیه السّلام بآن حضرت که ما در مورد اذیتهای فرعون از قبل از اینکه شما بیایی نزد ما و از بعد از آمدن شما بودیم و هستیم حضرت موسی (ع) فرمود امیدوار باشید بپروردگار خود به اینکه هلاک میفرماید دشمن شما را و شما را جای گیر آنها میکند در زمین پس نظر میفرماید که شما چگونه عمل میکنید.

قالُوا أُوذِینا اذیتهای فرعون ببنی اسرائیل در هر زمانی مختلف بوده قبل از ولادت حضرت موسی زنهای آنها را شکم پاره میکردند اگر حمل داشتند اگر

پسر بود سر میبریدند که موسی بوجود نیاید که مثنوی میگوید:

صد هزاران طفل سر ببریده شد تا کلیم اللّه موسی دیده شد

خداوند نطفه موسی را زیر تخت فرعون منعقد نمود و موسی را در دامن فرعون بزرگ فرمود و بعد از آنی که موسی آن قبطی را کشت و فرار کرد بطرف مدین اذیت فرعون بآنها این بود که آنها را باعمال شاقّه وادار میکرد مثل بنائی و عمله گی و زمین کنی و حمالی و نحو اینها مرد و زن آنها حتی پیره مردان و پیره زنان و ظاهرا اینست مراد از مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنا و بعد از آمدن موسی و دعوت او و اقامه معجزه و ابطال سحر سحره و ایمان قوم بموسی اذیت فرعون این بود که ضعفاء آنها را دست گیر میکرد پسران را میکشت و زنها را باسیری میبرد و مراد از وَ مِنْ بَعْدِ ما جِئْتَنا این است.

حضرت موسی علیه السّلام بقوم وعده نصرت داد قالَ عَسى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ زیرا کلمه عسی نسبت بخداوند آنهم بپیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خبر دهد وعده جدّی قطعی است و مراد از هلاکت عدوّ آنها آنکه فرعون و تمام قوم او را در رود نیل غرق فرمود و موسی و قوم او را نجات بخشید چنانچه شرحش بیاید انشاء اللّه تعالی وَ يَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ که بنی اسرائیل تمام منازل و زخارف و اندوخته های فرعونیان را حیازت کردند و تصرف نمودند.

فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ نظر الهی امتحانات بنی اسرائیل بود که چه فسادهایی از آنها ظاهر شد از گوساله پرستی و تقاضای بت و آلهه از موسی و طلب رؤیت خدا و عدم دخول در ارض مقدسه و مخالفت در جهاد با کفار و غیر اینها.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۰].... ص: ۴۳۱

وَ لَقَدْ أَخَذْنا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَ نَقْصٍ مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ (۱۳۰)

و هراینه البته گرفتیم آل فرعون و اصحاب و قوم او را بقحطی و خشکسالی

و کمی میوه جات بلکه آنها متذکر شوند.

انسان بالطبیعه اگر در وسعت و ثروت باشد طغیان میکند و غافل میشود کَلَّا إِنَّ الْإِنْسانَ لَیَطْغی أَنْ رَآهُ اسْتَغْنی علق آیه ۶، و اما در مورد بلاء و اضطرار بسا متوجه و متذکر شود وَ إِذا مَسَّ الْإِنْسانَ الضُّرُّ دَعانا لِجَنْبِهِ أَوْ قاعِداً أَوْ قائِماً فَلَمَّا کَشَفْنا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ کَأَنْ لَمْ یَدْعُنا إِلی ضُرٍّ مَسَّهُ یونس آیه ۱۲، فَإِذا مَسَّ الْإِنْسانَ ضُرٌّ دَعانا ثُمَّ إِذا خَوَّلْناهُ نِعْمَةً مِنَّا قالَ إِنَّما أُوتِیتُهُ عَلی عِلْمٍ زمر آیه ۵۰، از این جهت میفرماید وَ لَقَدْ أَخَذْنا آلَ فِرْعَوْنَ مراد از اخذ یعنی مبتلا کردیم و در شکنجه بلاء انداختیم، و آل منسوبون بشخص است که در امور موافق رأی و مسلک او رفتار کنند چنانچه آل محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم ائمه طاهرین علیهم السّلام که موافق طریقه محمّد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم رفتار میکردند که معنای عصمت است و آل فرعون فرعون پرستان هستند.

بالسنین سال قحطی و خشکسالی را گویند که حاصل دست نیاید و اشجار میوه خشک شود که وَ نَقْصٍ مِنَ الثَّمَراتِ است بلکه اینها بفهمند که فرعون قدرت بر دفع بلاء ندارد و متوجه خدا شوند و ایمان آورند.

لَعَلَّهُمْ یَذَّکَّرُونَ مکرر گفته ایم که لعلّ نسبت بخداوند تردید نیست بمعنی شاید نیست بلکه بمعنی باید است و سزاوار است که متذکر شوند لکن قلب که سیاه شد و قساوت پیدا کرد بهیچ صراطی مستقیم نخواهد شد و در هیچ حالی متوجه نمیشود.

بر سیه دل چه سود خواندن وعظ نرود میخ آهنین در سنگ

فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَهُ قالُوا لَنا هذِهِ وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَ مَنْ مَعَهُ أَلا إِنَّما طائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَ لكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ (۱۳۱)

پس زمانی که آمد آنها را خوبی از نعم الهیه گفتند از ما است و بسبب ما است و اگر اصابت کند آنها را بدی از بلیات الهی میگویند از شومی قدم موسی و گروندگان آن آگاه باشند که شومی برای آنها نزد خدا محفوظ است از عقاب اخروی و لکن اکثر آنها نمیدانند.

فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَهُ از توسعه رزق و زیادتی مال و بسیاری حبوب و میوه جات و نزول باران و فراوانی اجناس و نحو اینها از نعم الهیه قالُوا لَنا هذِهِ از برکات ما است و حسن عمل ما و خوبی طینت ما و باصطلاح شانس ما چنانچه جمیع طبقات کفار و ظلمه و فساق این توهم را میکنند حتی یزید ابن معویه علیهما اللعنه سلطنت و عزت را دلیل بر خوبی خود قرار داد و تمسک بآیه قُلِ اللَّهُمَّ مالِكَ الْمُلْكِ الایه نمود و غافل از اینکه اینها باعث زیادتی معاصی و شدت عذاب آنها است چنانچه میفرماید وَ لا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِينٌ آل عمران آیه ۱۷۲.

وَ إِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَهٌ از قحطی و نزول بلیات که بعدا بیان میفرماید يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَ مَنْ مَعَهُ طیره مقابل تفأل است باصطلاح فال بد زدن مقابل فال نیک و در حدیث رفع تسعه از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دارد که خداوند طیره را از این امت برداشته

(رفع عن امتی تسعه)

و یکی از آنها را طیره فرموده یعنی اثر از آن برداشته و قوم فرعون هر بلائی بآنها متوجه میشد میگفتند که موسی و کسانی که با او هستند شوم هستند و اینها سبب نزول این بلیات شدند چنانچه امروز هم فساق و فجار و ظلمه هر گرفتاری که پیدا میکنند گردن علماء دین بار میکنند أَلا إِنَّما طائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ بدبختی آنها و گرفتاری آنها و ابتلائات آنها

در دنیا و عذاب آنها در آخرت نزد خداوند است در اثر کفر و عناد و ظلم و تعدیات و فسق و فجور آنها است که خداوند آنها را مبتلا- فرموده و میفرماید چنانچه میفرماید وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُری آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنا عَلَیْهِمْ بَرَکاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ وَ لکِنْ کَذَّبُوا فَأَخَذْناهُمْ بِما کانُوا یَکْسِبُونَ اعراف آیه ۹۴، شرحش گذشت.

وَ لکِنَّ أَکْثَرَهُمْ لا- یَعْلَمُونَ تعبیر باکثر ممکن است این باشد که قلیلی از آنها مثل فرعون و خواصّ آن فهمیدند و علم و یقین پیدا کردند بموسی و کفر خود لکن از روی عناد و حبّ جاه انکار کردند چنانچه در حق آنها میفرماید وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ ظُلْماً وَ عُلُوًّا نمل آیه ۱۴، و ممکن است این باشد که قلیلی از آنها فهمیدند و ایمان آوردند مثل مؤمن آل فرعون چنانچه در سوره مؤمن شرح حال او را بیان میفرماید وَ قالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ یَکْتُمُ إِیمانَهُ الی آخر الآیات و اللَّه العالم.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۲].... ص: ۴۳۴

وَ قالُوا مَهْما تَأْتِنا بِهِ مِنْ آیَهٍ لِتَسْحَرَنا بِها فَما نَحْنُ لَکَ بِمُؤْمِنِینَ (۱۳۲)

و گفتند قوم فرعون بحضرت موسی (ع) که هر مقدار آیه و معجزه اقامه کنی و بما نشان دهی سحر است و میخواهی ما را سحر کنی پس ما هرگز بتو ایمان نخواهیم آورد.

وَ قالُوا مَهْما بعضی گفتند مهما در اصل مأما بوده و برای اینکه توهم تکرار نشود همزه و الف اول تبدیل بها شده، و بعضی گفتند مه بمعنی ایّ است و ما بمعنی شی ء است یعنی ایّ شی ء و بر هر تقدیر دلالت بر عموم میکند که اگر جمیع معجزات را تَأْتِنا بِهِ بیاوری لِتَسْحَرَنا بِها میخواهی ما را بسحر خود فریب دهی و ما بتو ایمان نمیآوریم فَما نَحْنُ لَکَ بِمُؤْمِنِینَ دلیل بر اسرار آنها است بکفر زیرا قلوب آنها سیاه و قسیّ شده، در بعض اخبار داریم که میفرماید

(لا یرجی

بخیر)

و در بعض اخبار دارد

(صار قلبه منکوسا)

چنانچه مکرر اشاره شده که بسیاری از ابناء نوع امروزه هر قدر بلا و مصیبت بآنها وارد شود مستند بطبیعت میدانند و ابدا متنبه نمیشوند و دست از کردار زشت خود برنمیدارند و در آیات بسیاری از قرآن اشاره باین مطلب دارد که بعض آنها را متذکر شده ایم قبلا و بعض دیگر بیاید انشاء اللّه تعالی

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۳].... ص: ۴۳۵

فَأَرْسَلْنا عَلَيْهِمُ الطُّوفانَ وَ الْجَرادَ وَ الْقُمَّلَ وَ الضَّفادِعَ وَ الدَّمَ آياتٍ مُفَصَّلاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَ كانُوا قَوْماً مُجْرِمِينَ (۱۳۳)

پس فرستادیم بر آنها طوفان و جراد (ملخ) و قمّل (شپش) و ضفادع (وزغ قورباغه) و دم آیات و معجزات مفصل یکی بعد از دیگری پس طلب بزرگی کردند و تکبر ورزیدند و بودند قومی گنهکار.

در سوره بنی اسرائیل میفرماید وَ لَقَدْ آتَيْنا مُوسى تِسْعَ آياتٍ بَيِّناتٍ آیه ۱۰۳، و در این آیه پنج آیت میفرماید و چهار آیت دیگر ممکن است عصا باشد و ید بیضاء و انفجار دوازده چشمه آب از سنگ و شکاف دوازده جاده در رود نیل و معجزات حضرت موسی منحصر باین نه آیت نیست قحطی که سنین باشد و نقص ثمرات و نزول منّ و سلوی بر بنی اسرائیل و سایه انداختن ابر بالای سر آنها و جعل کوه بالای سر آنها و هلاک شدن هفتاد نفر از بنی اسرائیل بصاعقه و دو مرتبه زنده شدن آنها و غیر اینها(۱) و بیاید اختلاف مفسرین در تسعه انشاء اللّه تعالی و در اینجا بشرح این پنج آیه مذکوره در این آیه اکتفاء میکنیم.

فَأَرْسَلْنا عَلَيْهِمُ الطُّوفانَ فاء تفریع است یعنی پس از آنکه گفتند ما هرگز ایمان نمیآوریم و لو هر چه آیه و معجزه اقامه کنی و حضرت موسی علیه السّلام مأیوس شد از ایمان آوردن آنها نفرین کرد عرض کرد رَبَّنَا اطْمِسْ عَلى أَمْوالِهِمْ وَ اشْدُدْ عَلى

۱- (۱) و ممکن است مراد از تسعه برای فرعونیان باشد و بقیه راجع بخصوص بنی اسرائیل است پس از هلاکت فرعونیان (منه غفر له)

قُلُوبِهِمْ فَلا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَرَوُا الْعَذابَ الْأَلِيمَ یونس آیه ۸۸، خداوند بر آنها فرستاد طوفان را و در معنای طوفان اختلاف کردند مشهور گفتند طوفان آب بود که آن قدر از آسمان بارید که تا سینه و گردن آنها را آب گرفت و یک قطره بر قوم موسی اصابت نکرد، و بعضی گفتند طوفان آبله بود و بعضی گفتند طوفان مرگ و موت فراوان بود.

و الجراد ملخ گفتند تولید ملخ از عطسه ماهی میشود در دریا و پرواز میکند در زمین و جرادش گفتند برای اینکه زمین را مجرد میکند از گیاه و زرع و اشجار و آن قدر کثرت پیدا کرد که چوب و آهن را هم از بین برد و تمام لباسهای آنها را جوید و درب بیوت و اشجار و سقف عمارات را از بین برد و بر سر و صورت آنها مینشست و القمّل شپش که تولیدش از عرق و چرکی بدن میشود و در بدن و در موهای سر و ریش آنها و در البسه آنها و فراش خواب آنها نه روز آرام بودند و نه شب استراحت میکردند و الضفادع وزغ و قورباغه در غذاها و مطعومات و مطبوخات آنها میرفتند و در زیر لباسهای آنها و فراش خواب آنها.

و الدم خداوند آب رود نیل و نهرها و ساقیه های آنها را خون کرد و خون میآشامیدند حتی اگر قبطی یا اسرائیلی در یک ظرف آب مینوشیدند آنچه ظرف اسرائیلی بود آب بود و ظرف قبطی خون حتی اگر از اسرائیلی آب طلب میکردند در دهان قبطی خون میشد.

آیاتٍ مُفَصَّلاتٍ فصل مقابل وصل است یعنی این آیات از یکدیگر جدا بودند یک مرتبه نبود یکی پس از دیگری.

فَاسْتَكْبَرُوا با این همه آیات مع ذلک دست از نخوت و کبر خود برنداشتند و ایمان نیاوردند و تمام اینها را حمل بر سحر کردند وَ كانُوا قَوْماً مُجْرِمِينَ فسق و فجور و ظلم و تعدی و کفر آنها باعث این نوع بلاها شد، و از تفسیر علی ابن

ابراهیم حدیث مفصل از حضرت باقر و حضرت صادق علیهما السّلام روایت کرده که هر کدام از این پنج بلاء بترتیب در پنج سال متوجه شد و در هر سالی معاهده میکردند که اگر بلاء رفع شود ایمان بیاورند و پس از رفع مخالفت میکردند و هامان در هر دفعه فرعون را فریب میداد مراجعه کنید بمجمع و برهان.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۴].... ص: ۴۳۷

وَ لَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قالُوا يا مُوسَى ادْعُ لَنا رَبَّكَ بِما عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَ لَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرائِيلَ (۱۳۴)

و چون وارد میشد بر آنها عذاب و بلاء میگفتند ای موسی دعاء کن و بخوان برای ما پروردگار خود را بآنچه قرار داده با تو هراینه اگر این عذاب و بلا از ما برداشته شود ما بتو ایمان میآوریم و هرآینه میفرستیم با تو بنی اسرائیل را و آنها را آزاد میکنیم.

وَ لَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ اختلاف شد که مراد از این رجز چیست بعضی گفتند همان پنج بلایی که در آیه قبل بیان فرموده و این آیه بیان همان آیه قبل است که نسبت بهریک آنها میگفتند اگر رفع فرمودی ما ایمان میآوریم پس از رفع مخالفت میکردند چنانچه در حدیث سابق بیان شد، و بعضی گفتند مراد مرض طاعون بوده که هفتاد هزار از قوم فرعون را هلاک نمود و این آیه ششم بود بعد از آن پنج آیه، و بعضی گفتند ثلج یعنی برف قرمز بر آنها بارید که هیچ سابقه نداشته و از شدت سردی تلف میشدند و بر طبق این حدیثی از حضرت صادق علیه السّلام طبرسی روایت کرده، و بعضی گفتند قحطی و تلف حبوبات از گرسنگی هلاک میشدند و آنچه بنظر میرسد مراد تمام این بلیات بوده یکی بعد از دیگری که کلمه الرجز جنس باشد نه عهد ذکری با عهد ذهنی یعنی هر موقعی که بلائی بآنها متوجه میشد قالُوا یا مُوسَی ادْعُ لَنا رَبَّکَ دعاء بر رفع آن عذاب و بلاء بِما عَهِدَ عِنْدَکَ

ظاهرا مراد از این عهد آنست که در سوره طه آیه ۴۹ و ۵۰ میفرماید از قول موسی بفرعون وَ السَّلامُ عَلی مَنِ اتَّبَعَ الْهُدی إِنَّا قَدْ أُوحِیَ إِلَیْنا أَنَّ الْعَذابَ عَلی مَنْ کَذَّبَ وَ تَوَلَّی لَئِنْ کَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ مناسب این بود که بگوید لئن کشف ربّک عنّا الرجز لکن چون کشف رجز مستند بدعاء حضرت موسی بوده لذا نسبت باو داده یعنی اگر دعا کردی و کشف رجز از ما شد لَنُؤْمِنَنَّ لَکَ یعنی دست از شرک برمیداریم و بوحدانیت خداوند اقرار میکنیم و برسالت تو ایمان میآوریم و بدستورات تو عمل میکنیم که معنی ایمان بموسی همین است.

وَ لَنُرْسِلَنَّ مَعَکَ بَنِی إِسْرائِیلَ یعنی آنها را از قید عبودیت خود آزاد میکنیم و از قتل ابناء آنها گذشت میکنیم و از استخدام زنهای آنها صرف نظر میکنیم و از اعمال شاقه که بر آنها تحمیل میکردیم دست برمیداریم و این جمله در مقابل فرمایش موسی بود که بفرعون گفت فَأَرْسِلْ مَعِیَ بَنِی إِسْرائِیلَ در ابتداء دعوت چنانچه گذشت.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۵] .... ص: ۴۳۸

فَلَمَّا کَشَفْنا عَنْهُمُ الرِّجْزَ إِلی أَجَلٍ هُمْ بالِغُوهُ إِذا هُمْ یَنْکُثُونَ (۱۳۵)

پس از آنکه کشف رجز از آنها کردیم تا مدتی که آنها بآن مدت رسیدند در این زمان که از آنها کشف شد و راحت شدند نقض عهد کردند و خلف وعد نمودند نه ایمان آوردند و نه بنی اسرائیل را نجات دادند.

فَلَمَّا کَشَفْنا عَنْهُمُ الرِّجْزَ بنا بر آنچه گفتیم که الف و لام الرجز الف و لام جنس است شامل تمام بلیات متوجه بآنها میشود نه عهد چنانچه مفسرین گفتند معنی این میشود که در هر موقعی که بلای سابق الذکر یکی بعد از دیگری بآنها متوجه میشد همین استدعا را از موسی میکردند و خداوند آن بلاء را بر طرف میفرمود إِلی أَجَلٍ هُمْ بالِغُوهُ ظاهرا مراد تا زمانی که بلاء دیگری بآنها متوجه

میشد در این مدت که بلاء برطرف میشد و نجات پیدا میکردند إِذا هُمْ یَنْکُثُونَ نکث بمعنی خلف و نقض است خلف وعد و نقض عهد و بهمان کفر و شرک و ظلم و فساد که مرتکب بودند باقی ماندند سپس بلاء دیگری متوجه میشد و هکذا در هر یک از آنها وعده میدادند و عهد میکردند و خلف مینمودند تا اینکه حجت از هر جهت بر آنها تمام شد و راه عذر منقطع و از قابلیت هدایت افتادند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۶].... ص : ۴۳۹

فَانْتَقَمْنا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْناهُمْ فِی الْیَمِّ بِأَنَّهُمْ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ کانُوا عَنْها غافِلِینَ (۱۳۶)

پس انتقام کشیدیم از آنها پس غرق کردیم آنها را در رود نیل بسبب آنکه آنها تکذیب کردند بآیات ما و بودند از آن آیات غافل.

فَانْتَقَمْنا مِنْهُمْ انتقام از ماده نقمت است و انتقام در موردی است که کسی در حق دیگری خلافی یا ظلمی و اذیتی بکند آن دیگر بخواهد تلافی کند و یکی از اسماء حضرت بقیه اللَّه عجل اللَّه تعالی فرجه منتقم است

(این الطالب بذحول الانبیاء و ابناء الانبیاء و این الطالب بدم المقتول بکربلا)

و از این عبارت استفاده میشود که حضرتش مطالبه خون تمام انبیاء و ابناء آنها را میکند از هابیل تا اجداد طیّبین خود و منتقم حقیقی ذات مقدس ربوبی است که از هر ظالمی انتقام مظلوم را میکشد چنانچه در حدیث قدسی است

(و عزّتی و جلالی لا یجوزنی ظلم ظالم)

و از این جمله استفاده میشود که بلاهایی که متوجه میشد بقوم فرعون برای تنبه آنها بود بلکه ایمان آورند و ظلم ببنی اسرائیل نکنند و چون حجت تمام شد و متنبه نشدند و قابلیت هدایت نداشتند خداوند آنها را هلاک فرمود و رفع شرّ آنها را نمود فَأَغْرَقْناهُمْ فِی الْیَمِّ و شرح این جمله را خداوند در بسیاری از سور قرآن بیان فرموده در سوره طه وَ لَقَدْ أَوْحَیْنا إِلی مُوسی أَنْ أَسْرِ بِعِبادِی فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِیقاً

فِی الْبَحْرِ یَبَساً لا تَخافُ دَرَکاً وَ لا تَخْشی فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ فَغَشِیَهُمْ مِنَ الْیَمِّ ما غَشِیَهُمْ

۷۹ و ۸۰ و ۸۱، و در سوره شعراء فَلَمَّا تَراءَا الْجَمْعانِ قالَ أَصْحابُ مُوسی إِنَّا لَمُدْرَکُونَ قالَ کَلَّا إِنَّ مَعِی رَبِّی سَیَهْدِینِ فَأَوْحَیْنا إِلی مُوسی أَنِ اضْرِبْ بِعَصاکَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَکانَ کُلُّ فِرْقٍ کَالطَّوْدِ الْعَظِیمِ وَ أَزْلَفْنا ثَمَّ الْآخَرِینَ وَ أَنْجَیْنا مُوسی وَ مَنْ مَعَهُ أَجْمَعِینَ ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخَرِینَ آیه ۶۱- ۶۶، و غیر اینها از سور. و مراد از یمّ ماء کثیر است مثل دریا و رود.

بِأَنَّهُمْ کَذَّبُوا بِآیاتِنا بیان علت غرق و سبب آنست که آنچه معجزات باهرات بموسی دادیم حمل بر سحر کردند و ایمان بموسی نیاوردند وَ کانُوا عَنْها غافِلِینَ مراد غفلتی نیست که رافع تکلیف باشد بلکه مراد اینست که با این همه آیات متنبه نشدند و حمل بر سحر کردند غافل از اینکه خداوند خواهد از آنها اخذ بگناه خود آنها نمود چنانچه نوع ظلمه و فساق و فجار تصور میکنند که همیشه سوارند و آنچه علماء آنها را موعظه و نصیحت میکنند تأثیری در آنها ندارد تا آنکه بغته عذاب بیاید و آنها را نابود کند و باصطلاح غافل گیر شوند (اللهم لا تؤاخذنا بسوء اعمالنا بجاه محمد و آله صلّ علی محمّد و آله).

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۷]..... ص: ۴۴۰

وَ أَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِینَ کانُوا یُسْتَضْعَفُونَ مَشارِقَ الْأَرْضِ وَ مَغارِبَهَا الَّتِی بارَکْنا فِیها وَ تَمَّتْ کَلِمَتُ رَبِّکَ الْحُسْنی عَلی بَنِی إِسْرائِیلَ بِما صَبَرُوا وَ دَمَّرْنا ما کانَ یَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَ قَوْمُهُ وَ ما کانُوا یَعْرِشُونَ (۱۳۷)

و بمیراث دادیم آن قومی را (بنی اسرائیل) آن کسانی که بودند مستضعف و تحت سیطره فرعونیان مشارق زمین و مغارب آن را آن زمینی که برکت داده بودیم در آن و تمام شد کلمه پروردگار تو که بهترین کلمات بود بر بنی اسرائیل بواسطه آنکه صبر کردند بر اذیتهای فرعونیان و از بین بردیم آنچه را که بودند صنعت

میکردنـد فرعون و قوم او و آنچه را که بودند ساختمان میکردند وَ أَوْرَثْنا تعبیر بمیراث برای اینست که اموال مورث از منقول و غیر منقـول و حقـوق بمجرد موت از ملـک او خـارج میشود و منتقـل بوارث میگردد و فرعون و قوم او بعـد از غرق و هلاـکت آنچه دارا بودند از ملکیت آنها خارج شد و خداوند برای بنی اسـرائیل مباح و حلال فرمود جمیع اراضـی و عمارات و اندوخته های آنها را بقرینه کلمه و اورثنا که میفرماید ما ارث دادیم آنها را الْقَوْمَ الَّذِینَ کانُوا یُسْتَضْـعَفُونَ تعبیر باستضعاف برای اینست که بنی اسـرائیل بالذات ضـعیف نبودند و عدّه و عدّه و قوّه و نیروی آنها برجا بود لکن فرعونیان بواسـطه قهر و غلبه که داشتند اینها را ضـعیف کردند و بر آنها مسلط شدند چنانچه در جای دیگر میفرماید وَ نُرِیدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَی الَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا فِی الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّهً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوارِثِینَ قصص آیه ۴ مَشارِقَ الْأَرْضِ وَ مَغارِبَهَا مراد تمام صـفحه کره نیست زیرا بنی اسرائیل اولا همچه توسعه پیدا نکردند و ثانیا در سیطره فرعون نبود تا بمیراث بآنها منتقل شود بلکه مراد مدائنی بود که فرعون تصرف کرده بود و بیت المقدس و شام بقرینه الَّتِی بارَکْنا فِیها که برکات الهی در آنها زیاد بود از ثمار و حبوب و اشجار و مساعدت هوی و نزول امطار و محل اقامه انبیاء و غیر اینها.

وَ تَمَّتْ کَلِمَتُ رَبِّکَ الْحُسْنی عَلی بَنِی إِسْرائِیلَ ممکن است مراد از کلمه وعده ای بود که بآنها داده شده بوده که در آیات قبل ذکر شـد قالَ عَسـی رَبُّکُمْ أَنْ یُهْلِکَ عَدُوَّکُمْ وَ یَسْـتَخْلِفَکُمْ فِی الْأَرْضِ و ممکن است مراد رسالت موسـی و نزول تورات و بیان احکـام که راه هـدایت برای آنها از هر جهت تمام شـد چنانچه در وصف تورات میفرمایـد وَ کَتَبْنا لَهُ فِی الْأَلْواحِ مِنْ کُلِّ شَـیْ ءٍ مَوْعِظَهً وَ تَفْصِیلًا لِکُلِّ شَیْ ءٍ شرحش بیاید انشاء اللَّه تعالی.

بِما صَبَرُوا صبر بنی اسرائیل این بود که با اینکه در منتهی درجه فشار

و سختی بودند ایمان بفرعون نیاوردند و اقرار بالوهیه او نکردند و تحمل مشاق نمودند چنانچه مؤمن باید در هر حالی که هست دست از ایمان برندارد و لو گوشت بدن او را قطعه قطعه کنند و در آتش بسوزانند إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمانِ نحل آیه ۱۰۸ راجع بقصه عمار.

وَ دَمَّرْنا ما كانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَ قَوْمُهُ دمّر در اصل دخول در منزل غیر است بدون اذن و اجازه چنانچه در حدیث است از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم

(من دمّر علی مؤمن فی منزله بغیر اذنه فدمه مباح للمؤمن)

و در اینجا کنایه از هلاکت که بلای غرق دفعه بدون توجه آنها وارد شد و تمام آنها را هلاک نمود و چون هلاک شدند تمام اعمال آنها و ظلمها و اذیتهای آنها از بین رفت و بنی اسرائیل نجات پیدا کردند، و تفسیر ما کان یصنع باندوخته های آنها خلاف ظاهر است زیرا اندوخته های آنها همراه آنها نبود که در دریا غرق شود و از بین رود بلکه در منازل آنها محفوظ بود و بنی اسرائیل تصرف کردند.

وَ ما كانُوا يَعْرِشُونَ از برای عرش معانی است عرش اعظم الهی که باصطلاح حکماء فلک غیر مکوکب و فلک اطلس مینامند و محیط بکرسی است که تعبیر بفلک ثوابت میکنند و کرسی محیط بجمیع سماوات و ارض و ما فیها و ما بینهما است وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ و بمعنی داربست است که برای انگور و کرم آن میزنند جَنَّاتٍ مَعْرُوشاتٍ وَ غَيْرَ مَعْرُوشاتٍ انعام آیه ۴۲ باین معنی تفسیر شده، و بمعنی سقف عمارات مرتفعه هم آمده است و در اینجا بمعنی ساختمان است.

اشکال- عمارتهای آنها و بیوتات آنها هم در تصرف بنی اسرائیل آمد از بین نرفت.

جواب- فرمود یعرشون بصیغه مضارع نه ماضی یعنی ساختمانها که در مقام بودند و مشغول بودند بهلاکت آنها از بین رفت که یکی از مصادیق آنها دستور

فرعون بود بهامان فَأَوْقِدْ لِي يا هامانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحاً لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلى إِلهِ مُوسى قصص آيه ۳۸.

[سوره الأعراف (۷): آيه ۱۳۸] ..... ص: ۴۴۳

وَ جاوَزْنا بِبَنِي إِسْرائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلى أَصْنامٍ لَهُمْ قالُوا يا مُوسَى اجْعَلْ لَنا إِلهاً كَما لَهُمْ آلِهَةٌ قالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (۱۳۸)

و گذرانيديم بنى اسرائيل را از دريا پس آمدند و وارد شدند بر قومى كه بت پرست بودند و ثابت بودند بر بتهاى خود بنى اسرائيل گفتند بموسى كه قرار ده براى ما هم يک بتى كه او را عبادت كنيم چنانچه اينها بتهايى دارند كه ميپرستند فرمود موسى شما قوم جاهل هستيد.

وَ جاوَزْنا بِبَنِي إِسْرائِيلَ الْبَحْرَ تجاوز بمعنى گذشت است چون فرعونيان غرق شدند و بنى اسرائيل نجات پيدا كردند و از دريا خارج شدند و بيرون رفتند فَأَتَوْا عَلى قَوْمٍ وارد شدند بر جماعتى از بت پرستان و مشركين يَعْكُفُونَ عَلى أَصْنامٍ لَهُمْ عكوف بمعنى ثبات و استقرار بر امريست و از اين باب است مسئله اعتكاف در مساجد جامعه كه بايد سه روز در آن مسجد وقوف كنند و روزها روزه بگيرند و شبها مشغول عبادت باشند و از مسجد خارج نشوند مگر براى قضاء حاجت و دو روز اول مستحبّ است و روز سوم واجب و هكذا چهارم و پنجم مستحبّ و ششم واجب و هكذا و از جماع خودددارى كنند يعنى اين جماعت بشرك و پرستش بت ثابت و پابرجا بودند.

قالُوا يا مُوسَى بنى اسرائيل از حضرت موسى توقع و خواهش نمودند كه اجْعَلْ لَنا إِلهاً اين اولين تمايل بنى اسرائيل بود بشرك و بت پرستى بمجرد اينكه از چنگال فرعونيان نجات پيدا كردند با اين همه معجزات كه از حضرت موسى عليه السّلام مشاهده كرده بودند ثابت قدم بر توحيد نبودند و متمايل بشرك بودند چنانچه

ما در کلم الطیب مجلد اول شرح حال آنها را از کتب خود آنها داده ایم که در اطوار متمادیه اینها در کفر و شرک سیر میکردند و از تورات و موسی هیچ نام و نشانی نبود و سه مرتبه بکلی تواتر آنها منقطع شد رجوع کنید کَما لَهُمْ آلِهَةٌ ببینید از موسی توقع کنند که برای آنها بت بتراشد و بشرک آنها را دعوت کند قالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ بعید نیست که مراد از جهل اینها مجرد ندانستن نیست که تعبیر بجهل بسیط میکنند بلکه مراد حماقت و کم عقلی است که جهل مرکب باشد الان بردارید تورات رائج آنها را که خدایی که دروغ بآدم و حوی بگوید و در بهشت قدم زند و نداند که آنها از شجره منهیه خورده اند و آنها خود را از خدا مخفی کنند و خدایی که با یعقوب کشتی بگیرد و بالاخره زمین خورد و صدها مزخرفات دیگر آیا دلیل بر حماقت آنها نیست.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۳۹] ..... ص: ۴۴۴

إِنَّ هؤُلاءِ مُتَبَّرٌ ما هُمْ فِيهِ وَ باطِلٌ ما كانُوا يَعْمَلُونَ (۱۳۹)

محققا این جماعت مشرکین هلاک شده اند و خود را بهلاکت انداخته اند بواسطه این عکوف بر شرک و بت پرستی و آنچه میکنند بر خلاف حق است و باطل و عاطل است.

إِنَّ هؤُلاءِ مُتَبَّرٌ ما هُمْ فِيهِ متبر از ماده تبار بمعنی هلاکت و نابودیست چنانچه در بسیاری از آیات شریفه دارد وَ لا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا تَباراً نوح آیه ۲۹ وَ كُلًّا تَبَّرْنا تَتْبِيراً فرقان آیه ۴۱ وَ لِيُتَبِّرُوا ما عَلَوْا تَتْبِيراً بنی اسرائیل آیه ۷، و باب تفعیل آنهم اسم مفعول دلالت دارد که خداوند اینها را هلاک میفرماید بواسطه و سبب این کفر و شرک آنها.

وَ باطِلٌ ما كانُوا يَعْمَلُونَ و این عمل اینها باطل است زیرا مسئله توحید از قسم ضروریات و بدیهیات بشمار میرود و ادله توحید از هزارها بیشتر است.

و فی کلّ شی ء له آیه تدلّ علی انّه واحد

دل هر ذرّه را که بشکافی وحده لا شریک له گوید

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۰].... ص : ۴۴۵

قالَ أَ غَیْرَ اللَّهِ أَبْغِیکُمْ إِلهاً وَ هُوَ فَضَّلَکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ (۱۴۰)

فرمود حضرت موسی ببنی اسرائیل آیا من غیر از خداوند عالم کسی را اختیار کنم یا چیزی را طلب کنم برای معبودیت و پرستش شما و حال آنکه او شما را برتری داد بر عالمین.

قالَ أَ غَیْرَ اللَّهِ از روی تعجب که واقعا جای تعجب است با مشاهده این همه معجزات غیر از ذات مقدس ربوبی را أَبْغِیکُمْ إِلهاً برای شما طلب کنم و جعل کنم جهت پرستش فرعون با آن عظمت و قدرت که بمراتب از یک بت که جماد صرف بود نه حسی نه حرکتی نه شعور و ادراکی که بدست خود میتراشیدند مقدم بود و ما او را بچه طریق فضیحی هلاک کردیم آیا سزاوار است یک جمادی را پرستش کنید وَ هُوَ فَضَّلَکُمْ عَلَی الْعالَمِینَ اختلاف کردند در وجه تفضیل آنها بر عالمین بعضی گفتند بر عالمین زمان خود، بعضی گفتند دو پیغمبر بر آنها فرستاد موسی و هارون، بعضی گفتند از چنگال فرعونیان نجات بخشید و ظاهر اینست که مراد ازدیاد ادله و براهین و آیات و معجزات باهرات که خداوند برای آنها قرار داد از عصا و ید بیضاء و انشقاق دریا و هلاکت اینهمه دشمنان قوی بیک طرفه العین و تمام اراضی و ذخارف آنها را در دست رس شما قرار داده.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۱].... ص : ۴۴۵

وَ إِذْ أَنْجَیْناکُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ یَسُومُونَکُمْ سُوءَ الْعَذابِ یُقَتِّلُونَ أَبْناءَکُمْ وَ یَسْتَحْیُونَ نِساءَکُمْ وَ فِی ذلِکُمْ بَلاءٌ مِنْ رَبِّکُمْ عَظِیمٌ (۱۴۱)

و هنگامی که نجات دادیم شما را از آل فرعون که میچشانیدند بشما و بذلّت

و خواری میگرفتند شما را بعذاب بسیار زشت و خفه و ذله پسران شما را میکشتند و زنهای شما را بکنیزی و تحمل اعمال شاقه میبردند و نگاه میداشتند و این بلاء بزرگ از جانب پروردگار بود که آنها را مسلط فرموده بود بر شما و همچه بلائی را از شما برطرف فرمود و شما را نجات بخشید.

وَ إِذْ أَنْجَيْناكُمْ کلمه اذ متعلق بمحذوف است مثل اذکروا یعنی یاد کنید از آن زمان و این خطاب ظاهرا متوجه بیهود عصر پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم است که یاد کنید از زمان قبل از بعثت حضرت موسی که شما در چه ذلت و خفت بودید در چنگال فرعونیان و خداوند بفرستادن موسی و هارون شما را یعنی اسلاف و آباء شما را از این حقارت و ذلت نجات بخشید و صدها نعمتهای دیگر که شرحش در سوره مائده گذشت در ذیل آیه ۲۳ وَ إِذْ قالَ مُوسی لِقَوْمِهِ یا قَوْمِ اذْکُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِياءَ وَ جَعَلَكُمْ مُلُوكاً وَ آتاكُمْ ما لَمْ يُؤْتِ أَحَداً مِنَ الْعالَمِينَ مراجعه فرمائید.

مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ که قبطیان باشند مخصوصا نزدیکان فرعون که تعبیر بآل فرموده که آنها با شما چه میکردند يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذابِ یعنی از روی کره و اجبار عذاب بد و زشت بشما میکردند و در چنگال آنها گرفتار بودید.

يُقَتِّلُونَ أَبْناءَكُمْ یکی از عذابهای سخت آنها این بود که بمجرد تولد اولاد اگر پسر بود سر میبریدند بلکه مفتشهای آنها اگر زنی از بنی اسرائیل حمل داشت شکم پاره میکردند اگر طفل پسر بود میکشتند بلکه میانه زنها و شوهرها جدایی میانداختند که اصلا حمل پیدا نکنند و موسی بدنیا نیاید وَ يَسْتَحْيُونَ نِساءَكُمْ که بکنیزی و کلفتی برای جمع مزابل و جاروب خاک روبه و امثال آنها وادار میکردند.

وَ فِي ذلِكُمْ و در این عذابها برای شما بلاء بلاء و مصیبت بود که بواسطه

طغیان و سرکشی و معصیت و نافرمانی خداوند آنها را بر شما مسلط فرموده بود من ربّکم چون هیچ امری تا مشیت حق تعلق نگیرد واقع نمیشود چنانچه مکرر گفته ایم عظیم بسیار بزرگ و سخت و شدید بود برای شما و خداوند ببرکت موسی نجات داد شما را، اشاره به اینکه بخود بیائید و با پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ستیزگی نکنید که گرفتار بلاء خواهید شد

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۲].... ص : ۴۴۷

وَ واعَدْنا مُوسی ثَلاثِینَ لَیْلَهً وَ أَتْمَمْناها بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِیقاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِینَ لَیْلَهً وَ قالَ مُوسی لِأَخِیهِ هارُونَ اخْلُفْنِی فِی قَوْمِی وَ أَصْلِحْ وَ لا تَتَّبِعْ سَبِیلَ الْمُفْسِدِینَ (۱۴۲)

و وعده گرفتیم ما موسی را سی شب و تمام کردیم بده شب پس موسی تمام نمود میقات پروردگار خود را چهل شب و فرمود موسی از برای برادرش هارون که جانشین من باش در قوم من و اصلاح کن و متابعت نکن راه اهل فساد را، وَ واعَدْنا مُوسی ثَلاثِینَ لَیْلَهً مواعده بین الاثنین یعنی یکی دیگری را دعوت میکند و طرف هم قبول میکند می گویی من با فلانی مواعده کرده ایم یعنی یکی دیگری را دعوت کرده و دیگری اجابت نموده خداوند دعوت فرمود و موسی اجابت نمود اشکال- چرا از ابتداء نفرمود اربعین لیله چنانچه در سوره بقره فرمود وَ إِذْ واعَدْنا مُوسی أَرْبَعِینَ لَیْلَهً آیه ۴۸.

جواب- دو دعوت بود ابتداء سی شب پس از آن ده شب اضافه شد که فرمود وَ أَتْمَمْناها بِعَشْرٍ که این اضافه یا برای نزول الواح تورات بوده یا برای امتحان بنی اسرائیل که در این مدت ده شب دستگاه گوساله پرستی و سامری اتفاق افتاد چنانچه بیاید.

سؤال- چرا نفرمود اربعین یوما و فرمود فَتَمَّ مِیقاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِینَ لَیْلَهً

جواب- مسلّما رفتن موسی بمیقات روز بوده و مراجعت هم روز بوده اگر فرموده بود اربعین یوما دلالت نمیکرد بر چهل روز تمام یعنی چهل شبانه روز لذا لیله فرمود که چهل شبانه روز کامل باشد و روز چهل و یکم مراجعت نمود و میقات اسم مکان است محلیست که جعل شده برای عبادت مثل مواقیت حج برای احرام چنانچه مسجد برای محل سجده و محراب برای حرب با شیطان و موقف مثل عرفات و مشعر و منی برای اعمال حج و مقام ابراهیم برای نماز طواف و میقات موسی برای عزلت از قوم و فراغت برای عبادت از صیام و صلوه و مناجات با پروردگار خود، و میقات با وقت تفاوت دارد وقت اسم زمان است در مدت معینی وقت چهل شب میقات محلی که در این مدت معین شده.

اشکال- حضرت موسی بقوم خبر داده که من سی شب دعوت شده ام برای عبادت و سپس چهل شب توقف نمود و این باعث سوء ظن بآن حضرت شد.

جواب- موسی نفرمود که من پس از سی شب میآیم بلکه فرمود سی شب دعوت شده ام و ده شب دیگر دعوت ثانوی بود کذبی و سوء ظنی در بین نبود وَ قالَ مُوسی لِأَخِیهِ هارُونَ اخْلُفْنِی فِی قَوْمِی مقام خلافت منافی مقام نبوت نیست چنانچه اکثر اوصیاء انبیاء اولو العزم مثل نوح، ابراهیم، موسی و عیسی بلکه آدم دارای مقام نبوت هم بودند از خود شریعتی نیاوردند حتی مثل داود و سلیمان فقط چون بعد از نبیّنا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دیگر نبی نخواهد آمد و نیامده اوصیاء آن حضرت مقام نبوت نداشتند چنانچه در حدیث منزلت میفرماید

(علیّ منّی بمنزله هارون من موسی الّا انّه لا نبیّ بعدی)

و گفته ایم در مقام خود که مقام ولایت کلیه بر تمام افراد امّت بالاتر از مقام نبوت است و حضرت رسالت و انبیاء اولو العزم مثل نوح و ابراهیم و موسی و عیسی هم دارای مقام نبوت و رسالت بودند و هم دارای مقام ولایت و امامت النَّبِیُّ أَوْلی بِالْمُؤْمِنِینَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ احزاب آیه ۶

(من کنت مولاه فعلی مولاه)

حدیث غدیر، و حضرت هارون قبل از جعل خلافتش دارای مقام نبوت بود ولی دارای مقام ولایت نبود ولایت مختص بموسی بود و پس از جعل خلافت دارای مقام ولایت و امامت هم شد پس اشکالی که بعض مفسرین کردند که هارون دارای مقام نبوت بود چه معنی دارد که موسی بفرماید اخلفنی فی قومی بسیار واهی و فاسد است.

وَ أَصْلِحْ مراد اینست که اصلاح فرما مفاسد بنی اسرائیل را نه اینکه صالح شو که بعضی توهم کردند زیرا صالح بود وَ لا تَتَّبِعْ سَبِیلَ الْمُفْسِدِینَ این هم مراد این نیست که راه مفسدین را نپیما زیرا مسلما هارون براه فساد نمیرود بلکه اینکه مفسدین را بخود وامگذار و جلوگیری کن از فساد آنها و شاهد بر این معنی مؤاخذه حضرت موسی بود که در چند آیه دیگر میآید از هارون که چرا گذاردی بنی اسرائیل گوساله پرست شوند و حضرت هارون عذر خود را بیان کرد که گفتم بآنها میخواستند مرا بکشند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۳] ..... ص: ۴۴۹

وَ لَمَّا جاءَ مُوسی لِمِیقاتِنا وَ کَلَّمَهُ رَبُّهُ قالَ رَبِّ أَرِنِی أَنْظُرْ إِلَیْکَ قالَ لَنْ تَرانِی وَ لکِنِ انْظُرْ إِلَی الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَکانَهُ فَسَوْفَ تَرانِی فَلَمَّا تَجَلَّی رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَکًّا وَ خَرَّ مُوسی صَعِقاً فَلَمَّا أَفاقَ قالَ سُبْحانَکَ تُبْتُ إِلَیْکَ وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِینَ (۱۴۳)

و زمانی که آمد موسی از برای میقات ما و پروردگارش با او تکلم فرمود عرض کرد پروردگار من خود را بمن بنما تا تو را ببینم خطاب شد هرگز مرا نخواهی دید و لکن نگاه کن بکوه ببین اگر کوه بجای خود قرار گرفت پس مرا خواهی دید پس چون تجلی کرد پروردگارش از برای کوه قرار داد او را ریز ریز

و موسی افتاد و غش کرد و چون بخود آمد عرض کرد پروردگار تو منزهی از هر عیب و نقص من توبه کردم و پشیمان شدم از این سؤال و من اول کسی هستم که بتو ایمان آوردم.

این آیه شریفه یکی از مشکلات آیات است زیرا عدم امکان رؤیت از بدیهیات اولیه است چون لازمه رؤیت جسمیت است و ذات مقدس پروردگار که عری و بری از جسمیت و ترکیب است و این از لوازم امکان است و واجب الوجود نه ترکیب خارجی مثل اجسام و اعراض و نه ترکیب ذهنی مثل جنس و فصل و نه ترکیب وهمی مثل وجود و ماهیت که در مجردات مثل عقول و نفوس تصور میشود دارد بلکه صرف وجود و عین وجود و بحت وجود است و حضرت موسی که دارای مقام نبوت و رسالت و اولو العزمی است چگونه تمنای رؤیت میکند بعلاوه اشکال دیگری هم در اینجا هست که غشوه که شعور و ادراک را از بین ببرد بر انبیاء و ائمه و اوصیاء روا نیست، بعضی مفسرین بر دفع این اشکال گفتند که سؤال موسی (ع) جهت خواهش قوم بوده که گفتند لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَةً بقره آیه ۵۲ و بعضی گفتند مراد رؤیت بقلب است و چشم باطن نه بعین و چشم ظاهر و هر دو این جواب مخدوش است.

اما اول زیرا خواهش امر محال را نباید حضرت موسی قبول کند بخصوص راجع بامر اعتقادی.

و اما ثانی بر اینکه رؤیت بقلب یعنی معرفت امریست ممکن و جواب لن ترانی مناسب نیست و اخباری هم در این باب داریم مخصوصا خبری که مأمون ملعون از حضرت رضا علیه السّلام سؤال کرد و خبر بسیار مفصل است و حقیر فهمم قاصر است از درک آن مراجعه کنید بتفسیر برهان و آنچه بنظر میرسد و اللّه العالم بعد از بیان دو مقدمه: یکی آنکه عوالم متعدد است عالم لاهوت که غیر از ذات مقدس

حق از آن عالم خبری ندارد و عالم جبروت که عالم مجردات از عقول و نفوس و عوالم علویه مثل عالم ملائکه و عرش و کرسی و افلاک و کواکب و ما فیها از کرات جوّیه مثل سدره المنتهی و بیت المعمور و امثال اینها و عوالم سفلیه مثل کره زمین و آب و هوا و آنچه در آنها موجود است از جمادات، نباتات، حیوانات جنّ و انس.

مقدمه دوم اینکه رؤیت شی ء بسا برؤیت آثار او است رؤیت مصنوع رؤیت صانع است و البته هر چه اثر قوی تر و صنع لطیف تر باشد یعنی ریزه کاری در او بیشتر باشد دلالت او بر صانعش بالاتر است و مراتب فهم و ادراک بشر هم مختلف است هر کس بقدر استعدادش میتواند درک کند چنانچه در معرفت بمقام نبوت و ولایت خاصه نبیّنا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و الأئمه علیهم السّلام هم مختلف هستند کسی زائد از مقدار استعداد خود اگر بخواهد پرواز کند هلاک میشود و از اینجا است که بسیاری غلوّ کردند در حق ائمه و انبیاء و مقام الوهیت بر آنها قائل شدند.

پس از این دو مقدمه می گوییم حضرت موسی بمقدار استعداد خود معرفت داشت و از آثار مشاهده مؤثر مینمود در این مورد که خداوند با او تکلم کرد و کلیم اللّه شد تصور کرد که بیش از این استعدادی که داشت که بمقام نبوت و رسالت و کلیمیت رسیده باز هم استعداد مشاهده انوار جلال و عظمت پروردگار را دارد لذا تمنای بیشتری کرد از این جهت میفرماید وَ لَمَّا جاءَ مُوسی لِمِیقاتِنا که مورد دعوت الهی شده وَ کَلَّمَهُ رَبُّهُ که خداوند بدون واسطه ملک ایجاد کلام فرمود و کلیم اللّه شد.

قالَ رَبِّ أَرِنِی أَنْظُرْ إِلَیْکَ بیشتر از آنچه مشاهده کرده ام بمن ارائه فرما خطاب رسید که استعداد بیشتر از آنچه بتو عنایت شده نداری و طاقت مشاهده در تو نیست لذا فرمود لَنْ تَرانِی هرگز نمیتوانی و برای اینکه بر او معلوم

شود که طاقت مشاهده ندارد خطاب شد وَ لكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ خداوند یک درجه از مراتب فوق طاقت او تجلی فرمود فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكانَهُ کوه با آن عظمت از هم پاشیده شد فَسَوْفَ تَرانِی گفتند قضیه شرطیه تصدق عن کاذبین و چون جبل استقرار نمیکند پس تو هم طاقت نمیآوری فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا ریز ریز شد و از هم پاشیده شد موسی طاقت نیاورد وَ خَرَّ مُوسى صَعِقاً غشوه نبود که شعور و ادراک را از بین ببرد بلکه سستی بدن و ضعف قوی موسی را انداخت روی زمین و بی حال شد چنانچه غشوه امیر المؤمنین علیه السّلام از خوف خدا و غشوه فاطمه از گریه بر پدر بزرگوارش و غشوه سیّد الشهداء بالای جنازه ابی الفضل یا در وداع با حضرت قاسم و امثال اینها از این باب است.

فَلَمَّا أَفاقَ بخود آمد قالَ سُبْحانَكَ منزهی از جمیع لوازم امکانی و از ترکیب و تجسم و عجز و احتیاج و عیب و نقص وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ اولیت نسبت ببنی اسرائیل است و الّا مقدم بر موسی بسیار بودند.

تنبیه- نظر به اینکه مقام مقدس محمد و آل صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بالاتر از مقام موسی (ع) بود و استعداد آنها بیشتر میتوان گفت که آنچه موسی طاقت نیاورد آنها مشاهده کردند حتی در معراج مقام قاب قوسین او ادنی لذا میفرماید ثُمَّ دَنا فَتَدَلَّى فَكانَ قابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنى الی قوله تعالی لَقَدْ رَأى مِنْ آياتِ رَبِّهِ الْكُبْرى نجم آیه ۸ الی ۱۸، و شاید نظر شاعر همین باشد که گفته:

تو باین جمال خوبی سوی طور اگر خرامی

ارنی بگوید آن کس که بگفت لن ترانی

بلکه بسیاری از آثار ربوبی هست که حتی پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم که افضل از کل است نمیتواند مشاهده نماید و شاید مفاد این حدیث که منسوب بخود حضرت است همین باشد که در مناجاتش عرض میکند

(ما عرفناک حق معرفتک و ما عبدناک

حقّ عبادتک)

بلکه از حدّ امکان خارج است فقط ذات مقدس واجب الوجود میداند و بس

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۴].... ص: ۴۵۳

قالَ یا مُوسی إِنِّی اصْطَفَیْتُکَ عَلَی النَّاسِ بِرِسالاتِی وَ بِکَلامِی فَخُذْ ما آتَیْتُکَ وَ کُنْ مِنَ الشَّاکِرِینَ (۱۴۴)

خطاب رسید ای موسی من تو را برگزیدم برسالت خود و بکلام خود پس بگیر آنچه را که بتو دادم و باش از شکرگزارندگان.

قال خداوند عالم یا موسی در همان موقعی که در میقات گاه بود إِنِّی اصْطَفَیْتُکَ اصطفاء از ماده صفأ یعنی برگزیده و لذا آدم علیه السّلام را صفی اللَّه میگویند و خداوند انبیاء را بر تمام مخلوقات خود برگزید و اختیار فرمود و حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را مصطفی گفتند برای اینکه برگزیده خداوند بود و در زیارت جامعه صغیره در حق ائمه (ع) می گویی السلام علیکم یا اصفیاء اللَّه و در زیارت حضرت رسالت (ص) السلام علیک یا صفی اللَّه.

علی الناس بر جمیع افراد بشر حتی انبیاء زیرا این خصیصه موسی بود که با او بدون واسطه ملک تکلم فرمود بلی بر پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هم در معراج آنجایی که نه ملک مقربی راه داشت و نه نبیّ مرسلی این خصیصه بود بلکه بسا بر سایر انبیاء هم اتفاق میافتاد قُلْنا یا آدَمُ اسْکُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُکَ الْجَنَّهَ یا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمائِهِمْ یا داوُدُ إِنَّا جَعَلْناکَ خَلِیفَهً یا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلامٍ مِنَّا لکن معنون باین عنوان و ملقب باین صفت کلیم اللَّه حضرت موسی بود.

بِرِسالاتِی تعبیر بجمع برای این است که نسبت بهر حکم و دستور رسالت داشت لذا تعبیر بمفرد و جمع هر دو صحیح است و بکلامی که این خصیصه بود فَخُذْ ما آتَیْتُکَ هر چه بیان فرمودم وَ کُنْ مِنَ الشَّاکِرِینَ تمام نعم الهی

شکر لازم دارد وجوب شکر منعم بحکم عقل است و لکن هر چه نعمت بزرگتر باشد اهمیت شکرش بیشتر است بالاخص نعمت رسالت و اولو العزمی و اصطفاء و تکلم و غیر اینها که باو عنایت شده بود و این معجزات و آیات بزرگ که آن حضرت داشت

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۵].... ص : ۴۵۴

وَ کَتَبْنا لَهُ فِی الْأَلْواحِ مِنْ کُلِّ شَیْ ءٍ مَوْعِظَةً وَ تَفْصِیلًا لِکُلِّ شَیْ ءٍ فَخُذْها بِقُوَّةٍ وَ أْمُرْ قَوْمَکَ یَأْخُذُوا بِأَحْسَنِها سَأُرِیکُمْ دارَ الْفاسِقِینَ (۱۴۵)

و نوشتیم از برای موسی در الواح تورات از هر چیزی موعظه و تفصیل دادیم از هر چیزی پس بگیر ای موسی این الواح را بتمام قوی و جدیت و امر کن قوم خود را که بگیرند ببهترین آنها زود باشد که بشما ارائه دهم خانه و محل سکونت فاسقین را.

وَ کَتَبْنا لَهُ فِی الْأَلْواحِ لوح عبارت از صفحه و تخته است که در او نوشته ظاهر و روشن نماید یا از جواهرات مثل یاقوت و زبرجد و زمرّد یا از فلزات مثل طلا و نقره و مسّ و آهن یا از چوب و در اخبار از جواهرات گفتند و از اینجا استفاده میشود که تورات مکتوبا و متفرقا نازل شده چنانچه صحف انبیاء هم مکتوبا نازل شده مثل صحف آدم و نوح و شیث و ابراهیم ولی قرآن مقروا نازل شده لذا مسمی بقرآن شده که جبرئیل بر حضرتش قرائت میکرد.

مِنْ کُلِّ شَیْ ءٍ یعنی من کل ما یحتاجون فی امر دینهم از واجبات و محرمات و مستحبات و مکروهات و مباحات و وضعیات و سایر ما یحتاجون.

موعظه وعظ عبارت از تحذیر است و بیان عواقب وخیمه معاصی و عقائد فاسده و اخلاق رذیله که تعبیر بانذار میکنند در مقابل نصایح که پند و اندرز است بعقائد حقه و اخلاق حسنه و اعمال صالحه که تعبیر ببشارت میکنند و وظائف انبیاء است که مبشر و بشیر و منذر و نذیر باشند.

وَ تَفْصِيلًا لِكَلِّ شَيْ ءٍ که هر یک از وظائف و دستورات را جدا جدا با شرائط و اجزاء و موانع نوشته شده بود و از این جمله استفاده میشود که تورات بسیار مفصل بوده ولی یهود در دوره های بعد بکلی از بین بردند فقط بعض جملات که در اذهان آنها بوده با تحریفات زیادی بنام تورات ضبط کرده که همین تورات رائج باشد که او را پنج سفر کرده اند.

فَخُذْها بِقُوَّةٍ که تمام این الواح را برداشت با کمال جدیت و اهمیت و از میقات آمد نزد قوم.

وَ أْمُرْ قَوْمَکَ یَأْخُذُوا بِأَحْسَنِها اشکال- تورات کل آن حسن است و واجب است اخذ بجمیع آن چه معنی دارد اخذ باحسن.

جواب- اخذ قوم معنای آن این نیست که الواح را از موسی بگیرند و ببرند در منازل خود بلکه مراد عمل بر طبق دستورات آن است که عبارت از عقائد حقه و اخلاق فاضله و اعمال صالحه است و اما محرمات را نباید عمل کرد مباحات هم لازم العمل نیست مراد از احسن آنچه صلاح دین و دنیا و آخرت آنها است عمل کنند و آنچه بر خلاف صلاح است رها کنند سَأُرِیکُمْ دارَ الْفاسِقِینَ تهدید است که نبادا ترک واجب یا مرتکب حرام شوید و فاسق گردید که دار فاسقین جهنم است و خواهید آن را مشاهده کرد، و بعضی تفسیر کردند دار فاسقین را بدولت کفار بنی اسرائیل که بعد از موسی بوجود میآید و این تفسیر بسیار بعید است و مناسبت با جمله قبل ندارد، و اللّه العالم بمراده من کلامه.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۶].... ص : ۴۵۶

سَأَصْرِفُ عَنْ آياتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ إِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لا يُؤْمِنُوا بِها وَ إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَ إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ذلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ كانُوا عَنْها غافِلِينَ (۱۴۶)

زود باشد که برگردانم از آیات خود کسانی را که تکبر کردند در روی زمین بدون حق و اینکه هر چه مشاهده کردند از هر آیه ایمان نیاوردند بآن و اگر ببینند راه رشد و صلاح را نمیگیرند آن را راه خود و اگر ببینند راه غیّ و ضلالت را میگیرند راه خود و این عمل برای اینست که تکذیب آیات ما را نمودند و خود را از آن آیات بغفلت انداختند.

سَأَصْرِفُ عَنْ آياتِيَ در معنای مراد از این آیات و کیفیت صرف متکبرین از آنها مفسرین اختلاف زیادی کردند تقریبا پنج وجه گفتند هر کدام یک وجهی اختیار کردند مثل ابی علی جبائی و قاضی و غیر اینها، و آنچه بنظر اقرب و مناسب با ظاهر آیه شریفه است اینست که آیاتی که در این جمله است عنایات و تفضلات و تأییدات و نصرتهائیست که خداوند بمسلمین در عصر نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مرحمت فرموده فقیر بودند غنی فرمود، ذلیل بودند عزیزشان کرد، با یکدیگر مخالف و دشمن بودند رءوف و مهربان شدند، با عده کمی بدون اسباب و اسلحه بر کفار و مشرکین غلبه کردند، در ضلالت بودند هدایت فرمود و غیر اینها که در آیات شریفه اشاره دارد و منکرین از مشرکین و اهل کتاب با آن ثروت و عدّه و عدّه و قدرت و عزتی که داشتند ذلیل و مغلوب و هلاک و خوار و خفیف و دشمن با یکدیگر شدند لذا میفرماید آنچه آنها داشتند از آنها گرفتیم و بمؤمنین دادیم.

الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ آن قدر کبر و نخوت داشتند که اگر میخواستند وارد منزلی شوند و باب منزل کوتاه بود حاضر نبودند سر خم کنند و اگر چیزی

از دست آنها روی زمین میافتاد حاضر نبودند خم شوند و بردارند و امثال اینها خداوند آنها را آن قدر ذلیل کرد که مشرکین طلقاء رسول اللّه شدند در فتح مکه و اهل کتاب حاضر باداء جزیه شدند با کمال خفت.

بِغَيْرِ الْحَقِّ بدون حق تکبر و مدرکی و دلیلی برای عظمت خود نداشتند و غیر از ضلالت و گمراهی و شرک و هزارها عیوب چیزی در آنها نبود.

وَ إِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لا يُؤْمِنُوا بِها از معجزات و آیات شریفه قرآن و عنایات حق نسبت بمؤمنین هر چه مشاهده میکردند ایمان بآن نمیآوردند.

وَ إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا آنچه پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آنها را راه نمایی و هدایت میفرمود اعتنایی نمیکردند وَ إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا هر راه فساد از فسق و فجور مثل زنا و شرب و قتل و غارت و ظلم و تعدی بود طریقه خود میگرفتند و مشی میکردند ذلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآياتِنا تکذیب انبیاء کردند و معجزات آنها را حمل بسحر کردند و آنها را مجنون و کذّاب و ساحر شمردند وَ كانُوا عَنْها غافِلِينَ به اینکه اعراض کردند و گوش بفرمایشات آنها ندادند و خود را در غفلت و جهالت و ضلالت انداختند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۷] ..... ص: ۴۵۷

وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ لِقاءِ الْآخِرَةِ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا ما كانُوا يَعْمَلُونَ (۱۴۷)

و کسانی که تکذیب نمودند بآیات ما و بملاقات روز قیامت حبط شد و از بین رفت جمیع اعمال آنها آیا جزا داده میشوند مگر بآنچه بودند عمل میکردند.

وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا اگر مراد از آیات انبیاء باشند تکذیب آنها باین بود که آنها را کذّاب و مفتری و مجنون و ساحر نامیدند، و اگر مراد معجزات

صادره از آنها بود تکـذیب آنها باین بود که آنها را حمل بسـحر و جادو کردند و اگر مراد فرمایشات آنها که در آیات تورات و زبور و انجیل و فرقان بوده حمل بر خلاف حق نمودند و بعید نیست که چون کلمه آیاتنا جمع مضاف است شامل جمیع آنها میشود نکته- مراد از تکذیب آیات این نیست که جمیع آیات الهی را منکر شوند و لو یک آیه از آنها را تکذیب کنند مکذب بآیـات الهی شـده مثلا یکی از انبیاء یا اوصـیاء آنها را منکر شـد یا یکی از معجزات صادره از آنها را حمل بسـحر کرد یا منکر شد یا یکی از ضروریات دین را منکر شد مشمول این آیه است.

وَ لِقـاءِ الْآخِرَهِ در مسـئله معاد اهل ضـلالت طوائفی هسـتند یک طائفه اصـلا منکر معاد هسـتند و میگوینـد من مات فات که در بسـیاری از آیات قرآن اشاره بآنها شده، یک طائفه بسـیار از حکماء منحصـر میدانند بمعاد روحانی، طائفه سوم بعض متکلمین که اصـلا وجود مجرد قائـل نیسـتند و غیر از جسم و جسـمانی چیزی را قبول ندارنـد جز ذات مقـدس پروردگار منحصـر بمعاد جسـمانی میداننـد، طـائفه چهـارم شـیخیه هسـتند که میگوینـد روح تعلق میگیرد ببـدن حور قلیـایی، طائفه پنجم بعضـی حکماء میگوینـد روح تعلق میگیرد بقـالب مثـالی و صور برزخیه که صورت بلاـ مـاده باشـد مثـل ملا صـدرا و اتباعش حتی از کلمات سبزواری هم برمیآید ولی جرئت اظهارش را نمیکند و میگوید:

من قصّر المعاد فی الجسمانی قصّر کمن قصّر فی الروحانی

بعضی اصل معاد جسمانی و روحانی را منکر نیستند ولی پاره ای از ضروریات معاد را تأویل میکنند مثل صراط و میزان و امثال آنها تماما مشـمول این جمله هسـتند حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ مراد این نیست که اعمال آنها صـحیحا واقع شده سـپس از بین میرود بلکه مراد اینست که اصلا عمل آنها باطل و فاقد شرائط صحت بوده زیرا

همین نحوی که ایمان و اسلام شرط صحت کلیه عبادات است موافات که بقاء ایمان باشد آنهم شرط صحت است و این لازم نمیآید شرط متأخر تا مورد اشکال شود بلکه زوال ایمان و لو در آخر عمر کاشف از اینست که عمل از ابتداء امر صحیح نبوده هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا ما كانُوا يَعْمَلُونَ و لو صورت استفهام است لکن معنی اینست که خداوند هر کسی را که جزاء میدهد بواسطه عمل او است

(ان خیرا فخیر و ان شرا فشر)

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ زلزال آیه ۸. یعنی توقع این نداشته باشند که خداوند بدون تقصیر کسی را عذاب کند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۸].... ص : ۴۵۹

وَ اتَّخَذَ قَوْمُ مُوسى مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ أَ لَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لا يُكَلِّمُهُمْ وَ لا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَ كانُوا ظالِمِينَ (۱۴۸)

و گرفتند قوم موسی از بعد از رفتن موسی بمیقات از زر و زیور خود گوساله که جسد صرف بود بدون روح و از برای او صدایی بود مثل صدای گاو آیا ندیدند که این گوساله با آنها تکلم نمیکند و آنها را هدایت براه نمینماید گرفتند او را و بودند که ظلم میکردند.

این دوم شرکی بود که بنی اسرائیل در زمان موسی آوردند که گوساله پرست شدند و عبادت کردند او را باغوای سامری که گفت ببنی اسرائیل هذا إِلهُكُمْ وَ إِلهُ مُوسى طه آیه ۹۰.

وَ اتَّخَذَ قَوْمُ مُوسى اتخاذ بالوهیت و پرستش است و مراد از قوم جمیع قوم نیست بلکه آنها سه قسمت شدند یک قسمت نپرستیدند لکن ساکت بودند و آنها را نهی نکردند و با آنها معاشرت کردند یک قسمت که در طرف اقلیت بودند مثل هارون و اتباع او که نپرستش کردند و آنها را نهی اکید کردند و ترک معاشرت

چنانچه در آیه قبل وَ جاوَزْنا بِبَنِی إِسْرائِیلَ الْبَحْرَ الایه تمام بنی اسرائیل تقاضا نکردند از موسی که اجْعَلْ لَنا إِلهاً کَما لَهُمْ آلِهَةٌ بلکه جماعت کثیری از آنها بودند من بعده مراد بعد از وفات موسی نیست لکن بعد از رفتن موسی بمیقات آنهم در ظرف آن ده شب که زائد بر سی شب شد که سامری گفت موسی از دنیا رفت و خدای موسی در این گوساله حلول کرده.

مِنْ حُلِیِّهِمْ حلی طلا- آلات است که از فرعونیان و قبطیان که بعد از غرق شدن و هلاک شدن بدست بنی اسرائیل افتاد و سامری آنها را گرفت و آب کرد و یک گوساله طلا ساخت عجلا جسدا عجل بچه گاو است که تعبیر بگوساله میکنیم، جسدا یعنی بدن بی روح له خوار خوار صدای گاو است که تعبیر ببنک میکنیم.

سؤال- چگونه مجسمه طلا صدا میکند.

جواب- امروزه مشاهده میکنیم که مجسمه هایی از نوع حیوانات سگ، خروس، اردک و غیر اینها میسازند و تکمه قرار میدهند که اگر آن را فشار دهی صدای همان حیوان از دهان او میآید بلکه مجسمه انسان درست میکنند که رقص میکند و راه میرود و دست حرکت میدهد حتی نقل کردند که مجسمه خادم و خادمه ساخته اند که وصل ببرق است اگر سوئیچ را بزنی چاهی و طعام میآورد.

جاروب میکند، درب خانه باز میکند و امثال اینها و این صنایع در ازمنه سابقه بوده و از بین رفته ثانیا تجدید شده و خود سامری علت آن را بحضرت موسی گفت بَصُرْتُ بِما لَمْ یَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُها طه آیه ۹۶، و شرحش را چنین گفتند که فرعون با اتباعش موقعی که رسیدند برود نیل و شکاف دریا را مشاهده کردند و بنی اسرائیل را دیدند که عبور کردند ترسید که وارد شکاف شود جبرئیل بر مادیانی سوار آمد پیشاپیش اسب فرعون دیگر نتوانست

مهار اسب را نگهدارد و چون جبرئیل از شکاف دریا گذشت سامری مشاهده کرد که خاک زیر پای مادیان حرکت دارد قبضه ای از آن خاک برداشت و در شکم عجل ریخت این صدا از او ظاهر شد.

أَ لَمْ یَرَوْا أَنَّهُ لا یُکَلِّمُهُمْ یعنی آیا نمیدیدند که عجل با آنها تکلم نمیکند وَ لا یَهْدِیهِمْ سَبِیلًا و آنها را راه نمایی نمیکند و یک مجسمه بیش نیست چگونه میشود خدا باشد و معبود گردد مع ذلک با این مشاهده باز اتَّخَذُوهُ او را بالوهیت گرفتند با اینکه براهین عقلیه قائم است که حلول و اتحاد بر ذات اقدس ربوبی محال است وَ کانُوا ظالِمِینَ چنانچه نصارا و بسیاری از ارباب ضلال آنها هم قائل بحلول و اتحاد شدند هم بخود ظلم کردند هم بدیگران که آنها را اغواء کردند و بضلالت انداختند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۴۹] .... ص: ۴۶۱

وَ لَمَّا سُقِطَ فِی أَیْدِیهِمْ وَ رَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قالُوا لَئِنْ لَمْ یَرْحَمْنا رَبُّنا وَ یَغْفِرْ لَنا لَنَکُونَنَّ مِنَ الْخاسِرِینَ (۱۴۹)

و چون آن گوساله افتاد در دستهای آنها و در مقابل آنها و دیدند که محققا آنها گمراه شده اند گفتند هراینه اگر خداوند بما رحم نفرماید و ما را نیامرزد ما از زیان کاران میشویم.

وَ لَمَّا سُقِطَ فِی أَیْدِیهِمْ سقوط بمعنی از کار افتادن است می گویی فلان از درجه سلطنت و ریاست و امارت و اعتبار افتاد یا اینکه مردم نظری باو داشتند از نظر آنها افتاد و از این باب است سقط جنین که در شکم مادر مرد و از رحم مرده بیرون آمد گوساله را فهمیدند که خدا نبوده و صنعت سامری و تقلب آن بوده و مراد فی ایدیهم یعنی بالعیان مشاهده کردند و در مقابل آنها چنانچه شیطان گفت لَآتِیَنَّهُمْ مِنْ بَیْنِ أَیْدِیهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ وَ عَنْ أَیْمانِهِمْ وَ عَنْ شَمائِلِهِمْ وَ لا تَجِدُ

أَكْثَرَهُمْ شاكِرِينَ

اعراف آیه ۱۶.

وَ رَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا رؤیت در اینجا بمعنی درک و فهم است یعنی درک کردند و فهمیدند که بر خطاء رفتند و گمراه شدند و بضلالت افتادند پشیمان شدند و توبه کردند قالُوا لَئِنْ لَمْ یَرْحَمْنا رَبُّنا اگر توبه ما را قبول نفرماید و ما را مشمول رحمت خود قرار ندهد وَ یَغْفِرْ لَنا و از گناه بزرگ ما در نگذرد و ما را نیامرزد و باین گناه ما را بگیرد لَنَکُونَنَّ مِنَ الْخاسِرِینَ خسران تجارت اینست که تاجر سرمایه بدست بیاورد سپس علاوه بر اینکه نفعی نبرده باشد آن سرمایه را هم از دست داده باشد اینها پس از آمدن موسی سرمایه ایمان بدست آوردند که باید ببرکت ایمان موفق باعمال صالحه و وظائف الهیه منافع بسیاری در دنیا و آخرت بدست بیاورند و بعد از پرستش گوساله علاوه بر اینکه عمل صالحی نکردند سرمایه ایمان را هم از دست دادند و مشرک شدند.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۰].... ص: ۴۶۲

وَ لَمَّا رَجَعَ مُوسی إِلی قَوْمِهِ غَضْبانَ أَسِفاً قالَ بِئْسَما خَلَفْتُمُونِی مِنْ بَعْدِی أَ عَجِلْتُمْ أَمْرَ رَبِّکُمْ وَ أَلْقَی الْأَلْواحَ وَ أَخَذَ بِرَأْسِ أَخِیهِ یَجُرُّهُ إِلَیْهِ قالَ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِی وَ کادُوا یَقْتُلُونَنِی فَلا تُشْمِتْ بِیَ الْأَعْداءَ وَ لا تَجْعَلْنِی مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِینَ (۱۵۰)

و زمانی که موسی برگشت از مناجات رو بقوم با حال غضب و تأسف و فرمود بد عملی بجا آوردید در نبودن من و بد حفظ کردید زحمات مرا آیا عجله کردید پیش از آنکه دستور الهی بیاید و الواح تورات را انداخت و سر برادرش هارون را گرفت و روبخود کشید هارون گفت ای پسر مادر من محققا قوم مرا تضعیف کردند و نزدیک بود مرا بکشند پس مرا مورد شماتت دشمنها قرار مده و مرا در مؤاخذه در عداد قوم ظالمین مکن.

وَ لَمَّا رَجَعَ مُوسی از میقاتگاه که چهل شب طول کشیده بود و مشغول مناجات با پروردگار بود و الواح تورات را آورده بود الی قومه بسوی قوم خود آمد غضبان اسفا از این جمله استفاده میشود که حضرت موسی قبل از آمدن نزد قوم خبر داشت که اینها گوساله پرست شدند و خداوند باو وحی فرموده بود چنانچه صریحا در سوره طه میفرماید که خداوند قالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَکَ مِنْ بَعْدِکَ وَ أَضَلَّهُمُ السَّامِرِیُّ فَرَجَعَ مُوسی إِلی قَوْمِهِ غَضْبانَ أَسِفاً آیه ۸۷ و ۸۸ که با حال غضب و تأسف آمد، بعضی گفتند غضب و تأسف یک معنا است تأکیدا تکرار فرموده، و بعضی گفتند غضب برای ورود مکروه است و تأسف برای زوال مطلوب است دو معنا است و هر دو از جهت قوم و عمل آنها است، و آنچه بنظر میآید که غضب برای شرک و عبادت گوساله بود و این از صفات حمیده است زیرا در باب اخلاق غضب را دو قسم کردند اگر برای صدور معاصی و کفر و شرک باشد بسیار ممدوح است و علامت قوّت ایمان است و یکی از صفات ربوبی است در دعاء کمیل میخوانی

(فکیف احتمالی لبلاء الاخره و هو بلاء تطول مدته و یدوم مقامه و لا یخفف عن اهله لانّه لا یکون الّا عن غضبک و انتقامک)

و از صفات بارزه انبیاء و اوصیاء است در مقابل کفار و مشرکین و معاندین مثل غضب امیر المؤمنین علیه السّلام در میدان جنگ و غضب ابی عبد اللّه علیه السّلام در مقابل اهل کوفه و این غضب برای خدا است و اما برای ناملایمات دنیا مذموم است و آثار وخیمه دارد و موجب زوال عقل و حدوث جنون میشود و بسا خودکشی میکند و مورث صدور افعال قبیحه میشود، و اما تأسف آنهم دو قسم است اگر برای فوت امر دینی از عبادات و اعتقادیات باشد بسیار ممدوح است و حضرت موسی پس از این مقدار زحمت که اینها را از تیه ضلالت نجات داده و از تعدیات فرعونیان خلاص نموده و داخل در ایمان کرده یک مرتبه از ایمان خارج شدند و تمام زحمات موسی را از بین بردند تأسف پیدا

کرد، و اما اگر برای فوت منافع دنیوی باشد مذموم است.

قالَ بِئْسَما خَلَفْتُمُونِی یعنی بسیار بد مراعات کردید دستوراتی که بشما دادم در این مدت قلیل که من در میقات گاه بودم که حتی از خدا هم برگشتید و بیک مجسمه گوساله گرویدید من بعدی یعنی بعد از نبودن من میان شما أَ عَجِلْتُمْ أَمْرَ رَبِّکُمْ یعنی تعجیل کردید در مخالفت اوامر الهی باین معنی که مدت زیادی نبود که از توحید دست بردارید هنوز کهنه نشده بود دستورات الهی و الطاف ربوبی نسبت بشما که دشمنان شما را هلاک کرد و اموال آنها و ممالک آنها را تصرف کردید و از ظلم آنها نجات پیدا کردید و از غلامی و کنیزی آنها آزاد شدید.

وَ أَلْقَی الْأَلْواحَ چون الواح بسیار و بزحمت در دست او بود و میخواست دست رو بآنها دراز کند ناچار الواح را انداخت و دست برد رو بهارون وَ أَخَذَ بِرَأْسِ أَخِیهِ گرفت سر برادرش هارون را بلکه از عبارت بعد ظاهر میشود که محاسن او را گرفت یَجُرُّهُ إِلَیْهِ و رو بخود کشید.

سؤال- هارون چه تقصیری داشت.

جواب- موسی میدانست هارون پیغمبر است و معصوم است و کوچکترین خطایی از او سرنزده لکن برای تنبیه بنی اسرائیل و بزرگی مطلب که بآنها برساند که من با اینکه هارون بدون تقصیر است چون میان شما بود و خلیفه من بود اول باو پرخواش میکنم که ثابت شود بر شما که کار شما بسیار زشت و قبیح بوده چنانچه خداوند فردای قیامت از انبیاء سؤال میکند با اینکه میداند آنها کوچکترین مسامحه در تبلیغ نکرده اند فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِینَ أُرْسِلَ إِلَیْهِمْ وَ لَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِینَ اعراف آیه ۵.

توضیح کلام- اینکه بنی اسرائیل منکر خدا نشدند و همچنین منکر نبوت

موسی نبودند و انتظار از آمدن موسی را هم داشتند و حضرت هارون هم آنها را اکیدا نهی فرمود و امر باطاعت خود نمود و آنها را آگاه بخطاء و فریب آنها نمود چنانچه در قرآن میفرماید وَ لَقَدْ قالَ لَهُمْ هارُونُ مِنْ قَبْلُ یا قَوْمِ إِنَّما فُتِنْتُمْ بِهِ وَ إِنَّ رَبَّکُمُ الرَّحْمنُ فَاتَّبِعُونِی وَ أَطِیعُوا أَمْرِی قالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَیْهِ عاکِفِینَ حَتَّی یَرْجِعَ إِلَیْنا مُوسی طه آیه ۹۲، و حضرت هارون میدانست که بزودی حضرت موسی میآید و اگر با آنها مقاتله کند و دو دسته با هم بجنگند و اختلاف و تفرقه بین آنها بیفتد اصلا اساس دین از بین میرود چنانچه امیر المؤمنین علیه السّلام هم همین ملاحظه را نمود که اگر دست بقبضه شمشیر کند صورت اسلام هم از بین میرود چنانچه منسوب بآن حضرت است که همین کلام هارون را مقابل مرقد حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم عرض کرد و صدیقه طاهره سلام اللَّه علیها هم اشاره دارد که بحر العلوم میگوید در اشعارش (ابتاه هذا السامری و عجله تبعا و مال الناس عن هارون) و از پیغمبر اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هم روایت شده که آنچه در امم سابقه واقع شده شبیه آن در این امت واقع میشود.

قالَ ابْنَ أُمَّ تعبیر بام با اینکه برادر ابوینی بودند از جهت رقت و محبت و فرونشاندن غضب است إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِی مرا ضعیف شمردند و اعتنایی نکردند وَ کادُوا یَقْتُلُونَنِی میخواستند مرا بکشند که خیلی نزدیک بود که اگر بیش از این آنها تعقیب کرده بودم مرا میکشتند فَلا تُشْمِتْ بِیَ الْأَعْداءَ دشمنهای ما که مقصود و منظور شما را نمیدانند فقط همین ظاهر را مشاهده میکنند میگویند این دو برادر که با یکدیگر برابر بودند هم میان آنها تشاجر و تنازع افتاد و مرا شماتت میکنند.

وَ لا تَجْعَلْنِی مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِینَ شاید این جمله اشاره باشد بر کار یهود که گوساله را نسبت میدهند بحضرت هارون که او او را درست کرد و بنی اسرائیل را

بپرستش آن دعوت نمود و از این طائفه بعید نیست زیرا هر نسبت ناروایی را بانبیاء میدهند بردارید کتب عهد قدیم را نظر کنید بحضرت لوط و بداود و بسلیمان و غیر اینها چه نسبتهایی داده بالاخص بحضرت عیسی علیه السّلام بلکه یکی از اعتراضات آنها بقرآن همین است که سامره مدتهایی بعد از زمان موسی بنا شده سامری کجا بود که بیاید گوساله بسازد غافل از اینکه سامری یاء نسبت نیست که اهل سامره باشد بلکه اسم شخص است از همان بنی اسرائیل و ساحت قدس انبیاء از کوچکترین خطایی منزه است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۱] ..... ص: ۴۶۶

قالَ رَبِّ اغْفِرْ لِی وَ لِأَخِی وَ أَدْخِلْنا فِی رَحْمَتِکَ وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِینَ (۱۵۱)

عرض کرد موسی پروردگار من بیامرز مرا و برادر مرا و ما را داخل رحمت خود فرما و تو ارحم الراحمین هستی.

توهم نشود که طلب مغفرت دلیل بر صدور ذنب باشد انبیاء حتی یک ترک اولی را گناه بزرگ میشمارند و شاید ترک اولای موسی همین القاء الواح و تندی با هارون بوده و لو برای خدا بود لکن با ملایمت اولی بود و ترک اولای هارون این باشد که موقعی که دید بنی اسرائیل گوساله پرست شدند و اطاعت او را نکردند حتی اراده کشتن او را داشتند اولی این بود که از میان آنها بیرون رود لذا موسی قالَ رَبِّ اغْفِرْ لِی وَ لِأَخِی و بعضی از مفسرین توهم کردند که از این جمله استفاده میشود که تمام قوم گوساله پرست شدند فقط هارون خارج بود لکن این توهم فاسد است بلی آنهایی که گوساله نپرستیدند ساکت بودند و با هارون همراهی نکردند چنانچه در قضیه ابی بکر هم تمام موافقت نکردند که دلیل عمده عامه اجماع است بسیاری که صریحا مخالفت کردند و جماعت زیادی ساکت بودند و امیر المؤمنین را یاری نکردند بعلاوه لازم نیست طلب مغفرت از جهت ترک اولی باشد و لو ترک اولی هم صادر نشده

باشد بلکه برای اینکه نتوانستند حق معرفت و عبادت را اداء کنند چون از حدّ امکان خارج بود، از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است عرض میکند (ما عرفناک حق معرفتک و ما عبدناک حق عبادتک) حضرت ابراهیم (ع) است عرض میکند رَبَّنَا اغْفِرْ لِی وَ لِوالِدَیَّ وَ لِلْمُؤْمِنِینَ یَوْمَ یَقُومُ الْحِسابُ ابراهیم آیه ۴۲.

وَ أَدْخِلْنا فِی رَحْمَتِکَ رحمت الهی سرتاسر ممکنات را فروگرفته وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ کُلَّ شَیْ ءٍ در چند آیه بعد رَبَّنا وَسِعْتَ کُلَّ شَیْ ءٍ رَحْمَةً وَ عِلْماً مؤمن آیه ۷، فقط موانع شمول رحمت باید برداشته شود تا انسان داخل در رحمت شود وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِینَ تفسیرش واضح است و ما در اول سوره حمد مفصلا در کلمه بسم اللّه الرحمن الرحیم بیان کرده ایم

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۲].... ص: ۴۶۷

إِنَّ الَّذِینَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَیَنالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَ ذِلَّةٌ فِی الْحَیاهِ الدُّنْیا وَ کَذلِکَ نَجْزِی الْمُفْتَرِینَ (۱۵۲)

محققا کسانی که عبادت گوساله را اختیار کردند زود باشد که اصابت کند آنها را غضب پروردگار آنها و خفّت و سبکی در زندگانی دنیا و همین نحو جزاء میدهیم کسانی که افتراء میزنند.

إِنَّ الَّذِینَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ یعنی گرفتند او را الها و معبودا خدای خود دانستند و پرستش نمودند سَیَنالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ اگر تاریخ احوال یهود را مراجعه کنید و از کتب عهد قدیم خود آنها از زمان موسی تا زمان حضرت عیسی چه سلاطین از کفار و مشرکین بر سر بنی اسرائیل مسلط شدند و چه اندازه از آنها را کشتند و چه اندازه آواره شدند و چه اندازه اسیر و دست گیر شدند که ما در کلم الطیب مجلد اول شرح آن را اشاره کرده ایم مراجعه فرمائید که چه اندازه مورد غضب الهی واقع شدند.

و ذلّه چنانچه میفرماید ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَ الْمَسْكَنَةُ وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ بقره آیه ۵۸، و نیز میفرماید ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ ما ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَ حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ آل عمران آیه ۱۰۸، و شرح این دو آیه در محل خود گذشت.

وَ كَذلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ این غضب و ذلت اختصاص بیهود ندارد هر که افتراء در دین بزند چه درباره توحید یا نبوت یا امامت یا در احکام مورد غضب و ذلّت خواهد شد اگر امروز نشد دو روز دگر شود چنانچه مشاهده کرده ایم، و افتراء دروغی است که بغیر نسبت دهند بخدا یا برسول یا امام یا علماء یا مؤمنین جمع محلی بالف و لام افاده عموم دارد.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۳] ..... ص: ۴۶۸

وَ الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئاتِ ثُمَّ تابُوا مِنْ بَعْدِها وَ آمَنُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِها لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۵۳)

و کسانی که اعمال سیّئه بجا آوردند و مرتکب معاصی شدند پس از آن نادم شدند و توبه کردند و ایمان آوردند محققا پروردگار تو از بعد از توبه و ندامت آنها هرآینه البته آمرزنده و مهربان است و رحم کننده.

وَ الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئاتِ و لو مورد آن بنی اسرائیل است که گوساله پرست شدند لکن مورد مخصص نیست و آیه عام است تمام اهل معاصی را شامل میشود و لو کفر و ضلالت باشد حتی دلیل بر قبولی توبه مرتدّ هم هست زیرا مورد آیه بنی اسرائیل است که شرک آوردند و چه ارتدادی است بالاتر از این.

ثُمَّ تابُوا که حقیقه پشیمان شدند از جهت کفر و فسق و معصیت نه از جهت برخورد بمضار آن مثلا سارق را اگر دست بریدند پشیمان میشود از سرقت یا زانی را حدّ زدند پشیمان میشود از زنا لکن این توبه نیست بلکه از جهت

مخالفت با امر خدا و ارتکاب معصیت پشیمان شود با مراعات شرائط توبه چون هر گناهی توبه آن فرق دارد مثلا توبه از ترک صلوه اتیان بقضاء است و از ترک صوم قضاء و کفاره است و از زکاه و خمس رد کردن است و از حقوق الناس اداء آنست و از شرک و کفر ایمان آوردنست.

من بعدها ضمیر راجع بسیئات است یعنی بعد از ارتکاب سیئه توبه کرد وَ آمَنُوا ممکن است اشاره باهل کتاب که در عصر نبی صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بودند یا مطلق کفار و مشرکین که ایمان بیاورند خداوند از تمام معاصی آنها صرف نظر میکند

(الاسلام یجبّ ما قبله).

انّ ربّک خطاب بمفرد با اینکه رب العالمین است برای اینست که قرآن بر او نازل شده و او مخاطب گردیده من بعدها بعد از ارتکاب معاصی و توبه و ایمان لغفور با سه تأکید کلمه انّ و لام تأکید و اتیان بصفت مشبهه غفور یعنی محققا البته غفران او ثابت و محقق است مخصوصا در قیامت که حتی شیطان هم بطمع میافتد رحیم غفران گذشت از عقوبت است و پرده پوشی و برطرف کردن آثار وخیمه معاصی است و رحمت مشمولیت فیوضات و الطاف و نعم خداوندیست هم در دنیا و هم در آخرت

(یا رحمن الدنیا و الاخره و رحیمهما)

حدیث است.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۴].... ص : ۴۶۹

وَ لَمَّا سَکَتَ عَنْ مُوسَی الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْواحَ وَ فِی نُسْخَتِها هُدیً وَ رَحْمَهٌ لِلَّذِینَ هُمْ لِرَبِّهِمْ یَرْهَبُونَ (۱۵۴)

و چون فرونشست از موسی غضب گرفت الواح تورات را و در نوشته های او بود آنچه که باعث هدایت قوم بود و موجب شمول رحمت از برای کسانی که خدا ترس بودند.

وَ لَمَّا سَکَتَ بعضی سکوت را بمعنی سکون تفسیر کردند زیرا سکوت

مقابل نطق از مقوله کلام است و بعضی گفتند سکوت خلجان قلب است لکن سکوت کل شی ء بحسبه، سکوت از کلام ترک نطق است و سکوت غضب فرونشستن آثار غضب و خاموش شدن آتش غضب است چون انسان موقعی که غضب کرد یک تأثیراتی در جبهه و رگهای گردن و اعضاء و جوارح او ظاهر میشود و آتش غضب شعله ور میگردد و موقعی که خاموش شد این آثار زایل میگردد پس سکوت بمعنی خاموشی است عَنْ مُوسَی الْغَضَبُ و سکوت موسی بعد از پشیمانی و توبه قوم بود چنانچه غضب برای مخالفت و پرستش گوساله بود در مقام هدایت و ارشاد آنها برآمد أَخَذَ الْأَلْواحَ تورات را برداشت و برای آنها تلاوت و قرائت نمود وَ فِی نُسْخَتِها یعنی چیزهایی که در آن الواح بود و نوشته شده بود اموری که باعث هدایت و ارشاد قوم از آنچه در امر دین احتیاج داشتند از واجبات و محرمات و قوانین و احکام و اخلاق لکن کسانی که بهره برداری از آنها کردند هدی و هدایت شدند و رحمه و مشمول تفضلات الهی شدند و آنها کیانند لِلَّذِینَ هُمْ لِرَبِّهِمْ یَرْهَبُونَ اشکال- کتاب و دستورات برای هدایت تمام افراد است وجه اختصاص بکسانی که خداترس باشند چیست.

جواب- در اول سوره بقره در جمله هُدیً لِلْمُتَّقِینَ بدان اشاره کردیم که دو قسمت هدایت داریم یکی بمعنی ارائه طریق این عام است تمام افراد بشر را فروگرفته بمعنی اینکه حجت بر همه تمام و راه عذر منقطع است و باین معنا است آیه شریفه وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَیْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمی عَلَی الْهُدی فصلت آیه ۱۶ دیگر بمعنی ایصال بمطلوب و این مخصوص باهل تقوی و خداترسان است که آنها بهره برداری میکنند و بر طبق دستورات عمل میکنند و راه حق را طی مینمایند و بفیوضات نائل میشوند و برحمت واصل.

ص: ۴۷۰

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۵].... ص : ۴۷۱

وَ اخْتارَ مُوسی قَوْمَهُ سَبْعِینَ رَجُلاً لِمِیقاتِنا فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَهُ قالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَکْتَهُمْ مِنْ قَبْلُ وَ إِیَّایَ أَ تُهْلِکُنا بِما فَعَلَ السُّفَهاءُ مِنَّا إِنْ هِیَ إِلاَّ فِتْنَتُکَ تُضِلُّ بِها مَنْ تَشاءُ وَ تَهْدِی مَنْ تَشاءُ أَنْتَ وَلِیُّنا فَاغْفِرْ لَنا وَ ارْحَمْنا وَ أَنْتَ خَیْرُ الْغافِرِینَ (۱۵۵)

و اختیار فرمود موسی قوم خود را هفتاد رجل از برای میقات پروردگار پس چون که گرفت آنها را لرزه گفت موسی پروردگار من اگر میخواستی هلاک فرمایی آنها را و مرا از قبل از آمدن بمیقات آیا هلاک میکنی ما را بواسطه فعل سفیهان از ما این نیست مگر امتحان و آزمایش تو هر که را بخواهی در این امتحان گمراه میکنی و هر که را بخواهی هدایت می فرمایی تویی صاحب اختیار ما پس بیامرز ما را و رحم فرما بما و تو بهترین آمرزندگانی.

و در سوره بقره آیه ۵۲ میفرماید وَ إِذْ قُلْتُمْ یا مُوسی لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَهً فَأَخَذَتْکُمُ الصَّاعِقَهُ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ثُمَّ بَعَثْناکُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِکُمْ لَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ و در سوره نساء آیه ۱۵۲ میفرماید فَقَدْ سَأَلُوا مُوسی أَکْبَرَ مِنْ ذلِکَ فَقالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَهً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَهُ بِظُلْمِهِمْ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْهُمُ الْبَیِّناتُ در میان مفسرین در موضوع این آیه از جهاتی اختلاف شدیدی است:

جهت اولی اینکه قضیه رجفه که در این آیه ذکر فرموده با قضیه صاعقه که در آیات بیان شده یک قضیه است یا دو. جهت دوم آیا رجفه منجر بموت شد یا فقط رجفه بوده. جهت سوم آیا این قضیه قبل از اتخاذ عجل بوده یا بعد از آن. جهت چهارم مورد این قضیه در مورد موت حضرت هارون بوده که گفتند موسی او را کشته و او فرمود بمرگ الهی رحلت نموده و ما مدرکی از برای آنها بدست نیاوردیم و آنچه از مجموع این آیات استفاده نمودیم اینکه رجفه و صاعقه یک مورد بوده و رجفه منجر بموت آنها شده و مربوط بموت هارون نبوده

و مدرک هر یک را در شرح آیه بیان میکنیم:

وَ اخْتارَ مُوسی قَوْمَهُ سَبْعِینَ رَجُلًا لِمِیقاتِنا البته این اختیار منشأ و علتی داشته و الا آمدن آنها در میقات چه نتیجه دارد و آن اینست که حضرت موسی چون مدعی شد که خداوند با من تکلم میفرماید و این دعوی بر بنی اسرائیل گران بود چون سابقه نداشته اگرچه بعد از ثبوت نبوت موسی و صدور آن همه معجزات جای تردید در فرمایشاتش نیست لکن بنی اسرائیل قبول نکردند بنا شد چند نفر از بزرگان آنها همراه موسی بیایند و مشاهده کنند و بر آنها خبر ببرند و شهادت دهند تا آنها تصدیق کنند این هفتاد نفر انتخاب شدند و آمدند و کلام الهی را استماع کردند لکن از آنجایی که بنی اسرائیل در هر امری اعتراض داشتند گفتند ما از کجا بفهمیم این کلام خدا است لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَةً در سوره بقره فَقالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً در سوره نساء و این تقاضا با اینکه امر محالی است زیرا خداوند جسم نیست، مکان ندارد، بحث وجود است حتی ماهیت ندارد دفع اشکال آنها را هم نمیکند زیرا بر فرض محال اگر خدا جسم بود، مکان داشت مشاهده میشد می گفتند بموسی از کجا بفهمیم این خدا است شاید ملک یا جنّ باشد و اینها باین تقاضا مرتد شدند زیرا صریحا گفتند ما بتو ایمان نمیآوریم و قائل بتجسم شدند و مجسمه مسلّم کافرند لذا مورد غضب الهی واقع شدند.

فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ و مراد از رجفه همان صاعقه است زیرا اطلاق بر زلزله میشود و بر صیحه عظیمه یَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ نازعات آیه ۶ همان صیحه که تمام خلایق میمیرند و تعبیر بنفخه اولی میکنند میفرماید وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ زمر آیه ۶۸، پس اطلاق رجفه بر نفخه و اطلاق نفخه بر صاعقه بواسطه کلمه فصعق اثبات میکند که رجفه همان صاعقه بوده، و اما دلیل بر اینکه این قضیه قبل از اتخاذ عجل بوده در سوره

آیه که ذکر شد، بعد از بیان این قضیه تعبیر بثمّ میکند که از برای تراخیست ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ ما جاءَتْهُمُ الْبَيِّناتُ.

قالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلُ وَ إِيَّايَ این جمله دلیل بر هلاکت آنها است که مردند که حضرت موسی عرض میکند که اگر میخواستی قبلا آنها را هلاک فرموده بودی، و اما راجع بموت هارون اولا هارون در تیه از دنیا رفت که بنی اسرائیل سر گردان بودند و یک خبری از طریق عامّه از امیر المؤمنین علیه السّلام نقل میکنند و این خبر با اینکه سندش ضعیف است مخالف عقائد شیعه است.

أَ تُهْلِكُنا بِما فَعَلَ السُّفَهاءُ مِنَّا سفیه کسی است که عقلش ناقص باشد واسطه بین مجنون که فاقد عقل است و رافع تکلیف و بین عاقل، سفیه مکلف هست لکن عقل کامل ندارد و مراد از سفهاء از بنی اسرائیل ممکن است آنها باشند که تصدیق موسی نکردند در اینکه فرمود خداوند با من تکلم میفرماید و ممکن است همین هفتاد نفر باشند که گفتند بموسی لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً و ممکن است هر دو دسته باشند چنانچه بعید نیست زیرا هر دو دعوی سفیهانه است عاقل تصدیق نبی میکند و قائل بتجسم نیست، و استفهام انکاری است یعنی البته بی گناه را هلاک نمیکنی بفعل گنهکار.

إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ فتنه بمعنی امتحان سخت است چنانچه میفرماید الم أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا يُفْتَنُونَ وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ الایه عنکبوت آیه ۱، نه بمعنای دوبهمزنی و القاء اختلاف که میفرماید وَ الْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ بقره آیه ۲۱۴، زیرا ساحت قدس ربوبی منزه از صفات خبیثه و افعال قبیحه است.

تُضِلُّ بِها مَنْ تَشاءُ وَ تَهْدِي مَنْ تَشاءُ تمام امتحانات الهی از همین باب است کسانی که باطن آنها خراب است و ایمان ندارند در امتحان ضلالت آنها ظاهر

میشود و کسانی که حقیقه ایمان را دارا باشند هدایت آنها ظاهر میشود بلکه میتوان گفت تمام افعال الهیه و دستورات خداوندی امتحان است یکی را بغنی امتحان میکند یکی را بفقر، یکی بمرض یکی بصحت، یکی بعزت یکی بذلت، یکی بنعمت یکی ببلاء، بلکه فقر فقیر امتحان غنی است و غناء غنی امتحان فقیر است، و نسبت اضلال و هدایت بخداوند چون مستند بفعل الهی است لذا میگوید تضلّ بها یعنی باین فتنه و امتحان ضلالت او ظاهر میشود یا هدایت او.

أَنْتَ وَلِيُّنا ولایت ذاتیه نسبت بجمیع مخلوقات مختص بذات مقدس او است و ولایت انبیاء و اوصیاء و علماء و آباء و اجداد و قیمین تمام جعلی بجعل الهی است فَاغْفِرْ لَنا از تقصیرات و نافرمانی ها و مخالفتها وَ ارْحَمْنا بالطاف و عنایات و فیوضات دنیوی و اخروی وَ أَنْتَ خَيْرُ الْغافِرِينَ غفران الهی بنحوی است که از نامه عمل محو میکند و از نظر ملائکه میبرد حتی از خود بنده هم فراموش میشود که احدی جز ذات مقدس او اطلاعی ندارد بلکه بجای معاصی در نامه عمل حسنات ثبت میشود فَأُولئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئاتِهِمْ حَسَناتٍ فرقان آیه ۷۰ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً زمر آیه ۵۴.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۶] ..... ص: ۴۷۴

وَ اكْتُبْ لَنا فِي هذِهِ الدُّنْيا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ إِنَّا هُدْنا إِلَيْكَ قالَ عَذابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشاءُ وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْ ءٍ فَسَأَكْتُبُها لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكاةَ وَ الَّذِينَ هُمْ بِآياتِنا يُؤْمِنُونَ (۱۵۶)

حضرت موسی عرض کرد در تعقیب آیه قبل: و بنویس از برای ما در این دار دنیا حسنه و در آخرت محققا ما رجوع کردیم بسوی تو خداوند فرمود عذاب من اصابت میکنم بآن عذاب هر که را بخواهم و رحمت من وسعت دارد هر چیزی را پس زود باشد بنویسم آن رحمت را برای کسانی که پرهیزکار باشند و ایتاء زکاه

کنند و کسانی که آنها بآیات ما ایمان بیاوردند.

وَ اکْتُبْ لَنا فِی هذِهِ الدُّنْیا حَسَنَةً وَ فِی الْآخِرَهِ در دستگاه دولتی کسانی که از طرف دولت بآنها بهره میرسد دو دسته اند یک دسته کارمندان دولت هستند که اسامی آنها در دفتر دولتی ثبت است بتفاوت درجات با حقوق معین اینها همیشه دائما برج ببرج حقوق آنها بآنها داده میشود حتی موقعی که بازنشست شدند بآنها داده میشود، دسته دوم کسانی هستند که موقّتا برای دولت کار میکنند و یک حقوقی بآنها داده میشود مثل بنّاء، نجار و امثال اینها لکن در دفتر نیست تا کار هست حقوق میگیرد پس از فراغ بهره ندارد. دستگاه الهی هم این دو قسم هست کفار و مخالفین و ارباب ضلالت در دنیا بسا متنعم ببعض نعم الهی تا مدت حیات میشوند بواسطه پاره ای از حکم الهی از اتمام حجت بر آنها و یا آنکه هر قدر بتوانند بر عذاب خود بیفزایند از کثرت معاصی و ظلم و غیرها چنانچه میفرماید وَ لا یَحْسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّما نُمْلِی لَهُمْ خَیْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّما نُمْلِی لَهُمْ لِیَزْدادُوا إِثْماً وَ لَهُمْ عَذابٌ مُهِینٌ آل عمران آیه ۱۷۲، لکن اسم آنها در دفتر الهی ثبت نشده و جزو کارمندان دولت الهی نیستند، و اما مؤمن متقی مطیع اسم او ثبت و حقوقش ثابت و دائم و باقی است در دنیا و آخرت لذا موسی عرض نکرد اجعل یا اعط بلکه گفت اکتب لنا و مراد از حسنه مقابل سیّئه اگر نسبت بعبادت داده شود اطاعت مقابل عصیان است و اگر نسبت بخدا داده شود انعام و تفضل است مقابل بلیات و عذاب لذا میگوید فِی هذِهِ الدُّنْیا حَسَنَةً وَ فِی الْآخِرَهِ و سپس علت آن را عرض میکند إِنَّا هُدْنا إِلَیْکَ یعنی توجه و رجوع کردیم بتو که اطاعت فرمان تو را میکنیم و مخالفت نمی نمائیم.

قالَ عَذابِی أُصِیبُ بِهِ مَنْ أَشاءُ استحقاق عذاب در اثر معاصی و نافرمانی حق است، و تعبیر بکلمه من أشاء برای اینست که مجرد استحقاق موجب اصابه

عذاب نمیشود زیرا بسا عاصی قابلیت عفو و مغفرت و شفاعت پیدا میکند و عذاب باو اصابه نمیکند لذا نفرمود من عصی.

وَ رَحْمَتِی وَسِعَتْ کُلَّ شَیْ ءٍ نقصی در شمول رحمت نسبت باحدی نیست فقط موانعی که خود عبد ایجاد میکند از کفر و فسق حجاب و سد میشود از اصابه رحمت لذا میفرماید فَسَأَکْتُبُها آنچه در دفتر ثبت میشود برای کسانیست که سدّ و حجابی اتخاذ نکردند و آنها کسانی هستند که لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ کسانی که مرتکب معاصی نمیشوند و مجرد ترک معصیت هم کافی نیست بلکه اتیان بواجبات هم شرط کتابت است و از باب مثال اصعب واجبات را بیان میفرماید که بذل مال باشد وَ یُؤْتُونَ الزَّکاهَ و مجرد اینها هم کافی نیست چون شرط صحت کل عبادات ایمان است لذا میفرماید وَ الَّذِینَ هُمْ بِآیاتِنا یُؤْمِنُونَ سپس ایمان را در آیه بعد بیان میفرماید.

[سوره الأعراف (۷): آیه ۱۵۷].... ص : ۴۷۶

الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِیَّ الْأُمِّیَّ الَّذِی یَجِدُونَهُ مَکْتُوباً عِنْدَهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ الْإِنْجِیلِ یَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهاهُمْ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ یُحِلُّ لَهُمُ الطَّیِّباتِ وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبائِثَ وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کانَتْ عَلَیْهِمْ فَالَّذِینَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَرُوهُ وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِی أُنْزِلَ مَعَهُ أُولئِکَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۱۵۷)

کسانی که متابعت میکنند آن پیغمبری که آن نبیّ امّی است آن کسی که نام مبارکش مکتوب نزد آنها است در تورات و انجیل امر میفرماید آنها را بکارهای نیک و نهی میکند از اعمال بد و حلال میکند بر آنها چیزهای پاکیزه و حرام میکند بر آنها چیزهای پلید را و برمیدارد از آنها تکالیف سنگین و سخت و غلهایی که بر گردن آنها بار بود پس کسانی که باو ایمان آورند و دفع شرّ اعداء را از او بکنند و او را

یاری کنند و متابعت کنند آن نوری که نازل شده با او اینها خود آنها رستگاران هستند.

الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ ممکن است بلکه بعید نیست که این جمله مستقله باشد مربوط بآیه قبل نباشد و مبتدی باشد و خبرش اولئک هم المفلحون و یا راجع باهل کتاب یهود و نصاری که در عصر نبی اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم بودند و محتمل است صفات باشد از برای جمله اخیره در آیه قبل وَ الَّذِینَ هُمْ بِآیاتِنا یُؤْمِنُونَ و جزو بشاراتیست که تمام انبیاء مأمور بودند که خبر بامت خود دهند بنبوت حضرت رسالت صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم چنانچه مفاد آیه شریفه است وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ، الی قوله تعالی: وَ أَنَا مَعَکُمْ مِنَ الشَّاهِدِینَ آل عمران آیه ۷۵ شرحش گذشت در مجلد سوم ولی احتمال اول اقرب است.

الرسول الف و لام عهد است یعنی وجود مقدس محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم پیغمبر اسلام سپس او را معرفی میفرماید النَّبِیَّ الْأُمِّیَّ مکرر گفته ایم که مقام نبوت دون مقام رسالت است هر رسولی نبی هست ولی هر نبیی لازم نیست رسول باشد که مأمور بتبلیغ نباشد چنانچه پیغمبر (ص) فرمود

(کنت نبیا و الادم بین الماء و الطین)

که در همان عالم نورانیت مقام نبوت را دارا بود لکن مأمور بدعوت نبود تا پس از چهل سال مبعوث برسالت شد، بنا بر این کلمه الرسول کافی بود نکته اینکه فرمود النبی الامّی چیست و آن اینست که مجرد الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ کافی نبود زیرا معلوم نبود کدام یک از رسولان را اراده کرده لذا معرفی میفرماید آن را باین جمله و لقب امّی برای آن حضرت از باب انتساب بمکه است که ام القری نام نهادند چنانچه می گویی المکی المدنی التهامی و هر کس از هر بلدی باشد انتساب بآن بلد میدهند اصفهانی، طهرانی، شیرازی و غیر اینها نه آنکه بعضی مفسرین توهم کردند یعنی بی سواد و بر طبق آنچه گفتیم خبر هم داریم.

یکی دیگر از معرفیهای او الَّذِی یَجِدُونَهُ مَکْتُوباً عِنْدَهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ الْإِنْجِیلِ بشاراتی که در کتب عهد قدیم و جدید بوجود مقدس او داده شده متجاوز از ۶۰ مورد است که ما یک قسمت مهم آنها را در مجلد اول کلم الطیب متذکر شده ایم مراجعه فرمائید.

دیگر از معرفیهای او یَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهاهُمْ عَنِ الْمُنْکَرِ دو رکن بزرگ اسلام امر بمعروف و نهی از منکر است که فرمود

ما اعمال البرّ کلها و الجهاد فی سبیل اللّه عند الامر بالمعروف و النهی عن المنکر الّا کنفثه فی بحر لجی

و معروفی نبود که حضرتش امر نفرموده باشد و منکری نبود که نهی نکرده باشد لکن بدبختانه در دوره ما چنانچه خود حضرتش خبر داد امر بمنکر میکنند و نهی از معروف.

دیگر از معرفیهای او وَ یُحِلُّ لَهُمُ الطَّیِّباتِ وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبائِثَ که هر چیز پاکیزه ای را برای آنها حلال فرموده و هر چیز خبیثی را بر آنها حرام نموده غایه الامر در بعض موارد تخطئه عرف فرموده که چیزهایی که در نظر عرف طیب است فرمود خبیث است مثل لحم خنزیر و خمر و دختران ارامنه و مسیحیها و چیزهایی که در نظر آنها پلید است فرمود طیب است مثل آب کر که بقول آنها دارای میکرب است و بعض افراد مسلمین مثل حمال و آشپز و تون تاب که آنها را کثیف میدانند فرمود پاک و طیب است.

دیگر از معرفیهای او وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کانَتْ عَلَیْهِمْ اصر بمعنای ضیق و امور طاقت فرسا که تحمل آن بسیار مشکل باشد که در امم سابقه مخصوصا در بنی اسرائیل بوده از کیفیت تطهیر بعض نجاسات و کیفیت ذبایح و اجتناب از زنها در مدت حیض و غیر اینها، و اغلال جمع غلّ بمعنی جلوگیری از بسیاری از نعم و فیوضات چنانچه در مورد تیه فرمود فَإِنَّها مُحَرَّمَهٌ عَلَیْهِمْ أَرْبَعِینَ

سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ

مائده آیه ۲۶، و مثل منع از صید در یوم سبت که میفرماید در چند آیه بعد که بیاید إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعاً وَ يَوْمَ لا يَسْبِتُونَ لا تَأْتِيهِمْ و غیر اینها.

فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ نتیجه متابعت او اینست که کسانی که از اهل کتاب و غیر اینها ایمان بیاورند باین رسول اکرم صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم وَ عَزَّرُوهُ یا بمعنی تعظیم و احترام است یا بمعنی جلوگیری و منع دشمنان آن که باو اذیتی وارد نکنند وَ نَصَرُوهُ و او را یاری کنند در هر حالی در مورد جهاد با کفار و مشرکین و کمک دهند در اجراء احکام اسلام و اعلاء کلمه و سایر وظائف.

وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ مراد از نور ممکن است قرآن مجید باشد که بر او نازل شده که باحکام آن عمل کنند و بهدایت آن هدایت و بانذار آن متقی و پرهیزکار گردند، و ممکن است مراد اوصیاء طیبین او باشند که بجعل الهی منصوب شدند و هر دو معنی برگشتش بیک چیز است زیرا متابعت قرآن متابعت عترتست و متابعت عترت متابعت قرآن است و این دو از هم جدا نمیشوند تا وارد بر پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم شوند سر حوض کوثر چنانچه در حدیث ثقلین متواتر بین فریقین فرمود که این دو امانت آن حضرت هستند أُولئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ خبر الذین است رستگاری دنیا و آخرت را درک خواهند کرد.

الحمد للَّه اولا و آخرا و ظاهرا و باطنا و صلّی اللَّه علی سیّدنا محمّد و آله الطاهرین

پایان جلد پنجم

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک ۱۲۹/۳۴- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های‌تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹